ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№2(151)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025

Бас редактор: Дәлелхан А.,
PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Жолдыбалина А.С.,** *PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан*

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М. Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф. ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖББМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш. ф.ғ.д., профессор, РҒА Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж. ф.ғ.к., доцент, С. Торайгыров Павлодар мемлекеттік университет имени, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М. Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А. д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М. т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л. с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А. с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбул университет, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю. с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н. Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С. PhD, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М. PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б. Ph.D, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Толипов Ф. с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н. с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е. с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-410)
E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:http://bulpolit.enu.kz/
Жауапты хатшы: Жиембай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.
№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі
Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: http:// bulpolit.enu.kz
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editor-in-Chief: Dalelkhan A.,
PhD, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: **Zholdybalina A.S.,** *PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

Editorial board:

Abzhapparova B.Zh.	Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M.	Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M.	Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B.	Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F.	Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan	Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K.	Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh.	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J.	Ph.D, Associate Professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A.	Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor	Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M.	PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A.	PhD, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur	Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A.	Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N.	Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S.	PhD, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ramakrushna Pradhan	Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M.	PhD, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B.	Ph.D., Leading Researcher at the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Tolipov F.	Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N.	Ph.D, Professor, Gorno-Altaisk State University, Gorno-Altaisk, Russia (turkology)
Chebotarev A.E.	Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G.	Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.
Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-410).
E-mail: vest_polit@enu kz, web-site: http://bulpolit.enu.kz. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021
Available at: http:// bulpolit.enu.kz Periodicity:
4 times a year.
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Далелхан А.,
PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жолдыбалина А.С., *PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия:

Абжаппарова Б.Ж.	д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М.	к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М.	Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б.	к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф.	д ф. н., доцент. ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
Далелхан А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К.	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш.	д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж.	к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
Кусаинова А.М.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
Клара Шандор	Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М.	к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л.	к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А.	д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А.	к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю.	к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Оспанова А.Н.	Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С.	PhD, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан	Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М.	PhD, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
Токтаров Е.Б.	Ph.D., ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Толипов Ф.	к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н.	к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
Чеботарев А.Е.	к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-410)
E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: http://bulpolit.enu.kz/
Ответственный секретарь: Жиембай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.
Электронная версия в открытом доступе: http:// bulpolit.enu.kz
Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы**

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series**

**Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология**

№2 (151)/2025

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Е.Л. Нечаева, Ф.М. Каюпова. Полиэтникалық қоғамдардағы коммуникациялық стратегиялар: Қазақстан мен Ресейдің көзқарастарына салыстырмалы талдау.....
Е.Л. Нечаева, Ф.М. Каюпова. Коммуникационные стратегии в полиэтнических обществах: сравнительный анализ подходов Казахстана и России.....
E.L. Nechaeva, F.M. Kayupova. Communication strategies in multi-ethnic societies: a comparative analysis of the approaches of Kazakhstan and Russia..... 9

Т.А. Камалджанова, Б.Б. Бюлегенова, А.Б. Дауылбаев. Либериядағы су ресурстарын басқару: ағымдағы мәселелер және даму басымдықтары.....
Т.А. Камалджанова, Б.Б. Бюлегенова, А.Б. Дауылбаев. Управление водными ресурсами в Либерии: текущие проблемы и приоритеты развития.....
T.A. Kamaljanova, B.B. Byulegenova, A.B. Dauylbayev. Water Resource Management in Liberia: Current Issues and Development Priorities..... 22

Л.Д. Магеррамова. Қазіргі кезеңде тәуелсіз Әзербайжан мемлекетінің қалыптасуы және мемлекеттік бірегейлік.....
L.J. Maharramova. The formation of an independent Azerbaijani state while fostering a strong national identity in the context of modern challenges and opportunities.....
Л.Д. Магеррамова. Становление независимого Азербайджанского государства и государственной идентичности на современном этапе..... 39

Д.А. Туманшиев, Л.Т. Исова, Ә. Жұмақанов. Қазақстанның сирек кездесетін металдары: сыртқы экономикалық саясат.....
Д.А. Туманшиев, Л.Т. Исова, А. Жумаканов. Редкоземельные металлы Казахстана: внешнеэкономическая политика.....
D.A. Tumanshiyev, L.T. Issova, A. Zhumakanov. Kazakhstan's rare Earth metals: foreign economic policy..... 54

Н.Л. Сейтахметова, Ш.М. Жандосова. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының трансформациясы: медиадискурстың контент-талдауы.....
Н.Л. Сейтахметова, Ш.М. Жандосова. Трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период независимости: контент-анализ медиадискурса.....
N.L. Seitakhmetova, Sh.M. Zhandossova. Transformation of Value Orientations in Kazakhstani Society During the Independence Period: Content Analysis of Media Discourse..... 68

Ш. Кенбаев, Margie Parikh. Үндістанның «жұмсақ күші»: жаһандану процестеріндегі мәдениеттің рөлі.....
Ш. Кенбаев, Margie Parikh. «Мягкая сила» Индии: роль культуры в процессах глобализации
Sh. Kenbayev, Margie Parikh. "Soft power" of India: the role of culture in globalization processes 84

А.Е. Ибраева, С.Н. Сарсенова, Қ.Ж. Кондыкерова. Ақпараттық қоғам: эволюциясы, құрылымдық ерекшеліктері және даму бағыттары.....
А.Е. Ибраева, С.Н. Сарсенова, К.Ж. Кондыкерова. Информационное общество: эволюция, структурные особенности и направления развития.....
A.E. Ibrayeva, S.N. Sarsenova, K.Zh. Kondykerova. Information Society: Evolution, Structural Features, and Development Directions..... 94

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Н.О. Аккожина, Қ.Ғ. Даркенов. Орталық Азиядағы терроризм мәселесі және Қазақстан Республикасының терроризммен күресу жолдары.....
Н.О. Аккожина, К.Г. Даркенов. Проблема терроризма в Центральной Азии и пути борьбы с терроризмом в Республике Казахстан.....
N.O. Akkozhina, K.G. Darkenov. The Problem of Terrorism in Central Asia and Ways to Combat Terrorism in the Republic of Kazakhstan..... 115

А.А. Адирбаева, А.С. Абилдаев, Б. Сейлхан. Энергетика ресурстарын басқару және энергетика секторындағы қауіптердің алдын алу саласындағы Еуропалық одақтың институциялық тәжірибесі.....
А.А. Адирбаева, А.С. Абилдаев, Б. Сейлхан. Институциональный опыт Европейского союза в области управления энергоресурсами и предотвращения угроз в энергетическом секторе.....
A.A. Adirbaeva, A.S. Abildayev, B. Seilkhan. Institutional experience of the European union in the field of energy resources management and prevention of threats in the energy sector..... 127

С.Б. Кішібаева, Шань Мэнцзе. Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтары контекстінде қытай бейнесін қалыптастыру.....
С.Б. Кишибаева, Шань Мэнцзе. Формирование образа китая в контексте школьных учебников по истории Казахстана.....
S.B. Kishibayeva, Shan Mengjie. The Formation of the Image of China in the Context of School Textbooks on the History of Kazakhstan..... 140

Ж.М. Қаржаубай, Қ.И. Қобландин. Жапониядағы көші-қон және диаспоралар: тарихы, мәселелері, шешімдері және даму болжамдары.....
Ж.М. Каржаубай, К.И. Кобландин. Миграция и диаспоры в Японии: история, проблемы, решения и прогнозы развития.....
Zh.M. Karzhaubay, K.I. Koblandin. Migration and Diasporas in Japan: history, problems, solutions and forecasts of development..... 152

Н.Е. Хамитова, А.Е. Белялова. Қазақстан мен Оңтүстік Кореяның мемлекеттік басқару саласындағы цифрлық ынтымақтастығының перспективалары .....
Н.Е. Хамитова А.Е. Белялова. Перспективы цифрового сотрудничества Казахстана и Южной Кореи в области государственного управления.....
N.E. Khamitova, A.E. Belyalova. Prospects for digital cooperation between Kazakhstan and South Korea in the field of public administration..... 166

А.Б. Кузембаева, Е.С. Чукубаев, Б. Кульбаев. Орталық Азиядағы сыни геосаясат және шекараны өзгерту мәселелері: қырғыз-тәжік шекара қақтығысы.....
А.Б. Кузембаева, Е.С. Чукубаев, Б. Кульбаев. Критическая геополитика и вопросы трансформации границ в Центральной Азии: кыргызско-таджикский приграничный конфликт.....
A.B. Kuzembayeva, Y.S. Chukubaev, B.Kulbayev. Critical Geopolitics and the Transformation of Borders in Central Asia: The Kyrgyz–Tajik Border Conflict..... 182

М.А. Айдаркожин, Р.Б. Абдуллин. Теледидарды тұтыну заңдылықтарын талдау және олардың Қазақстан Республикасының мемлекеттік ақпараттық саясатына әсері.....
М.А. Айдаркожин, Р.Б. Абдуллин. Анализ паттернов потребления телевидения и их влияния на госинформполитику РК .....
M.A. Aidarkozhin, R.B. Abdullin. Analysis of television consumption patterns and its impact on the state information policy of the Republic of Kazakhstan..... 205

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Т.З. Қайыркен. Орта ғасырлардағы Орта Азия мен Шығыс Түркістанның ортақ тарихи байланыстары.....
Т.З. Кайыркен. Некоторые взгляды на общую историю средневековой Средней Азии и Восточного Туркестана.....
T.Z. Kaiyrken. Several Views on the Common History of Medieval Central Asia and East Turkestan 225

Р.С. Мурзатаева, Г.Қ. Құрманғали. Қазіргі заманғы қытай әдебиетінің танымалдығы және оның көрнекті өкілдері.....
Р.С. Мурзатаева , Г.К. Курмангали. Популярность современной китайской литературы и ее выдающиеся представители.....
R.S. Murzataeva, G.K. Kurmangali. The Popularity of Contemporary Chinese Literature and Its Prominent Representatives..... 240

Д.Ә. Балтабай, Е.Б. Сәдуахас. «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін бірқатар арабизмдер.....
Д.А. Балтабай, Е.Б. Садуахас. Ряд арабских слов, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме».....
D.A. Baltabay, E.B. Saduaqas. A number of Arabic words found in the work "Shezhire-i Terakime"..... 254

С.Ж. Исмаилова, Чан Бенг Сун. Оңтүстік Кореяның ұлттық брендингіндегі Президенттік кеңестің стратегиялық рөлі.....
С.Ж. Исмаилова, Чан Бенг Сун. Стратегическая роль Президентского совета в национальном брендинге Южной Кореи .....
S.Zh. Ismailova, Chun Byong-Soon. The Strategic Role of the Presidential Council in South Korea's Nation Branding..... 265

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

А.Б. Рысбекова. Тоғыз оғыз этнонимінің генезисі және қазіргі түркі халықтарымен этникалық байланысы.....
А.Б. Рысбекова. Генезис и этническая связь этнонима тогуз-огузы с современными тюркскими народами.....
A.B. Rysbekova. Genesis and Ethnic Connection of the Ethnonym Toghuz-Oghuz with Modern Turkic Peoples..... 276

А.Р. Халметов, М.Қ. Ескеева, Э. Баймухамбетова. «Бабырнама» тіліндегі септік жалғауларының ерекшеліктері.....
А.Р. Халметов, М.К. Ескеева, Э. Баймухамбетова. Особенности падежных окончаний в языке «Бабырнама».....
A.R. Khalmetov, M.K. Yeskeyeva, E. Baimukhambetova. Features of case endings in the «Babyrnama» language..... 287

А.Б. Тоқторбаева, А.Ж. Шәріп. Сібір халықтарының (саха, хакас, тыва) шамандық дәстүріндегі бүркіттің орнитоморфтық бейнесі.....
А.Б. Токторбаева, А.Ж. Шарип. Орнитоморфный образ орла в шаманской традиции народов Сибири (саха, хакас, тыва).....
A.B. Toktorbayeva, A.Zh. Sharip. Ornithomorphic image of an eagle in the shamanic tradition of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva)..... 304

М. Амирова, Г. Шауенова, Л. Уракова Янч. Түркі мәдениетіндегі ыдыс-аяқ түрлерінің деректік құндылығы.....
М. Амирова, Г. Шауенова, Л. Уракова Янч. Фактологическая ценность видов посуды в тюркской культуре.....
M. Amirova, G. Shauenova, L. Urakova Yanc. The Artifact Value of the Types of Dishes in the Turkic Culture..... 315

Б. Әбдуәлиұлы, Ы.Ә. Тұранов. Көне және қазіргі антропонимдер арасындағы семантикалық сабақтастық.....
Б. Абдуалиулы, Ы.А. Туранов. Семантическая преемственность между древними и современными антропонимами.....
B. Abdualiuly, Y.A.Turanov. Semantic continuity between ancient and modern anthroponyms 325

Ш.Д. Бүркітбаева, А.Е. Шарғынова, Г.А. Қанашаева. Түркологиялық зерттеу нысаны Чалама тасы: әдет-ғұрыптар, рәміздер және мәдени мұра.....
Ш.Д. Буркитбаева, А.Е. Шаргынова, Г.А. Канашаева. Камень Чалама как объект тюркологического исследования: ритуалы, символы и культурное наследие.....
Sh.D. Burkitbayeva, A.E. Shargynova, G.A. Kanashayeva. Chalama Stone as an object of Turkological research: rituals, symbols and cultural heritage..... 339

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ГРНТИ 11.25.91
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-9-21

Коммуникационные стратегии в полиэтнических обществах: сравнительный анализ подходов Казахстана и России

Е.Л. Нечаева, Ф.М. Каюпова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: elenech@inbox.ru, farida.kayupova@yu.edu.kz)

Аннотация. В условиях глобализации, сопровождающейся растущим этническим многообразием, управление полиэтническими обществами становится одной из ключевых задач государственной политики. Особое значение приобретает разработка эффективных коммуникационных стратегий, направленных на укрепление гражданской идентичности, предотвращение этнических конфликтов и повышение уровня доверия к органам власти. В статье рассматриваются теоретические подходы к формированию таких стратегий, их принципы и методы реализации. На примере России и Казахстана анализируются различные модели стратегирования, демонстрирующие, как адаптировать межэтническую политику к уникальным социальным, культурным и историческим особенностям каждого общества, обеспечивая гармонизацию межэтнических отношений и устойчивое развитие государства.

Особое внимание в исследовании уделяется институционализации межэтнического взаимодействия, которая включает создание устойчивых и эффективных структур, способствующих диалогу между различными этническими группами. Это предполагает их активное участие в политической и общественной жизни страны, что укрепляет социальную стабильность. В работе выявлены успешные практики, направленные на гармонизацию межэтнических отношений. Подчеркивается, что ключевыми факторами успешного стратегирования являются инклюзивность, открытость власти к диалогу и учет историко-культурных особенностей регионов.

Анализ предложенных подходов и моделей стратегирования демонстрирует важность комплексного и системного подхода, который учитывает не только социально-культурные, но и экономические, политические аспекты межэтнического взаимодействия. Решения, рассмотренные в данной работе, отличаются высокой степенью адаптивности, что делает их применимыми в разнообразных контекстах.

Ключевые слова: коммуникационные стратегии, теория стратегирования, межэтническое взаимодействие, мультикультурализм, интеркультурализм, гражданская идентичность, полиэтническое общество, Казахстан.

Поступила: 10.01.2025; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

Введение

В условиях современного мира, характеризующегося интенсивными процессами миграции, транснационализации и культурной глобализации, управление полиэтническими обществами становится ключевой задачей для многих государств. Возрастающее этнокультурное разнообразие усиливает необходимость создания эффективных коммуникационных стратегий, направленных на укрепление гражданской идентичности, предотвращение этнических конфликтов и обеспечение социальной стабильности.

При этом стратегическое планирование в сфере межэтнических отношений рассматривается как основа устойчивого развития полиэтнического общества. Оно предполагает формирование условий для равного участия этнических сообществ в жизни государства, укрепление гражданской идентичности и снижение рисков возникновения конфликтов. В данном контексте Казахстан демонстрирует стремление не только сохранить баланс между национальной идентичностью и этническим многообразием, но и активно интегрировать этнические меньшинства в процесс принятия политических решений.

Казахстан представляет собой уникальное полиэтническое государство, на территории которого проживают свыше 130 этнических общностей, каждая из которых сохраняет собственные культурные особенности, традиции и язык. Уникальная этнокультурная структура страны сформировалась в результате исторических процессов, таких, как переселения, депортации и миграции, что привело к необходимости выстраивания эффективной государственной политики в сфере межэтнического взаимодействия.

Разработка научно обоснованных подходов к управлению этническим многообразием и адаптации политики к региональным особенностям является важным условием для устойчивого развития общества и минимизации рисков социального напряжения. Именно поэтому поддержание межэтнической стабильности представляет собой один из ключевых приоритетов государственной политики Казахстана. Это закреплено в стратегических документах государства, таких, как Стратегия «Казахстан-2050» [1], а также в Указах и программных выступлениях главы государства (Указ Президента Республики Казахстан от 15 сентября 2022 года № 1014 «Об утверждении Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022-2026 годы» [2] и Послание Президента Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2024 года «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост и общественный оптимизм») [3].

Эти документы акцентируют необходимость разработки и реализации эффективных коммуникационных стратегий, ориентированных на долгосрочное управление межэтническими отношениями. Подчёркивается, что такая работа является не только фактором обеспечения социальной стабильности, но и важным инструментом вовлечения всех граждан, вне зависимости от их этнической принадлежности, в политические и социальные процессы страны.

Международный опыт подтверждает эффективность подобного подхода. Согласно исследованию Европейского консорциума политических исследований (ECPR), проведённому в 2023 году, государства, внедряющие гибкие и адаптивные стратегии коммуникации с этническими группами, достигают более высокого уровня социальной

стабильности. В частности, европейские страны, которые обеспечивают активное участие этнических меньшинств в государственных программах и политических процессах, добиваются значительного снижения уровня ксенофобии и числа этнических конфликтов.

Ассамблея народа Казахстана занимает значимое место в поддержании межэтнической стабильности и общественной гармонии. Этот институт был создан с целью укрепления этнического мира и согласия в стране. Основное направление ее работы – создание прочной основы для конструктивного диалога между представителями различных этнических общин, что способствует снижению рисков конфликтов и развитию взаимного доверия. Коммуникационные стратегии, реализуемые Ассамблеей и другими институтами гражданского общества, занимают центральное место в этом процессе. Они обеспечивают инструменты для эффективного взаимодействия между государством и этническими сообществами, способствуют интеграции и формируют условия для инклюзивного участия всех групп в общественной жизни. Однако успешность и воздействие таких стратегий требуют тщательного анализа их эффективности.

Оценка результативности данных инициатив позволяет выявить сильные и слабые стороны текущей политики, а также определить направления ее дальнейшего совершенствования. Это особенно важно для создания адаптивных и гибких моделей межэтнической коммуникации, которые могут отвечать как на вызовы современности, так и на уникальные особенности полиэтнического состава общества Казахстана. В условиях растущей роли цифровых платформ необходимо оценить, насколько эффективно институты гражданского общества используют новые медиа для поддержания межэтнической стабильности

Еще один аспект актуальности связан с тем, что исследование коммуникационных стратегий в Казахстане важно с точки зрения предотвращения этнических конфликтов. В постсоветских странах вопрос межэтнических отношений остается острой темой, и Казахстан демонстрирует относительно успешные результаты в управлении этнополитической ситуацией. Однако изменения в обществе, усиление глобальных вызовов и внутренние социально-экономические процессы требуют дальнейшего совершенствования государственной политики в этой сфере. Опыт Казахстана в поддержании межэтнической стабильности может служить примером для других многонациональных государств, сталкивающихся с подобными вызовами.

Особую актуальность тема приобретает в контексте России и Казахстана – двух стран, исторически сложившихся как полиэтнические общества. Эти государства сталкиваются с уникальными вызовами, связанными с интеграцией множества этнических групп, поддержанием межкультурного диалога и укреплением доверия между гражданами и институтами власти. Изучение коммуникационных стратегий политического управления в сфере межэтнических отношений является необходимым шагом для укрепления национальной стабильности и обеспечения устойчивого развития многонационального общества в современных условиях.

Полиэтнические общества часто сталкиваются с вызовами, связанными с культурной интеграцией, этническими конфликтами и недостаточным доверием к государственным

структурам. Традиционные подходы, ориентированные на культурное доминирование одной группы, нередко усиливают напряжение.

Эффективное управление требует от государства создания инклюзивных условий, обеспечивающих равенство всех этнических групп, поддержку их культурного развития и участие в общественной жизни. Это требует стратегического подхода, включающего разработку долгосрочных коммуникационных стратегий.

Цель исследования заключается в анализе теоретических подходов к разработке коммуникационных стратегий в межэтнической сфере на примере России и Казахстана с акцентом на сравнительный анализ моделей межэтнической политики этих стран.

Выбор России и Казахстана для данного исследования обусловлен их уникальной политико-экономической и этнической ситуацией. Обе страны являются полиэтническими государствами с многообразным этническим составом, что делает управление межэтническими отношениями важнейшей задачей для обеспечения социальной стабильности и гармонии. При этом оба государства отличают свои особенности в подходах к решению задач межэтнической политики. В России акцент сделан на сохранение этнокультурного разнообразия через национально-культурные автономии. Казахстан же строит свою политику на основе социальной интеграции, акцентируя внимание на формировании единой идентичности через институциональные механизмы, такие, как Ассамблея народа Казахстана.

Сравнительный анализ межэтнической политики России и Казахстана позволит выявить сходства и различия в подходах к управлению полиэтничностью, а также предложить эффективные коммуникационные стратегии, которые могут быть использованы в других многоэтничных странах.

Материалы и методы исследования

В основе анализа лежат работы Альфреда Чандлера, Игоря Ансоффа и Владимира Квинта. Чандлер в своей теории взаимосвязи стратегии и структуры подчеркивал, что успешная реализация любой стратегии требует адаптации организационной структуры. Этот принцип применим и в политике межэтнического взаимодействия, где институциональные механизмы должны соответствовать целям управления этническим разнообразием [4].

Игорь Ансофф дополнил концепцию стратегического планирования идеей стратегического выбора, предполагающей необходимость учитывать изменяющуюся внешнюю среду [5]. Его подход важен для полиэтнических обществ, где динамика межэтнических отношений может существенно меняться в зависимости от социально-экономических и политических факторов.

Владимир Квинт развил теорию адаптивного стратегирования, акцентируя внимание на необходимости гибкости стратегий [6]. Его работы предоставляют основу для анализа того, как государства могут быстро реагировать на новые вызовы, возникающие в сфере межэтнических отношений.

Применение данных теорий в управлении полиэтническими обществами позволяет разрабатывать модели, учитывающие как внутренние особенности этносов, так и внешние условия, включая глобализационные тенденции и миграционные потоки.

В статье использованы следующие методы исследования: анализ научной литературы – изучение работ в области стратегического управления и этнополитики; сравнительный анализ – изучение различий и сходств в подходах России и Казахстана; системный подход – рассмотрение межэтнического взаимодействия как части политической и социальной системы.

Результаты и обсуждение

Применение стратегирования в полиэтнических обществах требует учета сложной системы взаимодействий между государством и этническими группами. В этом контексте коммуникационные стратегии играют ключевую роль, поскольку они направлены на формирование устойчивого диалога, укрепление гражданской идентичности и предотвращение этнических конфликтов. Опыт России и Казахстана как двух многонациональных государств демонстрирует разные подходы к решению этих задач.

Российская модель управления межэтническими отношениями опирается на теоретическую концепцию мультикультурализма, предполагающую уважение и сохранение этнической самобытности в рамках единого гражданского пространства [7]. Важным инструментом является федеральная национально-культурная автономия, которая предоставляет этническим группам возможность сохранять свои языки, культуру и традиции через самостоятельное управление этнокультурными проектами [8]. Это связано с идеями культурного плюрализма, подчеркивающими ценность многообразия как фактора социального развития.

Другой важный элемент российской модели – интеграционная теория, направленная на создание общей гражданской идентичности. Государство реализует образовательные программы и инициативы, способствующие укреплению национального единства, что соответствует концепции «плавильного котла», хотя в российском контексте сохраняется акцент на сохранении этнокультурной специфики.

В Казахстане при реализации государственной политики на практике применяются меры по обеспечению межэтнического взаимодействия с учетом интересов всех проживающих в стране этносов. Одним из центральных звеньев реализации политики государства в сфере межэтнических отношений выступает Ассамблея народа Казахстана, которая выполняет функцию институциональной платформы для диалога между этническими группами. В России аналогичную функцию выполняет Ассамблея народов России (АНР), которая является добровольным общественным объединением. АНР способствует гармонизации межнациональных отношений, сохранению этнокультурного разнообразия и диалогу между этническими общинами и органами власти. В отличие от АНК, АНР действует как общественная организация и не обладает полномочиями государственного органа. Однако она активно взаимодействует с Федеральным агентством по делам национальностей (ФАДН), которое отвечает за реализацию государственной национальной политики [9].

Поддержка культурного многообразия также занимает центральное место в казахстанской модели. Это находит отражение в теории культурного взаимодействия,

подчеркивающей значимость межкультурного обмена для предотвращения этнических конфликтов. Финансирование фестивалей, образовательных программ и инициатив, направленных на популяризацию языков и традиций всех этнических групп, соответствует международным практикам, таким, как опыт Канады и Швейцарии.

Проводя сравнительный анализ двух стран, отметим, что применение теорий стратегирования в России и Казахстане демонстрирует адаптацию классических концепций к реалиям межэтнического взаимодействия.

В России акцент сделан на идеях мультикультурализма, который ориентирован на сохранение этнокультурного разнообразия через децентрализованные механизмы, такие, как федеральные национально-культурные автономии. Это отражает подход Альфреда Чандлера, где структура управления адаптируется к долгосрочной стратегии. В данном случае структура мультикультурных автономий позволяет учитывать специфические потребности различных этнических групп и эффективно распределять ресурсы, сохраняя при этом единство государства.

Политический курс Казахстана опирается на ценности казахстанского патриотизма, равные гражданские права для всех, укрепление статуса государственного языка как объединяющего фактора, концепцию «единства в многообразии», непрерывное развитие национального сознания, а также на принципы интеркультурализма. Особое внимание уделяется поддержке культурного разнообразия через проведение фестивалей, финансирование этнокультурных объединений и образовательные инициативы. Этот подход позволяет минимизировать риски конфликтов и способствует гармонизации межэтнических отношений.

Здесь ключевая роль отводится Ассамблее народа Казахстана, которая реализует стратегии интеграции через централизованные механизмы. Этот подход опирается на идеи Игоря Ансоффа о гибком стратегическом планировании, позволяющем адаптироваться к изменениям в социальной среде. Ассамблея выступает «платформой-рынком» (в терминах модели Ансоффа), где разрабатываются инициативы, направленные на интеграцию этносов в общую гражданскую идентичность.

Давайте рассмотрим подробнее данный подход. Игорь Ансофф, известный своими работами по стратегическому менеджменту, развил концепцию гибкого стратегического планирования. Этот подход предполагает возможность адаптации стратегий к изменениям во внешней среде. Для Казахстана как многонациональной страны способность гибко реагировать на изменения в социально-политической обстановке имеет ключевое значение для обеспечения стабильности.

Таким образом, в данном контексте АНК можно рассматривать как «платформу-рынок» в терминах Ансоффа:

• Платформа – это пространство, на котором разные этносы представляют свои интересы, участвуют в обсуждении инициатив и формируют предложения. АНК не просто собирает идеи, но активно создает новые возможности для интеграции и взаимодействия.

• Рынок – в данном случае символизирует разнообразие этнических групп, каждая из которых обладает «уникальными ресурсами»: культурными, социальными,

экономическими. АНК способствует обмену этими ресурсами и их «вложению» в общее гражданское пространство.

Ассамблея выполняет несколько функций, отражающих гибкость стратегии:

• Мониторинг и прогнозирование. АНК активно изучает изменения в межэтнических отношениях и адаптирует программы интеграции в зависимости от новых вызовов (например, демографические сдвиги, миграционные процессы).

• Инициирование проектов. АНК разрабатывает и поддерживает проекты, направленные на развитие культуры, образования и языков всех этносов Казахстана, что способствует укреплению единой гражданской идентичности.

• Координация и управление конфликтами. АНК работает как медиатор в урегулировании межэтнических споров, оперативно предлагая механизмы решения на основе анализа текущей ситуации.

Если следовать модели Ансоффа, АНК – это своего рода «интеграционный рынок», где этносы предлагают свои инициативы (как компании на рынке), а государство и общественные институты – выступают в роли «регуляторов» и «потребителей» этих инициатив. Это позволяет поддерживать баланс между интересами отдельных групп и общей государственной политикой.

Как итог, АНК выступает гибким стратегическим инструментом, который соединяет государственную политику и инициативы гражданского общества. Такой подход, основанный на моделях стратегического планирования Ансоффа, позволяет Казахстану адаптироваться к изменениям в социальной среде, сохраняя стабильность и укрепляя единство нации (табл.1).

Таблица 1. Поэтапная деятельность АНК в контексте модели И. Ансоффа

Этап	Действия	Результат
1. Анализ среды	Сбор данных о текущих этнических процессах, выявление проблем	Комплексное понимание ситуации, выявление рисков
2. Прогнозирование	Разработка прогнозов изменения этнополитической среды	Подготовка к потенциальным вызовам
3. Инициирование проектов	Создание рабочих групп и разработка программ	Старт культурных, образовательных и социальных проектов
4. Диалог и вовлечение	Проведение форумов, заседаний и встреч с этническими группами	Вовлечение всех заинтересованных сторон
5. Реализация и мониторинг	Внедрение проектов и постоянный контроль	Гибкая корректировка программ
6.У правление конфликтами	Оперативное реагирование на конфликты и их урегулирование	Устранение межэтнической напряженности

7.Оценка и адаптация	Анализ эффективности программ, корректировка подходов	Постоянное совершенствование интеграционных инициатив

Российский и казахстанский подходы имеют как сходства, так и различия. Россия делает акцент на децентрализации, что позволяет учитывать специфику регионов и потребности отдельных этнических групп. Казахстан, напротив, использует централизованный подход, где Ассамблея народа Казахстана выступает главным инструментом управления межэтническими процессами.

Обе модели подчеркивают значимость институционализации межэтнического взаимодействия и образовательных инициатив. Однако различия в стратегиях определяются особенностями политической и социальной структуры каждой страны.

Заключение. Анализ опыта России и Казахстана показывает, как теоретические основы стратегического управления могут быть адаптированы к реалиям полиэтнических государств. Обе страны предлагают уникальные подходы, которые могут служить примером для других государств, сталкивающихся с вызовами многообразия.

Сравнение подходов России и Казахстана к межэтническому взаимодействию выявляет определенные различия в институциональных механизмах, что обусловлено различиями в политических и культурных традициях этих стран. Россия ориентируется на модель мультикультурализма, где основное внимание уделяется поддержке этнических групп через национально-культурные автономии, обеспечивающие культурное самоопределение и развитие. Такая децентрализованная модель направлена на создание условий для сохранения культурной идентичности различных этнических групп, при этом взаимодействие между ними регулируется через систему автономий, которые предоставляют определенную степень независимости.

В отличие от этого, Казахстан применяет централизованный подход, который акцентирует внимание на интеграции различных этнических сообществ в единую гражданскую нацию. Ассамблея народа Казахстана играет ключевую роль в этом процессе, являясь важным инструментом для организации и координации диалога между этническими группами и укрепления социальной сплоченности. Этот институт служит не только платформой для представительства этнических сообществ, но и механизмом для выработки единой государственной политики, направленной на гармонизацию межэтнических отношений и поддержание мира и стабильности в обществе.

Несмотря на различия в подходах, между ними существует ряд общих черт, таких, как необходимость долгосрочного стратегического планирования, поддержка этнокультурных инициатив и профилактика межэтнических конфликтов. В обеих странах важно не только создать механизмы, способствующие сохранению культурного разнообразия, но и обеспечить эффективное взаимодействие между этническими группами для предотвращения напряженности и конфликтов. Российская модель с акцентом на автономии и казахстанская модель интеграции через Ассамблею народа Казахстана иллюстрируют, как теоретические подходы могут быть успешно адаптированы к социально-политическим особенностям и потребностям конкретных государств.

Таким образом, коммуникационные стратегии России и Казахстана представляют собой два взаимодополняющих подхода, основанных на теоретической базе стратегического управления и социальной интеграции. Эти подходы не являются взаимоисключающими, а, наоборот, показывают разнообразие способов управления полиэтническими обществами, направленных на укрепление межэтнического мира и национального единства. Казахстанский опыт с использованием Ассамблеи народа и российский подход мультикультурализма являются успешными примерами того, как различные модели могут эффективно способствовать предотвращению этнических конфликтов, поддержанию гармонии и укреплению единства в многонациональных государствах.

Коммуникационные стратегии, ориентированные на поддержку этнокультурного разнообразия и укрепление гражданской идентичности, обеспечивают устойчивое развитие полиэтнических обществ в условиях глобализации [10]. Дальнейшие исследования в этой области помогут развивать универсальные модели стратегирования, способные адаптироваться к специфике различных государств.

Благодарность, конфликт интересов

Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR27195711 «Социально-политические процессы в Казахстане (1980-2020): опыт демократизации и становление Справедливого государства»).

Вклад авторов.

Нечаева Е.Л. – работа с использованием материалов исследования и методов, определение целей и задач научной статьи, критический анализ содержания текста.

Каюпова Ф.М. – автор для корреспонденции, работа с использованием материалов исследования и методов, работа с литературой, сбор и анализ материалов, оформление научной статьи в соответствии с требованиями.

Список литературы

1. Стратегия «Казахстан-2050». Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. [Электроный ресурс]. – 2012. URL: https://primeminister.kz/assets/media/strategiya-kazakhstan-2050.pdf (Дата обращения: 15.09.2024).

2. Указ Президента Республики Казахстан от 15 сентября 2022 года №1014 «Об утверждении Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022-2026 годы». [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014 (Дата обращения: 15.09.2024).

3. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 02.09.2024. Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост и общественный оптимизм. [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskiy-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014 (Дата обращения: 15.09.2024).

4. Chandler A.D. Strategy and Structure: A Chapter in the History of Industrial Enterprises. [Electronic resource]. – 1962. Available at: https://s3.amazonaws.com/arena-attachments/705027/a973f694aaaee073aeb1cfce037f3b11.pdf (Accessed: 15.09.2024).

5. Igor H. Ansoff. Strategic Management. [Electronic resource]. – 1962. Available at: https://gtmarket.ru/library/basis/4155 (Accessed: 15.09.2024)

6. Теория и практика стратегирования. [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://mse.msu.ru/wpcontent/uploads/2023/12/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-2023-011957-2-block_print_7%D0%91%D0%A6.pdf (Дата обращения: 15.09.2024).

7. Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года. [Электронный ресурс]. - 2012. URL: http://www.scrf.gov.ru/security/State/document119/ (Дата обращения: 15.09.2024)

8. Федеральный закон от 17 июня 1996 г. N 74-ФЗ «О национально-культурной автономии» (с изменениями и дополнениями от 01.04.2022). [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://base.garant.ru/135765/ (Дата обращения: 15.09.2024).

9. Устав Общероссийской общественной организации «Ассамблея народов России». [Электронный ресурс]. – 2013. URL: https://xn--80aaadglf1chnmbxga3u.xn--p1ai/sites/default/files/ustav_anr.pdf (Дата обращения: 15.09.2024).

10. Тишков В.А., Шабаев Ю.П. Этнополитология: Политические функции этничности. [Электронный ресурс]. URL: https://asu.edu.ru/images/File/Tishkov-Shabaev-Etnopolitologiya-Politicheskie-funktsii-etnichnosti.pdf (Дата обращения: 15.09.2024).

Е.Л. Нечаева, Ф.М. Каюпова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Полиэтникалық қоғамдардағы коммуникациялық стратегиялар: Қазақстан мен Ресейдің көзқарастарына салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Этникалық әртүрліліктің өсуімен қатар жүретін жаһандану жағдайында көпұлтты қоғамдарды басқару мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттерінің біріне айналуда. Азаматтық бірегейлікті нығайтуға, этникалық қақтығыстардың алдын алуға және мемлекеттік органдарға сенім деңгейін арттыруға бағытталған тиімді коммуникациялық стратегияларды әзірлеу ерекше маңызға ие. Мақалада мұндай стратегияларды қалыптастырудың теориялық тәсілдері, олардың принциптері мен іске асыру әдістері қарастырылады. Ресей мен Қазақстан мысалы негізінде этносаралық саясатты әрбір қоғамның бірегей әлеуметтік, мәдени және тарихи ерекшеліктеріне бейімдеу, этносаралық қатынастарды үйлестіруді және мемлекеттің тұрақты дамуын қамтамасыз ету жолын көрсететін стратегиялаудың әртүрлі үлгілері талданады.

Зерттеуде әртүрлі этностар арасындағы диалогқа ықпал ететін тұрақты және тиімді құрылымдарды құруды қамтитын этносаралық өзара іс-қимылды институттандыруға ерекше назар аударылады. Бұл олардың қоғамдық тұрақтылықты нығайта түсетін елдің саяси-қоғамдық өміріне белсенді қатысуын білдіреді. Жұмыста этносаралық қатынастарды үйлестіруге бағытталған табысты тәжірибелер айқындалған. Табысты стратегиялаудың негізгі

факторлары инклюзивтілік, биліктің диалогқа ашықтығы және аймақтардың тарихи-мәдени ерекшеліктерін ескеру болып табылатыны атап өтіледі.

Ұсынылған тәсілдер мен стратегиялау үлгілерін талдау этносаралық өзара іс-қимылдың әлеуметтік-мәдени ғана емес, сонымен бірге экономикалық және саяси аспектілерін де ескеретін кешенді және жүйелік тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Осы мақалада қарастырылған шешімдер өте бейімделгіш, сондықтан оларды әртүрлі контексттерде қолдануға болады.

Түйін сөздер: коммуникация стратегиялары, стратегиялау теориясы, этносаралық өзара әрекеттестік, көпмәдениеттілік, мәдениетаралық, азаматтық бірегейлік, көпұлтты қоғам, Қазақстан.

E.L. Nechaeva, F.M. Kayupova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Communication strategies in multi-ethnic societies: a comparative analysis of the approaches of Kazakhstan and Russia

Abstract. In the context of globalization, accompanied by growing ethnic diversity, the management of multi-ethnic societies is becoming one of the key tasks of public policy. Of particular importance is the development of effective communication strategies aimed at strengthening civic identity, preventing ethnic conflicts and increasing the level of trust in government. The article examines theoretical approaches to the formation of such strategies, their principles and methods of implementation. Using the example of Russia and Kazakhstan, various models of strategizing are analyzed, demonstrating how to adapt interethnic policy to the unique social, cultural and historical characteristics of each society, ensuring the harmonization of interethnic relations and sustainable development of the state.

Particular attention in the study is paid to the institutionalization of interethnic interaction, which includes the creation of sustainable and effective structures that promote dialogue between different ethnic groups. This involves their active participation in the political and public life of the country, which strengthens social stability. The work identifies successful practices aimed at harmonizing interethnic relations. It is emphasized that the key factors of successful strategizing are inclusiveness, openness of the authorities to dialogue and consideration of historical and cultural characteristics of the regions.

The analysis of the proposed approaches and models of strategizing demonstrates the importance of a comprehensive and systemic approach that takes into account not only socio-cultural, but also economic and political aspects of interethnic interaction. The solutions considered in this work are highly adaptable, which makes them applicable in a variety of contexts.

Keywords: communication strategies, strategy theory, interethnic interaction, multiculturalism, interculturalism, civil identity, multiethnic society, Kazakhstan.

References

1. Strategiya "Kazakhstan-2050" [Strategy "Kazakhstan-2050"] [Electronic resource]. – 2012. Available at: https://primeminister.kz/assets/media/strategiya-kazakhstan-2050.pdf (Accessed: 15.09.2024). [In Russian]

2. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 15 sentyabrya 2022 goda №1014 "Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya Assamblei naroda Kazakhstana na 2022-2026 gody" [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated September 15, 2022 No. 1014 "On approval of the Concept for the development of the Assembly of the People of Kazakhstan for 2022-2026"]. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014 (Accessed: 15.09.2024). [In Russian]

3. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 02.09.2024. Spravedlivyi Kazakhstan: zakon i poryadok, ehkonomicheskii rost i obshchestvennyi optimizm [Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan dated 02.09.2024. Fair Kazakhstan: law and order, economic growth and public optimism] [Electronic resource]. – 2024. Available at: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskiy-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014 (Accessed: 15.09.2024). [In Russian]

4. Chandler A.D. Strategy and Structure: A Chapter in the History of Industrial Enterprises. [Electronic resource]. Available at: https://s3.amazonaws.com/arena-attachments/705027/a973f694aaaee073aeb1cfce037f3b11.pdf (Accessed: 15.09.2024).

5. Igor H. Ansoff. Strategic Management. [Electronic resource]. – 2012. Available at: https://gtmarket.ru/library/basis/4155 (Accessed: 15.109.2024).

6. Teoriya i praktika strategirovaniya [Theory and practice of strategizing] [Electronic resource]. - 2024. Available at: https://mse.msu.ru/wp-content/uploads/2023/12/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-2023-011957-2-block_print_7%D0%91%D0%A6.pdf (Accessed: 15.09.2024). [In Russian]

7. Strategiya gosudarstvennoi natsional'noi politiki Rossiiskoi Federatsii na period do 2025 goda [Strategy of the state national policy of the Russian Federation for the period up to 2025]. [Electronic resource]. – 2012. Available at: http://www.scrf.gov.ru/security/State/document119/ (Accessed 15.09.2024). [In Russian]

8. Federal'nyi zakon ot 17 iyunya 1996 g. N 74-FZ "O natsional'no-kul'turnoi avtonomii" (s izmeneniyami i dopolneniyami ot 1.04.2022) [Federal Law of June 17, 1996 N 74-FZ "On National-Cultural Autonomy" (as amended and supplemented on April 1, 2022]. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://base.garant.ru/135765/ (Accessed: 15.09.2024). [In Russian]

9. Ustav Obshcherossiiskoi obshchestvennoi organizatsii «Assambleya narodov Rossii» [Charter of the All-Russian public organization "Assembly of the Peoples of Russia"]. [Electronic resource]. – 2013. Available at: https://xn--80aaadglf1chnmbxga3u.xn--p1ai/sites/default/files/ustav_anr.pdf (Accessed 15.09.2024). [In Russian]

10. Tishkov V.A., Shabaev Yu.P. Etnopolitologiya: Politicheskie funktsii etnichnosti. [Ethnopolitical science: Political functions of ethnicity]. [Electronic resource]. – 2019. Available at: https://asu.edu.ru/images/File/Tishkov-Shabaev-Etnopolitologiya-Politicheskie-funktsii-etnichnosti.pdf (Accessed: 15.09.2024). [In Russian]

Сведения об авторах:

Нечаева Е.Л. **–** саяси ғылымдар кандидаты, Саясаттану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Каюпова Ф.М. **–** Саясаттану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нечаева Е.Л. **–** кандидат политических наук, профессор кафедры политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Каюпова Ф.М. – PhD докторант кафедры политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nechayeva Y.L. **–** Candidate of Political Sciences, Professor at the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kayupova F.M. **–** PhD student at the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

IRSTI 11.25.67
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-22-38

Water Resource Management in Liberia: Current Issues and Development Priorities

T.A. Kamaljanova*, B.B. Byulegenova, A.B. Dauylbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: Takhira.Kamaljanova@mail.ru, byulegenova_bb@enu.kz, green-day-1994@gmail.com)

Abstract. The study analyzes the problems of water resources management in Liberia with an emphasis on the sustainable development of the water sector. Despite the presence of significant water resources, the country faces serious challenges such as drinking water shortages, water pollution, and insufficient water supply and sanitation infrastructure. These problems are aggravated by political, economic, and social factors, as well as the consequences of the civil war.

The research methodology includes an analysis of existing sources, legislation, and reports of international organizations. Content analysis of strategic documents, as well as statistical data on water resources and sanitation conditions, were used. The paper offers recommendations for improving the situation, including modernization of water supply and sanitation systems, improved water quality monitoring, and raising public awareness.

The main results of the study are the identification of key problems in the water sector, such as a lack of infrastructure and weak legislative regulation. To address these problems, measures are proposed aimed at developing infrastructure, attracting foreign investment, and strengthening international cooperation. The practical significance of the work lies in proposing concrete steps to improve water management in Liberia, which can contribute to increasing access to drinking water and improving sanitation. The results obtained can be used in planning and implementing activities in the field of sustainable water use, which is especially relevant for countries facing similar challenges.

Keywords: Water resources management, water, sanitation and hygiene (WASH), institutional capacity, legal and policy frameworks, integrated water resources management (IWRM), infrastructure development, sustainable development goals (SDGs)

Received: 15.12.2024; Accepted: 25.06.2025; Available online: 01.07.2025

Introduction

Water resources are one of the most important natural resources that determine the sustainable development of society, its economic and social stability. For many developing countries, including Liberia, water resources management is a complex and multifaceted task that includes not only providing the population with quality drinking water but also the effective management of aquatic ecosystems in the face of climate change and economic difficulties. Liberia, despite the presence of extensive water resources, faces several serious problems in the water sector. Among them are insufficient water supply and sanitation infrastructure, poor sanitation, pollution of water bodies, and uneven distribution of water resources. These problems, aggravated by the consequences of civil war and political instability, require the development of effective strategies and solutions aimed at sustainable water resources management. Liberia's water resources are among the most extensive in the West African region. On average, one inhabitant of the country has more than 71,000 m^3 of renewable water per year [1, p. 3]. Water plays a critical role in maintaining the ecological balance and sustainable socio-economic development of the country. However, despite the apparent abundance, water resources are under threat of degradation and pollution by both natural and anthropogenic factors.

The purpose of this study is to analyze the problems of water resources management in Liberia to identify key factors affecting the efficiency of their use and further development of solutions to improve water resources management in the country. To do this, it is necessary to identify key problems in water resources management, analyze the existing water supply and sanitation infrastructure, assess the effectiveness of current strategies, and propose measures to improve the water sector. Particular attention is paid to issues of legislative regulation, attracting foreign investment, and strengthening international cooperation in the field of water resources.

Materials and research methods

The study used an integrated approach that allowed for a comprehensive analysis of the current state of water resources in Liberia, identified existing problems in their management, and determined potential areas for sustainable development of the sector. The theoretical basis is the concept of sustainable natural resource management and the principles of integrated water management, which involve considering both environmental and socio-economic factors. The analysis is based on a wide array of statistical and analytical data, including reports from international organizations (FAO, Worldometers, Aquastat) and expert studies, which made it possible to form an objective and substantiated picture. The work uses content analysis aimed at extracting key quantitative and qualitative characteristics of water use in the country, as well as a comparative analytical method that makes it possible to compare water intake by economic sectors and analyze the dynamics of changes in different periods. Particular attention is paid to the assessment of water supply infrastructure, the impact of the consequences of the civil war, demographic changes, and urbanization. The use of structural and functional analysis made it possible to consider the institutional mechanisms of water resources management and the needs of the population. The case study method was used as an illustrative tool, demonstrating

specific manifestations of water scarcity in vulnerable areas such as West Point. The conducted research is based on a sufficient information base, allowing for the formation of a holistic view of the problem, but also indicates the need for further in-depth scientific research aimed at developing effective water management strategies in the context of sustainable development.

Results and discussions

Brief Description of Liberia. Liberia is one of the sixteen countries located in West Africa and holds a distinctive place in both the historical and economic landscape of the African continent [2]. The country occupies a territory of 111,370 km^2. Geographically, Liberia shares borders with Sierra Leone to the northwest, Guinea to the north, and Côte d'Ivoire to the northeast and east. Its southern and southwestern boundaries are formed by the Atlantic Ocean. The north-south extent of the country measures approximately 465 kilometers, while its coastline stretches for about 520 kilometers [1].

Research indicates that Liberia possesses substantial natural potential. Its natural endowment includes economically valuable timber species suitable for industrial processing, diverse ecosystems with rich biodiversity, and a variety of mineral resources such as iron ore, gold, and diamonds [3]. In addition, the country is home to various energy resources, including biomass, hydropower, petroleum, and other renewable energy sources.

Beyond its mineral wealth – which includes high-grade iron ore, manganese, diamonds, gold, kyanite, and barite – one of Liberia's most significant natural assets is its forest cover. The country maintains a substantial portion of the tropical forests of West Africa, comprising approximately 43% of the forests in the Upper Guinea region. However, it is important to note that this region also experiences one of the world's highest rates of deforestation [4].

In summary, Liberia is endowed with a wide range of natural resources, including extensive forests, mineral wealth, and considerable energy potential. Nevertheless, the country continues to face major challenges related to environmental degradation, depletion of natural resources, and weaknesses in governance and management systems. One of the most acute and strategically significant issues in this context is the situation with water resources. With abundant rainfall and access to surface and groundwater, Liberia's water sector remains vulnerable to climatic, social and institutional factors, which requires close scientific analysis and the development of effective management strategies.

Water Resources and Their Utilization. Liberia's water resources can be categorized into two main types of river systems:

Major river basins, which cover approximately 97% of the country's territory and generally flow from the east to the southwest. The principal rivers – Mano, Lofa, St. Paul, St. John, Cestos, and Cavalla – originate in Sierra Leone, Guinea, or Côte d'Ivoire and collectively drain about 65.5% of Liberia's land area.

Smaller coastal streams, which account for drainage over the remaining 3% of the country's territory.

The volume of internal renewable surface water is estimated at 200 km^3 per year, while renewable groundwater reserves are approximately 60 km^3 per year; all of the latter are believed

to be discharged into surface streams. Thus, Liberia's total internal renewable water resources are 200 km^3/year, supplemented by an additional 32 km^3/year flowing in from Guinea and Côte d'Ivoire. This brings the total renewable water resources to 232 km^3 annually [1, p.3].

Historically, Liberia possessed an abundant water supply. However, population growth and escalating environmental pollution have significantly reduced the availability of clean water, leading to a growing scarcity.

As human activity expands, water-related issues are increasingly environmental in nature. What initially manifested as the pollution of freshwater and marine bodies has evolved into a broader ecological threat – characterized by the shallowing of rivers and the disappearance of some lakes.

The situation deteriorated notably following the 14-year civil conflict (1989-2003), during which critical infrastructure, including the hydroelectric power station that supplied water to the capital, Monrovia, was destroyed. According to Seagbeh (2016), only around 25% of Liberia's 4 million residents had access to safe drinking water in the post-war period, and the situation has continued to decline [5].

Water scarcity has been particularly acute in Monrovia and surrounding districts, especially in West Point, the largest slum area. In the absence of a centralized water supply and amid periodic droughts, residents are compelled to purchase water daily placing a significant financial burden on already vulnerable populations.

Across much of Africa, women and children must travel long distances to collect water from unprotected sources, which are often contaminated with pathogenic organisms. As a result, there is a heightened risk of contracting infectious and parasitic diseases, including bacterial diarrhea, typhoid, hepatitis A, yellow and hemorrhagic fevers, malaria, and schistosomiasis. The acute shortage of clean drinking water frequently results in outbreaks of gastrointestinal illnesses [4]. It is estimated that roughly half of Africa's population suffers from water-related diseases, with contaminated drinking water accounting for approximately 25% of child mortality worldwide.

The lack of access to safe water is a major factor perpetuating poverty across the continent. It hampers the production of safe food and undermines public health, particularly in densely populated urban areas, where rapid urbanization drives up demand and intensifies water scarcity.

According to Worldometers, Liberia's per capita water availability decreased dramatically from 198,291 m^3 in 1962 to 49,028 m^3 in 2017 – a decline of 149,263 m^3.

A critical contributing factor to Liberia's water resource issues is the uneven distribution of water across economic sectors. Data from FAO Aquastat (2005) indicate that in 2000, the total annual water withdrawal in Liberia was 106.8 million m^3, of which 57% (60 million m^3) was used in agriculture, 28% (30.4 million m^3) for domestic consumption, and 15% (16.4 million m^3) by industry [1]; [6, p. 21].

Liberia's agricultural sector, predominantly subsistence-based, contributes between 10% and 50% of GDP and provides employment for about 70% of the population. The potential area for irrigation is estimated at 600,000 hectares, primarily comprising freshwater swamps [6, p. 21]. However, there is a lack of up-to-date data on the actual extent of irrigated land, despite the sector's substantial share of national water consumption.

Alternative sources, including Worldometers, provide comparable data on water use in agriculture and industry, but also highlight the municipal sector, which, according to these estimates, consumes the largest volume of water, ahead of even agriculture (see figure 1) [7].

Figure 1. Total water withdrawals in Liberia in 1987, 2000 and 2007 and their use

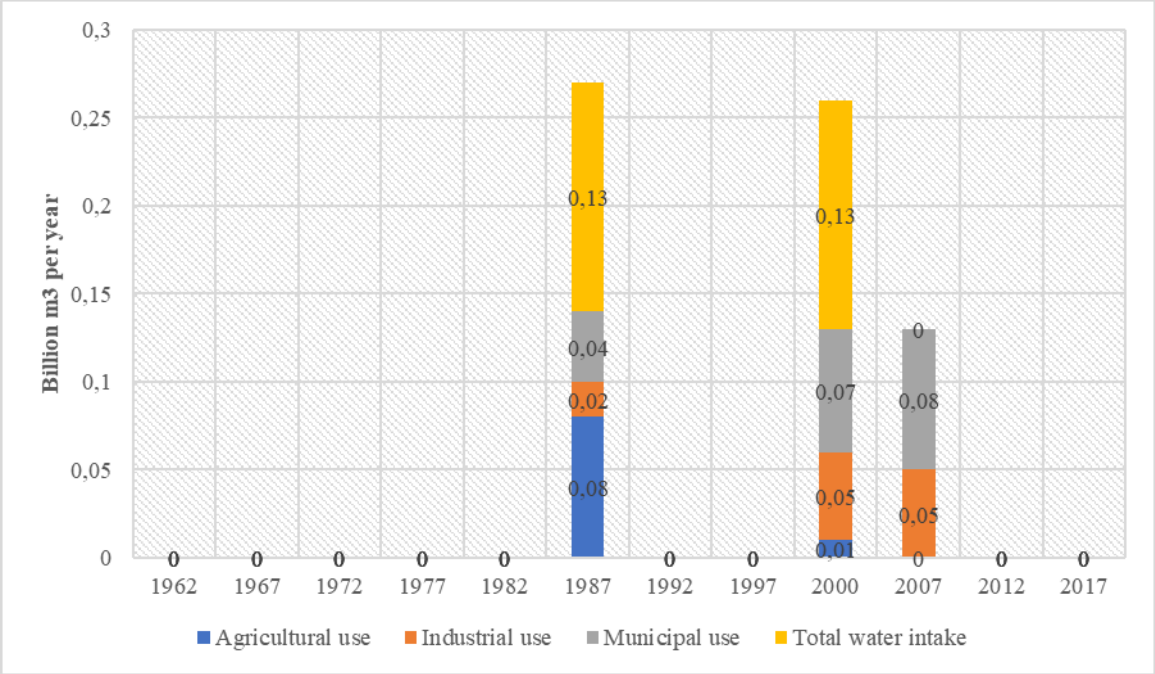

Additional causes of water scarcity in Liberia include increased urban migration, fragmented water sector governance, and inadequate public investment. To overcome the current crisis, greater public support is needed, as water supply requires financial investment, while sanitation requires institutional commitment [5].

“Water requires investment,” notes a water expert, “and sanitation requires commitment, so to address the water crisis that Liberians are experiencing, public investment in the sector must be increased” [5].

The Liberian government is currently implementing a targeted policy to attract foreign investment in the resource sector, while seeking to ensure that investors provide public goods. In accordance with bilateral agreements, Liberia provides concessions for the development of natural resources – iron ore, gold, timber, rubber, palm oil, etc. - in exchange for investors' commitments to build and maintain infrastructure in the areas of their operations. These obligations typically include the construction of roads, bridges, ports, railways, and power generation facilities [8, p. 5]. This strategy aims to create new “development corridors” and stimulate economic agglomeration through the synergy of private and public investment.

Legislative Framework and Institutional Mechanisms for Water Management. Effective water resources management in Liberia is a critical component of sustainable development and plays a fundamental role in ensuring basic living standards for the population. Legislative initiatives in this domain have evolved progressively since the mid-20th century, reflecting the state’s growing commitment to environmental protection and improved sanitation.

One of the earliest legal instruments addressing water pollution in Liberia was the Public Health Act of 1956, which was revised in 1975 and incorporated into Section 33 of the Code – entitled An Act Establishing a New Public Health Act of Liberia, Chapter 24. This legislation marked the first formal attempt to regulate water quality, with Chapter 24 specifically aimed at protecting the country's water resources [6].

A significant milestone was the adoption of the Environmental Protection Act in November 2002, which identified the sustainable management of natural resources as a priority objective of national policy [6, p. 3]. Within this framework, the Government of Liberia initiated several reforms to enhance water resource management, particularly through the implementation of WASH (Water, Sanitation, and Hygiene) programs aimed at strengthening access to safe water, sanitation, and hygiene services.

Despite these efforts, Liberia remains among the African countries with the lowest coverage of WASH services [9]. According to the World Health Organization [10], the Second African Conference on Sanitation and Hygiene (AfricaSan), held in Durban in 2008, resulted in a regional commitment to increase public investment in WASH. This culminated in the adoption of the eThekwini Declaration, signed by ministers from 30 African countries, which pledged to allocate at least 0.5% of GDP to improving WASH infrastructure and services.

Following this commitment, Liberia, alongside other Sub-Saharan African nations, achieved approximately 20% progress toward the stated targets, reaching 94% of interim performance indicators. However, when compared globally – particularly with regions such as North Africa, Latin America, and South and Southeast Asia – these results remained among the lowest.

Table 1. Fulfilment of political commitments: progress towards achieving sanitation and drinking-water targets (% of countries reporting achievement of core sanitation and drinking-water targets in urban/rural areas) [10, p. 12].

Region	Target indicators are in place	Policy adopted	Adequate funding (own assessment)	Adequate results
Latin America and the Caribbean	100%	52%	30%	32%
Sub-Saharan Africa	94%	73%	9%	20%
North Africa, East, Central, and West Asia, and the Caucasus	97%	88%	44%	49%
South and Southeast Asia and Oceania	86%	63%	32%	36%
Total	93%	70%	22%	30%

Thus, Liberia still faces the urgent task of reassessing its approach to WASH and prioritizing comprehensive improvements in this sector. In response to the persistent challenges, the Government of Liberia developed a five-year Strategic Plan (2012-2017), aligned with the

Sustainable Development Goal (SDG) 6, which calls for universal, sustainable, and equitable access to safe drinking water, sanitation, and hygiene by 2030.

To implement its commitments under the WASH Compact, the government introduced a Sector Strategic Plan (2012–2017), which encompassed the following key objectives:

a) build and strengthen institutional capacity to effectively manage, scale up, and support WASH services across the country;

b) expand equitable access to safe and sustainable water and sanitation services and promote large-scale hygiene behavior change;

c) establish robust information management systems and enhance mechanisms for monitoring, data collection, communication, and stakeholder engagement; and

d) improve sectoral financing and establish sustainable funding mechanisms.

These objectives were also reflected in the Ebola Virus Disease (EVD) Economic Stabilization and Recovery Plan, which reaffirmed Liberia's alignment with SDG 6. The overarching goal of these efforts was to ensure inclusive and sustainable access to water and sanitation services for all citizens, thereby contributing to Liberia's long-term vision of becoming a middle-income country with adequate WASH infrastructure.

In addition, a Country Plan – developed with the support of Liberia's largest bilateral donor in the WASH sector – outlined the necessity of sustained and future investments to advance the country's strategic goals in water resource management [9].

As a result of these combined efforts, the latest WHO/UNICEF Joint Monitoring Programme (JMP) indicated that Liberia had made partial progress toward achieving its WASH-related Millennium Development Goals. Specifically, the country came within 1.5 percentage points of its target to halve the proportion of the population without access to safe drinking water, reducing it from 57% in 1995 to 76% by 2015. However, progress in sanitation remained limited, with only 17% of the population having access to improved sanitation facilities by the end of 2015, significantly below the target of 57%. (Table 2) [9, p. 2].

Table 2. Short- and medium-term targets of the Government of Liberia as outlined in the WASH Sector Strategic Plan

Sector	Subsector	Coverage		Target Year	
		2015 %	2017 (% Target)	2022 (% Target)	2030 (SDG % Goal
Water supply	Monrovia	76	93	96	100
	Other Urban		93	96	100
	Rural		67	80	100
Sanitation	Monrovia	17	61	80	100
	Other Urban		61	57	100
	Rural		52	70	100

As part of the "Sanitation and Water for All" initiative, Liberia committed to prioritizing the provision of basic services in the poorest rural areas – those with the highest levels of malnutrition – as well as in informal urban settlements (Figure 2-4) [11].

Figure 2. Proportion of population using safely managed drinking water services in Liberia, progress over time

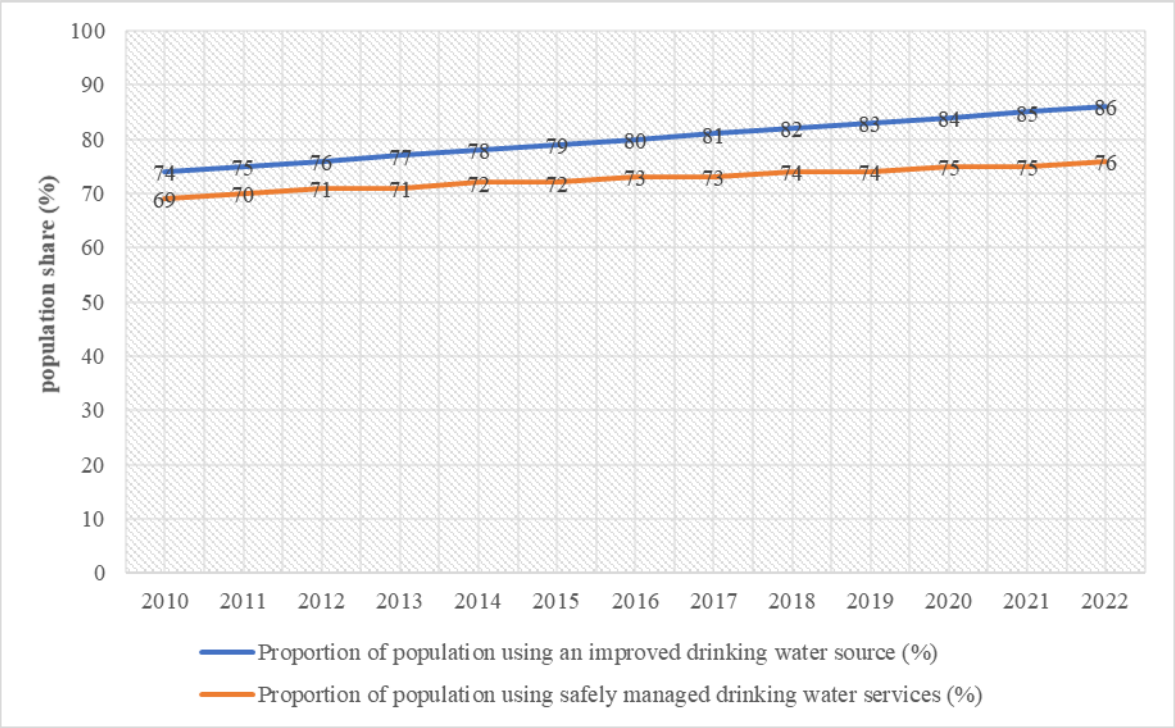

Figure 3. Proportion of population using safely managed drinking water services in Liberia, by level of service and location (2022)

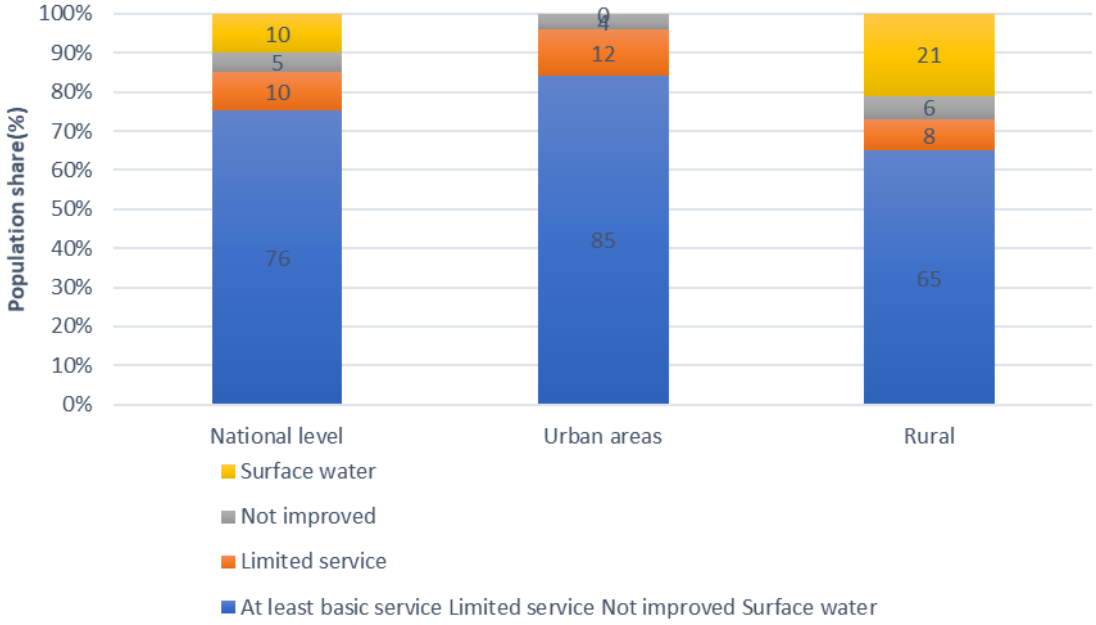

Figure 4. Proportion of population using safely managed sanitation services in Liberia, progress over time

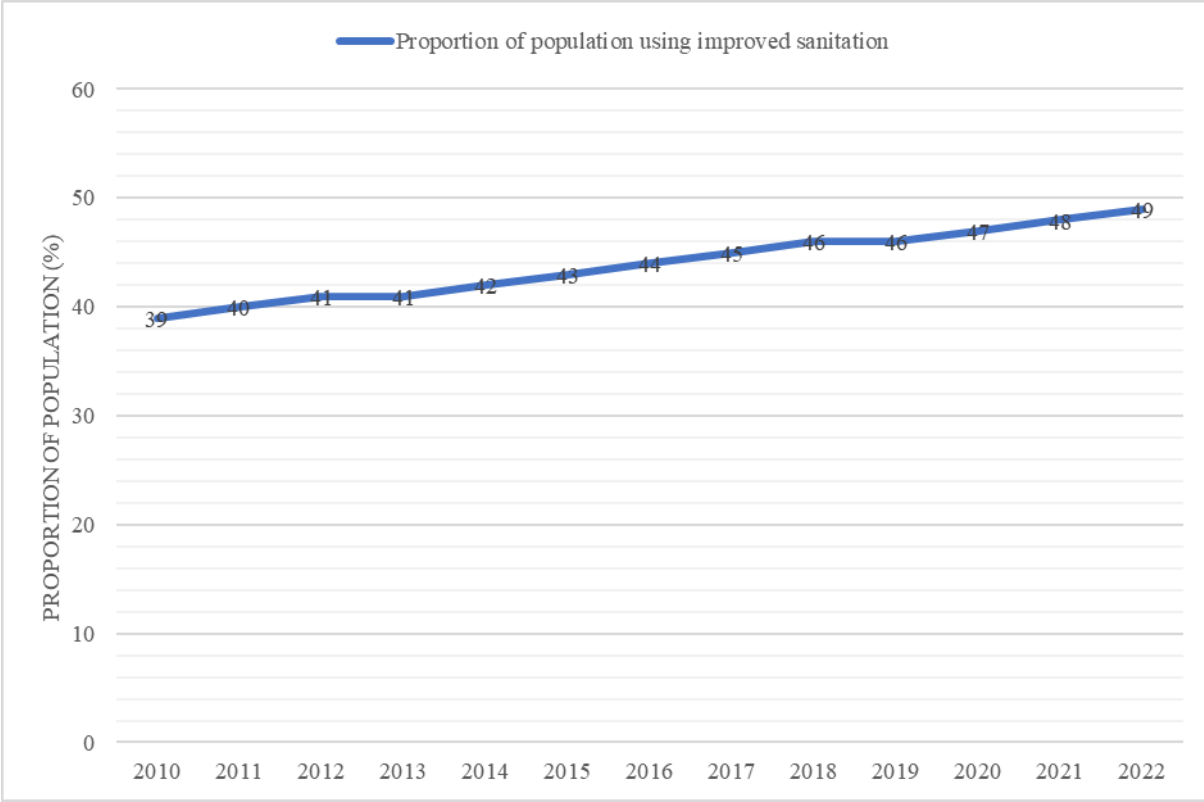

Despite notable progress in expanding access to safe drinking water, Liberia continues to face significant challenges in improving health indicators related to water, sanitation, and hygiene (WASH), as well as food security. According to the Ministry of Lands, Mines and Energy of Liberia, the primary obstacles to effective water resource management include: (1) a weak legal and regulatory framework; (2) destruction of critical physical infrastructure; (3) limited institutional capacity to provide services and monitor resources; and (4) severe financial constraints. Another often overlooked issue is the insufficient recognition of the vital ecosystem services provided by freshwater wetlands [6].

Wetlands, comprising rivers, lakes, groundwater basins, and swamps, serve as key sources of renewable freshwater. Globally, an estimated 1.5 to 3 billion people rely on groundwater for drinking, which is typically recharged through wetland systems [12]. These ecosystems play an essential role in the hydrological cycle and are fundamental to water supply. Human activities have significantly altered hydrological processes and river regimes, with experts estimating that reservoirs worldwide now retain approximately 6,000 to 7,000 km^3 of water [13].

Wetlands – particularly swamps – also perform crucial water purification and detoxification functions. Research has shown that certain wetlands can reduce nitrate concentrations by over 80% [14, p. 6]; [15]. Therefore, neglecting their role in water resource management is a critical oversight. In Liberia, as in many other countries (nearly 90% globally), water supply

responsibilities are decentralized. Moreover, in around 40% of surveyed countries, fiscal decentralization further constrains the ability of local authorities to plan and deliver water-related services [10, p. 14].

Additionally, international organizations emphasize the lack of comprehensive studies on freshwater resources and water use in Liberia. Limited data availability, particularly on water rights and the legal framework, exacerbates existing management challenges.

Nevertheless, Liberia has established three primary agencies directly involved in water resource governance: (1) the Liberian Hydrological Service under the Ministry of Lands, Mines and Energy, which conducts hydrometric measurements and provides technical expertise on hydraulic infrastructure and hydropower; (2) the National Fisheries Bureau under the Ministry of Agriculture, responsible for aquatic resource conservation; and (3) the Environmental and Occupational Health Division within the Ministry of Health and Social Welfare, which monitors water pollution and its environmental impacts.

Additional key institutions include the Liberia Water and Sewerage Corporation, which oversees urban water supply and wastewater management, and the Environmental Protection Agency (established in 2006), tasked with maintaining environmental quality and coordinating activities related to environmental protection and sustainable natural resource use. At the local level, municipalities are responsible for wastewater collection and disposal within their jurisdictions [16, p. 11].

Experts argue that addressing water scarcity requires a shift from traditional water management toward integrated water resources management (IWRM). In her study, A Framework for Institutional Analysis for Water Resources Management in a River Basin Context, Christina Bandaragoda [2000] emphasizes the relevance of IWRM and its alignment with principles established at the 1992 Dublin Conference on Water and the Environment and Agenda 21 of the Rio Earth Summit. These principles affirm that "water is a finite, vulnerable, and essential resource that must be managed in an integrated manner," and that such management should follow a participatory approach involving all stakeholders [17, p. 10].

As water reuse becomes increasingly common, river basins are widely considered the most appropriate unit for managing water resources, particularly in agriculture where water scarcity directly impacts productivity. Growing competition for limited water resources – particularly from the dominant consumer, irrigated agriculture – necessitates a reassessment of sectoral water demands.

Institutional and policy-related barriers at supra-farm and irrigation system levels often hinder the effective implementation of water reforms. Consequently, the role of basin-level institutions becomes increasingly critical. Basin-based management distinguishes two complementary dimensions: (1) macro-level resource governance, and (2) system-level service delivery management. Coordinated institutional action is essential to harmonize both dimensions.

Reforms implemented within a basin management context help achieve a functional balance between centralized oversight and decentralized service delivery responsibilities [17, p. 12]. Effective water governance relies on a robust knowledge base encompassing social, environmental, institutional, economic, and physical data. Stakeholder engagement within river

basins must be grounded in mutual understanding of resource limitations and needs imposed by environmental factors.

Practically, implementing a basin approach – particularly in the agricultural sector—requires extensive information, including water resource inventories, user demographics, usage patterns, legal entitlements, and system efficiencies [17, p. 15-16]. This model fosters the integration of water, land, and environmental management, ensuring coherence across legal and policy frameworks. According to Bandaragoda [2000], the effectiveness of water management institutions is determined by five main factors: (1) economic policy, (2) political system, (3) socio-economic conditions, (4) natural resource base, and (5) legal framework. Institutions governing water resources comprise three interrelated components: legislation, policy, and administration, which collectively structure the core institutional architecture (see Fig. 5) [17, p. 35].

Figure 5. Relationships between institutional components

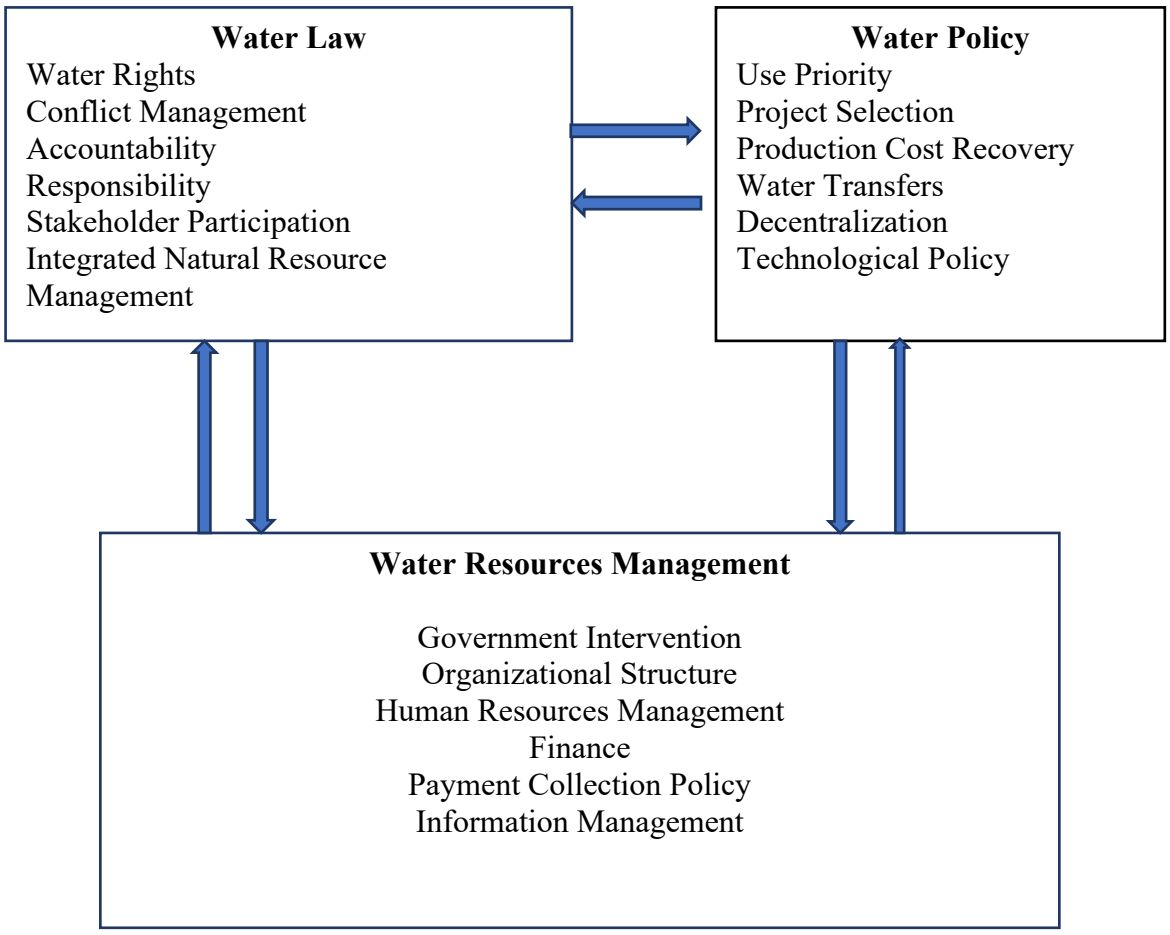

The figure shows that some institutional aspects belong to more than one category. This is because there is a close relationship between these components. For example, water legislation usually enables the implementation of water policy, and water policy, in turn, can initiate the

adoption of a new water law. These two components enrich each other. They determine the way water management works. It should be noted that close cooperation between the various institutions dealing with water resources can contribute to more efficient management of this resource and thus help to solve the problem of its shortage in the future.

Conclusion

The analysis of Liberia's water resources shows that despite the presence of vast water reserves, their effective management and distribution remain a serious problem. Liberia's water resources, which were abundant in the past, are now facing the threat of depletion and pollution, which is caused not only by natural factors but also by human activity. The situation is aggravated by the lack of effective water supply and sanitation infrastructure, as well as insufficient protection of aquatic ecosystems. In-depth research into water resources is essential to address this problem, which will allow a more accurate assessment of existing reserves and the possibilities for their sustainable use. Today, there is a lack of information that is necessary for a full understanding of the state of water resources and the development of effective solutions. It is important not only to conduct research on aquatic ecosystems and hydrological processes, but also to create a sufficient information base for the development of long-term water management strategies. There is a need to develop clear legal mechanisms that will ensure equitable access to water resources and their rational use. It is important to consider the historical, geopolitical, and social characteristics of the regions to ensure a fair distribution of water resources and prevent conflicts arising from water scarcity. In this regard, it is necessary to develop and implement effective water management strategies, including the construction of infrastructure to protect areas with limited access and the creation of conditions for sustainable water use. Thus, solving the water resource problem requires an integrated approach, including in-depth research, strengthening the institutional framework and active cooperation with international partners. Only by taking these aspects into account can we achieve sustainable water management and ensure their availability for future generations.

Author Contributions.

Kamaljanova T.A. – Corresponding author, work with literature, collect and translate materials, write a research article using research materials and methods, and format the article according to the requirements.

Byulegenova B. – determine the concept and topic of the article, collect materials, and provide guidance and direction.

Dauylbayev A.B. – write a research article using research materials and methods, and format the article according to the requirements.

References

1. Aquastat FAO Irrigation in Africa in figures. [Electronic resource]. Available at: http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/LBR/LBR-CP_eng.pdf (Accessed: 15.12.2024)

2. Шитов В.Н. Западная Африка (экономический обзор) // Мировое и национальное хозяйство. – 2008. – №4. – С.1-10

3. USAID (United States Agency International Development) Property rights and resource Governance. Liberia [Electronic resource]. Available at: https://www.land-links.org/wp-content/uploads/2016/09/USAID_Land_Tenure_Liberia_Profile.pdf (Accessed: 15.12.2024)

4. Гришина Н.В. Экологические проблемы Либерии // Ученые записки Института Африки РАН. – 2023. – № 3(64). – С. 125-135

5. Seagbeh E.K. Water shortage a serious challenge for Liberians. – Monrovia, Liberia, 2016 [Electronic resource]. Available at: https://www.aa.com.tr/en/world/water-shortage-a-serious-challenge-for-liberians-/548051 (Accessed: 15.12.2024)

6. Ministry of Lands, Mines and Energy (MLME) National Integrated Water resources Management Policy. The Republic of Liberia. [Electronic resource]. Available at: https://wash-liberia.org/wp-content/uploads/sites/54/2013/08/National-Integrated-Water-Resources-Management-Policy.pdf (Accessed: 15.12.2024)

7. Worldometers info. Liberia Water [Electronic resource]. Available at:https://www.worldometers.info/water/liberia-water/ (Accessed: 15.12.2024)

8. Bunte J.B., Desai H., Gbala K., Parks V., Runfola D.M. Naturla resource sector FDI, government policy, and economic growth: Quasi-experimental evidence from Liberia. – London: International Growth Center (IGC), 2018. – 98 p.

9. USAID/Liberia (United States Agency International Development). From the American people. USAID Water and Development Country Plan for Liberia [Electronic resource]. Available at: https://files.globalwaters.org/water-links-files/Liberia%20Country%20Plan%20final.pdf (Accessed: 15.12.2024)

10. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) Глобальный анализ и оценка состояния санитарии и питьевого водоснабжения в рамках механизма «ООН – Водные ресурсы». Проблема расширения и поддержания услуг. Швейцария, Женева, 2013. – 103 с.

11. United Nations Liberia [Electronic resource]. Available at: https://sdg6data.org/ru/country-or-area/Liberia (Accessed: 15.12.2024)

12. Z.W. Kundzewicz, P. Döll Will groundwater ease freshwater stress under climate change? Hydrol. Sci. J. –J. Des. Sci. Hydrol. – 2009. – N54. – P. 665-675.

13. Loewen C. New global database of dams and reservoirs could transform water management [Electronic resource]. Available at: https://phys.org/news/2024-10-global-database-reservoirs.html (Accessed: 15.12.2024)

14. Sarukhan J., Whyte Ecosystems and human well-being: wetlands and water Synthesis. [Electronic resource]. Available at: https://www.millenniumassessment.org/documents/document.358.aspx.pdf (Accessed: 15.12.2024)

15. How wetlands reduce pollution in our waterways and urban areas [Electronic resource]. Available at: https://earthwatch.org.uk/blog/how-wetlands-reduce-pollution-in-our-waterways-and-urban-areas/ (Accessed: 15.12.2024)

16. USAID (United States Agency International Development) Property rights and resource Governance. Liberia. - 2016 [Electronic resource]. Available at: https://www.land-links.org/wp-content/uploads/2016/09/USAID_Land_Tenure_Liberia_Profile.pdf (Accessed: 15.12.2024)

17. Bandaragoda D.J. A framework for institutional analysis for water resources management in a river basin context. Working Paper 5. – Colombo, Sri Lanka: International Water Management Institute. 2000. – 56 p.

Т.А. Камалджанова, Б.Б. Бюлегенова, А.Б. Дауылбаев
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Либериядағы су ресурстарын басқару: ағымдағы мәселелер және даму басымдықтары

Аңдатпа. Зерттеу су секторының тұрақты дамуына баса назар аудара отырып, Либериядағы су ресурстарын басқару мәселелерін талдайды. Елеулі су ресурстарына қарамастан, ел ауыз су тапшылығы, судың ластануы және сумен жабдықтау және канализация инфрақұрылымының жеткіліксіздігі сияқты күрделі мәселелермен бетпе-бет келіп отыр. Бұл проблемалар саяси, экономикалық және әлеуметтік факторлармен, сондай-ақ азаматтық соғыстың салдарымен шиеленісіп отыр.

Зерттеу әдістемесі қолданыстағы дереккөздерді, заңнаманы және халықаралық ұйымдардың есептерін талдауды қамтиды. Қолданылған әдістерге стратегиялық құжаттарға контент-талдау жүргізу, сондай-ақ су ресурстары мен санитарлық жағдай туралы статистикалық мәліметтерді пайдалану жатады. Бұл мақалада сумен жабдықтау және су бұру жүйелерін жаңарту, су сапасының мониторингін жақсарту және халықтың хабардарлығын арттыруды қоса алғанда, жағдайды жақсарту бойынша ұсыныстар берілген.

Зерттеудің негізгі нәтижелері су секторындағы инфрақұрылымның жетіспеушілігі және заңнамалық реттеудің әлсіздігі сияқты негізгі проблемаларды анықтау болып табылады. Бұл мәселелерді шешу үшін инфрақұрылымды дамытуға, шетелдік инвестицияларды тартуға және халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған шаралар ұсынылады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы Либериядағы су ресурстарын басқаруды жақсарту бойынша нақты қадамдарды ұсынуда жатыр, бұл ауыз судың қолжетімділігін арттыруға және санитарияны жақсартуға ықпал ете алады. Алынған нәтижелерді суды тұрақты пайдалану саласындағы шараларды жоспарлау және іске асыру кезінде пайдалануға болады, бұл әсіресе ұқсас қиындықтарға тап болған елдер үшін өзекті.

Түйін сөздер: су ресурстарын басқару, су, санитария және гигиена, институционалдық әлеует, құқықтық және саяси негіздер, су ресурстарын кешенді басқару, инфрақұрылымды дамыту, тұрақты даму мақсаттары.

Т.А. Камалджанова, Б.Б. Бюлегенова, А.Б. Дауылбаев
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Управление водными ресурсами в Либерии: текущие проблемы и приоритеты развития

Аннотация. Исследование посвящено анализу проблем управления водными ресурсами Либерии с акцентом на устойчивое развитие водного сектора. Несмотря на наличие значительных водных ресурсов, страна сталкивается с серьезными вызовами, такими как дефицит питьевой воды, загрязнение водоемов и недостаточная инфраструктура водоснабжения и водоотведения. Эти проблемы усугубляются политическими, экономическими и социальными факторами, а также последствиями гражданской войны.

Методология исследования включает анализ существующих источников, законодательных актов и отчетов международных организаций. Применялись методы контент-анализа стратегических документов, а также статистические данные о водных ресурсах и санитарных условиях. В работе предложены рекомендации для улучшения ситуации, включая модернизацию водоснабжающих и водоотводных систем, улучшение мониторинга качества воды и повышение осведомленности населения.

Основными результатами исследования являются выявление ключевых проблем водного сектора, таких как нехватка инфраструктуры и слабое законодательное регулирование. Для решения этих проблем предлагаются меры, направленные на развитие инфраструктуры, привлечение иностранных инвестиций и усиление международного сотрудничества.

Практическая значимость работы заключается в предложении конкретных шагов для улучшения управления водными ресурсами Либерии, что может способствовать повышению доступности питьевой воды и улучшению санитарных условий. Полученные результаты могут быть использованы при планировании и реализации мероприятий в сфере устойчивого водопользования, что особенно актуально для стран, сталкивающихся с аналогичными вызовами.

Ключевые слова: Управление водными ресурсами, вода, санитария и гигиена, институциональный потенциал, правовые и политические рамки, интегрированное управление водными ресурсами, развитие инфраструктуры, цели устойчивого развития.

References

1. Aquastat FAO Irrigation in Africa in figures. [Electronic resource]. Available at: http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/LBR/LBR-CP_eng.pdf (Accessed: 15.12.2024)

2. Spitov V.N. Zapadnaya Afrika (ekonomicheskiш obzor) [West Africa (Economic review)], Mirovoe i natsional'noe khozyaistvo [World and national economy], 4, 1-10 (2008). [in Russian]

3. USAID (United States Agency International Development) Property rights and resource Governance. Liberia. [Electronic resource]. Available at: https://www.land-links.org/wp-content/uploads/2016/09/USAID_Land_Tenure_Liberia_Profile.pdf (Accessed: 15.12.2024)

4. Grishina N.V. Ekologicheskie problemy Liberii [Environmental Problems in Liberia], Uchenye zapiski Instituta Afriki RAN [Scientific notes of the Institute of Africa of the Russian Academy of Sciences], 3(64), 125-135 (2023). [in Russian]

5. Seagbeh E.K. Water shortage a serious challenge for Liberians. [Electronic resource]. Available at:https://www.aa.com.tr/en/world/water-shortage-a-serious-challenge-for-liberians-/548051 (Accessed: 15.12.2024)

6. Ministry of Lands, Mines and Energy (MLME) National Integrated Water resources Management Policy. The Republic of Liberia. [Electronic resource]. Available at: https://wash-liberia.org/wp-content/uploads/sites/54/2013/08/National-Integrated-Water-Resources-Management-Policy.pdf (Accessed: 15.12.2024)

7. Worldometers info. Liberia Water [Electronic resource]. Available at: https://www.worldometers.info/water/liberia-water/ (Accessed: 15.12.2024)

8. Bunte J.B., Desai H., Gbala K., Parks V., Runfola D.M. Naturla resource sector FDI, government policy, and economic growth: Quasi-experimental evidence from Liberia. (International Growth Center (IGC), London, 2018, 98 p.).

9. USAID/Liberia (United States Agency International Development). From the American people. USAID Water and Development Country Plan for Liberia [Electronic resource]. Available at: https://files.globalwaters.org/water-links-files/Liberia%20Country%20Plan%20final.pdf (Accessed: 15.12.2024)

10. Vsemirnaya organizatsiya zdravookhraneniya (VOZ) [World Health Organization (WHO)] Analiz i otsenka sostoyaniya sanitarii i pit'evogo vodosnabzheniya v ramkah mekhanizma «OON – Vodnye resursy» [UN-Water Global Analysis and Assessment of Sanitation and Drinking-Water. The Challenge of Expanding and Sustaining Services] (Switzerland, Geneva, 2013, 103 p.). [in Russian]

11. United Nations Liberia [Electronic resource]. Available at: https://sdg6data.org/ru/country-or-area/Liberia (Accessed: 15.12.2024)

12. Kundzewicz Z.W., Döll P. Will groundwater ease freshwater stress under climate change? Hydrol. Sci. J. – J. Des. Sci. Hydrol, 54, 665-675 (2009).

13. Loewen C. New global database of dams and reservoirs could transform water management [Electronic resource]. Available at: https://phys.org/news/2024-10-global-database-reservoirs.html (Accessed: 15.12.2024).

14. Sarukhan J., Whyte K. Ecosystems and human well-being: wetlands and water Synthesis. – World Resources Institute, Washington, DC., 2005 – 68 p. [Electronic resource]. Available at: https://www.millenniumassessment.org/documents/document.358.aspx.pdf (Accessed: 15.12.2024).

15. How wetlands reduce pollution in our waterways and urban areas [Electronic resource]. Available at:https://earthwatch.org.uk/blog/how-wetlands-reduce-pollution-in-our-waterways-and-urban-areas/ (Accessed: 15.12.2024).

16. USAID (United States Agency International Development) Property rights and resource Governance. Liberia. – 2016 [Electronic resource]. Available at: https://www.land-links.org/wp-content/uploads/2016/09/USAID_Land_Tenure_Liberia_Profile.pdf (Accessed: 15.12.2024)

17. Bandaragoda, D.J. A framework for institutional analysis for water resources management in a river basin context. Working Paper 5. (International Water Management Institute, Colombo, Sri Lanka, 2000, 56 p.).

Information about authors:

Kamaljanova T.A. **–** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Byulegenova B. **–** Candidate of Political Science, Associate Professor at the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan.

Dauylbayev A.B. **–** teacher at the Department of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Камалджанова Т.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, Халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университететі, Астана, Қазақстан.

Бюлегенова Б.Б. **–** саясаттану ғылымдарының кандидаты, Саясаттану кафедрасының профессоры м.а, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Дауылбаев А.Б. **–** Халықаралық қатынастар кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университететі, Астана, Қазақстан.

Камалджанова Т.А. – кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Бюлегенова Б.Б. – кандидат политических наук, и.о. профессора кафедры политологии, кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Дауылбаев А.Б. – преподаватель кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ГРНТИ 11.15.11
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-39-53

Становление независимого Азербайджанского государства и государственной идентичности на современном этапе

Л.Д. Магеррамова

Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

(E-mail: lamiamaharramova5@gmail.com)

Аннотация. В статье рассматривается независимое государственное строительство как динамичный процесс в контексте существующих политологических подходов в целом и взаимосвязи исследований, проводимых на примере конкретных стран постсоветского пространства.

В статье научная проблема анализируется путем сопоставления основных идей исследований, проведенных на Западе, России и в других странах СНГ, в том числе в Азербайджане. Было показано, что строительство независимого государства представляет собой сложный процесс, который требует успешного сочетания универсальных и национальных факторов.

В статье на примере Азербайджана показано, что содержание и цели процесса строительства независимого государства напрямую зависят от типа государственной идентичности. Методологическими принципами были выбраны системный подход и интерсубъективность, а в качестве метода предпочтение было отдано методу сравнительного анализа. В контексте отмеченного подхода рассматривается исследование проблемы на общем уровне через призму сопоставления политологического изучения проблемы государственной идентичности и строительства современного государства с исследованиями, посвященными конкретным странам постсоветского пространства. После этого на фоне полученных общих политологических положений проанализируется построение независимого государства в Азербайджане.

Ключевые слова: государственная независимость, идентичность, национальная идея, территориальная целостность, политическая преемственность, системное становление, интерсубъективность.

Введение

Актуальность политологического анализа строительства независимого государства в странах постсоветского пространства обусловлена множеством факторов. Исследования на эту тему показывают, что изучение проблемы тесно связано с особенностями

Поступила: 20.01.2025; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

конкретной страны и общества. Таким образом, в политологическом контексте становится актуальным сочетание изучения политологических критериев строительства независимого государства на общем уровне и определение особенностей исследований по конкретной стране.

Целью данной статьи является исследование некоторых политических особенностей строительства независимого Азербайджанского государства в период 1993-2025 гг.

Наша позиция по этому вопросу заключается в следующих тезисах: 1) успешным курсом построения независимого государства на постсоветском пространстве является модель построения сильного, демократического и правового государства; 2) начиная с 1993 года, в Азербайджане осуществляется именно эта модель, и факты доказывают ее успешность.

Такая позиция сформировалась на основе анализа разных исследователей на Западе, России, в странах СНГ и в том числе в Азербайджане.

Цель статьи определяет ее задачи. *Первое,* анализировать разные подходы западных ученых вообще к политологическому изучению формирования независимого государства на современном историческом этапе в целом. *Второе,* осуществить сравнительный анализ этих подходов в политологическом ракурсе. *Третье,* на основе исследований, проведенных на постсоветском пространстве (в основном в России, Белоруссии и Казахстане), определить основные политологические факторы построения независимого национального государства в этом геополитическом пространстве. Четвертое, на теоретически-концептуальном фоне этих исследований и работ азербайджанских ученых анализировать конкретный опыт построения независимого государства в Азербайджанской Республике с 1993-2025 гг.

Логическое построение работы определилось в соответствии с целью статьи и реализацией конкретных поставленных задач. Оно включает следующие основные моменты: первое: на основе анализа подходов западных ученых сделать некоторые выводы общего характера, которые имеют прямое отношение к построению независимого государства на современном этапе; второе: рассмотреть эти выводы на более конкретном контексте, на примере изучения проблемы на постсоветском пространстве; третье: политологическое сравнение этих моментов проводить на фоне разработок ученых постсоветских стран; четвертое: сделать выводы относительно геополитических и политических особенностей построения независимого сильного, демократического государства в Азербайджане на современном этапе.

Материалы и методы исследования

В качестве методологических принципов были выбраны системный подход и интерсубъективность. Системный подход здесь используется как общий подход к изучению проблемы в рамках синергетического понимания системности. А интерсубъективность как методологический принцип применяется на более конкретном уровне, который позволяет сделать анализ темы в рамках поставленной в статье научной цели и определенных задач. В качестве метода использован сравнительный анализ.

Теоретико-методологическую основу статьи составляют политологические учения, связанные с государственной идентичностью и строительством независимого госу-

дарства, а также идеи и исследования, посвященные этой проблеме в постсоветском пространстве.

В данной статье особое внимание уделяется политико-теоретическому осмыслению двух концепций: «государственная идентичность» и «становление независимого государства». Эти понятия активно используются в современных политологических исследованиях. Обычно под государственной идентичностью понимается «государственная самобытность» или «менталитет» государства в процессе его формирования [12; 17].

Однако такой подход требует изучения государственной идентичности на общеполитологическом уровне в контексте строительства независимого государства. В то же время вопрос изучается через призму взаимосвязи различных факторов, проявляющихся в межгосударственном масштабе и во внутренней динамике становления государства. С теоретической точки зрения, являясь актуальным вопросом, это в полной мере охватывает независимое государственное строительство и государственную идентичность. В.В. Кочетков пишет, что «национальная и государственная идентичности играют ключевую роль в международных отношениях», объясняя это тем, что основными акторами международных отношений являются национальные государства [12, 7].

Политико-теоретическая и методологическая база этого подхода имеет глубокие корни в западной политологической и социологической мысли, где философские, политические и социологические основы государственности проработаны на общем уровне. Например, французский социолог Раймон Арон отмечал, что идентичность государства проявляется в «безопасности, силе и славе» [12]. Ясно, что эти три фактора имеют критическое значение как по отдельности, так и в комплексе в межгосударственных отношениях.

Значимый вклад в изучение государственной идентичности внёс социальный конструктивизм. Известные представители этого направления, такие, как У. Блум, И. Прозил, О. Николас, Ф. Кратохвиль и А. Вендт, уделяли особое внимание этому вопросу в своих работах [15]. А. Вендт рассматривал государственную идентичность через дихотомию «я-другой», подчеркивая её коллективистский или эгоистический характер. Это означает подход к проблеме непосредственно с точки зрения межгосударственных отношений [19, 144; 15, 155].

У. Блум выделял три типа государственной идентичности в контексте внешней политики: 1. Идентичность как инструмент внешней политики. 2. Идентичность, формируемая с помощью внешней политики государства. 3. Временная идентичность, возникающая под влиянием внешних факторов [18]. И. Прозил рассматривал идентичность в более широком масштабе, выделяя пять ее типов [22].

Изучение государственной идентичности в обозначенных направлениях предполагает строительство независимого государства. В этом смысле имеются работы, посвященные исследованию проблемы в странах постсоветского пространства. Например, это можно увидеть в творчестве О.И. Зазнаева, В.В. Сидорова, Д. Калетаева, М.Б. Агаева, Л. Гулиева, А.Д. Гулиева, А.Б. Мирзазаде, Х.А. Гаджиева и других. Мы рассмотрим их в обсуждениях. В соответствии с теоретической базой статьи методологической основой

статьи на общем уровне является междисциплинарный подход. Это обусловливает сочетания общеметодологических когнитивных моментов с общенаучными и конкретно политологическими особенностями исследования сложных и открытых систем. Здесь для нас междисциплинарность выражает общую рамку подхода. Это является методологической основой изучения проблемы. Общеметодологическим же выражением этого момента является системность подхода. Исходя именно из этого тезиса в статье определены конкретные методологические принципы, на фоне которых возможно адекватное политологическое исследование данной проблемы. В качестве такого принципа наиболее подходящим мы считаем принцип интерсубъективности, который широко используется в синергетике. В данной статье интерсубъективность выражает синергетическое сочетание (то есть понимание интерсубъективности в контексте самоорганизованной интеграции с целью создания общего образа объекта исследования) разных подходов.

Таким образом, интерсубъективность как методологический принцип связан с динамикой процесса формирования идентичности с точки зрения интегративного аспекта. Данное условие в статье выражается в предпочтении положительного понимания государственной идентичности в различных аспектах – ее объединяющих и интегрирующих возможностях.

На фоне методологических принципов выбор метода сравнительного анализа является эффективным для достижения научных целей, поставленных в статье. Применение этого метода позволяет получить общие выводы на основе системного сравнения различных подходов к изучению проблемы.

Результаты и обсуждение

Согласно подходу А. Вендта, рассматривается принцип манипуляции других в целях обеспечения эгоистических интересов государства. В статье на основе этого подхода рассматривается тезис А. Вендта, который считает «интеграцию взаимного уважения» перспективной в международных отношениях. В данном контексте в качестве основного теоретического аспекта используется нижеследующий тезис А. Вендта: «исследование должно начинаться с культуры, а затем переходить к власти и интересам» [19, 193]. Для нашего подхода основным моментом является то, что для любого независимого государства идентичность должна быть связана с культурной спецификой.

По сути, под таким же углом рассматривается подход У. Блума и И. Призеля, являющийся другой теоретической основой статьи. В этом контексте нет принципиальной разницы в теоретическом аспекте между количеством идентичностей, указанных У. Блумом (три) или И. Призелем (пять). Ключевое отличие заключается в том, что в статье принимается принцип решающей роли культурного фактора в государственной идентичности, включенный в социальный конструктивизм. Для такого выбора есть полное основание. Так, например, У. Блум, говоря о государственной и национальной идентичности, подчеркивает, что логика исследования опирается на переход от индивидуальной психологии к ограниченной групповой психологии, а затем к психологии на

национальном уровне [18, С. 27-50]. Другими словами, это свидетельствует о том, что У. Блум отдает предпочтение социокультурным факторам.

Точно так же подход И. Призеля к проблеме в более широком контексте приводит к выводу, что основой государственной идентичности являются социокультурные особенности. Например, в отличие от А. Вендта и У. Блума, И. Призель, говоря о «комбинированной государственной идентичности» и государственной идентичности, основанной на «религиозном национализме», размещает культурный фактор в основу классификации идентичности в более широком масштабе. Для теоретического аспекта статьи значимым является также подход И. Призеля к государственной идентичности на примере Польши, России и Украины. И. Призель подчеркивает, что в 70-е годы прошлого века теоретические оптимистические прогнозы об упадке национализма в Европе не оправдались, напротив, процессы показали, что идентичность государства в целом становится все больше зависимой от национальной идентичности. В этом процессе важную роль играют исторические, социальные и культурные факторы, определяющие государственную идентичность конкретного общества [22, 425].

Еще одним очень интересным и актуальным моментом в обсуждениях является то, что на уровне общетеоретического учения ведутся дискуссии вокруг изучения государственной идентичности в тесной связи с национальной идентичностью и внешней политикой. А. Вендт, размещая культурный фактор в основу государственной идентичности в контексте содержания внешней политики, привнес в дискуссии особое направление. А. Вендт выражает мнение, что выбор государства различных типов идентичности – коллективной или эгоистичной – зависит от своеобразия культурных традиций страны. Его аргумент заключается в том, что для любого типа государственной идентичности представления общества об эмпатии и солидарности играют решающую роль на фоне коммуникативной ситуации «я-другие». Таким образом, тип государственной идентичности фактически тесно связан с выбором каждого общества относительно соотношения его морально-культурных традиций и современности. А. Вендт выражает эту особенность следующим образом: «Акторы создают и реактуализируют идентичность, на основе которой определяются интересы и выбирается соответствующее поведение» [19, 366].

У. Блум в принципе принимает подход А. Вендта., однако на более конкретном уровне, в контексте внешней политики, определяет государственную идентичность, используя несколько иные критерии. В отличие от А. Вендта, он определяет государственную идентичность в контексте принципов агрессивности, креативности и переходности. Агрессивная внешняя политика создает манипуляцию, креативный подход формирует государственную идентичность в коллективистском духе, а переходность дает временный эффект отбора для нейтрализации внешних воздействий на определенный период времени [18].

На фоне мнений А. Вендта и У. Блума интересную позицию высказывает И. Призель. Актуально то, что исследователь также изучает страны постсоветского пространства. Илья Призель, сравнивая государственные идентичности Польши и России, выражает интересные мысли о сходствах и отличиях между ними. Он выдвигает тезис о том, что

национальная идентичность в России и Польше развивалась параллельно, приводит ряд аргументов, однако связывает различия в государственной идентичности с предпочтением поляков католицизма, а русских – православия. Продолжая свою мысль, сотрудник Университета Хопкинса утверждает, что если Россия защищала Европу от азиатских орд, то Польша защищает Европу от «русских орд» [22, С. 154-178]. Это означает, что И. Призель выдвигает мысль о том, что на тип государственной идентичности оказывает существенное влияние социокультурный и религиозный выбор, сделанный обществом коллективно на конкретном историческом этапе.

Фрэнсис Фукуяма также выдвигает интересные мысли по данному вопросу в последние годы. Он пишет, что любое общество должно не только формировать чувство уважения к своей национальной идентичности, но и добиваться ее признания (т.е. принятия на международном уровне). Из этого логически следует, что Ф.Фукуяма видит тесную связь между национальной, политической и государственной идентичностью в контексте внешней политики [16, С. 21-25].

В современной западной политической мысли существует немало подходов, поддерживающих и развивающих вывод Ф. Фукуямы. Например, Н. Гардельс и А. Вольф выдвигают тезис о том, что на определение государственной идентичности, помимо историко-культурных факторов, влияет также геополитическая реальность [21].

Дискуссии, представленные в рамках общего конструктивизма, показывают, что во всех случаях речь идет о процессе построения независимого государства. С этой точки зрения на фоне исследований И. Призеля особый интерес представляют работы таких авторов, как О.И. Зазнаев, В.В. Сидоров, Д. Калетаев, М.Б. Агаев, М.А. Алиев, Л. Гулиев, А.Д. Гулиев, А.Б. Мирзезаде, Х.А. Гаджиев и другие, посвященные проблеме государственной идентичности на постсоветском пространстве. В этих исследованиях государственная идентичность рассматривается в контексте взаимосвязи лидерства и традиций государственности.

О.И. Зазнаев и В.В. Сидоров рассматривают проблему через призму взаимосвязи лидер-традиции-общество-государство и применения президентской формы правления в странах постсоветского пространства. Они, следуя некоторым западным политологам, выискивают «угрозы» на фоне авторитета личности, и в качестве примера указывают на «опасность», возникающую при выборе президента в Азербайджане. Авторы, обобщая эту проблему, рассматривают угрозы, в целом связанные с президентской формой правления в странах постсоветского пространства [9, С. 28-31].

Казахстанский дипломат и политолог Дархан Калетаев рассматривает национальную, политическую и государственную идентичности через призму национального и общенационального лидера. В этом контексте он проводит политико-теоретическое сравнение таких понятий, как «нация», «национальное государство», «государство-нация», «гражданское общество» и другие. Исследователь, рассматривая нацию в контексте определения ООН, отмечает, что национальная и государственная идентичности в своей основе едины. В этом аспекте «нация» является «гражданским обществом государства». Также, сравнивая понятия «национальный лидер», «лидер нации» и «общенациональный лидер», Д. Калетаев выделяет роль лидера в политической и государственной идентичности [11, 8].

Азербайджанские политологи, анализируя государственность, проявили серьезный интерес к исследованию института президентства, получившего юридический статус в период независимости. М. Агаев в своей диссертации подчеркивает, что институт президентства был введен в нашей стране еще в мае 1990 года. В то время этой теме было посвящено несколько статей. Например, были опубликованы статьи А.Ф. Дашдемирова, М. Алескерова, Ш. Алиева, А. Оруджева, А. Ибрагимова и других. Однако серьезное политологическое исследование этого вопроса началось несколько позже [1, 5].

В проведенных исследованиях на первый план выдвигались вопросы эффективности института президентства в процессе строительства независимого государства и соотношение личных и профессиональных качеств главы государства-лидера. В этих работах главным объектом исследования стало соотношение «личностно-нравственных и научно-профессиональных качеств президента» с устранением «рассыпчатости институциональных структур» [13; 7; 2].

В ряде исследований институт президентства был изучен в контексте обеспечения политической стабильности. В данном контексте основной акцент был сделан на влиянии политической стабильности на строительство независимого государства в ряде стран постсоветского пространства и роли института президентства в этом процессе. Например, в диссертации Х.А. Гаджиева исследуется роль и место института президентства в обеспечении политической стабильности в России, Азербайджане и Кыргызстане [4, 2].

Наконец, следует подчеркнуть, что правовой аспект также играет достаточно актуальную роль при обсуждении проблемы. В диссертации А.Ш. Султанова особо подчеркивается, что правовое закрепление института президентства в Азербайджане произошло с принятием новой Конституции в 1995 году. Разумеется, юридическое закрепление института президентства следует рассматривать как важный фактор, оказавший серьезное влияние на процесс построения независимого государства в целом [14].

Таким образом, продолжаются широкие политологические дискуссии относительно проблемы, поднятой в статье. На фоне этих обсуждений проводится также и анализ определения государственной идентичности в Азербайджане в контексте строительства независимого государства.

Известно, что в Азербайджане, начиная с 1991 года до первой половины 1993 года, процесс построения независимого государства фактически не осуществлялся. Политическая команда, возглавлявшая республику в то время, была некомпетентна и неспособна организовать системную работу по построению государства. Исследования, посвященные проблеме, анализируют ситуацию, сложившуюся в тот период в стране с разных точек зрения. Н.А. Борисов рассмотрел этот вопрос в контексте последствий прихода к власти политиков, не обладавших политическим опытом и необходимыми связями с элитой. Он объяснил этот факт, сложившийся в 1992 году «неопытностью политического лидерства и некомпетентностью в управлении» [3, 390].

К аналогичным выводам пришли и другие исследователи, такие, как Л. Гулиев [7, 617] и А.Д. Гулиев [8]. Следует подчеркнуть, что в тот период вопрос государственной

идентичности в Азербайджане также не был решен. В целом по данному вопросу не проводились даже обсуждения.

Из проведенных обсуждений становится ясно, что до июня 1993 года процесс создания современного азербайджанского государства фактически был безуспешным. Это автоматически свидетельствует о том, что процесс строительства независимой Азербайджанской Республики, достигшей больших успехов, приобрел реальное содержание и конкретные цели лишь после прихода к власти в Азербайджане Гейдара Алиева. В том числе была точно определена государственная идентичность. Тезисы по этому поводу Гейдар Алиев выразил в своих выступлениях в ООН в 1994 и 1995 годах. Гейдар Алиев охарактеризовал современную Азербайджанскую Республику как демократическое, правовое, миролюбивое, справедливое и независимое государство, противостоящее сепаратизму и терроризму во всех уголках мира [5; 6].

Ильхам Алиев продолжает курс Гейдара Алиева на строительство независимого государства на основе принципа политической преемственности. В результате этого в азербайджанской политологической мысли сформировалось выражение «Гейдар Алиев-Ильхам Алиев – линия строительства независимого государства». В настоящее время этот термин используется в политологических исследованиях как одно из основных понятий в концептуальном изучении государственной идентичности и процесса строительства независимого государства.

В последние годы этот вопрос стал объектом более широких дискуссий на фоне победы Азербайджана во Второй Карабахской войне. Ильхам Алиев вновь стал главой государства в 2024 году, набрав 92,2% голосов на выборах. Высокий уровень поддержки, оказываемый азербайджанским обществом Ильхаму Алиеву, связан прежде всего с доверием к успешному курсу строительства независимого государства. Важную роль в этом сыграло восстановление территориальной целостности и полное обеспечение суверенитета.

Ильхам Алиев в своих выступлениях всегда подчеркивал, что Азербайджан является правовым, демократическим и цивилизованным государством. Азербайджанская Республика всегда действует в рамках международного права, основываясь на справедливости и придерживаясь гуманизма. Азербайджан как цивилизованное государство отдает предпочтение отношениям между культурами, коллективистской деятельности в региональном и глобальном масштабе [10].

На основе моментов, отмеченных в ходе дискуссий, были сделаны конкретные выводы. Процесс строительства независимого государства в странах постсоветского пространства имеет свое специфическое содержание и динамику. Это оказало влияние на каждое независимое государство. Важную роль в этом контексте играет специальное изучение взаимовлияния результатов, полученных в политологических подходах, и местных особенностей. В частности, важны выводы, полученные в ходе политологических исследований, посвященных конкретным странам постсоветского пространства.

Дискуссии, проведенные в рамках указанных аспектов, показывают, что процесс строительства независимого государства в Азербайджане со второй половины 1993 года стал устойчивым и системным. Гейдар Алиев начал строительство государства

с установления стабильности в стране и одновременного обновления институтов независимого государства. К 1994-1995 годам в Азербайджане была обеспечена стабильность, и деятельность институтов управления стала стабильной. Важную роль в этом процессе сыграло правовое закрепление института президентства. По инициативе Гейдара Алиева в 1995 году была принята новая Конституция, в которой процесс строительства независимого государства получил юридическое выражение.

Другим важным моментом является определение государственной идентичности. Гейдар Алиев в 1994-1995 годах провозгласил государственную идентичность с трибуны ООН. Он заявил, что Азербайджанская Республика является коллективистским, миролюбивым, демократическим государством, основанным на верховенстве закона и отдающее предпочтение справедливости. Гейдар Алиев подчеркнул важность принципа активной борьбы каждого государства-члена ООН с терроризмом и сепаратизмом во всех уголках мира в рамках норм международного права, которое имеет принципиальное значение для Азербайджанской Республики. Таким образом, впервые на современном этапе была подтверждена государственная идентичность Азербайджанской Республики как независимого государства, включающего в себя качества коллективизма, законности и справедливости.

Более того, начиная с того времени процесс строительства независимой Азербайджанской Республики последовательно осуществлялся на основе постоянно подчеркиваемой государственной идентичности. В этом процессе решающую роль сыграл принцип политической преемственности. Это позволило достичь двух целей.

Во-первых, строительство независимого государства в Азербайджанской Республике осуществлялось непрерывно.

Во-вторых, удалось реализовать национальную идею («обеспечение территориальной целостности»).

Оба результата были получены в период лидерства Ильхама Алиева. Таким образом, в результате определения государственной идентичности в Азербайджане в соответствии с современными требованиями и полного соблюдения принципа политической преемственности удалось успешно осуществить процесс строительства независимого государства по линии Гейдар Алиев-Ильхам Алиев.

Заключение

На основе проведенного анализа был сделан еще один важный вывод. Сравне-ние выводов, полученных в результате теоретического анализа взаимосвязи государст-венной идентичности и строительства независимого государства в современных политологических учениях и исследованиях, проводимых в странах постсоветского пространства, показывает, что Азербайджанская Республика выбрала успешный курс. В ряде исследований без фактических оснований, на основе искаженных исторических фактов выдвигались ошибочные суждения о сути политических процессов и государственного строительства в Азербайджане. Большинство из них не имеет отношения к процессу строительства независимого государства в Азербайджане.

Например, в некоторых западных и российских исследованиях были выдвинуты не соответствующие действительности тезисы о наличии в Азербайджане авторитарного режима, старого советского метода управления, отсутствия прозрачности выборов и т.д. Наиболее реальным и весомым доказательством этого являются достижения Азербайджанской Республики в период ее независимости. Если бы строительство независимого государства по линии Гейдар Алиев-Ильхам Алиев не соответствовало бы современным требованиям, законности и справедливости, эти достижения были бы невозможны. Именно строительство Гейдаром Алиевым сильного независимого государства, основанного на современной государственной идентичности, обеспечило отмеченные успехи.

В настоящее время государственное строительство в Азербайджане вступило в новую фазу. Об этом заявил президент Ильхам Алиев в своем выступлении на церемонии инаугурации. Основное содержание новой фазы связано с началом нового исторического этапа для Азербайджанской Республики. Это, прежде всего, означает начало следующей главы в процессе строительства независимого государства. Ведется работа над новой национальной идеей. На новом историческом этапе государственное строительство в Азербайджане должно выйти за рамки региона и приобрести содержательные контуры в контексте межрегионального и глобального масштабов.

На основе проведенного анализа можно конкретизировать вышеотмеченные выводы в следующих тезисах:

1. Строительство независимого государства, будучи по своей сути сложным и динамичным процессом, требует учета множества факторов. Помимо универсальных параметров и критериев, также существует ряд особенностей, характерных для каждой страны. Практически строительство независимого государства, осуществляемое без взаимосвязи этих двух характеристик, не может быть продолжительно успешным.

2. Содержание и цели процесса строительства независимого государства напрямую зависят от типа государственной идентичности. Государственное строительство может быть успешным в том случае, если государственная идентичность, определенная в соответствии с сущностью исторической эпохи, правильно соотносит местные традиции и современность.

3. Тип государственной идентичности в современной Азербайджанской Республике был определен Гейдаром Алиевым. Практика показывает, что на этой основе в Азербайджанской Республике успешно реализуется строительство независимого государства. В настоящее время строительство независимого государства продолжается по политическому курсу Гейдар Алиев-Ильхам Алиев.

4. Ильхам Алиев поднял процесс строительства независимого государства на новый этап. Основным его признаком является объявление о начале нового исторического этапа в Азербайджане.

Список литературы

1. Агаев М.Б. Институт Президента Азербайджанской Республики: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 1994. – 158 с.

2. Алиева М.А. Уроки жизни // Azerbaijan IRS. – Баку, 2003. – 52 с.

3. Борисов Н.А. Институт президентства на постсоветском пространстве: генезис и трансформация моделей [Электронный ресурс]. URL: https://kpfu.ru/dis_card?p_id=2627. (Дата обращения: 12.01.2025).

4. Гаджиев Х.А. Институт президента на постсоветском пространстве как фактор политической стабильности: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. – Москва, 2018. – 26 с.

5. Выступление Гейдара Алиева. 49-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН. (29 сентября 1994 г.) [Электронный ресурс]. URL: https://lib.aliyevheritage.org/ru/7119983.html (Дата обращения: 12.01.2025).

6. Выступление Гейдара Алиева. Специальное торжественное заседание Генеральной Ассамблеи ООН в связи с 50-летием ООН (22 октября 1995 г.) // – Аппарат Президента Азербайджанской Республики. Президентская библиотека. – Баку, 1997. – С. 21-24.

7. Гулиев Л. Как и почему Гейдар Алиев заложил основы силы и стабильности института президентства в Азербайджане //Держав а і право. – Киев, 2010. – С. 616-622.

8. Гулиев А.Д. Институт президентства в противодействии международному терроризму: сравнительно-правовой анализ законодательств Украины и Азербайджанской Республики. – Киев: НАУ, 2012. – 440 с.

9. Зазнаев О.И., Сидоров В.В. Президентские системы на постсоветском пространстве: верна ли гипотеза Хуана Линца? // Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения». – 2018. – № 4 (14). – С. 24–35.

10. Церемония проведения присяги президента Ильхама Алиева [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://president.az/az/articles/view/63979 (Дата обращения: 12.01.2025).

11. Калетаев Д. Феномен национального лидера: история и современность / Д. Калетаев // Центр Азии. – 2009. – № 10. – С. 8-10.

12. Кочетков В.В. Идентичность в международных отношениях: теоретические основы и роль в мировой политике // Вестник международных отношений и мировой политике. – 2010. №1. – С. 5-26.

13.Мирзазаде А.Б. Президентство: Сущность и требования // Возрождение XXI век. – Баку: АИГСиМО, 1998. – № 7. – 86 с.

14. Султанов А.Ш. Конституционно-правовой статус Президентов Азербайджанской Республики и Российской Федерации: опыт сравнительного исследования: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 1997. – 240 с.

15. Улугбек А. Конструктивизм в международных отношениях. Интерпретация Николаса Онуфа, Фридриха Кратохвила и Александра Вендта. – Москва: Алетейя, 2015. – 160 с.

16. Фукуяма Ф. Идентичность: стремление к признанию и политика неприятия / Пер. с англ. Ф. Фукуяма. – Москва: Альпина Паблишер, 2019. – 256 с.

17. Anderson A.B. Book Review: Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment, by Francis Fukuyama. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2018. – 218 p.

18. Bloom, W. Personal Identity, National Identity and International Relations // W. Bloom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 193-194.

19. Wendt A. Social Theory of International Politics // A. Wend. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 448-450.

20. Wolfe A. Francis Fukuyama's Shrinking Idea. [Electronic resource]. Available at: newrepublic.com/article/152668/francis-fukuyama-identity-review-collapse-theory-liberal-democracy. (Accessed:12.01.2025).

21. Gardels N. Francis Fukuyama: Identity politics is undermining democracy. [Electronic resource]. Available at: washingtonpost.com/news/theworldpost/wp/2018/09/18/identity-politics/. (Accessed:12.01.2025).

22. Prizel I. National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland // Russia and Ukraine. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 460 p.

Л.Д. Магеррамова

Баку славян университеті, Баку, Әзербайжан

Қазіргі кезеңде тәуелсіз Әзербайжан мемлекетінің қалыптасуы және мемлекеттік бірегейлік

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіз мемлекеттік құрылыс динамикалық үдеріс ретінде қарастырылады. Зерттеу жалпы саяси-ғылыми тәсілдер аясында және посткеңестік кеңістіктегі жекелеген елдердің мысалында жүргізілген зерттеулермен өзара байланыста жүзеге асырылады.

Мақалада ғылыми мәселе Батыста, Ресейде және ТМД-ның басқа да елдерінде, соның ішінде Әзербайжанда жүргізілген зерттеулердің негізгі идеяларын салыстыру арқылы талданады. Тәуелсіз мемлекетті қалыптастыру – әмбебап және ұлттық факторлардың үйлесімді ұштасуын талап ететін күрделі үдеріс екені көрсетіледі. Сонымен қатар мақалада Әзербайжан мысалы негізінде тәуелсіз мемлекетті құру үдерісінің мазмұны мен мақсаттары мемлекеттік бірегейлік типіне тікелей байланысты екені дәлелденеді. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде жүйелі көзқарас пен интерсубъективтілік қағидаттары таңдалып, негізгі әдіс ретінде салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылады. Осы әдістемелік тәсіл аясында мемлекеттік бірегейлік мәселесі мен қазіргі мемлекетті қалыптастыру үдерісін саяси ғылым тұрғысынан, посткеңестік кеңістіктегі нақты елдерге арналған зерттеулермен салыстыра отырып, жалпы деңгейде зерттеу қарастырылады. Бұдан кейін алынған саяси-ғылыми тұжырымдардың негізінде Әзербайжандағы тәуелсіз мемлекетті қалыптастыру үдерісіне талдау ұсынылады.

Түйін сөздер: посткеңестік кеңістік, мемлекеттік тәуелсіздік, бірегейлік, ұлттық идея, аумақтық тұтастық, саяси сабақтастық, жаңа тарихи кезең, жүйелі формация, субъектаралық.

L.J. Maharramova
Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

The formation of an independent Azerbaijani state while fostering a strong national identity in the context of modern challenges and opportunities

Abstract. The article examines the construction of an independent state as a dynamic process within the context of existing political science approaches and the interrelation of studies conducted on specific post-Soviet countries.

The scientific problem is analyzed through the comparison of key ideas from studies carried out in the West, Russia, and other CIS countries, including Azerbaijan. It is demonstrated that the construction of an independent state is a complex process that requires the successful integration of both universal and national factors.

Using the example of Azerbaijan, the article shows that the content and objectives of the state-building process are directly dependent on the type of national identity.

The methodological principles adopted in the study are the systems approach and intersubjectivity, while the method of comparative analysis was chosen as the preferred research method. Within the framework of this approach, the issue is examined at a general level through the lens of comparing political science perspectives on national identity and the building of a modern state with studies focused on specific post-Soviet countries. Based on the general political-scientific findings obtained, the process of building an independent state in Azerbaijan is then analyzed.

Keywords: post-Soviet space, state independence, identity, national idea, territorial integrity, political succession, new historical stage, systemic organization, intersubjectivity.

References

1. Agaev M.B. Institut Prezidenta Azerbaidzhanskoi Respubliki [Institute of the President of the Republic of Azerbaijan], Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata uyridicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Law], 158 (1994). [in Russian]

2. Aliyeva M.A. Life lessons, Azerbaijan IRS, 52 (2003).

3. Borisov N.A. Institut prezidentstva na postsovetskom prostranstve: genezis i transformatsiya modelei [The Institute of Presidency in the Post-Soviet Space: Genesis and Transformation of Models]. [Electronic resource]. Available at: https://kpfu.ru/dis_card?p_id=2627. (Accessed: 12. 01.2025). [in Russian]

4. Gadzhiev Kh.A. Institut prezidenta na potsovetskom prostranstve kak faktor politicheskoi stabil'nosti [The institution of the President in the post-Soviet space as a factor of political stability], Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata uyridicheskikh nauk [Abstract of the dissertation for the academic degree of candidate of political sciences], 26 (2018). [in Russian]

5. Vystuplenie Geidara Alieva. 49-ya sessiya General'noi Assamblei OON [Speech by Heydar Aliyev. 49th session of the UN General Assembly]. [Electronic resource]. Available at: https://lib.aliyevheritage.org/ru/7119983.html (Accessed: 12.01.2025).

6. Vystuplenie Geidara Alieva. Spetsial'noe torzhestvennoe zasedanie General'noi Assamblei OON v svyazi s 50-letiem OON (22 oktyabrya 1995 g.) [Speech by Heydar Aliyev. Special ceremonial meeting

of the UN General Assembly in connection with the 50th anniversary of the UN (October 22, 1995)] Apparat Prezidenta Azerbaidzhanskoi Respubliki. Prezidentskaya biblioteka [Office of the President of the Republic of Azerbaijan. Presidential Library], 21 (1997). [in Azerbaijan]

7. Guliev L. Kak i pochemu Geidar Aliev zalozhil osnovy sily i stabil'nosti instituta prezidentstva v Azerbaidzhane [How and why Heydar Aliyev laid the foundations for the strength and stability of the institution of presidency in Azerbaijan], Derzhav a i pravo [Power and the right], 616-622 (2010). [in Russian]

8. Gulnev A.D. Institut prezidentstva v protivodeistvii mezhdunarodnomu terrorizmu: sravnitel'no-pravovoi analiz zakonodatel'stva Ukrainy i Azerbaidzhanskoi Respubliki [The Institute of the Presidency in Countering International Terrorism: Comparative Legal Analysis of the Legislation of Ukraine and the Republic of Azerbaijan] (NAU, Kyiv, 2012, 440 p.). [in Russian]

9. Zaznaev O.I., Sidorov V.V. Prezidentskie sistemy na postsovetskom prostranstve: verna li gipoteza Khuana Lintsa? [Presidential systems in the post-Soviet space: is Juan Linz's hypothesis correct?], Vestnik RGGU. Seriya "Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya" [Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Series "Political Science. Story. International relations"], 4 (14), 24-35 (2018). [in Russian]

10. Tseremoniya provedeniya prisyagi prezidenta Il'khama Alieva [The swearing-in ceremony of President Ilham Aliyev took place]. [Electronic resource]. Available at: https://president.az/az/articles/view/63979. (Accessed: 12.01.2025) [in Russian]

11. Kaletaev D. Fenomen natsional'nogo lidera: istoriya i sovremennost' [Phenomenon of the national leader: history and modernity], Tsentr Azii [Center of Asia], 10, 8-10 (2009). [in Russian]

12. Kochetkov V.V. Identichnost' v mezhdunarodnykh otnosheniyakh: peoreticheskie osnovy i rol' v mirovoi politike [Identity in international relations: theoretical foundations and role in world politics], Vestnik mezhdunarodnykh otnoshenii i mirovoi politiki [Vestnik international relations and world politics], 1, 5-26 (2010). [in Russian]

13. Mirzazade A.B. Prezidentstvo: Sushchnost' i trebovaniya [Presidency: Essence and requirements], vozrazhdenie - XXI veka [Renaissance - XXI century], 7, 86 (1998). [in Russian]

14. Sultanov A.Sh. Konstitutsionno-pravovoi status Prezidentov Azerbaidzhanskoi Respubliki i Rossiiskoi Federatsii: opyt sravnitel'nogo issledovaniya [Constitutional and legal status of the Presidents of the Azerbaijan Republic and the Russian Federation: Experience of comparative research] Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata uyridicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Law], 240 (1997). [in Russian]

15. Ulugbek A. Konstruktivizm v mezhdunarodnykh otnosheniyakh. Interpritatsiya Nikolosa Onufa, Fridrikha Kratokhbila i Aleksandra Vendta [Constructivism in international relations. Interpretation by Nicholas Onuf, Friedrich Kratochvil and Alexander Wendt] (Aletheya, Moscow, 2015, 160 p.). [in Russian]

16. Fukuyama F.Identichnost': stremlenie k priznaniyu i politika nepriyatiya [Identity: the desire for recognition and the politics of rejection] (Alpina Publisher, Moscow, 2019, 256 p.) [in Russian]

17. Anderson A.B. Book Review: Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment, by Francis Fukuyama. (Farrar, Straus and Giroux, New York, 2018, 218 p.).

18. Bloom, W. Personal Identity, National Identity and International Relations, W. Bloom, 193-194 (1996).

19. Wendt A. Social Theory of International Politics. – 448-450 (2003).

20. Wolfe A. Francis Fukuyama's Shrinking Idea. [Electronic resource]. Available at: newrepublic.com/article/152668/francis-fukuyama-identity-review-collapse-theory-liberal-democracy. (Accessed:12.01.2025).

21. Gardels N. Francis Fukuyama: Identity politics is undermining democracy. [Electronic resource]. Available at: washingtonpost.com/news/theworldpost/wp/2018/09/18/identity-politics/. (Accessed: 12.01.2025).

22. Prizel I. National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland // Russia and Ukraine. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. –460 pp.

Сведения об авторе:

Магеррамова Л.Д. – PhD, жалпы ғылымдар кафедрасының оқытушысы, Баку славян университеті, Баку, Әзербайжан.

***Магеррамова Л.Д.* –** PhD, преподаватель кафедры общественных наук, Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан.

***Maharramova L.J.* –** PhD, teacher at the Department of Social Sciences, Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ҒТАХР 11.25.19
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-54-67

Қазақстанның сирек кездесетін металдары: сыртқы экономикалық саясат

Д.А. Туманшиев*, Л.Т. Исова, Ә. Жұмақанов

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: tumanshiyev.darkhan@gmail.com , tanirbergenlaura@gmail.com, adilnurim@gmail.com)

Аңдатпа. Қазақстанның сирек кездесетін металдары: сыртқы экономикалық саясат және «ресурс қарғысы» атты мақалада сирек металдар байлығының Қазақстанның экономикалық дамуы мен сыртқы саясатына әсері қарастырылған. Жаһандық технологиялық кезеңдегі сирек металдар жоғары технологиялық өнімдерді өндіруге қажетті стратегиялық ресурстарға айналуда. Осы металдардың қомақты қорына ие Қазақстан «ресурстық қарғыспен» байланысты тәуекелдерге тап болады - шикізат экспортына экономикалық тәуелділік және әлемдік бағалардың ауытқуына осалдығы. Мақалада сирек металдарды басқарудың экономикалық және геосаяси аспектілері, сондай-ақ олардың елдің тұрақты дамуы мен халықаралық қатынастарына әсері талданады. Тәуекелдерді азайту және ұзақ мерзімді тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін экономиканы әртараптандыру және ресурстарды басқару саясатын жетілдіру қажеттілігіне ерекше назар аударылады. Авторлар сирек металдарды стратегиялық пайдалану Қазақстанның сыртқы саяси ұстанымын нығайтуда және әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруда өте маңызды рөл атқаратындығын атап көрсетеді. Зерттеу жұмысы сонымен қатар Қазақстанға жаһандық экономиканың негізгі ойыншысы болуға мүмкіндік беретін осы құнды ресурстарды тиімді пайдалану үшін инновациялар мен халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын талқылайды. Сондай-ақ, сирек металдардың сыртқы саясатта мемлекеттермен ынтымақтастықты әр салада дамытуға себеп болатын негізгі фактор ретінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, дипломатия, әлемдік экономика, жаһандық инновация, ресурстық экономика, геосаясат, сирек металдар

Түсті: 05.09.2024; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Қазақстанның ресурстың әлеуеті және сирек кездесетін металдардың сыртқы экономикалық саясатындағы орны мен «ресурс қарғысы» факторының өзектілігі сирек металдардың қазіргі әлемдегі шешуші рөліне байланысты. Жаһандық технологиялық және өнеркәсіптік трансформация жағдайында сирек металдар электроника, батареялар және жаңартылатын энергияға арналған жабдықтар сияқты жоғары технологиялық өнімдерді өндіруге қажетті стратегиялық ресурстарға айналуда.

Қазіргі геосаясатта жиі қолданыста жүрген «ресурстық қарғыс» түсінігі, табиғи ресурстарға бай мемлекеттердің ресурстың болуы артықшылығынан гөрі, оны сыртқы нарықтағы сауда тәуелдігіне байланысты түсіндіреді. Яғни, ресурсқа ие мемлекеттер шикізат ресурстарын өңдемей оны тек тасымалдаумен айналысу экономикалық жағынан дамыған мемлекеттердің сұранысына тәуелді етеді, соған сай баға да құбылмалы болады [1].

Қазақстан сирек металдардың қомақты қоры бола тұра ресурстық қарғыс парадоксына – табиғи ресурстардың байлығы тұрақты дамуға емес, экономикалық және саяси қиындықтарға әкелетін жағдайға тап болды. Экономиканың шикізат экспортына тәуелділігі, бағаның жаһандық ауытқуларына осалдығы және әртараптандырудың жоқтығы тұрақты экономикалық өсу мен әлеуметтік әл-ауқатқа елеулі қиындықтар туғызады.

Сонымен қатар, сирек металдар Қазақстанның сыртқы саясатында оның халықаралық қатынастардағы орнын айқындап, стратегиялық әріптестік орнатуда маңызды рөл атқарады. Ресурстар үшін жаһандық бәсекелестіктің күшеюімен сирек металдарды басқару ерекше маңызға ие.

Бұл тақырыпты зерделеу Қазақстанның тұрақты дамуға қол жеткізу және халықаралық аренадағы ұстанымын нығайту үшін өз ресурстарын қалай пайдалана алатынын, сондай-ақ бұл үдерістің жолында қандай тәуекелдер мен сын-қатерлер тұрғанын анықтайды.

Ғылыми жұмыстың мақсаты – Қазақстандағы «ресурс қарғысы» ұғымын талдау оның ішінде сирек кездесетін металдардың Қазақстанның сыртқы саясаты мен экономикасына әсерін қарастыру.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу әдістері ретінде сандық және сапалық әдіс деректерді жүйелі түрде қарастыруға және салыстырмалы талдау, геосаяси талдау, статистикалық талдау әдістері зерттеу жұмысын барынша тереңірек түсінуге және қойылған мақсатқа жету үшін осы әдістер қолданылды.

Зерттеудің теориялық негізі экономика мен сыртқы саясатта табиғи ресурстарды пайдаланумен байланысты мәселелердің мәнін түсінуді қамтамасыз ететін бірнеше негізгі теориялар мен тұжырымдамаларға сүйенеді. «Ресурстық қарғыс теориясы» табиғи ресурстарға бай елдер көбінесе экономикалық тоқырау, саяси тұрақсыздық

және дамудың төмен деңгейі мәселелеріне қатысты тұжырым жасайды. Бұл шикізат экспортына шамадан тыс тәуелділік, экономиканың басқа секторларының дамымауы және әлемдік нарықтардағы өзгерістерге осалдығымен байланысты.

Қазақстан жағдайында сирек металдар байлығы осы ресурстардың экспортына тәуелділікке әкелуі мүмкін, бұл елді сыртқы экономикалық күйзелістерге бейім етеді. Сондай-ақ, қазіргі сырқы саясатта қолданыс тапқан «Голланд ауруы теориясы» – экспорттық сектордың (табиғи ресурстар сияқты) өсуі ұлттық валютаның нығаюына, басқа салалардың бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне және өңдеуші секторлардың әлсіреуіне әкелетін экономикалық құбылысқа сүйенеді. Қазақстан жағдайында сирек металдардың экспорты жоғары технологиялық және инновациялық өндірістердің дамуын шектей отырып, бұл үдеріске ықпал етуі мүмкін. Маңызды теориялардың бірі – «Жалға алу теориясы» (Rent theory), бұл теория бойынша мемлекеттер табиғи ресурстардан түсетін түсімдерді экономикалық ренталар ретінде қарастырады, теориялар ресурстардың тиімсіз бөлінуіне әкеліп соғатынын және сыбайлас жемқорлық пен саяси тұрақсыздыққа ұрындыру мүмкіндіктерін анықтауда маңызды. Бұл ішкі саясатқа да, сыртқы саясатқа да әсер етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылдың қыркүйегіндегі халыққа жолдауында сирек және сирек жер металдарының кен орындарын игеру стратегиялық түрде өте маңыздылығын атап, бұл металдарды «жаңа мұнай», «осы салада табысқа жеткен елдер бүкіл әлемдегі технологиялық үдерістің бағытын белгілейді», – деген еді [2].

Ресурс қарғысы – табиғи ресурстарға бай елдерде ресурстарға кедей елдермен салыстырғанда экономикалық өсудің баяулауы, мемлекеттік институттардың сапасының төмендігі және сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі жиі кездесетін парадоксалды құбылыс.

XX ғасырдың аяғында алғаш рет, осы терминнің шығуы ресурстардың көптігіне қарамастан, экономикалық және әлеуметтік мәселелерге тап болған дамушы елдердің мұнай-газ саласына және пайдалы қазбалар қорының байлығы экономикалық тұрақсыздыққа негіздейтінін анықтап, әлемдік экономистер айналымға енгізді.

Сирек металдарға қатысты маңызды құжаттардың бірі Қазақстан Республикасындағы сирек және сирек жер металдарына геологиялық барлау жұмыстарын дамытудың 2015–2019 жылдарға арналған жоспары болып табылады. Құжат Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 26 қарашадағы No 1237 қаулысымен бекітілген.

Құжат инвестиция тарту, саланы дамыту және ресурстарды тиімді пайдалану шараларын айқындайды.

Жоспардың орындалуына жауапкершілік мемлекеттік органдар мен ұйымдарға жүктелді. Бұл құжат аясында Батыс Еуропа елдерінің мамандары барлау жұмыстарына қатысуда [3].

Сондай-ақ, заңнама тұрғысынан сирек жер металдар өнеркәсібін дамытудың 2024–2028 жылдарға арналған кешенді жоспарын, оның ішінде ресурстарды дамытуды атап өткен жөн. Құжат

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 желтоқсандағы No 1221 қаулысымен қабылданған.

Негізгі мақсат: шикізат базасын дамыту, жаңа өндірістерді құру, жоғары технологияларды енгізу, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру.

Мақсаты: Қазақстанды әлемдік құн тізбегіне біріктіру және халықаралық нарықтардағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру.

Осы құжат аясында Қазақстан аумағындағы геологиялық барлау жұмыстарына ерекше көңіл бөлінген [4].

Қазақстан әлемдік ресурстар үдерісіндегі ірі сирек металдар қоры бар геосаяси аймаққа айналған мемлекет ретінде танылады. Мемлекет аумағында вольфрам мен молибден секілді ерекше металдардың айтарлықтай қоры шоғырланған. Сондай-ақ, тантал, ниобий және басқа да аса қымбат және әлемде өте сирек кездесетін металдардың ел аумағында минералдық-шикізаттық базасын құру перспективалары бар. Қазақстандағы өнеркәсіптік игерудің негізгі құндылығы – вольфрам-молибден кен орындары. Бұл кен орындарының сапасының төмен болуына байланысты ұзақ уақыт бойы игерілмей келген күрделі жобалардың бірі ретінде саналады. Қазақстан Республикасының Индустрия және құрылыс министрлігі Геология комитетінің мәліметі бойынша 2024 жылдың басындағы жағдай бойынша республикадағы сирек металдардың шикізат базасы (мың тонна) құрайды (1-кесте):

1-кесте. Қазақстандағы сирек кездесетін металдар қоры

Металл	Қор көлемі	Металл	Қор көлемі	Металл	Қор көлемі
Вольфрам	2400 т	Ниобий	28,1 т	Молибден	1100 т
Литий	75,6 т	Тантал	4,6 т	Бериллий	68,8 т

Ескерту. [3] әдебиет негізінде жасалған.

Литий өндіретін кен орындары маңызды нысан ретінде мемлекет аумағында барынша назарға алынған. Астана қаржы орталығының сараптамасы бойынша, қазіргі таңда жасыл технологияларды дамыту сценарийіне байланысты литийге әлемдік сұраныс, 2022 жылғы 130 мың тоннадан 2030 жылға қарай 312-721 мың тоннаға дейін артады деген статистика келтіреді. Шығыс Қазақстандағы литий кен орындарын барлау және игеру үшін, Қазақстанның геологиялық қызметтері қазірдің өзінде Германия, Оңтүстік Корея және Ұлыбритания мемлекеттерінің салалық компанияларымен ынтымақтасады. 2024 жылдың наурыз айында Кореяның геологиялық ғылымдар және минералдық ресурстар институты, Шығыс Қазақстанда 5,3% жаңа литий кен орнын ашты. Оның құны 15,7 миллиард долларды құрайды [4].

Дүниежүзілік банктің сараптамасы бойынша, республикада құны 46 триллион доллардан асатын 5 мыңға жуық ашылмаған сирек металл кен орындары бар. Қазақстан Республикасының жер қойнауын пайдаланушылары литий секілді жобаларға Қытай, Сингапур, Германия, АҚШ және тағы басқа инвесторларға ынтымақтастықты ұсынады. Қазақстанның экспорттағы үлесі 0,83 пайызын ғана құраған, 2021 жылы сирек кездесетін металдар нарығының көлемі $1,14 миллиард көлемнің аз көлемінде болған еді. 2020 жылдан бастап 2023 жылға дейін өнім жеткізу 3,8 есеге, яғни 276 тоннадан 1048 тоннаға дейін өсті, әзірге Қытай сирек кездесетін металл рудаларының жалғыз сатып алушысы болып табылады, бірақ Қазақстан Республикасы өзінің сыртқы нарығында сирек металдармен жасайтын саудасын Еуропалық Одақ нарығына шығаруды жобалауда [5].

Қазақстанда сирек металдарды игеруде және экспортқа шығаруда әлі де тәжірибенің қажеттігі сұранысы бар екендігін және тиісті инвестициялық жобалардың аз болуы жағдайында біршама қиындықтар туғызатынын байқауға болады.

Қазақстанда 2020 жылдан бері сирек жер металдарының экспорты доллармен есептегенде 4,6 есе, нақты мәнде 3,8 есе өсті. Елде 2023 жылдың желтоқсанында сирек металдар жер өнеркәсібін дамытудың 2024-2028 жылдарға арналған кешенді жоспары қабылданды, оған сәйкес Қазақстан сирек металдарды өндіруді дамытуға 2,4 млрд теңге ($5,3 млн) инвестициялауды жоспарлап отыр [6] (2-кесте).

2-кесте. Қазақстандағы сирек жер металдар ресурсы (СЖМ)

Батыс Қазақстан	Қызылсай, Борсықсай, Меловое, Шілісай, Шпаковка, Томақ, Тайбоғар, Тасмұрын
Орталық Қазақстан	Күйректікөл, Қаратас, Шұбаркөл, Жыланшық
Оңтүстік Қазақстан	Баласауысқандық, Көксай, Құрымсақ, Жабағлы, Қаратау, Ақдала, Мыңқұдық, Солт. Қарамұрын, Қанжуған, Мойынқұм, Ақеспе
Солтүстік Қазақтан	Красномайское, Лосевское, Құндыбай, Обухавское, Қарағаш, Ақбұлақ, Гортковское, Богодуховское, Тобольское, Тлеумбет, Талайрық
Шығыс Қазақстан	Жоғарғы Еспе, Аршалы, Юбилейное, Қараөткел

Жоғарыда келтірілген кестедегі сандық мәлімет бойынша халықаралық инвестиция көлемі артатыны және жаңа жұмыс орындары ашылуына себеп болады. Сыртқы саясатта инвестиция салған мемлекеттермен өзара ынтымақтастық тереңдейді, соған сәйкес, Қазақстанның халықаралық деңгейі өседі деуге болады (1-диаграмма).

1-диаграмма. Сирек металдар бойынша Қазақстан экспорты

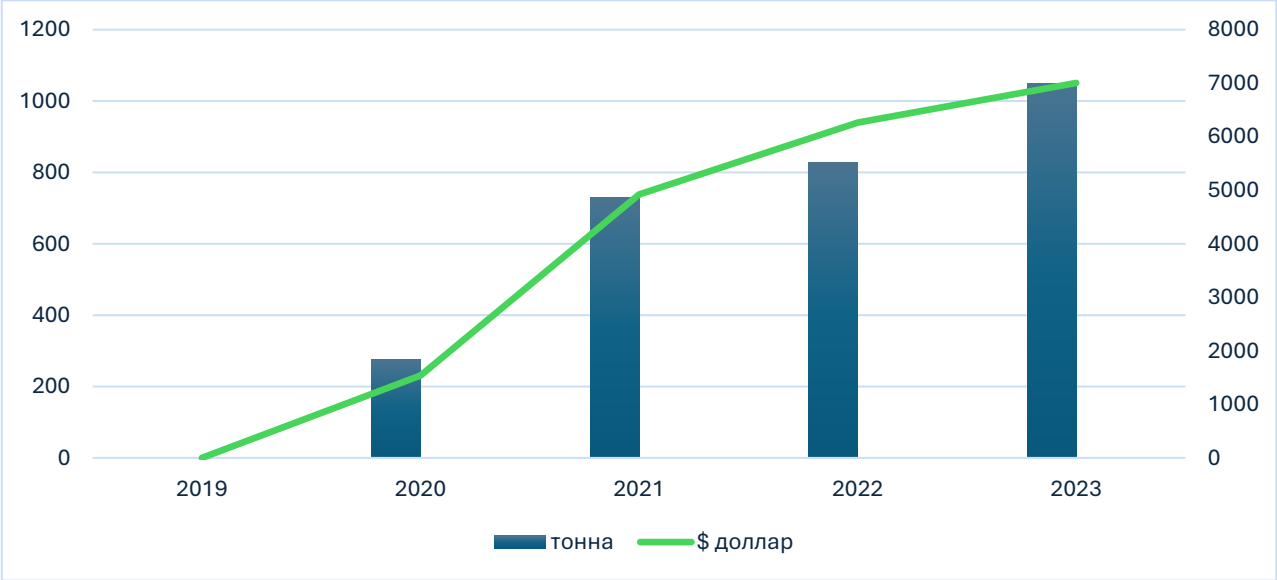

Ескерту. [7] әдебиет негізінде жасалған

Диаграммада көрсетілгендей, Қазақстан экспортындағы сирек металдар саудасы сыртқы нарықтағы сұраныс деңгейіне сай қарқын алып келе жатқанын көруге болады.

Сирек жер металдарын таза түрде табу мүмкін емес. Қазақстан Республикасының аумағында олардың барлығы негізгі қатты пайдалы қазбалармен бірге жүреді. Сирек жер металдарын оқшаулау қиын және көп уақытты қажет ететін үдеріс, сондықтан мұндай металдың аз мөлшерін пайдаланғанның өзінде өнімнің қосымша құны жоғары болады.

Қаржылық жағынан басқа, кейбір ресурстарды өндіру басқаларының жойылуына әкелетінін ескеру керек. Мысалы, литий өндіру үшін көп мөлшерде су қажет және ол негізінен құрғақ жерлерде шоғырланған. Литий металының әлемдік нарықта смартфон, дәрі-дәрмектер және электромобильдер жасау үшін қажет екендігі белгілі.

«Qazgeology» орталығының сараптамасы бойынша, литийге қызығушылықтың артқандығы басты назарға алынуда. 2016 жылы орталық литийге геологиялық барлауды дамыту бағдарламасы бойынша ұсыныс әзірледі, жұмыста іргелі факторлар, алғышарттар белгіленді, сондай-ақ геологиялық барлау үшін перспективалық кен орындары анықталуда. 2017-2018 жылдар аралығында «Qazgeology» Қазақстанның негізгі кенді өңірлерінде сирек жер металдарының кен орындарын анықтау бойынша жұмыс жүргізді. Жұмыс Қазақстан Республикасының бүкіл аумағын қамтыды. Далалық іздестіру және барлау жұмыстары Қазақстанның 8 облысының аумағында орналасқан 16 кенді учаскелерде жүргізіліп, сирек жер элементтерінің (800 жуық нысан) кен орындарының деректер базасы құрылды. Болжамды ресурстар, әсіресе Верхнее-Еспинское кен орны үшін Р2 санаттары үшін, сондай-ақ Шығыс Қоңырат гранит массивінің ауданы үшін Р3 категориясы бойынша есептелген болатын. 2021

жылы Геология комитетінің бұйрығымен кейінгі геологиялық барлау жұмыстарының жобалық жоспарлары әзірленді. Мысалы, облыстар бойынша учаскелер: Шығыста 8 – Рұстық Сопка, Миролюбовский, Брусиловский, Дүйсенбай-Байтүлек, Ақтөбе-Кварцева, Қуырстыккөл, Боқай, Күнеой; Солтүстікте 1 – Ақбұлақ; Орталықта – 1 – Кеңқұдық; Оңтүстікте 3 – Келтемшатский, Қорғаское және Орта Шолақтау кен орындарымен анықталды [8].

Қазіргі таңда Геология ғылымдары институтының мәліметінше, Қазақстан аумағында сирек металдардың шоғырланған аймақтары сирек жер элементтері Құндыбай титанды-сирек жер кен орнында, сонымен бірге, сирек металл элементтері Жәнет, Оңтүстік Жауыр, Көктенкөл, Жоғарғы Еспе, Қарасуда, Қаратау фосфорит массивінде табылған. Уран кен орындарында сирек жер элементтері мен сирек металдардың едәуір мөлшері бар [9].

2023 жылы өткен Қазақстан-Германия бизнес форумында мемлекет басшыларының қатысуымен сирек металдарды игеруге қатысты құны 1,7 миллиард доллар болатын бірқатар маңызды құжаттарға қол қойды. Оның ішінде, «Kazenergopower» жеке шағын серіктестігі мен Siemens AG арасында Siemens технологиясын пайдалана отырып, Қазақстан Республикасының энергетикалық саласы үшін орта вольтты тарату құрылғыларын өндіруді оқшаулау туралы келісім жасалды. Құжат Қазақстанда Siemens жабдықтарының өндірістік базасын құруды көздейді. Жоба құны шамамен 22 миллион долларды құрайды. Сондай-ақ, «Creada Corporation» жеке шағын серіктестігі мен HMS Bergbau AG компаниялары Шығыс Қазақстандағы күрделі сирек металл кендерін барлау, өндіру және өңдеу жобасын инвестициялау және әзірлеу туралы келісімді айта кеткен жөн. Бұл келісім Қазақстандағы сирек жер секторын дамытудың жаңа перспективаларын ашады. Сирек металдар электроника, магниттер, батареялар және басқа да инновациялық өнімдер сияқты жоғары технологиялық өнімдерді өндірудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жобаның жоспарлы құны 200 миллион долларды құрайды [10].

Осы жобалардың жүзеге асуы халықаралық үдерістерде кезек күттірмеуде. Жоғарыда айтылған Еуропалық Одақтың қазақстандық сирек металдардың игерілу нарығына инвестиция салу бүгінгі таңда аса өзекті мәселеге айналды. Оның дәлелі 2024 жылдың 16-қыркүйегінде Германия Федеративті Республикасының канцлері Олаф Шольцтың Астанаға ресми барысында аталмыш жобаның қолға алынуы. Мемлекет басшыларының ресми кездесуі барысында, Шығыс Қазақстан облысының атаулы Алтайдағы кен орындарын байытуды қаржыландыру, оның ішінде сирек кездесетін литий металын өндіруге көлемі 500 млн доллар болатын бірлескен жоба жасауға келісті. Осы келісім арқылы Қазақстан Германиядан қажетті инновациялық технологиялармен алмасу мүмкіндігіне ие болады [11].

Сирек кездесетін металдардың стратегиялық маңызы қандай?

Халықаралық тәжірибеде сирек металдарды өндіру қазіргі «жасыл саясаттың» негізгі экономикалық күшіне айналды. Дамыған мемлекеттердің осы саясатқа көшуі әлемдегі үлкен өзгерістер туғызды. Себебі қазіргі жаһандық технология мен цифрлық әлем осы сирек металдардың негізгі ошағына айналды. Халықаралық аренада дамыған мемлекеттердің инновациялық жағдайы ресурс қарғысында қалған елдермен экономикалық және саяси

байланыстарды жақындатты. Қазақстан әлемдік ресурс қорынан алатын орны жоғары деп айтуға келмейді. Себебі геологиялық зерттеу жұмыстары толық жүргізілмеді, бірақ соған қарамастан елде жаңадан ашылып жатқан сирек метал кен орындары әлемдік дамыған мемлекеттердің назарын аударуда.

Айта кетсек, американдық бірқатар сарапшылардың пікірінше сирек кездесетін металдарды дамытуға инвестициялар Орталық Азиядағы экономикалық өсуді жеделдетуге және Қытайдың сирек кездесетін жерлердегі үстемдігін жоюға көмектеседі, сонымен бірге жасыл энергияға көшу үшін қажетті компоненттерді өндіру нарығын жасайды. Халықаралық салық және инвестиция орталығы (The International Tax and Investment Center (ITIC) ұсынған «Орталық Азияның сирек металды жерлерін экономикалық өсу үшін пайдалану» атты жаңа баяндамада Орталық Азиядағы сирек металдар дамуының жай-күйін және сирек жер кен орындарын игеруді арттыру және олардың экспортын ұлғайту үшін аймақтың геосаяси мүмкіндіктерін зерттеу қажет деп санайды. Ариэль Коэн Еуразиялық орталықтағы Атлантикалық кеңестің директоры сирек жер элементтерінің ықпалы туралы: бұл элементтердің жаңартылатын энергия көздерін алу ғана емес сонымен қатар, жоғары технологиялардың келесі буыны, жасанды интеллект, кванттық компьютерлер, электр көлігінің жаңа түрлері және тіпті ғарышты одан әрі зерттеуге мүмкіндіктер туғызатындығын баяндайды [12].

Геология және жер қойнауын пайдалану саласындағы қазақстандық сарапшы Бақыт Мұратов сирек және сирек жер металдарының қазіргі технологиялық дәуірде аса маңызды екенін атады. Сарапшы Б.Мұратовтың соңғы жылдары сирек және сирек жер металдарына әлемдік сұраныстың күрт артқанын алға тартады. Жоғары сапалы төмен легирленген ниобий және сирек жер болаттары бүкіл әлем бойынша көлік техникасы, мұнай-газ өнеркәсібі және ілеспе құбыр жүйелері үшін маңызды. Алайда, Қазақстанда сирек металдар, сирек жер металдары мен олардың қосылыстарын өндіру оның әлеуетін іске асырмау» деп сипаттауға болатынын мойындайды [13].

Т.А. Мукашев, С.Н. Алпысбаева сынды отандық зерттеушілер, қазіргі таңда Қазақстанда шикізат пен сирек жер металдары өнімдерін жеткізудің халықаралық транзиттік хабқа айналатын мүмкіндігі бар екендігін алға тартады. Осы бағытта Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясаты оң ықпал етуде. Технологиялық көшбасшы елдердің бірқатары АҚШ, Қытай, ЕО елдері, Жапония, Ресей, Оңтүстік Корея Қазақстандағы сирек металдарды өндіруге байланысты шынайы қызығушылық танытып отыр. Сирек кездесетін металдарды игеру және бұл үшін қажетті қаржылық, технологиялық және басқа да көмек көрсету мәселелеріне назар аударылуда екендігін көрсетеді [14].

Сирек кездесетін металдардың экономикалық саладан бөлек экологияға, адам денсаулығына да кері әсерін тигізетінін ескеру қажет. Осы тұста, отандық зерттеушілер А.Байкенжеева, Р.Курманбаев, Н.Аладиндер ғылыми зерттеулері барысында Арал теңізі мен Сырдария, Әмудария өзенінің бойында сирек кездесетін металдардың шоғыры табылғанын және адам ағзасы мен сол аймақтың экологиясына кері әсерін анықтаған [15].

Әртараптандыру перспективалары. Алдағы уақытта сирек металдар экспортынан түсетін кірісті экономиканың басқа салаларын дамытуға пайдалану арқылы Қазақстан экономикасын әртараптандыруға қол жеткізілмек. Сирек металдар жоғары

технологиялық өнімдерді өндіру үшін стратегиялық маңызға ие, бұл жаңартылатын энергия көздері, цифрландыру, инновациялық технологиялар сияқты салаларға инвестиция үшін мүмкіндіктер ашады. Сонымен қатар, мұнай және газ сияқты дәстүрлі шикізат салаларына тәуелділікті азайту арқылы тұрақты экономикалық дамуға жол ашылады. Ұзақ мерзімді уақытта әртараптандыру ішкі нарықты нығайтуға және әртүрлі секторларда жаңа жұмыс орындарын құруға көмектеседі.

Бірақ, болашақ сын-қатерлер құбылмалы жаһандық нарық жағдайында Қазақстанның экономикасы мен сыртқы саясатына ықтимал қауіптерді күшейтеді. Біріншіден, әлемдік нарықтағы сирек металдар бағасының жоғары ауытқуы экономикалық тұрақсыздықты тудыруы мүмкін, әсіресе егер мемлекет олардың экспортына қатты тәуелді болып қалатын болса, екіншіден, стратегиялық ресурстарға қол жеткізу үшін геосаяси бәсекелестік күшеюі мүмкін. Бұл Қазақстаннан дипломатиялық қарым-қатынаста икемді болуын және ірі әлемдік державалардың мүдделері арасындағы теңгерімді сақтауды талап етеді. Сондай-ақ елдің сыртқы саясатына қысым жасап, оның маңызды ресурстарды жеткізуші ретіндегі жаһандық рөліне әсер етуі мүмкін.

Қорытынды

Сирек металдардың қомақты қоры бар Қазақстан шикізат экспортына тәуелділік және әлемдік бағаның ауытқуына осалдығы сияқты «ресурстық қарғыстың» классикалық белгілеріне тап болды. Бұл тәуекелдер сирек металдарды жоғары технологиялық салалар үшін стратегиялық ресурсқа айналдыратын жаһандық технологиялық революция жағдайында күшейіп отыр.

Сирек металдардан түсетін табысқа негізделген Қазақстанның экономикалық дамуы экономикалық тәуекелдерді барынша азайту үшін әртараптандыру мен инновацияны қажет етеді. Экономиканы әртараптандыру бір секторға тәуелділікті азайтып, басқа секторларды қолдауға бағытталған неғұрлым тұрақты дамуды қамтамасыз етеді.

Сирек металдардың сыртқы саяси маңызы өте жоғары, себебі олар Қазақстанның халықаралық аренадағы ұстанымын нығайтады, елге стратегиялық серіктестік пен экономикалық одақтар құруға мүмкіндік береді. Дегенмен, ресурстар үшін жаһандық бәсеке ойластырылған және икемді сыртқы саясатты талап етеді.

Ұзақ мерзімді тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін Қазақстан ресурстарды басқарудың тиімді тетіктерін және ресурстық қарғыс тәуекелдерін еңсеруге, экономикалық және сыртқы саяси жағдайды жақсарту үшін өзінің табиғи ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін стратегиялық жоспарлауды әзірлеуі қажет.

Авторлардың қосқан үлесі.

Туманшиев Д.А. – хат-хабарға жауапты автор, зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Исова Л.Т. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы;

Жұмақанов Ә. – талдау және статистикалық деректермен жұмыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Jeffrey Frankel. The Natural Resource Curse: A Survey of Diagnoses and Some Prescriptions. – Boston: Center for International Development at Harvard University, 2012. – 233 p.

2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. [Электронды ресурс]. – 2023. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333 (Қаралған күні: 05.09.2024).

3. Сирек және жерде сирек кездесетін металдар саласын дамытудың 2024 – 2028 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы құжат Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 желтоқсандағы №1221 қаулысы. [Электронды ресурс]. – 2023. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300001221 (Қаралған күні: 05.09.2024).

4. Қазақстан Республикасында сирек және жерде сирек кездесетін металдарды игеруді дамытудың 2015 - 2019 жылдарға арналған жоспарын бекіту туралы құжат Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 26 қарашадағы №1237 қаулысы. [Электронды ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400001237 (Қаралған күні: 05.09.2024).

5. Central Asian countries Geoportal of Kazakhstan International analytical center. [Electronic resource]. Available at: https://geoportal-kz.org/ru/редкие-металлы/ (Accessed: 05.09.2024).

6. Горнодобывающая отрасль Казахстана // AIFC Обзор. – Астана, 2024. – с. 45-55.

7. World Bank analytical annual report 2023. [Electronic resource]. Available at: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099081823001539573/pdf/P17674501063760b08b290a4ae6547845d.pdf (Accessed: 05.09.2024).

8. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-industrial-production/ (Дата обращения: 05.09.2024).

9. Об утверждении Комплексного плана развития отрасли редких и редкоземельных металлов на 2024-2028 годы. [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200001127 (Дата обращения: 05.09.2024).

10. Сфера деятельности Казгеологии. Анализ центра Qazgeology. [Электронный ресурс]. URL: https://qazgeology.kz/сфера-деятельности-казгеологии/ (Дата обращения: 05.09.2024).

11. Смирнов С. Редкие металлы и земли дают ГМК редкий шанс [Электронный ресурс]. URL: http://www.investkz.com/journals/78/863.html#:~:text=По%20данным%20Института%20геологических%20наук,редких%20металлов%20содержат%20урановые%20месторождения (Дата обращения: 05.09.2024).

12. Kazakh invest National company annual analytical report. [Electronic resource]. Available at: https://invest.gov.kz/ru/media-center/press-releases/rare-earth-metals-and-energy-kazakhstan-and-germany-sign-documents-for-1-7-billion/ (Accessed: 05.09.2024).

13. Совместную геологоразведку и добычу редких металлов предложил Казахстан Германии. Встреча глав государств Центральной Азии и Федерального канцлера Германии. [Электронный ресурс]. URL: https://liter.kz/sovmestnuiu-geologorazvedku-i-dobychu-redkozemelnykh-metallov-predlozhil-kazakhstan-germanii-1726561184/ (Дата обращения: 05.09.2024).

14. Ariel Cohen, Wesley Alexander Hill. Leveraging Central Asia's Rare Earth Elements for Economic Growth. – Washington: The International Tax and Investment Center (ITIC), 2023. – 28 p.

15. Муратов Б. Дороги в геологию // Горно-металлургическая промышленность. – 2018. – №8 (121). – С. 48-53.

16. Мукашев Т.А., Алпысбаева С.Н. Тенденции развития мирового рынка редкоземельных металлов и перспективы Казахстана // Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли. – 2024. – №1 (54). – С.142.

17. Ainur Baikenzheyeva, Rakhat Kurmanbayev, Nikolai Aladin. Pollution with trace elements and rare-earth metals in the lower course of Syr Darya River and Small Aral Sea, Kazakhstan // Chemosphere. – 2019. – P. 81-88. [Electronic resource]. Available at: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0045653519312652 (Accessed: 05.09.2024).

Д.А. Туманшиев, Л.Т. Исова, А. Жумаканов
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Редкоземельные металлы Казахстана: внешнеэкономическая политика

Аннотация. В статье «Редкоземельные металлы Казахстана: внешнеэкономическая политика и «ресурсное проклятие»»» рассматривается влияние богатства редких металлов на экономическое развитие и внешнюю политику Казахстана. В глобальную технологическую эпоху редкие металлы становятся стратегическими ресурсами, необходимыми для производства высокотехнологичной продукции. Казахстан, обладающий значительными запасами этих металлов, сталкивается с рисками, связанными с «ресурсным проклятием» - экономической зависимостью от экспорта сырья и уязвимостью к колебаниям мировых цен. В статье анализируются экономические и геополитические аспекты управления редкими металлами, а также их влияние на устойчивое развитие страны и международные отношения. Особое внимание уделено необходимости диверсификации экономики и совершенствованию политики управления ресурсами для снижения рисков и обеспечения долгосрочной устойчивости. Авторы подчеркивают, что стратегическое использование редких металлов играет очень важную роль в укреплении внешнеполитических позиций Казахстана и повышении его конкурентоспособности на мировой арене. В исследовательской работе также обсуждается важность инноваций и международного сотрудничества для эффективного использования этих ценных ресурсов, позволяющих Казахстану стать крупным игроком в мировой экономике. Также редкие металлы показаны как основной фактор, обуславливающий развитие сотрудничества с государствами в различных областях внешней политики.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, мировая экономика, глобальные инновации, ресурсная экономика, геополитика, редкие металлы.

D.A. Tumanshiyev, L.T. Issova, A. Zhumakanov
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Kazakhstan’s rare Earth metals: foreign economic policy

Abstract. The article "Kazakhstan’s rare Earth metals: foreign economic policy and the "resource curse" " deals with the influence of the wealth of rare metals on the economic development and foreign

policy of Kazakhstan. In the global technological era, rare metals are becoming strategic resources necessary for the production of high-tech products. Kazakhstan, which has significant reserves of these metals, faces risks related to the "resource curse" - economic dependence on raw material exports and vulnerability to fluctuations in world prices. The article analyzes the economic and geopolitical aspects of the management of rare metals, as well as their impact on the country's sustainable development and international relations. Particular attention is paid to the need to diversify the economy and improve resource management policies to reduce risks and ensure long-term sustainability. The authors emphasize that the strategic use of rare metals plays a very important role in strengthening Kazakhstan's foreign policy position and increasing its competitiveness on the world stage. The research paper also discusses the importance of innovation and international cooperation to effectively exploit these valuable resources that allow Kazakhstan to become a major player in the global economy.

Keywords: foreign policy, diplomacy, world economy, global innovation, resource economy, geopolitics, rare metals

References

1. Jeffrey Frankel. The Natural Resource Curse: A Survey of Diagnoses and Some Prescriptions. (Center for International Development at Harvard University, Boston, 2012, 233 p.).

2. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyn «Adiletti Kazakstannyn ekonomikalyk bagdary» atty Kazakstan halkyna Zholdauy [Address of the head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Economic orientation of just Kazakhstan"]. [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333 (Accessed: 05.09.2024). [in Kazakh]

3. Sirek zhane zherde sirek kezdesetin metaldar salasyn damytudyn 2024 – 2028 zhyldarga arnalgan keshendi zhosparyn bekitu turaly kuzhat Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2023 zhylgy 28 zheltoksandagy №1221 kaulysy [Document on approval of the Comprehensive Plan for the development of the industry of rare and rare earth metals for 2024-2028 resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2023 No. 1221]. [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300001221 (Accessed: 05.09.2024). [in Kazakh]

4. Kazakstan Respublikasynda sirek zhane zherde sirek kezdesetin metaldardy igerudi damytudyn 2015 - 2019 zhyldarga arnalgan zhosparyn bekitu turaly kuzhat Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2014 zhylgy 26 karashadagy № 1237 kaulysy [Document on approval of the plan for the development of rare and rare earth metals in the Republic of Kazakhstan for 2015-2019 resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 26, 2014 No. 1237]. [Electronic resource]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400001237 (Accessed: 05.09.2024). [in Kazakh]

5. Central Asian countries Geoportal of Kazakhstan International analytical center. [Electronic resource]. Available at: https://geoportal-kz.org/ru/redkie-metally/ (Accessed: 05.09.2024).

6. Gornodobyvayushchaya otrasl' Kazahstana [Mining industry of Kazakhstan], AIFC Obzor, Astana, 45-55 (2024). [in Russian]

7. World Bank analytical annual report 2023. [Electronic resource]. Available at: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099081823001539573/pdf/P17674501063760b08b290a4ae6547845d.pdf (Accessed: 05.09.2024).

8. Byuro natsional'noi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic

of Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-industrial-production/ (Accessed: 05.09.2024). [in Russian]

9. Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana razvitiya otrasli redkikh i redkozemel'nykh metallov na 2024-2028 gody [On approval of the Comprehensive Plan for the Development of the Rare and Rare Earth Metals Industry for 2024-2028]. [Electronic resource]. – 2024. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200001127 (Accessed: 05.09.2024). [in Russian]

10. Sfera deyatel'nosti Kazgeologii. Analiz centra Qazgeology [The field of activity is Kazgeology. Analysis of the Qazgeology Center]. [Electronic resource]. Available at: https://qazgeology.kz/sfera-deyatel'nosti-kazgeologii/ (Accessed: 05.09.2024). [in Russian]

11. Smirnov S. Redkie metally i zemli dayut GMK redkii shans [Rare metals and earths give MMC a rare chance]. [Electronic resource]. Available at: http://www.investkz.com/journals/78/863.html (Accessed: 05.09.2024). [in Russian]

12. Kazakh invest National company annual analytical report. [Electronic resource]. Available at: https://invest.gov.kz/ru/media-center/press-releases/rare-earth-metals-and-energy-kazakhstan-and-germany-sign-documents-for-1-7-billion/#:~:text=Redkie%20metally%20yavlyayutsya%20vazhnym%20komponentom,stoimost'%20proekta%20sostavit%20%24200%20mln (Accessed: 05.09.2024).

13. Sovmestnuyu geologorazvedku i dobychu redkih metallov predlozhil Kazahstan Germanii. Vstrecha glav gosudarstv Tsentral'noi Azii i Federal'nogo kanslera Germanii [Kazakhstan has proposed joint exploration and extraction of rare metals to Germany. The meeting of the Heads of State of Central Asia and the Federal Chancellor of Germany]. [Electronic resource]. Available at: https://liter.kz/sovmestnuiu-geologorazvedku-i-dobychu-redkozemelnykh-metallov-predlozhil-kazakhstan-germanii-1726561184/ (Accessed: 05.09.2024). [in Russian]

14. Ariel Cohen, Wesley Alexander Hill. Leveraging Central Asia's Rare Earth Elements for Economic Growth. (The International Tax and Investment Center (ITIC), Washington, 2023, 28 p.).

15. Muratov B. Dorogi v geologiyu [Roads to geology], Gorno-metallurgicheskaya promyshlennost' [Mining and metallurgical industry], 8 (121), 48-53 (2018). [in Russian]

16. Mukashev T.A., Alpysbaeva S.N. Tendentsii razvitiya mirovogo rynka redkozemel'nykh metallov i perspektivy Kazahstana [Trends in the development of the global rare earth metals market and prospects for Kazakhstan], Vestnik Kazakhskogo universiteta ekonomiki, finansov I mezhdunarodnoi torgovli [Bulletin of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade], 1 (54), 142 (2024). [in Russian]

17. Ainur Baikenzheyeva, Rakhat Kurmanbayev, Nikolai Aladin. Pollution with trace elements and rare-earth metals in the lower course of Syr Darya River and Small Aral Sea, Kazakhstan, Chemosphere, 81-88 (2019). [Electronic resource]. Available at: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0045653519312652 (Accessed: 05.09.2024).

Авторлар туралы мәлімет:

Туманшиев Д.А. **–** PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Исова Л.Т. **–** тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жұмақанов Ә. **–** PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Туманшиев Д.А. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Исова Л.Т. **–** кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Жумаканов А. **–** PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Tumanshiev D. **–** PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Isova L. **–** Candidate of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhumakanov A. **–** PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ХҒТАР 11.15.37
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-68-83

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының трансформациясы: медиадискурстың контент-талдауы

Н.Л. Сейтахметова, Ш.М. Жандосова*

Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы, Қазақстан

(E-mail: natalieseyt@mail.ru, sholpan_zhandosova@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының өзгеру динамикасы медиадискурс призмасы арқылы зерттеледі. Зерттеудің өзектілігі мемлекет құрылысы мен жаңғырту контексіндегі қоғамдық сана мен әлеуметтік-мәдени үлгілердің өзгерістерін кешенді талдау қажеттілігімен негізделген. Зерттеудің әдіснамалық негізі медиамәтіндерді сандық және сапалық контент-талдауды, дискурс-талдауды және салыстырмалы әдісті үйлестіретін кешенді тәсіл болды. Эмпирикалық базаны репрезентативтілік принципі бойынша және медиакеңістіктің әртүрлі сегменттерін қамту арқылы іріктелген 1991-2024 жылдар аралығындағы жетекші қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарының материалдары құрады. Зерттеу барысында қоғамның құндылық бағдарларының трансформациясының үш негізгі кезеңі анықталды: бейімделудің посткеңестік кезеңі (1991-2000), тұрақтандыру және жаңа ұлттық бірегейлікті қалыптастыру кезеңі (2001-2015) және жаһандық сын-қатерлер мен цифрлық трансформация кезеңі (2016-2024). Медиадискурсқа жүргізілген контент-талдау отбасы, еңбек, білім, әлеуметтік табыс, азаматтық жауапкершілік және ұлттық мәдениет сияқты базалық құндылықтардың репрезентациясындағы айтарлықтай эволюцияны көрсетеді. Медиадискурста қазақстандық қоғамның дәстүрлі құндылықтарының жаһандану процестері мен елдің әлемдік қауымдастыққа интеграциялануына байланысты модернизациялық бағдарлармен диалектикалық өзара әрекеттесуі көрініс табатыны анықталды. Медиадискурстың трансформациясы мен қоғамдық санадағы нақты өзгерістер арасында маңызды корреляция орнатылды, бұл БАҚ-тың әлеуметтік құндылықтардың трансляторы ғана емес, сонымен қатар конструкторы ретіндегі рөлін растайды. Қазақстандықтардың қоғамдық санасындағы дәстүрлі және модернизациялық құндылықтардың арақатынасын талдауға ерекше назар аударылып, азаматтардың әлеуметтік ұстанымдары мен дүниетанымдық позицияларының өзгеруіндегі доминантты тенденциялар анықталды.

Түйін сөздер: құндылық бағдарлары, қоғамдық сана трансформациясы, дәстүрлі құндылықтар, әлеуметтік-мәдени құндылықтар, ұлттық бірегейлік, құндылықтар модернизациясы, жаһандану, цифрландыру.

Түсті: 05.06.2024; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері қоғамдық құндылықтар жүйесінде терең өзгерістер орын алды. Бұл трансформациялық үдерістер медиа кеңістікте айқын көрініс тапты. Тәуелсіздік жылдарындағы бұқаралық ақпарат құралдарының дискурсын талдау арқылы қазақстандық қоғамның құндылықтық бағдарларының эволюциясын байқауға болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында медиадискурста ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, мемлекеттік тілді дамыту және дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту мәселелері басым болды. Бұқаралық ақпарат құралдары қазақ тілі мен мәдениетін насихаттауға, ұлттық сана-сезімді оятуға көп көңіл бөлді.

1990-шы жылдардың ортасынан бастап нарықтық экономикаға көшумен байланысты жаңа құндылықтар пайда болды. Кәсіпкерлік белсенділік, бәсекеге қабілеттілік, табысқа ұмтылу сияқты құндылықтар медиа кеңістікте кеңінен талқылана бастады. Дегенмен, дәстүрлі отбасылық құндылықтар, ұжымдық жауапкершілік сияқты дәстүрлі құндылықтар да өз маңызын жоғалтқан жоқ.

2000-шы жылдары жаһандану үдерісінің әсерінен қазақстандық қоғамның құндылықтар жүйесі одан әрі күрделене түсті. Медиадискурста дәстүрлі және жаңашыл құндылықтардың үйлесімді синтезі байқалды. Бір жағынан, ұлттық дәстүрлер мен мәдени мұраны сақтау маңызды болса, екінші жағынан, жаһандық интеграция мен инновациялық даму мәселелері де өзекті болды.

2010-шы жылдардан бастап цифрлық технологиялардың дамуымен байланысты жаңа құндылықтық бағдарлар қалыптасты. Ақпараттық қоғам, цифрлық сауаттылық, үздіксіз білім алу сияқты құндылықтар медиадискурста жиі көтеріле бастады. Сонымен қатар, экологиялық жауапкершілік, тұрақты даму, әлеуметтік әділеттілік сияқты жаһандық құндылықтар да маңызды орын алды.

2020-шы жылдардан бастап қазақстандық қоғамның құндылықтар жүйесінде жаңа бетбұрыстар байқалды. COVID-19 пандемиясы қоғамдық құндылықтарға айтарлықтай әсер етті, денсаулық сақтау, әлеуметтік жауапкершілік және цифрлық технологияларды қолдану алдыңғы орынға шықты. Медиадискурста қашықтан жұмыс істеу, онлайн білім беру және цифрлық қызметтерді пайдалану сияқты жаңа тақырыптар пайда болды.

Қоғамдық денсаулық пен әлеуметтік қауіпсіздік мәселелері бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен талқыланды. Цифрлық трансформация үдерісі жеделдетілді, бұл медиа кеңістікте цифрлық дағдылар мен технологиялық инновацияларға деген сұранысты арттырды. Әлеуметтік желілер мен онлайн платформалар қоғамдық пікірталастың маңызды алаңына айналды.

Әлеуметтік әділеттілік, теңдік және инклюзивтілік сияқты құндылықтар да маңызды орын алды. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік мәселелерін көтеріп, осы бағыттағы реформаларды талқылады. Жастар арасында кәсіби даму, өмір бойы білім алу және жеке тұлғалық өсу сияқты құндылықтар басым болды. Стартаптар, инновациялық жобалар және кәсіпкерлік бастамалар туралы ақпарат медиада кеңінен таратылды.

Жалпы алғанда, тәуелсіздік жылдарындағы медиадискурс талдауы қазақстандық қоғамның құндылықтар жүйесінің біртіндеп жаңғырып, күрделеніп келе жатқанын көрсетеді. Дәстүрлі ұлттық құндылықтар мен жаһандық үрдістердің үйлесімді синтезі қалыптасуда. Бұл үдеріс қазақстандық қоғамның одан әрі дамуына негіз болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының өзгеруін жүйелі түрде зерттеу қажеттілігімен байланысты. Медиа-дискурсты контент-талдау арқылы біз қоғамдық санадағы өзгерістерді, жаңа құндылықтардың қалыптасуын және дәстүрлі құндылықтардың трансформациясын анықтай аламыз.

Зерттеудің мақсаты – тәуелсіздік жылдарындағы қазақстандық БАҚ-тағы құндылық бағдарларының өзгеру динамикасын анықтау және талдау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Тәуелсіздік кезеңіндегі медиа-дискурстың негізгі бағыттарын анықтау;
2. БАҚ-тағы құндылық бағдарларының өзгеру үрдістерін талдау;
3. Медиа-контенттегі дәстүрлі және жаңа құндылықтардың арақатынасын зерттеу;
4. Қазақстандық қоғамның құндылық жүйесінің трансформациясына әсер ететін факторларды анықтау.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Медиадискурс контекстіндегі қоғамның құндылық бағдарларының трансформациясы мәселесі Қазақстанда да, шетелде де зерттеушілердің кең ауқымының назарын аударып отыр. М.Кастельстің [1] іргелі еңбектерінде ақпараттық дәуірдің әлеуметтік құндылықтардың өзгеруіне және жаңа қоғамдық парадигмалардың қалыптасуына әсері зерттеледі.

Шетелдік зерттеушілер П.Бурдье [2] мен Ю.Хабермас [3] қоғамдық дискурсты қалыптастырудағы медианың рөлін түсінудің теориялық негізін қалаған. Олардың тұжырымдамалары М.Дарем мен Д.Келлнер [4] сияқты заманауи зерттеушілердің еңбектерінде жалғасын тапты. Зерттеліп отырған мәселенің халықаралық аспектісі К.Херпфер мен К.Кизилованың «Values and Transformation in Central Asia» [5] еңбегінде зерттелген. Аталған ғылыми еңбекте посткеңестік кеңістік елдеріндегі құндылық бағдарларының трансформациясына салыстырмалы талдау жасалған.

Қазақстандық зерттеушілер Г.Ж. Жұманова [6] мен Г.К. Пралиева [7] қазақстандық қоғамның құндылықтық бағдарларының эволюциясын ұлттық бірегейлік призмасы арқылы талдайды. Г.К. Гиздатов «Медиадискурс Казахстана: социальные концепты и когнитивные стратегии» [8] атты еңбегінде БАҚ-тың қоғамдық пікірді қалыптастырудағы және әлеуметтік құндылықтардың трансформациясындағы рөлін зерттейді.

Қоғамдық сананың медиатизациясын түсінуге С.Ж. Нұрбековтың «История и перспективы развития медиапространства Республики Казахстан» [9] атты ғылыми еңбегі ерекше үлес қосты. Өз еңбегінде автор тәуелсіздік кезеңінде құндылық бағдарларын қалыптастыруға медианың ықпал ету механизмдерін ашып көрсетеді. А.К. Сұлтанғалиева «Города и люди: социокультурная трансформация в Казахстане» [10] зерттеуінде қоғамдық құндылықтар жүйесіндегі өзгерістердің кешенді талдауын

ұсынады. Ж.А. Қалиева «Система ценностей казахстанской молодежи» [11] мақаласында жас ұрпақтың құндылықтық ұстанымдарының динамикасын зерттеудің ауқымды нәтижелерін ұсынады.

Медиадискурсты зерттеуге Д.О. Байгожина, Н.И. Клушина, С.Ш. Таханның «Медиатизация культуры в дискурсе современных казахстанских медиа» [12] атты еңбегі елеулі үлес қосты, онда авторлар дәстүрлі құндылықтардың трансформациясына цифрландырудың әсерін талдайды. Л.Ю. Скорынина «Казахстан на пути к информационному обществу» [13] зерттеуінде заманауи әлеуметтік ұстанымдарды қалыптастырудағы жаңа медианың рөлін қарастырады.

Г.К. Гиздатовтың «Дискурс идентичности в медийном пространстве современного Казахстана» [14] және Е.И. Дудинова мен Л.И. Мұхамадиеваның «Национальное единство» как метаэтнический концепт в системе медиадискурса» [15] атты зерттеулері ерекше назар аударуға тұрарлық, онда қоғамдық сананың трансформациялану процестері медиарепрезентациялар призмасы арқылы талданады.

Зерттеудің теориялық негізін сондай-ақ З.К. Шәукенова мен С.Т. Сейдумановтың «Модернизация общественного сознания как предмет социологии социальных изменений» [16] және М.Қазбекованың «Особенности политической модернизации в Казахстане» [17] еңбектері құрайды, онда қазақстандық қоғамдағы трансформациялық процестердің кешенді талдауы ұсынылған.

Дереккөздерді талдау қазақстандық қоғамдағы құндылық бағдарларының трансформациясы сызықтық емес сипатқа ие екенін және жаһандану, модернизация, дәстүрлі мәдениет пен жаңа технологиялардың әсері сияқты факторлар кешенімен анықталатынын көрсетеді.

Бұл зерттеу шеңберінде алғаш рет медиадискурсты кешенді жүйелі талдау интеграцияланған сандық және сапалық әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. Кешенді тәсіл мемлекеттік саясат пен әлеуметтік өзгерістер арасындағы статистикалық маңызды корреляцияны эмпирикалық түрде анықтауға мүмкіндік берді, бұл факторлардың өзара әсерін растады. Ерекше назар бұқаралық ақпарат құралдарында осы мәселелерді жариялаудағы ұзақ мерзімді үрдістерді, негізгі тақырыптық бағыттар мен екпіндерді егжей-тегжейлі анықтауға аударылды. Алынған нәтижелер БАҚ-тың қоғамдық пікірді қалыптастырудағы маңызды делдал ретіндегі рөлін негіздейді және олардың мемлекеттік бастамаларды іске асыру тиімділігіне әсерін көрсетеді.

Қойылған мақсатқа жету үшін 1995 жылдан 2024 жылға дейінгі кезеңде жетекші қазақстандық БАҚ-тағы жарияланымдарға сапалық және сандық контент-талдауды үйлестіретін аралас әдістеме қолданылды. Мұндай тәсіл медиадискурсты жан-жақты бағалауды қамтамасыз етті және ақпараттық өріс пен қоғамдағы құндылықтық трансформация процестері арасындағы өзара байланысты терең түсінуге мүмкіндік берді, бұл одан әрі ғылыми жалпылау мен практикалық ұсыныстар үшін сапалы негіз қалыптастырды. Іріктемеге қазақстандық қоғам өмірінің әлеуметтік, мәдени және экономикалық аспектілерін қамтитын қоғамдық-саяси және мамандандырылған басылымдар кіреді. Жарияланымдарды іріктеу ұлттық бірегейлікке, мәдени мұраға, дәстүрлерге, тілге, ұлттық тиесілілікті білдірудің заманауи нысандарына қатысты

негізгі сұраулар бойынша жүзеге асырылды. Талдаудың уақыт аралығы үш негізгі кезеңді қамтиды: 1995-2005 жж., 2005-2015 жж. және 2015-2024 жж.

Жарияланымдарға жүргізілген сапалық контент-талдау ұлттық бірегейлік пен мәдени мұра мәселелерін жариялаудағы басым тақырыптарды, негізгі идеялар мен мағыналық екпіндерді анықтауға бағытталған. Сандық талдау тиісті санаттардың аталу жиілігінің өзгеруін бағалауға және медиакүн тәртібіндегі осы мәселелердің салыстырмалы маңыздылығын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қоғамның құндылық бағдарлары оның мәдени, әлеуметтік және экономикалық дамуының бағытын анықтайтын негізгі фактор болып табылады. Құндылық саласындағы терең өзгерістер азаматтардың дүниетанымына, мінез-құлқына және басымдықтарына, сондай-ақ ұлттық бірегейліктің қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Осы өзгерістердің динамикасын түсіну қоғамның тұрақты және үйлесімді дамуына бағытталған мемлекеттік саясат стратегияларын әзірлеу үшін маңызды.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар көрсеткендей, ұлттық бірегейлік пен мәдени мұра қазіргі қазақстандық қоғамның негізгі құндылық бағдарлары болып табылады. 1995-2005 жылдар аралығындағы қазақстандық БАҚ-тағы жарияланымдарды талдау Қазақстанның ұлттық мәдениетін, дәстүрлері мен тілін қалпына келтіруге және насихаттауға арналған материалдардың басым болғанын көрсетті. Бұл тақырып сол кезеңдегі медиа күн тәртібінде орталық орын алды.

Осы кезеңдегі жарияланымдар халық қолөнері мен сәндік-қолданбалы өнерді жаңғыртуға көп көңіл бөлді. Зерттеушілер сондай-ақ бірегей мәдени тәжірибелерді сақтауға және оларды ұрпақтан-ұрпаққа беруге ықпал ететін дәстүрлі халық қолөнері мен қолданбалы өнерге деген қызығушылықтың артып келе жатқанын атап өтті.

Ұлттық мерекелерді, рәсімдер мен салт-дәстүрлерді жаңғырту. Авторлар ұлттық дәстүрлерді жаңғырту процестері жаһандану жағдайында қазақстандық қоғамның мәдени бірегейлігін сақтауда маңызды рөл атқаратынын атап өтті. Тарихи ғимараттар мен ескерткіштерді қоса алғанда, материалдық мәдени мұраны қалпына келтіру ұлттық өткенмен байланысты сақтау және халық арасында ұлттық бірегейлік сезімін нығайту үшін қажетті қадам ретінде қарастырылады.

Ұлттық тағамдар мен гастрономиялық мәдениетті насихаттау. Ұлттық тағамдар мен гастрономиялық мәдениетті насихаттау да мәдени бірегейлікті сақтау мен жеткізудің маңызды элементі ретінде қабылданады. Осы саладағы зерттеулер халықтың дәстүрлі тағамдар мен аспаздық тәжірибелерге деген қызығушылығының артып келе жатқанын көрсетеді, бұл гастрономиялық тәжірибе арқылы мәдени дәстүрлердің берілуіне ықпал етеді.

Жарияланымдарда қазақ тілін дамыту және насихаттау мәселелері маңызды орын алды. «Языковая политика в Казахстане» жарияланымында қазақ тілінің мектептік білім берудегі үлесі 1995 жылғы 57%-дан 2020 жылы 82%-ға дейін өскені атап өтілді. Сондай-ақ қазақ тілі барлық мемлекеттік органдарда міндетті іс жүргізу тіліне айналғаны атап өтілді [18].

Қазіргі қазақстандық қоғамның даму кезеңінде мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің мәртебесін нығайтуға бағытталған мемлекеттік тіл саясатының қарқынды дамуы байқалады. Бұл үдеріс мемлекеттік басқару, білім беру, мәдениет және бұқаралық коммуникация сияқты қоғамдық өмірдің барлық салаларында тілдік нормаларды жүйелі түрде енгізумен сипатталады. Қазақ тілінің беделін арттыруда мемлекеттік органдардың түрлі институционалдық тетіктер мен бұқаралық коммуникация арналары арқылы жүзеге асырылатын мақсатты ақпараттық-ағартушылық қызметі маңызды рөл атқарады. «Государственный язык – язык национального единства» атты мақалада: «Бүгінгі таңда еліміздегі қазақ тілі ұлттарды біріктіру мен топтастыруға ықпал етіп, тәрбие құралы және адамдар арасындағы қарым-қатынасты байланыстыратын тірек болып табылады. Қазір мемлекеттік тіл еліміздің барлық тіршілік салаларында белсенді қолданылуда. Оны үйрену және білу әркімнің міндеті – бұл уақыт талабы» [19].

Ұлттық бірлік пен мәдени бірегейлік факторы ретінде мемлекеттік тілдің біріктіруші функциясы ерекше маңызға ие болуда. Нормативтік-құқықтық реттеуді, ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз етуді және ақпараттық сүйемелдеуді қамтитын жүргізіліп жатқан тіл саясатының кешенді сипаты қазақ тілін қолдану аясын біртіндеп кеңейтуге және оны әлеуметтік интеграцияның тиімді құралы ретінде бекітуге ықпал етеді.

2005-2015 жылдары қазақстандық БАҚ-та заманауи өнер, дизайн, сән сияқты ұлттық бірегейліктің қазіргі заманғы өзін-өзі көрсету формаларына қызығушылық артты. Дәстүрлі мәдениетті жариялаумен қатар, ұлттық өзіндік ерекшелікті көрсету саласындағы жаңа үрдістерге көбірек көңіл бөліне бастады.

БАҚ Қазақстанның заманауи өнері және оның ұлттық бірегейлікті білдірудегі рөлі, ұлттық сарындарды заманауи формада қолданатын жас қазақстандық суретшілердің шығармашылығы тақырыбына белсенді түрде назар аудара бастады. «Постсоветское. Современное искусство Казахстана: фантомные боли семидесятилетия» [20] атты мақалада дәстүрлі қазақи бейнелер мен символдарды инновациялық көркемдік тәсілдермен үйлестіретін жас суретшілердің саны артып келе жатқаны атап өтіледі.

А. Раимкулованың «Культурная память и современное искусство» [21] атты мақаласында қазіргі қазақстандық костюм дизайнында көшпенділік мұраға негізделген этномәдени дәстүрлердің сән-дизайн саласындағы инновациялық тәсілдермен синтезі байқалатыны атап өтіледі. Отандық модельерлер дәстүрлі мәдениет элементтерін сәннің өзекті үрдістеріне табысты интеграциялап, түпнұсқалығымен, функционалдығымен және орындаушылық шеберліктің жоғары деңгейімен сипатталатын бірегей коллекциялар жасауда, бұл жаһандық сән индустриясы контексінде танымал ұлттық стильдің қалыптасуына ықпал етеді.

«Модно быть казахом: как наша национальная одежда стала мировым трендом» [22] мақаласы жас қазақстандық дизайнерлердің ұлттық дәстүрлерге жиі жүгініп, оларды заманауи трендтерге бейімдеп жатқанына назар аударады. Бұл оларға мәдени мұраны сақтап қана қоймай, елімізде де, шетелде де сұранысқа ие бірегей брендтер жасауға мүмкіндік береді.

2005-2015 жылдар аралығында қазақстандық БАҚ ұлттық бірегейліктің заманауи көріністеріне деген қызығушылықтың артқанын көрсетті, бұл қазақстандық қоғамның дамуындағы жалпы үрдістерді көрсетті.

2015 жылдан бастап қазақстандық БАҚ-та материалдық емес мәдени мұраны сақтау және оны қазіргі заман талаптарына бейімдеу мәселелеріне назар аудару күшейе түсті. «Нематериальное культурное наследие ЮНЕСКО в Казахстане» [23] мақаласында Қазақстанның бірегей мәдени мұра нысандарының ЮНЕСКО тізіміне енгізілуі маңызды жетістік екені атап өтілген. Бұл олардың әлемдегі танымалдылығын арттырып қана қоймай, осы баға жетпес мұраны болашақ ұрпақ үшін сақтауға ықпал етеді.

«Закон об охране нематериального культурного наследия предложили разработать в Казахстане» [24] мақаласында «Материалдық емес мәдени мұра дегеніміз не?» деген сұраққа жауап іздейді. Бұл – әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, ұлттық тәрбие, ұсталық өнер, садақ ату, аңшылық, әндер, күйлер, өлеңдер, әңгімелер, бата, жарапазан, өлең-жырлар, мақал-мәтелдер, халықтық мерекелер – ресми тіркелген 87 элемент. Қысқаша айтқанда, материалдық емес құндылықтар – бұл ұлттың иммунитеті! Көзбен көріп, қолмен ұстай алмайтын, бірақ жанмен сезінуге болатын осы құндылықтарсыз ұлттың жаны жалаңаштанады. Өз құндылықтарынан айырылған ұрпақ рухани азғындайды, ал ұлттық сана әлсірейді.

2015 жылдан бастап қазақстандық БАҚ-та материалдық емес мәдени мұраны сақтау және оны қазіргі заман талаптарына бейімдеу мәселелеріне назар аудару күшейе түсті. Ұлттық дәстүрлерді өмірдің түрлі салаларына кіріктіру, сондай-ақ қазақстандық мәдениетті халықаралық аренада насихаттау тақырыбы барған сайын маңызды бола түсуде.

Қазақстандық БАҚ-тағы ұлттық бірегейлік пен мәдени мұра тақырыбының сандық талдауы сапалық үрдістерді растайды. 1995-2005 жылдар аралығында осы тақырыпқа арналған жарияланымдардың үлесі жалпы контенттің 25-30%-ын құрады. Негізгі тақырыптар дәстүрлерді жаңғырту, мемлекеттік тілді дамыту және ұлттық рәміздерді қалыптастыру болды.

2005-2015 жылдары тиісті жарияланымдардың үлесі 30-35%-ға дейін өсті. Дәстүрлі мәдениетті жариялаумен қатар, ұлттық бірегейліктің өнер, дизайн және сән сияқты заманауи көрініс формаларына көбірек көңіл бөліне бастады.

2015 жылдан бастап осы тақырып бойынша жарияланымдардың үлесі БАҚ-тың жалпы контентінің 40-45%-ына жетті. Негізгі назар материалдық емес мәдени мұраны сақтау мен насихаттауға, сондай-ақ оны қазіргі жағдайға бейімдеуге ауысты. Сонымен қатар, қазақстандық мәдениетті халықаралық тануға және насихаттауға айтарлықтай көңіл бөліне бастады. Сандық талдау қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның медиа күн тәртібінде ұлттық бірегейлік пен мәдени мұра мәселелерінің маңыздылығының артып келе жатқанын растайды.

1995-2005 жылдары негізгі назар базалық білім берудің қолжетімділігі мен сапасын арттыруға аударылды. «Все реформы образования Казахстана за 30 лет Казахстане» [25] мақаласында атап өтілгендей, осы кезеңде мемлекет бастауыш және орта білім беруге аймақтық қолжетімділіктегі сәйкессіздіктерді жоюға, оқу бағдарламаларын жаңғыртуға және педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыруға назар аударды.

2005-2015 жылдары жоғары білім беруді дамытуға және қазақстандық жоғары оқу орындарын әлемдік ғылыми-білім беру кеңістігіне интеграциялауға қызығушылық артты. «Модернизация системы высшего образования в Казахстане: проблемы и перспективы» [26] жарияланымында атап өтілгендей, бұл кезең халықаралық стандарттарды белсенді енгізумен, шетелдік оқытушыларды тартумен және студенттердің академиялық ұтқырлығын кеңейтумен сипатталды.

2015 жылдан бастап үздіксіз білім беру, soft skills және STEM-білім беру (ғылым, технология, инженерия, математика) мәселелеріне көбірек көңіл бөліне бастады. Д. Биляловтың «Новые тренды современного образования» [27] мақаласында осы кезеңдегі білім беру саясаты сыни ойлау, коммуникация және креативтілік дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ жаратылыстану-ғылыми және техникалық пәндерді насихаттауға бағытталғаны көрсетілген.

Бұл үрдістер қазақстандық БАҚ жарияланымдарында да көрініс тапты. Мысалы, «Развитие науки и образования: новые горизонты для Казахстана в 2024 году» [28] мақа-ласында «жас ғалымдарды мемлекеттік қолдау аясында Қазақстан Үкіметі жас зерттеушілер мен ғалымдарды қолдауға бағытталған бағдарламаларды қаржыландыруды айтарлықтай ұлғайтты. IT-технологиялар, жаңартылатын энергия көздері, биомедицина және экология сияқты ұлттық экономика үшін басым салалардағы инновациялық зерттеулерге бағытталған жаңа грант бағдарламалары енгізілді» деп атап өтілген.

Жарияланымдар типологиясын сандық талдау келесі үлестірімді көрсетеді: жаңалықтар материалдары – 45%, талдамалық мақалалар – 30%, сараптамалық сұхбаттар – 15%, зерттеу есептері – 10%. Бұл құрылым медиа кеңістікте білім беру тақырыбын жариялауға теңгерімді тәсілді көрсетеді.

Зерттеу білім сапасы мен халықаралық ынтымақтастық мәселелеріне назар аударудың тұрақты үрдісін анықтады. Білім берудің инновациялық әдістеріне және білім беру процесін цифрландыруға деген қызығушылықтың артуын ерекше атап өткен жөн, бұл білім берудің дамуының жалпы әлемдік үрдістерін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеу негізінде қазақстандық БАҚ-та білім беру тақырыбын жариялаудың елеулі эволюциясын атап өтуге болады, оны жарияланымдардың сандық өсуі және олардың мазмұнының сапалық өзгеруі сипаттайды. Білім беру дискурсын кәсібилендіруге және халықаралық білім беру стандарттарына назар аударуды арттыруда тұрақты үрдіс байқалады.

Қазақ қоғамының құндылықтар жүйесі тәуелсіздік жылдарында терең өзгерістерге ұшырады. Бұл мақалада біз медиадискурсты контент-талдау арқылы осы трансформацияның негізгі бағыттарын анықтауға тырысамыз. Қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының өзгеруі күрделі әрі көп қырлы үдеріс болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдары дәстүрлі құндылықтарға оралу үрдісі байқалды. Бұл кезеңде ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен нығайту басты мәселе болды. Медиа кеңістікте дәстүрлі отбасылық құндылықтар, ұлттық мәдениет пен тіл мәселелері жиі көтерілді. 1990-жылдардың соңына қарай жаһандану үдерісінің әсерінен құндылықтар жүйесінде жаңа бағыттар пайда болды. Нарықтық экономикаға

көшу жеке бастама мен кәсіпкерлік рухты дамытуға ықпал етті. БАҚ-та материалдық табыс пен жеке жетістікке қатысты тақырыптар жиі талқыланды. 2000-жылдары қоғамдық құндылықтар жүйесінде білім мен кәсіби өсу маңызды орын алды. Жоғары білім алу мен шетелде оқу мүмкіндіктері туралы ақпарат медиада кеңінен таратылды. Сонымен қатар, дәстүрлі және жаңа құндылықтардың үйлесімін іздеу үрдісі байқалды. Қазақстандық қоғам бір жағынан ұлттық дәстүрлерді сақтауға, екінші жағынан заманауи даму талаптарына бейімделуге тырысты. 2010-жылдардан бастап цифрлық технологиялардың дамуымен байланысты құндылықтар трансформациясының жаңа кезеңі басталды. Әлеуметтік желілер мен онлайн медианың әсерінен ақпараттық қоғам құндылықтары алдыңғы орынға шықты. Жастар арасында виртуалды қарым-қатынас пен цифрлық сауаттылық маңызды құндылықтарға айналды. Медиадискурста экологиялық мәселелер мен тұрақты даму тақырыптары жиі көтеріле бастады. Қазіргі таңда қазақстандық қоғамның құндылық бағдарлары көп деңгейлі сипатқа ие. Дәстүрлі құндылықтар, модернизация талаптары және жаһандық үрдістер өзара тығыз байланыста дамуда. Медиадискурс талдауы көрсеткендей, қоғамдық санада материалдық және рухани құндылықтардың теңгерімін табу маңызды мәселе болып табылады. Білім беру жүйесі мен отбасы институты құндылықтар трансформациясында маңызды рөл атқарады. БАҚ-та көтерілетін тақырыптар қоғамның құндылық бағдарларының өзгеру динамикасын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қазақстандық қоғамның құндылықтар жүйесі үнемі даму үстінде екенін дәлелдейді. Бұл үдеріс ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, заманауи даму талаптарына бейімделуге бағытталған.

Қазақстандық медиадискурс контент-талдауы құндылықтар трансформациясының бірнеше маңызды аспектілерін анықтауға мүмкіндік берді. *Біріншіден,* тәуелсіздік жылдарында дәстүрлі құндылықтардың жаңғыруы байқалды. *Екіншіден,* нарықтық экономика жағдайында жаңа әлеуметтік-экономикалық құндылықтар қалыптасты. *Үшіншіден,* білім мен кәсіби құзыреттілік құндылықтары алдыңғы орынға шықты. *Төртіншіден,* ақпараттық қоғам құндылықтарының маңызы артты. *Бесіншіден,* экологиялық құндылықтар мен тұрақты даму принциптері қоғамдық санада орнықты. *Алтыншыдан,* жаһандану жағдайында мәдени құндылықтардың синтезі жүзеге асты. *Жетіншіден,* отбасылық құндылықтардың трансформациясы орын алды. *Сегізіншіден,* азаматтық қоғам құндылықтары дамыды. *Тоғызыншыдан,* діни құндылықтардың рөлі өзгерді. *Оныншыдан,* ұлтаралық келісім мен толеранттылық құндылықтары нығайды.

Зерттеу көрсеткендей, медиадискурста көтерілетін құндылық мәселелері қоғамның даму деңгейін көрсетеді. БАҚ-та талқыланатын тақырыптар қоғамдық сананың өзгеру бағыттарын айқындайды. Медиа контентті талдау арқылы қоғамның құндылық бағдарларындағы өзгерістерді бақылауға болады. Тәуелсіздік жылдарында қазақстандық медиа кеңістікте құндылықтар мәселесі жан-жақты талқыланды. БАҚ құндылықтар трансформациясының негізгі трендтерін көрсетіп отырды. Медиадискурс қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсер етті. Бұқаралық ақпарат құралдары құндылықтар жүйесінің өзгеруіне ықпал етті. Медиа контент қоғамның құндылық бағдарларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақстандық қоғамның құндылық бағдарлары күрделі трансформацияға ұшырады. Бұл үдеріс медиадискурста жан-жақты көрініс тапты. Құндылықтар жүйесінің өзгеруі қоғамның жаңа даму кезеңіне өтуімен байланысты болды. Медиа контентті талдау арқылы құндылықтар трансформациясының негізгі бағыттарын анықтауға болады. Зерттеу нәтижелері қазақстандық қоғамның құндылықтар жүйесі динамикалық даму үстінде екенін көрсетеді.

Қорытынды

Қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының трансформациясын медиадискурстың эволюциясы арқылы талдау бірнеше негізгі кезеңдерді анықтауға мүмкіндік берді. Бірінші кезең (1991-2000 жж.) ұлттық құрылыс пен мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру дискурсының басымдығымен сипатталады. Медиа кеңістікте егемендік, ұлттық жаңғыру және мәдени өзіндік ерекшелік тақырыптары басым болды.

Екінші кезең (2001-2010 жж.) жаңғырту дискурсының күшеюімен ерекшеленеді, мұнда экономикалық даму, әлеуметтік жаңғырту және жаһандық қоғамдастыққа интеграция мәселелері орталық орын алды. Осы кезеңнің медиадискурсы дәстүрлі құндылықтардан постмодернистік құндылықтарға біртіндеп көшуді көрсетеді.

Үшінші кезең (2011-2020 жж.) дәстүрлі құндылықтар жаңа әлеуметтік бағдарлармен қатар өмір сүретін гибридті құндылық кеңістігінің қалыптасуымен сипатталады. Осы кезеңнің медиадискурсында мәдени бірегейлікті сақтау мен жаһандық үрдістерге бейімделу арасындағы теңгерімге ұмтылу үрдісі байқалады.

Қазіргі кезең (2021-2024 жж.) медиа кеңістіктің цифрландырылуының күшеюімен және қоғамдық коммуникация формаларының трансформациясымен ерекшеленеді. Медиадискурсты талдау әсіресе жас ұрпақ арасында құндылық бағдарларын қалыптастырудағы әлеуметтік медианың рөлінің артып келе жатқанын көрсетеді.

Контент-талдау қазақстандық қоғамның құндылық бағдарлары иерархиясындағы елеулі өзгерістерді анықтады. Егер тәуелсіздік кезеңінің басында ұжымдық құндылықтар мен дәстүрге бағдарлану басым болса, қазіргі медиадискурс даралық үрдістер мен өзін-өзі жүзеге асыру құндылықтарының күшеюін көрсетеді.

Кәсіби құндылықтар саласында тұрақтылық пен ұзақ мерзімді жұмыспен қамтудан кәсіби ұтқырлық пен үздіксіз білім беру құндылықтарына екпіннің ығысуы байқалады. Соңғы жылдардағы медиадискурс кәсіпкерлік пен инновациялық ойлау идеяларын белсенді түрде алға жылжытуда.

Медиадағы саяси дискурсты талдау патерналистік көзқарастардан азаматтық қатысу мен әлеуметтік жауапкершілік құндылықтарына қарай эволюцияны көрсетеді. Бұл үрдіс әсіресе онлайн-медиа мен әлеуметтік желілерде айқын байқалады.

Зерттеу жаңа мәдени үлгілер мен мінез-құлық модельдерін қалыптастырудағы медианың маңызды рөлін анықтады. Әсіресе жастардың құндылық бағдарларының трансформациясына медиадискурстың әсері айқын байқалады.

Қорытындылай келе, қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының трансформациясы жаһандық үрдістерді де, ұлттық даму ерекшеліктерін де көрсететін

күрделі, көп қырлы процесс екенін атап өту қажет. Медиадискурс осы өзгерістердің индикаторы ғана емес, сонымен қатар жаңа құндылық бағдарларын қалыптастырудың белсенді факторы болып табылады.

Алғыс білдіру, мүдделер қақтығысы. Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (BR24993269 «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының эволюциясы және трансформациясы»).

Авторлардың қосқан үлесі.

Сейтахметова Н.Л. – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негіз жасау, медиадискурстық әдісті таңдау;

Жандосова Ш.М. – хат-хабарға жауапты автор, контент-талдау жүргізу, материалдарды өңдеу және қорытынды жасау.

Әдебиеттер тізімі

1. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2009. – 656 p.

2. Bourdieu P. On Television and Journalism. – London: Pluto Press, 1998. – 112 p.

3. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. – Cambridge: The MIT Press, 1991. – 328 p.

4. Durham M.G., Kellner D.M. Media and Cultural Studies: KeyWorks. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2012. – 648 p.

5. Haerpfer C.W., Kizilova K. Values and Transformation in Central Asia // Transformation and Development. – 2020. – P. 15-31. https://doi.org/10.1007/978-3-030-42775-7_2

6. Джуманова Г.Ж. Национальная идея как фактор модернизации общества: зарубежный и отечественный опыт // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2019. – Т. 68. – № 2. – С. 220-230.

7. Пралиева Г.К. Роль национальной идеи и национальной культуры в построении правового и демократического государства и консолидации казахстанского общества // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2010. – № 2(54). – С. 5-9.

8. Гиздатов Г.Г. Медиадискурс Казахстана: социальные концепты и когнитивные стратегии // Медиаобразование. – 2015. – № 4. – С. 55-63.

9. Нурбеков С.Ж. История и перспективы развития медиапространства Республики Казахстан // Журналистика в цифровую эпоху: технологии и методология творчества: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию фак. журналистики Белорус. гос. ун-та. – Минск: БГУ, 2024. – С. 336-339.

10. Султангалиева А.К. Города и люди: социокультурная трансформация в Казахстане. – Алматы, 2010. – 240 с.

11. Калиева Ж.А. Система ценностей казахстанской молодежи // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2014. – № 4(51). – С. 165-172.

12. Байгожина Д.О., Клушина Н.И., Тахан С.Ш. Медиатизация культуры в дискурсе современных казахстанских медиа // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. – 2019. – № 3. – С. 784-801.

13. Скорынина Л.Ю. Казахстан на пути к информационному обществу [Электронный ресурс]. URL: http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/bd023cb3eeca83a2c3256d5700421b3d (Дата обращения: 05.06.2024).

14. Гиздатов Г.Г. Дискурс идентичности в медийном пространстве современного Казахстана // Политическая лингвистика. – 2019. – № 1(73). – С. 127-133.

15. Дудинова Е.И., Мухамадиева Л.И. «Национальное единство» как метаэтнический концепт в системе медиадискурса // Вестник. Серия журналистики. – 2017. – № 4(46). – С. 71-79.

16. Шаукенова З., Сейдуманов С. Модернизация общественного сознания как предмет социологии социальных изменений // Казахстан-Спектр. – 2022. – № 101(1). – С. 7-19.

17. Казбекова М. Особенности политической модернизации в Казахстане [Электронный ресурс]. – 2008. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-politicheskoy-modernizatsii-v-kazahstane (Дата обращения: 05.06.2024).

18. Языковая политика в Казахстане [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Языковая_политика_в_Казахстане (Дата обращения: 05.06.2024).

19. Ковшова Л. Государственный язык – язык национального единства [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://sarangazeti.kz/ru/novosti/1742-gosudarstvennyj-yazyk-yazyk-natsionalnogo-edinstva.html (Дата обращения: 05.06.2024).

20. Ибраева В. Постсоветское. Современное искусство Казахстана: фантомные боли семидесятилетия [Электронный ресурс]. – 2012. URL: https://vlast.kz/post-nachalo/20773-postsovetskoe-sovremennoe-iskusstvo-kazahstana-fantomnye-boli-semidesatiletia.html (Дата обращения: 05.06.2024).

21. Раимкулова А. Культурная память и современное искусство [Электронный ресурс]. – 2017. URL: https://kazpravda.kz/n/kulturnaya-pamyat-i-sovremennoe-iskusstvo/ (Дата обращения: 05.06.2024).

22. Абдухаликова Н. Модно быть казахом: как наша национальная одежда стала мировым трендом [Электронный ресурс]. – 2023. URL: https://liter.kz/modno-byt-kazakhom-kak-nasha-natsionalnaia-odezhda-stala-mirovym-trendom-1691483154/ (Дата обращения: 05.06.2024).

23. Нематериальное культурное наследие ЮНЕСКО в Казахстане [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/culture/intangible-cultural-heritage-unesco.htm (дата обращения: 05.06.2024).

24. Ибадуллаева А. Закон об охране нематериального культурного наследия предложили разработать в Казахстане [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://liter.kz/zakon-ob-okhrane-nematerialnogo-kulturnogo-naslediia-predlozhili-razrabotat-v-kazakhstane-1710312823/(Дата обращения: 05.06.2024).

25. Все реформы образования Казахстана за 30 лет [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://globalnews.kz/net-predela-sovershenstvu-ili-luchshee/ (Дата обращения: 05.06.2024).

26. Модернизация системы высшего образования в Казахстане: проблемы и перспективы // Высшая школа Казахстана. – 2007. – № 2. – С. 15-22.

27.Билялов Д. Новые тренды современного образования [Электронный ресурс]. – 2021. URL: https://bilimdinews.kz/?p=171167 (Дата обращения: 05.06.2024).

28. Развитие науки и образования: новые горизонты для Казахстана в 2024 году [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://infozakon.kz/life/24835-razvitie-nauki-i-obrazovaniya-novye-gorizonty-dlya-kazahstana-v-2024-godu.html (Дата обращения: 05.06.2024).

Н.Л. Сейтахметова, Ш.М. Жандосова
Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период независимости: контент-анализ медиадискурса

Аннотация. В данной статье исследуется динамика изменений ценностных ориентиров казахстанского общества в период независимости через призму медиадискурса. Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа изменений общественного сознания и социокультурных паттернов в контексте государственного строительства и модернизации. Методологическую основу исследования составил комплексный подход, сочетающий количественный и качественный контент-анализ медиатекстов, дискурс-анализ и сравнительный метод. Эмпирическую базу составили материалы ведущих казахстанских СМИ за период 1991-2024 годов, отобранные по принципу репрезентативности и охвата различных сегментов медиапространства. В ходе исследования выявлены три ключевых этапа трансформации ценностных ориентиров общества: постсоветский период адаптации (1991-2000), период стабилизации и формирования новой национальной идентичности (2001-2015) и период глобальных вызовов и цифровой трансформации (2016-2024). Контент-анализ медиадискурса демонстрирует существенную эволюцию в репрезентации таких базовых ценностей как семья, труд, образование, социальный успех, гражданская ответственность и национальная культура. Выявлено, что в медиадискурсе отражается диалектическое взаимодействие традиционных ценностей казахстанского общества с модернизационными установками, обусловленными процессами глобализации и интеграции страны в мировое сообщество. Установлена значимая корреляция между трансформацией медиадискурса и реальными изменениями в общественном сознании, что подтверждает роль СМИ не только как транслятора, но и как конструктора социальных ценностей. Особое внимание уделено анализу соотношения традиционных и модернизационных ценностей в общественном сознании казахстанцев, выявлены доминирующие тенденции в изменении социальных установок и мировоззренческих позиций граждан.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, трансформация общественного сознания, традиционные ценности, социокультурные ценности, национальная идентичность, модернизация ценностей, глобализация, цифровизация.

N.L. Seitakhmetova, Sh.M. Zhandossova
Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

Transformation of Value Orientations in Kazakhstani Society During the Independence Period: Content Analysis of Media Discourse

Abstract. This article examines the dynamics of changes in value orientations of Kazakhstani society during the independence period through the prism of media discourse. The relevance of the research is substantiated by the necessity for comprehensive analysis of changes in public consciousness and sociocultural patterns in the context of state-building and modernization. The methodological foundation of the research consists of an integrated approach combining quantitative and qualitative

content analysis of media texts, discourse analysis, and comparative methodology. The empirical base comprises materials from leading Kazakhstani media outlets from 1991-2024, selected according to the principles of representativeness and coverage of various segments of the media landscape. The research identifies three key stages in the transformation of societal value orientations: the post-Soviet adaptation period (1991-2000), the period of stabilization and formation of a new national identity (2001-2015), and the period of global challenges and digital transformation (2016-2024). Content analysis of media discourse demonstrates significant evolution in the representation of fundamental values such as family, labor, education, social success, civic responsibility, and national culture. The study reveals that media discourse reflects the dialectical interaction between traditional values of Kazakhstani society and modernization imperatives conditioned by processes of globalization and the country's integration into the global community. A significant correlation has been established between the transformation of media discourse and actual changes in public consciousness, confirming the role of mass media not only as a transmitter but also as a constructor of social values. Particular attention is devoted to analyzing the relationship between traditional and modernization values in the public consciousness of Kazakhstanis, identifying dominant trends in the evolution of social attitudes and worldview positions of citizens.

Keywords: value orientations, transformation of public consciousness, traditional values, socio-cultural values, national identity, modernization of values, globalization, digitalization.

References

1. Castells M. The Rise of the Network Society (Wiley-Blackwell, Oxford, 2009, 656 p.)

2. Bourdieu P. On Television and Journalism (Pluto Press, London, 1998, 112 p.).

3.Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society (The MIT Press, Cambridge, 1991, 328 p.).

4. Durham M.G., Kellner D.M. Media and Cultural Studies: KeyWorks (Wiley-Blackwell, Oxford, 2012, 648 p.).

5. Haerpfer C.W., Kizilova K. Values and Transformation in Central Asia, Transformation and Development, 15-31 (2020). https://doi.org/10.1007/978-3-030-42775-7_2

6. Dzhumanova G.Zh. Natsionalnaya ideya kak faktor modernizatsii obshestva: zarubezhnyi i otechestvennyi opyt [National idea as a factor of society modernization: foreign and domestic experience], Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kulturologii i politologii [KazNU Bulletin. Philosophy, Cultural Studies and Political Science Series], 68, 2, 220-230 (2019). [in Russian]

7. Pralieva G.K. Rol' natsionalnoi idei i natsionalnoi kul'tury v postroenii pravovogo i demokraticheskogo gosudarstva i konsolidatsii kazakhstanskogo obshestva [The role of national idea and national culture in building a legal and democratic state and consolidation of Kazakhstan society], Vestnik KazNU. Seriya yuridicheskaya [KazNU Bulletin. Law Series], 2(54), 5-9 (2010). [in Russian]

8. Gizdatov G.G. Mediadiskurs Kazakhstana: sotsialnye kontsepty i kognitivnye strategii [Media discourse of Kazakhstan: social concepts and cognitive strategies], Mediaobrazovanie [Media Education], 4, 55-63 (2015). [in Russian]

9. Nurbekov S.Zh. Istoriya i perspektivy razvitiya mediaprostranstva Respubliki Kazakhstan [History and prospects for the development of the media space of the Republic of Kazakhstan], Zhurnalistika v tsifrovuyu epohu: tehnologii i metodologiya tvorchestva: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf.,

posvyash. 80-letiyu fak. zhurnalistiki Belorus. gos. un-ta [Journalism in the digital era: technologies and methodology of creativity: materials of the international scientific-practical conference dedicated to the 80th anniversary of the Faculty of Journalism of Belarusian State University], 336-339 (2024). [in Russian]

10. Sultangalieva A.K. Goroda i lyudi: sotsiokulturnaya transformatsiya v Kazakhstane [Cities and people: sociocultural transformation in Kazakhstan] (Almaty, 2010, 240 p.) [in Russian]

11. Kalieva Zh.A. Sistema tsennostey kazakhstanskoy molodezhi [Value system of Kazakhstan youth], Vestnik KazNU. Seriya psikhologii i sotsiologii [KazNU Bulletin. Psychology and Sociology Series], 4(51), 165-172 (2014). [in Russian]

12. Baigozhina D.O., Klushina N.I., Takhan S.Sh. Mediatizatsiya kultury v diskurse sovremennykh kazakhstanskikh media [Mediatization of culture in the discourse of modern Kazakhstan media], Vestnik RUDN. Seriya: Lingvistika [RUDN Journal of Linguistics], 3, 784-801 (2019). [in Russian]

13. Skorynina L.Yu. Kazakhstan na puti k informatsionnomu obshestvu [Kazakhstan on the way to information society]. [Electronic resource]. - 2024. Available at: http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/bd023cb3eeca83a2c3256d5700421b3d (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

14. Gizdatov G.G. Diskurs identichnosti v mediunom prostranstve sovremennogo Kazakhstana [Identity discourse in the media space of modern Kazakhstan], Politicheskaya lingvistika [Political Linguistics], 1(73), 127-133 (2019). [in Russian]

15. Dudinova E.I., Mukhamadieva L.I. "Natsionalnoe edinstvo" kak metaetnicheskiy kontsept v sisteme mediadiskursa ["National unity" as a meta-ethnic concept in the media discourse system], Vestnik. Seriya zhurnalistiki [Bulletin. Journalism Series], 4(46), 71-79 (2017). [in Russian]

16. Shaukenova Z., Seidumanov S. Modernizatsiya obshestvennogo soznaniya kak predmet sotsiologii sotsialnyh izmenenii [Modernization of public consciousness as a subject of sociology of social changes], Kazahstan-Spektr [Kazakhstan-Spectrum], 101(1), 7-19 (2022). [in Russian]

17. Kazbekova M. Osobennosti politicheskoi modernizatsii v Kazakhstane [Features of political modernization in Kazakhstan]. [Electronic resource]. - 2008. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-politicheskoy-modernizatsii-v-kazahstane (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

18. Yazykovaya politika v Kazahstane [Language policy in Kazakhstan]. [Electronic resource]. - 2024. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Языковая_политика_в_Казахстане (Accessed 05.06.2024). [in Russian]

19. Kovshova L. Gosudarstvenny yazyk – yazyk natsionalnogo edinstva [State language – the language of national unity]. [Electronic resource]. - 2022. Available at: https://sarangazeti.kz/ru/novosti/1742-gosudarstvennyj-yazyk-yazyk-natsionalnogo-edinstva.html (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

20. Ibraeva V. Postsovetskoe. Sovremennoe iskusstvo Kazakhstana: fantomnye boli semidesyatiletiya [Post-Soviet. Contemporary art of Kazakhstan: phantom pains of seventy years]. [Electronic resource]. - 2012. Available at: https://vlast.kz/post-nachalo/20773-postsovetskoe-sovremennoe-iskusstvo-kazahstana-fantomnye-boli-semidesatiletia.html (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

21. Raimkulova A. Kulturnaya pamyat i sovremennoe iskusstvo [Cultural memory and contemporary art]. [Electronic resource]. - 2017. Available at: https://kazpravda.kz/n/kulturnaya-pamyat-i-sovremennoe-iskusstvo/ (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

22. Abdukhalikova N. Modno byt' kazakhom: kak nasha natsionalnaya odezhda stala mirovym trendom [It's fashionable to be Kazakh: how our national clothing became a world trend]. [Electronic resource]. - 2023. Available at: https://liter.kz/modno-byt-kazakhom-kak-nasha-natsionalnaia-odezhda-stala-mirovym-trendom-1691483154/ (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

23. Nematerial'noe kul'turnoe nasledie YUNESKO v Kazakhstane [UNESCO intangible cultural heritage in Kazakhstan]. [Electronic resource]. - 2023. Available at: https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/culture/intangible-cultural-heritage-unesco.htm (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

24. Ibadullaeva A. Zakon ob okhrane nematerial'nogo kul'turnogo naslediya predlozhili razrabotat' v Kazakhstane [Law on the protection of intangible cultural heritage proposed to be developed in Kazakhstan]. [Electronic resource]. - 2024. Available at: https://liter.kz/zakon-ob-okhrane-nematerialnogo-kulturnogo-naslediia-predlozhili-razrabotat-v-kazakhstane-1710312823/ (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

25. Vse reformy obrazovaniya Kazakhstana za 30 let [All education reforms in Kazakhstan over 30 years]. [Electronic resource]. - 2022. Available at: https://globalnews.kz/net-predela-sovershenstvu-ili-luchshee/ (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

26. Modernizatsiya sistemy vysshego obrazovaniya v Kazakhstane: problemy i perspektivy [Modernization of the higher education system in Kazakhstan: problems and prospects], Vysshaya shkola Kazakhstana [Higher School of Kazakhstan], 2, 15-22 (2007). [in Russian]

27. Bilyalov D. Novye trendy sovremennogo obrazovaniya [New trends in modern education]. [Electronic resource]. - 2021. Available at: https://bilimdinews.kz/?p=171167 (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

28. Razvitie nauki i obrazovaniya: novye gorizonty dlya Kazahstana v 2024 godu [Development of science and education: new horizons for Kazakhstan in 2024]. [Electronic resource]. - 2024. Available at: https://infozakon.kz/life/24835-razvitie-nauki-i-obrazovaniya-novye-gorizonty-dlya-kazahstana-v-2024-godu.html (Accessed: 05.06.2024). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Сейтахметова Н.Л. **–** философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Жандосова Ш.М. **–** PhD, қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сейтахметова Н.Л. **–** доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Жандосова Ш.М. – доктор PhD, ассоциированный профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Seitakhmetova N.L. **–** Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chief Researcher at the of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Zhandossova Sh.M. – PhD, Associate Professor, Chief Researcher at the of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

IRSTI 11.25.42
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-84-93

"Soft power" of India: the role of culture in globalization processes

Sh. Kenbayev*, Margie Parikh

Gujarat University, Ahmedabad, India

(E-mail: shok81@mail.ru, margieparikh@gmail.com)

Abstract. The article is devoted to the analysis of the concept of "soft power" in the context of the foreign policy strategy of India. The paper examines important aspects of cultural diplomacy, religious and philosophical heritage, the influence of cinema, culinary traditions, and the role of the Indian diaspora as a means of transnational influence. The author emphasizes that the "soft power" of India is formed not only as an element of cultural expression but also as a purposeful political and diplomatic resource, which is actively used to form a positive image of the country in the international arena. The historical development of Indian "soft power", from Mahatma Gandhi's nonviolent policies to the Indian national movement and modern initiatives led by Prime Minister Narendra Modi, has been highlighted. It is noted that India consciously uses cultural and spiritual heritage as a means of forming a global narrative, in which the country is seen as a carrier of universal values: tolerance, absence of violence, wisdom, and peaceful coexistence. The role of the Indian diaspora, especially in the West and the Persian Gulf, is also seen as an important mediator in the transmission of cultural codes and values. The diaspora acts not only as a cultural repeater but also as an active participant in economic, political, and educational processes, strengthening India's influence abroad. In addition, problems related to the fragmentation of diaspora communities, the politicization of identity, and social inequality were also noted. In conclusion, the author comes to the conclusion that Indian "soft power" is a complex and multifaceted phenomenon that combines cultural, historical, and political elements, as a result of which India strengthens its position in the global competition for the consciousness and sympathy of the international community.

Keywords: India, soft power, diaspora, culture, ethnical influence, globalization, foreign policy, Modi, cultural diplomacy.

Received: 15.01.2025; Accepted: 25.06.2025; Available online: 01.07.2025

Introduction

The concept of "soft power", proposed by the American political scientist Joseph NYE, is widely used in modern international affairs. This approach currently allows states to promote their interests without resorting to military force, but to conduct a well-thought-out and skillful policy in their target regions. In political science, soft power means the ability to influence others through cultural means, such as traditions, language, and values, rather than through coercion. Over time, soft power has become an important strategy for global relations, as countries try to win hearts and minds by appeal, and not by pressure. Although the term itself was used in the 20th century, the basic principle of influence by attraction can be attributed to the ancient concepts of the organization of society [1].

As one of the oldest civilizations in the world, with its rich historical heritage, democratic values and diverse cultural diversity, India has taken an important place on the world stage as a weighty consumer of "soft power". From Bollywood, Yoga and a large diaspora to spiritual practices and intellectual contributions, India offers a unique model of applying "soft power" that finds an answer among many people around the world. That is why the richness of cinema and dance becomes a reflection of the spirit of the country and its appeal. These cultural elements are spreading abroad thanks to the diaspora, which is becoming a bridge between India and other countries that have become a new homeland for them. It is important to note that it is the people who are India's main "soft power" influencers. Further, this cultural impact is enhanced by the Indian diaspora out there all over the world. They serve to bridge cultural divides and create platforms for greater cross-cultural engagements, acting as ambassadors by initiating community initiatives, organising cultural festivals and running businesses. This dynamic diaspora feeds into broader international discourses about multiculturalism and diversity, revealing how Indian culture can be fitted to appeal in all manner of socio-economic niches.

Materials and research methods

The methods of case study and content analysis were used in the article. The literature of foreign researchers on the topic of this work, the development of "soft power" through ethnic and cultural influence, was analyzed. In addition, specific examples were studied (cinema, ethnocultural associations, yoga day, etc.), case studies on the main assets of "soft power" and different components used by the Indian government, especially the Modi government.

Results and discussions

Cultural globalization is a flow and a mixture of cultural practices, ideas, and symbols that go beyond national borders. Therefore, the national identity, firmly entrenched in language and culture over the centuries and even millennia during globalization, is only gradually changing (despite any harsh nationalist reaction), but at the same time, it is beginning to expand. It is aimed at proving the flexibility and clarity of Indian culture in various socio-economic conditions. In the

age of cultural globalization, the dissemination of national identity is a complex and multifaceted process. It must constantly change through intercultural dialogue and exchange. Instead, it can consist of elements of several cultures, which implies self-identification based not only on the aspects that make up the heritage of their ancestors, but also on aspects characterized by global influences.

This is true for India as well, where it has become quite important to study the cultural side of globalization and receive more attention than ever before in shaping our perceptions towards other countries on a larger scale. INDIA HAS employed a series of strategic interventions that have come to define how an ancient, culturally rich nation-state can successfully leverage its own heritage and transmit soft power.

Unique form of application of Joseph Ney's concept in India, a striking example of which is the policy of Mahatma Gandhi. Gandhi's policy of not exploiting violence shows that soft influence has a huge impact that can lead to revolution. The success of M. Gandhi's policy is associated with the deep introduction of the principle of non-violence into Indian culture. The Central terms in the concept of M. Gandhi are "Ahimsa" and "Satyagraha". "Ahimsa" (translated from Sanskrit, meaning "not harm") is " the avoidance of killing and harming all living things with actions, words, and thoughts; a fundamental and first virtue according to all systems of Indian practical philosophy [2].

India has shown its "soft power" for centuries. Historically, India has been a melting pot for countless religions, communities, languages, cultures, and Customs for centuries. As part of establishing contact with the Indian diaspora in 1948, then Indian Foreign Minister Menon turned to the "heads of Indian missions and post offices abroad" to provide information on their Indian ancestry, employment, economic and political situation, and dealings with them in those countries [3].

In 1948, in the process of establishing contacts with the Indian diaspora, the then Minister of foreign affairs of India turned to the "heads of Indian missions and post offices abroad" with a request for information about the Indian origin of the people living there, their employment, economic and political situation and relations with them. To establish and establish relations with international entities and the Indian diaspora, the Government of India established two institutions.

The Cultural Relations Council of India (Cultural Relations Council of India) was founded in 1950 and is engaged in the promotion of Indian culture in the world. The Indian Council for Cultural Relations (ICCR) and the Indian Council for International Affairs (ICWA) seek to restore and strengthen ties with various countries and regions. One of the goals of India's struggle for freedom was to revive and strengthen the country's cultural ties with the outside world. The ICCR has more than 35 cultural centers around the world organized as part of India's respective missions [4]. These centers act as long-term platforms for cultural exchange and dialogue, fostering people-to-people ties and promoting a deeper understanding of Indian heritage among foreign audiences. This approach ensures that India's cultural diplomacy is not only symbolic but also sustained and strategic.

The most striking example of such an organization is the Salem Namaste ethnocultural association in the Mangystau region of the Republic of Kazakhstan, based on the Assembly of

people of Kazakhstan, which is a unique phenomenon, since Indians have not historically lived and/or been resettled in the country like other ethnic groups.

The globalization of Bollywood cinema has intensified with the advent of streaming platforms. Netflix and Amazon Prime ranked Indian films among the top 10 in 70 countries, due to the growing interest not only in the diaspora, but also in "alternative Hollywood". However, the success of directors such as Mira Nair ("Calcutta, I love you") is based on overcoming stereotypes — their works combine local stories with universal themes of migration and identity. The Indian film industry, with Hollywood in the twentieth century, has become a global phenomenon. At the end of 2010, by the annual production of films, India took first place among competitors. Indian films are now being shown there are more than 90 countries around the world in cinemas. Released in India in 2009, in total, about 2,500 films, of which 1,280 are feature films [6]. 100% of direct account foreign investment has managed to make the Indian film market more attractive for foreign companies such as "20th Century Fox», «Sony Pictures», «Walt Disney Pictures», and others [7]. India is rich in talent, and recognized film figures all over the world. Among the famous Indian cinematographers, there are such surnames as Vishwanath, Bapu, Satyajit Rai, Ier, and others. In addition, competition with Nigerian Nollywood and South Korean Dora forces Bollywood to invest in cross-cultural collaboration and expand its audience.

Diaspora writers such as Jhumpa Lahiri face a duality: they are perceived in the West as the "voice of India", although the traditional and racist behavior of host societies is often criticized in their works. Rushdie's novel" Satanic poems " became a symbol of the collision of freedom of speech and cultural censorship and moved beyond literature into politics. In art, projects such as the exhibition "India: through time and space" at the Louvre show in 2022, how the diaspora integrates historical heritage by combining traditional methods (such as Mughal miniatures) with digital media and challenging Eurocentrism in museum stories.

Although 30% of Silicon Valley employees are Indian (NFAP report, 2023) [8], this is not just the result of a "brain leak". Programs such as the global diaspora platform of the ruling class of India create networks of reverse knowledge transfer: for example, Subbash Hochgard, a professor at the Massachusetts Institute of Technology, is developing technologies for flights to Mars together with ISRO. Indian universities (e.g., IISc) actively interact with the diaspora to turn migration into a bilateral development resource. However, the imbalance remains: 70% of India's STEM students remain abroad due to bureaucracy and lack of funding in their home country.

The diaspora's success in politics (Kamala Harris, Rishi Sunak) is linked to the strategy of "silent integration": communities focus on education, legal activism and media presentation, avoiding contradictions. For example, Indian American organizations have invested 115 million in lobbying for H-1B (2020-2023) visa agreements. Cultural festivals such as Diwali in London or Sydney, attended by millions of people, have become instruments of Public Diplomacy and have cemented India's image as a "peaceful power". However, this is criticized: a part of the diaspora is accused of supporting the nationalist agenda of the ruling BDP party, which provokes a debate about the politicization of cultural identity.

India is a polyethnic state with large cultural diversity. The Indian diaspora, numbering 25 million globally, emerges as a strategic soft power resource. It holds the second place in the

largest diaspora after China. Western-based diaspora elites, including CEOs of major tech firms like Microsoft and Google, bolster India's image as a hub of talent and innovation.

The Indian diaspora has made a significant contribution to the establishment of the International Yoga Day, celebrated annually by the United Nations on June 21. This initiative gained special relevance after Prime Minister Narendra Modi came to power in 2014 (Table 1).

Table 1. ICCR Cultural Centers

As part of its foreign policy, the Indian government has made increased efforts to promote the country's "soft power" and use it in international relations. Unlike his predecessors, since his first days as prime Minister, Modi has made efforts to strengthen relations with the Indian diaspora and increase its importance in the implementation of foreign policy goals. This shows a strategic approach to using the global Indian community as an important tool on the international stage [5].

The role of Indian culture as a "soft power" consists of the following aspects.

1. Gastronomy
2. Cinematography
3. Literature
4. Entrepreneurship
5. Philosophy

The success of Indian cuisine abroad is due not only to its diverse tastes but also to the economic strategies of migrants. Opening restaurants is often a way of economic integration for the diaspora-according to the NRAI (National Restaurant Association of India), Indian establishments account for 12% of the American ethnic cuisine market. The adaptation of dishes to local tastes (for example, less spicy curries in Europe) demonstrates the flexibility of the diaspora's entrepreneurial model, which contrasts with the more conservative approaches of other culinary traditions. The phenomenon of "Chuck China" (Indo-Chinese cuisine) in the

UK reflects the transnational dialogue of cultures in which migrants reinterpret their identity through culinary creativity.

The globalization of Bollywood cinema has intensified with the advent of streaming platforms. Netflix and Amazon Prime ranked Indian films among the top 10 in 70 countries, due to the growing interest not only in the diaspora, but also in "alternative Hollywood". However, the success of directors such as Mira Nair ("Calcutta, I love you") is based on overcoming stereotypes – their works combine local stories with universal themes of migration and identity. The Indian film industry, with Hollywood in the twentieth century, has become a global phenomenon. At the end of 2010, by the annual production of films, India took first place among competitors. Indian films are now being shown there are more than 90 countries around the world in cinemas. Released in India in 2009, in total, about 2,500 films, of which 1,280 are feature films [6]. 100% of direct account foreign investment has managed to make the Indian film market more attractive for foreign companies such as "20th Century Fox», «Sony Pictures», «Walt Disney Pictures», and others [7]. India is rich in talent, and recognized film figures all over the world. Among the famous Indian cinematographers, there are such surnames as Vishwanath, Bapu, Satyajit Rai, Ier, and others. In addition, competition with Nigerian Nollywood and South Korean Dora forces Bollywood to invest in cross-cultural collaboration and expand its audience.

Diaspora writers such as Jhumpa Lahiri face a duality: they are perceived in the West as the "voice of India", although the traditional and racist behavior of host societies is often criticized in their works. Rushdie's novel" Satanic poems " became a symbol of the collision of freedom of speech and cultural censorship and moved beyond literature into politics. In art, projects such as the exhibition "India: through time and space" at the Louvre show in 2022, how the diaspora integrates historical heritage by combining traditional methods (such as Mughal miniatures) with digital media and challenging Eurocentrism in museum stories.

Although 30% of Silicon Valley employees are Indian (NFAP report, 2023) [8], this is not just the result of a "brain leak". Programs such as the global diaspora platform of the ruling class of India create networks of reverse knowledge transfer: for example, Subbash Hochgard, a professor at the Massachusetts Institute of Technology, is developing technologies for flights to Mars together with ISRO. Indian universities (e.g., IISc) actively interact with the diaspora to turn migration into a bilateral development resource. However, the imbalance remains: 70% of India's STEM students remain abroad due to bureaucracy and lack of funding in their home country.

The diaspora's success in politics (Kamala Harris, Rishi Sunak) is linked to the strategy of "silent integration": communities focus on education, legal activism and media presentation, avoiding contradictions. For example, Indian American organizations have invested 115 million in lobbying for H-1B (2020-2023) visa agreements. Cultural festivals such as Diwali in London or Sydney, attended by millions of people, have become instruments of Public Diplomacy and have cemented India's image as a "peaceful power". However, this is criticized: a part of the diaspora is accused of supporting the nationalist agenda of the ruling BDP party, which provokes a debate about the politicization of cultural identity.

Despite advances, the diaspora is facing crises of intergenerational cultural transmission: young people in the West often move away from "too traditional" identities, which is reflected in the increase in mixed marriages (40% in Canada, 2021 census). At the same time, migrants from India (35% of the UAE population) do not find their way to citizenship and remain marginalized in the Gulf countries. This creates a dichotomy between the "elite" and the "working-class diaspora" and deepens inequality.

Conclusion

According to the phenomenon, India's "soft power" is not only a collection of cultural practices and symbols, but also a strategically constructed and flexibly adaptable tool for global influence. In contrast to the traditional understanding of power as a source of pressure, the Indian approach is based on commitment, compassion, and cultural self-expression, which is especially effective in the context of cultural globalization. With the resources of its centuries-old civilization, India is reinventing cultural heritage in a modern way, transforming it into universal and in-demand forms, from yoga and Bollywood to gastronomy and philosophy.

The diaspora, which not only conveys culture but also actively participates in the formation of the country's foreign policy image, is a key factor in strengthening the "soft power" of India. This network of Indian communities around the world demonstrates the ability for self-organization, effective integration, and cultural diplomacy. The influence of Indians in politics, science, and business, especially in Western countries, reflects a deep change in the role of a migrant from an object of integration to a subject of global dialogue. However, this change is not uniform: there is a stratification between the privileged part of the diaspora and migrant workers, especially in the Persian Gulf countries, which raises issues of social justice and the ethics of the exported "soft power" model.

Especially under Narendra Modi, the Indian government is pursuing a consistent policy of institutionalizing cultural influence, from strengthening relations with the diaspora to establishing cultural centers around the world. This policy is aimed not only at promoting the image of India as a "country of spirituality and innovation" but also at realizing specific geopolitical and economic interests. In this sense, culture becomes a stage of strategic interaction and competition, and not a sphere outside politics. So, the "soft power" of India is not only a cultural phenomenon, but also a well-thought-out part of the state strategy, which includes both historical identity and the modern realities of the global world. This suggests that in the era of post-hegemony, the decisive influencing factors in the international arena are the cultural capital and the ability to conduct an inter-civilizational dialogue.

References

1. Nye J. S. Soft power // Foreign policy. – 1990. – №. 80. – С. 153-171.

2. Gandhi M.K. My life. – Moscow: Nauka, 1969. - 612 p.

3. Kapur D. Diaspora, development, and democracy: the domestic impact of international migration from India. – 2010.

4. Official website of Indian Council for Cultural Relations, Government of India. [Electronic resource]. Available at: https://iccr.gov.in/ (Accessed: 12.03.2025).

5. Srinivas J. Modi's Cultural Diplomacy and Role of Indian Diaspora, Central European Journal of International & Security Studies. – 2019. – Т. 13. – №. 2. P. 13-19.

6. Гуляр Д.Д. Мягкая сила Индии //Дискурс-Пи. – 2014. – Т. 11. – №. 2-3. – С. 178-181.

7. Басманов Е.В. «Мягкая сила» как инструмент повышения инвестиционной привлекательности государств: теория вопроса // Постсоветский материк. – 2024. – №. 2 (42). – С. 62-71.

8. NFAP report, [Electronic resource]. – 2023. Available at: nfap.com/wp-content/uploads/2023/06/AI-AND-IMMIGRANTS.NFAP-Policy-Brief.2023.pdf (Accessed: 13.03.2025).

Ш. Кенбаев, Margie Parikh
Гуджарат университеті, Ахмедабад, Үндістан

Үндістанның «жұмсақ күші»: жаһандану процестеріндегі мәдениеттің рөлі

Аңдатпа. Мақала Үндістанның сыртқы саяси стратегиясы контекстіндегі «жұмсақ күш» ұғымын талдауға арналған. Мақалада мәдени дипломатияның маңызды аспектілері, діни және философиялық мұралар, киноның әсері, аспаздық дәстүрлер және Үнді диаспорасының трансұлттық ықпал ету құралы ретіндегі рөлі қарастырылған. Автор Үндістанның «жұмсақ күші» тек мәдени көріністің элементі ретінде ғана емес, сонымен бірге халықаралық аренада елдің жағымды имиджін қалыптастыру үшін белсенді қолданылатын мақсатты саяси және дипломатиялық ресурс ретінде қалыптасатынын баса айтады... Махатма Гандидің зорлық-зомбылықсыз саясатынан Бастап Үндістанның ұлттық қозғалысына және Премьер-Министр Нарендра Моди бастаған заманауи бастамаларға дейінгі Үнділік «жұмсақ күштің» тарихи дамуы ерекше атап өтілді. Үндістан мәдени және рухани мұраны саналы түрде жаһандық баяндауды қалыптастыру құралы ретінде пайдаланатыны атап өтілді, онда ел жалпыадамзаттық құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде қарастырылады: толеранттылық, зорлық-зомбылықтың болмауы, даналық және бейбіт қатар өмір сүру. Үнді диаспорасының, әсіресе Батыс Пен парсы Шығанағындағы рөлі мәдени кодтар мен құндылықтарды жеткізуде маңызды делдал ретінде де қарастырылады. Диаспора тек мәдени қайталаушы ретінде ғана емес, Сонымен бірге Үндістанның шетелдегі ықпалын нығайта отырып, экономикалық, саяси және білім беру процестерінің белсенді қатысушысы ретінде де әрекет етеді. Сонымен қатар, диаспора қауымдастықтарының бытыраңқылығына, жеке басын саясаттандыруға және әлеуметтік теңсіздікке байланысты проблемалар да атап өтілді. Қорытындылай келе, автор Үнділік "жұмсақ күш" мәдени, тарихи және саяси элементтерді біріктіретін күрделі және көп қырлы құбылыс деген қорытындыға келеді, нәтижесінде Үндістан сана мен жанашырлық үшін жаһандық бәсекелестікте өз позициясын нығайтады.

Түйін сөздер. Үндістан, жұмсақ күш, диаспора, мәдениет, этникалық ықпал, жаһандану, сыртқы саясат, Моди, мәдени дипломатия.

Ш. Кенбаев, Margie Parikh
Университет Гуджарат, Ахмадабад, Индия

«Мягкая сила» Индии: роль культуры в процессах глобализации

Аннотация. Статья посвящена анализу понятия "мягкая сила" в контексте внешнеполитической стратегии Индии. В статье рассматриваются важные аспекты культурной дипломатии, религиозного и философского наследия, влияния кино, кулинарных традиций и роли

индийской диаспоры как инструмента транснационального влияния. Автор подчеркивает, что "мягкая сила" Индии формируется не только как элемент культурного самовыражения, но и как целенаправленный политический и дипломатический ресурс, активно используемый для формирования положительного имиджа страны на международной арене... Особое внимание было уделено историческому развитию индийской "мягкой силы", от ненасильственной политики Махатмы Ганди до национального движения Индии и современных инициатив во главе с Премьер-министром Нарендрой Моди. Отмечается, что Индия сознательно использует культурное и духовное наследие как средство формирования глобального повествования, в котором страна рассматривается как носитель общечеловеческих ценностей: толерантности, отсутствия насилия, мудрости и мирного сосуществования. Роль индийской диаспоры, особенно на Западе и в Персидском заливе, также рассматривается как важный посредник в передаче культурных кодов и ценностей. Диаспора выступает не только как культурный повторитель, но и как активный участник экономических, политических и образовательных процессов, укрепляя влияние Индии за рубежом. Кроме того, были отмечены проблемы, связанные с раздробленностью сообществ диаспоры, политизацией идентичности и социальным неравенством. В заключение автор приходит к выводу, что индийская "мягкая сила" - сложное и многогранное явление, сочетающее в себе культурные, исторические и политические элементы, в результате чего Индия укрепляет свои позиции в глобальном соперничестве за сознание и сострадание.

Ключевые слова. Индия, мягкая сила, диаспора, культура, этническое влияние, глобализация, внешняя политика, Моди, культурная дипломатия.

References

1. Nye J.S. Soft power, Foreign policy, 80, 153-171 (1990).

2. Gandhi M.K. My life. (Nauka, Moscow, 1969, 612 p.).

3. Kapur D. Diaspora, development, and democracy: the domestic impact of international migration from India. – 2010.

4. Official website of the Indian Council for Cultural Relations, Government of India. [Electronic resource]. Available at: https://iccr.gov.in/ (Accessed: 12.03.2025).

5. Srinivas J. Modi's Cultural Diplomacy and Role of Indian Diaspora, Central European Journal of International & Security Studies,13, 2, 13-19, (2019).

6. Gulyar D.D. Myagkaya sila Indii [India's Soft Power], Diskurs-Pi [Discourse-Pi], 11, 2-3, 178-181 (2014). [in Russian]

7. Basmanov E.V. “Myagkaya sila” kak instrument povysheniya investitsionnoi privlekatel’nosti gosudarstv: teoriya voprosa ["Soft power" as a tool to increase the investment attractiveness of states: the theory of the issue], Postsovetskii materik [The post-Soviet continent], 2 (42), 62-71 (2024). [in Russian]

8. NFAP report, [Electronic resource]. – 2023. Available at: nfap.com/wp-content/uploads/2023/06/AI-AND-IMMIGRANTS.NFAP-Policy-Brief.2023.pdf (Accessed: 13.03.2025).

Information about authors:

Kenbayev Sh. **–** PhD student, Department of International Relations, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Margie P. **–** Professor of Management, B.K. School of Business Management, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Кенбаев Ш. **–** PhD докторанты, халықаралық қатынастар бөлімі, Гуджарат университеті, Ахмедабад, Үндістан.

Margie P. **–** Менеджмент кафедрасының профессоры, Б.К.Бизнесті басқару мектебі, Гуджарат университеті, Ахмедабад, Үндістан.

Кенбаев Ш. **–** PhD докторант, Отдел международных отношений, Университет Гуджарат, Ахмедабад, Индия.

Margie P. **–** профессор кафедры менеджмента, Б.К.Школа управления бизнеса, Университет Гуджарат, Ахмедабад, Индия.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ХҒТАР 11.15.89
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-94-114

Ақпараттық қоғам: эволюциясы, құрылымдық ерекшеліктері және даму бағыттары

А.Е. Ибраева*, С.Н. Сарсенова, Қ.Ж. Кондыкерова

Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com, ss-almas@inbox.ru, kondykerova@mail.ru)

Аңдатпа. Мақала ақпараттық қоғамның мәнін, оның құрылымдық ерекшеліктерін және қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық қызметке тигізіп жатқан ықпалын жан-жақты талдауға арналған. Ақпараттық қоғам – бұл ақпарат негізгі стратегиялық ресурсқа айналып, экономикалық, саяси, мәдени және әлеуметтік салалардағы шешімдерді анықтайтын жаңа тарихи даму кезеңі. Мұндай қоғамда ақпаратты өндіру, өңдеу, сақтау және тарату – басты экономикалық құндылықтар болып есептеледі.

Мақалада ақпараттық қоғамның қалыптасуына әсер еткен маңызды тарихи алғышарттар мен ғылыми-техникалық прогрестің рөліне ерекше назар аударылған. Инновациялық технологиялардың қарқынды дамуы, цифрлық инфрақұрылымның кеңеюі, интернет пен телекоммуникация желілерінің жаппай таралуы – осы үдерістің негізгі қозғаушы күштері ретінде сипатталады. Сонымен қатар ақпараттық қоғамның қалыптасуы жаһандану үдерістерімен де тығыз байланысты.

Цифрландыру процесінің нәтижесінде экономикалық құрылым түбегейлі өзгеріп, жаңа қызмет түрлері, мамандықтар мен кәсіптер пайда болуда. Білім беру жүйесі интерактивті, қашықтықтан оқыту платформалары арқылы жаңғырып, коммуникациялық қатынастар цифрлық құралдар арқылы жүзеге аса бастады. Еңбек нарығында да цифрлық дағдыларға сұраныс өсіп келеді.

Мақалада қазіргі ақпараттық қоғамның алдында тұрған бірқатар сын-тегеуріндер атап көрсетілген. Атап айтқанда, сандық теңсіздік, яғни интернетке қолжетімділік айырмашылықтары, киберқауіпсіздік қатерлері, жеке деректердің құпиялылығы мен қорғалуы және адамдар арасындағы дәстүрлі қарым-қатынас мәдениетінің өзгеруі сияқты мәселелер кеңінен талқыланады.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, цифрлық экономика, инновациялар, жаһандану, әлеуметтік трансформациялар, киберқауіпсіздік, цифрлық технологиялар.

Түсті: 05.02.2025; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Қазіргі әлем ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен байланысты терең өзгерістерді бастан кешіруде. Ақпараттық қоғамды қалыптастыру – мемлекеттердің экономикалық, әлеуметтік және саяси дамуын айқындайтын XXI ғасырдың негізгі тенденцияларының бірі болып табылады. Цифрландыру жағдайында білім мен деректер бәсекелестік артықшылықтарды қамтамасыз ететін және адам қызметінің барлық салаларына әсер ететін стратегиялық ресурсқа айналуда.

Ақпараттық қоғамға көшу компьютерлік технологиялардың таралуы, желілік инфрақұрылымның дамуы, деректер көлемінің өсуі және цифрлық шешімдердің күнделікті өмірге енуі сияқты бірқатар факторлармен байланысты. Бұл процестер коммуникациялардың жаһандануына, дәстүрлі экономикалық үлгілердің өзгеруіне, еңбек қатынастарының өзгеруіне және әлеуметтік өзара әрекеттестіктің жаңа формаларының пайда болуына ықпал етеді. Сонымен бірге ақпараттық қоғам цифрлық теңсіздік, жеке деректерді қорғау мәселелері, киберқауіпсіздік қатерлері және технологияның еңбек нарығына әсері сияқты күрделі мәселелермен бетпе-бет келіп отыр.

Ақпараттық қоғамның негізінде жатқан тетіктерді түсіну бізге болашақ өзгерістерге дайындалуға және жаңа еңбек және өмір сүру жағдайларына бейімделуге көмектеседі. Заманауи экономикалық тенденциялар әлемдік экономиканың дамуындағы ақпараттық технологиялар мен білімдердің рөлінің артып келе жатқанын көрсетеді. Дербес компьютерлер, жоғары жылдамдықты телекоммуникациялар және интернет орталық орын алатын инновациялық экономиканың қалыптасуына әкелетін ірі қайта құрулар жүріп жатыр. Ақпараттық-коммуникациялық секторды (АКТ) дамыту елдің халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды факторына айналып, инновациялар мен цифрландыруға бағытталған жоғары технологиялық экономикаға көшуге ықпал етуде.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Цифрландырудың ақпараттық қоғамға әсерін жан-жақты талдау үшін оның эволюциясы мен құрылымдық ерекшеліктері, даму бағыттары бизнеске, білімге, медицинаға және мемлекеттік басқаруға сапалық және сандық әдістерді біріктіретін пәнаралық зерттеу жүргізілді. Зерттеуге мыналар кірді: ғылыми әдебиеттерді талдау (қазақстандық және халықаралық зерттеушілердің жұмыстарын қоса алғанда), статистикалық деректер мен есептерді жинау және талдау, сондай-ақ цифрлық шешімдерді (IoT және АИ қоса алғанда) практикалық қолдану мысалдарының контент-талдауы. Сапалық әдістер цифрлық технологияларды енгізу тәжірибесін және олардың салдарын терең зерттеуге мүмкіндік берді, ал сандық әдістер болжамдар мен өлшенетін көрсеткіштерді қоса алғанда, алынған деректердің сенімділігі мен дәлдігін қамтамасыз етті. Аралас тәсілді қолдану талдаудың тереңдігі мен дәлдігін теңестіруге мүмкіндік берді, бұл негізгі тенденцияларды анықтау және практикалық нұсқауларды әзірлеу үшін қажет.

Зерттеуде цифрландырудың ақпараттық қоғамға әсерін жан-жақты талдау үшін кешенді, пәнаралық әдістемелік тәсіл қолданылды. Бұл тәсіл әртүрлі зерттеу әдістерін біріктіріп, цифрлық трансформацияның күрделі құрылымын, даму динамикасын және әлеуметтік-экономикалық салдарға әсерін терең әрі дәл бағалауға мүмкіндік берді.

Ең алдымен, аналитикалық әдіс қолданылды. Ол цифрландыру жөніндегі қазақстандық және халықаралық ғылыми әдебиеттерді талдау, ұғымдар мен негізгі категорияларды жүйелеу және тенденцияларды анықтау үшін пайдаланылды. Бұл әдіс цифрлық технологиялардың қоғамдағы орнын түсініп, негізгі ұғымдарды нақтылауға мүмкіндік берді.

Цифрландыру эволюциясын және ақпараттық қоғам тұжырымдамасының тарихи қалыптасуын зерттеу мақсатында тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Бұл әдіс цифрландырудың даму кезеңдерін, оның жаһандық және ұлттық деңгейдегі қалыптасу алғышарттарын ашып көрсетті, сондай-ақ қазіргі цифрлық үрдістердің тарихи негіздерін түсінуге көмектесті.

Цифрлық процестерді қоғамның ішкі жүйелерімен (білім беру, экономика, мемлекеттік басқару, денсаулық сақтау) байланыстыра отырып талдау үшін жүйелік әдіс қолданылды. Бұл әдіс цифрлық шешімдердің әртүрлі қоғамдық құрылымдарға әсерін кешенді қарастыруға, өзара байланыстар мен тәуелділіктерді анықтауға жағдай жасады.

Салыстырмалы әдіс арқылы түрлі елдердегі және салалардағы цифрландыру деңгейлері мен тәсілдері салыстырылды. Бұл халықаралық және аймақтық тәжірибелерді бағалап, озық тәжірибелерді бейімдеуге және Қазақстандағы цифрлық дамудың әлеуетті бағыттарын айқындауға көмектесті.

Сонымен қатар, цифрлық шешімдердің нақты қолданылу мысалдарын талдау үшін контент-талдау жүргізілді. Ол цифрлық технологиялар (мысалы, IoT, жасанды интеллект) туралы деректерді, ресми есептер мен медиа материалдарды зерттеуге негізделді. Бұл әдіс нақты трендтерді, жиі қолданылатын тақырыптарды және әлеуметтік дискурс ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу шеңберінде сараптамалық бағалау әдісі де қолданылды. Сала мамандарының пікірлері мен кәсіби бағалаулары цифрлық технологияларды енгізудің тиімділігі мен тәуекелдерін анықтауда маңызды рөл атқарды. Бұл әсіресе киберқауіпсіздік, цифрлық теңсіздік және жеке деректердің қорғалуы мәселелеріне қатысты өзекті болды.

Зерттеудің тәжірибелік бөлігінде сапалық әдістер арқылы цифрлық технологияларды енгізу тәжірибесі және олардың адамдардың өміріне әсері терең зерттелді. Сұхбаттар мен бақылаулар негізінде алынған деректер адамдардың технологияларға бейімделу үдерісін, мінез-құлқындағы өзгерістерді және әлеуметтік өзара әрекеттесу модельдерінің трансформациясын сипаттады.

Ал сандық әдістер арқылы нақты статистикалық деректер (цифрлық қызметтердің қолжетімділігі, интернет қамтылу деңгейі, қолданушылар саны) талданды. Бұл әдіс деректердің нақтылығын арттырып, трендтерді сандық тұрғыда болжауға мүмкіндік берді. Осы әдістердің аралас қолданылуы зерттеудің кешенділігін қамтамасыз етті. Яғни сапалық әдістер цифрландырудың терең мазмұнын ашуға көмектессе, сандық әдістер алынған нәтижелердің өлшенетін және дәл болуын қамтамасыз етті. Мұндай тәсіл

талдаудың тереңдігі мен сенімділігін теңестіріп, стратегиялық ұсыныстар әзірлеуге негіз қалады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде ақпараттық қоғамның қалыптасу және даму заңдылықтары айқындалды, олар экономикалық, технологиялық, әлеуметтік және саяси факторлардың өзара ықпалымен анықталады. Талдау көрсеткендей, цифрлық трансформация, жаһандану және коммуникациялық жүйелердің өзгеруі жаңа әлеуметтік-экономикалық құрылымға көшуді жеделдетеді, онда ақпарат пен білім басты ресурстарға айналады.

Ақпараттық қоғамның негізгі сипаттамалары анықталды, олардың қатарына жоғары деңгейдегі цифрландыру, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізу, экономикалық қызмет пен еңбек қатынастары модельдерінің өзгеруі, сондай-ақ цифрлық ресурстарға қолжетімділікке байланысты жаңа әлеуметтік стратификацияның қалыптасуы жатады. Ақпараттық қоғамның қызмет ету механизмдері де зерделенді, олардыңішіндеэкономиканыңжәнемемлекеттікбасқарудыңцифрлықтрансформациясы, желілік коммуникация түрлерінің дамуы, цифрлық білім беру кеңістігінің кеңеюі және жұмыспен қамту модельдерінің эволюциясы ерекше рөл атқарады.

Тәуекелдерді талдау нәтижесінде цифрлық теңсіздік, киберқауіпсіздік қатерлері, деректердің таралу қаупі, қоғамның поляризациясы және дәстүрлі әлеуметтік коммуникация модельдерінің өзгеруі ақпараттық қоғамның тұрақты дамуына айтарлықтай қауіп төндіретіні анықталды. Осыған байланысты цифрлық алшақтықты азайтуға, цифрлық экономиканы құқықтық реттеуді жетілдіруге, киберқауіпсіздік шараларын күшейтуге және халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруға бағытталған цифрландыру стратегияларын әзірлеу қажеттігі негізделді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері ақпараттық қоғамның дамуындағы негізгі үрдістер мен механизмдерді анықтап қана қоймай, сонымен қатар заманауи технологияларды қоғам мүддесіне тиімді пайдалану үшін тұрақты цифрлық ортаны қалыптастырудың басым бағыттарын белгілеуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық қоғам эволюциясы. Ұзақ уақыт бойы ақпараттық технологиялар тиімділігі жоғары болғанымен, олар тек санаулы адамдардың ғана қолы жететін, күрделі білім мен жоғары біліктілікті қажет ететін құрал ретінде қарастырылды. Ежелгі өркениеттердегі кітапханалар – мысалы, Александрия кітапханасы – қолмен көшірілген сирек кездесетін мәтіндер мен қолжазбалар қорын жинақтады. Бұл жазбалар тек қоғамның сауатты және таңдаулы тобына ғана қолжетімді болды. Мұндай кітапханалардың жойылуы немесе өртенуі адамзат жадының орасан зиян шегуіне, мәдени мұраның орны толмас жоғалуына алып келді.

Осы шектеулі жүйе XV ғасырда Иоганн Гутенбергтің баспа станогын ойлап табуымен түбегейлі өзгерді. Бұл өнертабыс ақпараттың таралуында нағыз төңкеріс жасады: кітаптар мен басқа да мәтіндік материалдар көптеп басылып, әлдеқайда кең аудиторияға қолжетімді бола бастады. Дидро мен д'Аламбердің энциклопедиясы тәрізді еңбектер

ақпаратты жүйелеп жеткізудің жаңа үлгісіне айналды. Осы кезеңде кітап оқу мен білім алу бұқаралық сипат алып, ақпараттың монополиясы бұзыла бастады.

XIX ғасырда орын алған өнеркәсіптік революция ақпаратты тарату мен өндірудің техникалық базасын кеңейтті. Бу машиналары, темір жолдар, механикалық баспаханалар және электр қуатын қолдану – бұлар өндіріс пен ақпарат алмасудың жылдам әрі тиімді құралдарын тудырды. Газеттер мен журналдардың жаппай шығарылуы, жаппай білім беру жүйесінің енгізілуі сауаттылық деңгейінің өсуіне және ақпараттық мәдениеттің кеңеюіне ықпал етті. Бұл ғасырда ақпарат тек элита үшін емес, жалпы қоғам үшін де маңызды ресурсқа айнала бастады.

Осы кезеңде ағылшын математигі Чарльз Бэббидж алғашқы механикалық есептеу құрылғысы – аналитикалық машинаның жобасын әзірледі. Оның идеяларын әрі қарай дамытқан Ада Лавлейс алғаш рет программалаудың логикасын жасап, осы саладағы тұңғыш алгоритм авторы ретінде тарихқа енді. Дегенмен, техникалық мүмкіндіктер мен автоматтандырылған есептеуге деген сұраныстың төмен болуы бұл жобалардың іске асуына мүмкіндік бермеді. Бірақ бұл идеялар кейінгі электронды есептеуіш машиналардың (ЭЕМ) пайда болуына теориялық негіз болды.

Ақпараттық технологиялардың дамуы мәтіндерді қолмен қайта жазу дәуірінен бастап, ақпаратты электрондық түрде өңдеу, сақтау және таратуға дейінгі ұзақ эволюциялық жолды қамтиды. Бұл үдеріс XX ғасырда өзінің шарықтау шегіне жетіп, интернеттің пайда болуымен және компьютерлік технологиялардың жаппай қолданысқа енгізілуімен жаңа сипатқа ие болды.

1960 жылдары американдық әлеуметтанушы Дэниел Белл постиндустриалдық қоғам концепциясын жасады, ол кейін ақпараттық қоғам теориясына негіз болды. Белл өзінің «Келе жатқан постиндустриалды қоғам» (1973) атты еңбегінде дамудың жаңа кезеңінің негізгі сипаттамаларын анықтады: индустриялық қоғамнан сервистік қоғамға көшу, технологиялық инновациялар үшін теориялық білімнің шешуші маңызы және ақпаратты ұйымдастыру мен өңдеудегі ақпараттық технологияның орталық рөлі. Бұл идеялар постиндустриалды және ақпараттық қоғам концепцияларының жақындасуына ықпал етіп, қазіргі әлемдегі ақпарат пен білімнің маңыздылығын атап өтті [1]. 1970 жылдары жапондық зерттеуші Йонеджи Масуда өзінің «Ақпараттық қоғам жобасы: 2000 жылға дейінгі ұлттық мақсаттар» атты еңбегінде баяндалған ақпараттық қоғам тұжырымдамасын жасады. Масуда ақпараттық қоғамды ақпарат пен білім негізгі ресурстарға айналатын, ал оларды өндіру мен тарату негізгі қызмет түріне айналатын даму кезеңі ретінде анықтады. Оның идеялары Жапонияның ұлттық ақпараттық технологиялар стратегияларының қалыптасуына айтарлықтай әсер етті және ақпараттық қоғамға көшу мәселесін жаһандық талқылауға ықпал етті [2].

1990 жылдары әлеуметтанушы Мануэль Кастелс желілік қоғам түсінігін енгізіп, оны ақпараттық технологиялар мен желілер шешуші рөл атқаратын әлеуметтік ұйымның жаңа формасы ретінде қарастырды. Ол мұндай қоғамда ақпарат пен білім өнімділік пен қуаттың негізгі көздеріне айналады, ал әлеуметтік құрылымдар мен әрекеттер цифрлық коммуникацияларды қолдану арқылы құрылған желілердің айналасында ұйымдастырылады деп дәлелдеді. Кастеллс ақпараттық қоғамның желілік сипаты

экономикалық, әлеуметтік және мәдени процестердің өзгеруіне, өзара әрекеттесу мен ұйымдастырудың жаңа формаларын құруға әкелетінін атап көрсетті [3].

Осылайша ақпараттық қоғам алдыңғы қатарлы ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар негізінде әлеуметтік-экономикалық және саяси институттардың трансформациялануымен сипатталатын постиндустриалды дамудың жаңа кезеңін білдіреді. Жоғары дамыған цифрлық инфрақұрылым қоғамның тұрақты және қауіпсіз дамуы үшін зияткерлік капиталды тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін негізгі факторға айналуда.

Ақпараттық қоғамға көшу экономикалық жүйеде ұлттық деңгейде де, жаһандық деңгейде де терең өзгерістерді болжайды, өйткені экономикалық процестерді қалыптастырудағы ақпараттық индустрияның рөлі тұрақты түрде артып келеді. Технологиялық инновациялар, ақпараттық қызметтің экономикаға интеграциялануы және постиндустриалды қоғамның негізгі сипаттамалары болған теориялық білімнің маңыздылығының артуы қазіргі уақытта жаңа ақпараттық тәртіптің іргелі белгілері ретінде қарастырылуда.

Білімге негізделген жаңа экономика үнемі жаңарып отыратын қажеттіліктер мен технологияларды туындатады. Мұндай экономикада табыс пен тұрақты даму адамның шығармашылық қабілетіне, зерттеу жүргізу, шешім қабылдау және бейімделу жылдамдығына байланысты. Осы себепті ол ғылыми-зерттеу, басқару және атқарушы функцияларды біріктіре алатын, өндірістегі өзгерістерге икемді жауап бере алатын білікті, жан-жақты және креативті жұмысшыларды талап етеді. Ақпарат бұл экономикада тек қосалқы ресурс емес, қайта өндірілетін, сатып алу-сату объектісіне айналған және ұзақ мерзімді экономикалық өсудің басты көзіне айналған құнды капитал болып саналады.

Ақпараттық қоғам осы тарихи алғышарттардың нәтижесінде қалыптасты және оның дамуы ақпараттық технологияларды қолданудың сан алуандығымен қатар жүріп жатыр. Алайда, мұндай қоғамның даму деңгейін тек технологияларды қолданатын адамдар немесе ұйымдар үлесімен бағалау жеткіліксіз. Себебі ақпараттық жүйелердің қызметтері, қолданылу аясы мен мақсаттары уақыт өте келе үздіксіз өзгеруде. Ақпараттық қоғамды анықтау критерийлері де заман талабына сай қайта қарастырылып келеді.

Атап айтқанда, 1990 жылдардан бастап ұялы байланыс пен Интернеттің кең таралуы қазіргі ақпараттық қоғам мен оған дейінгі тұрақты, баяу өзгеретін жүйелерге негізделген индустриалды қоғам арасындағы түбегейлі айырмашылықтарды айқын көрсетті. Сондықтан ақпараттық қоғам дамуының әртүрлі кезеңдерін саралау маңызды болғанымен, олардың арасында нақты, біржақты шекара жүргізу мүмкін емес – бұл үздіксіз дамып, бейімделіп отырған күрделі үдеріс.

Жаһандық интернеттің пайда болуы және қарапайым ақпарат көзінен халықаралық байланыс құралына, елдердің экономикалық интеграциясының құралына және өндірістік компаниялардың шығындарын азайтудың тиімді әдісіне айналуы Интернет революциясына әкелді. Интернет-революция – ғаламдық телекоммуникациялық Интернет желісінің кең таралуымен байланысты қоғам өміріндегі түбегейлі өзгеріс. Оның ауқымы бойынша оны теледидардың таралуымен салыстыруға болады: 1950 жылы отбасылардың 9% -ында теледидар болса, 1960 жылы ол 87% болды.

Қазіргі жағдайда табиғи ресурстардың азаюы, қоршаған ортаның нашарлауы және өркениеттің тұрақты дамуына қауіп төнуі байқалады. Жаһандық ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуының 21 ғасыр қоғамы мен экономикасына тигізетін әсерін бағалау ерекше қызығушылық тудырады. Жаһандық ақпараттық-коммуникациялық ортаның қалыптасуы адамның әлеуметтік және экономикалық қызметінің әртүрлі салаларында принципті жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл орта өркениет дамуының постиндустриалды кезеңін жаңа қоғамдық-экономикалық формацияға – ақпараттық қоғамға және оның негізін құрайтын экономиканың жаңа түріне, атап айтқанда, ақпараттық экономикаға өту процесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Сайып келгенде, постиндустриалды қоғам тұжырымдамасын американдық әлеуметтанушы Дэниел Белл егжей-тегжейлі әзірледі. Ол өзінің «Келе жатқан постиндустриалдық қоғам» атты еңбегінде қоғамдық дамудың үш кезеңін анықтады: аграрлық; индустриялық; постиндустриалдық. Әрбір кезең өндірістің басым түрімен сипатталады: сәйкесінше ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және қызмет көрсету маңызды болып табылады. Д. Белдің пайымдауынша, постиндустриалды қоғамда білім мен ақпарат негізгі ресурстарға айналады, ал қызмет көрсету саласы экономикада жетекші рөл атқаратынын атап көрсетеді. Бұл жағдайда өндіріс тек материалдық өнім шығарумен шектелмей, ақпараттық және зияткерлік қызметтерді қамтиды, ал қоғам дамуының негізгі қозғаушы күштері ретінде ғылым, технология, білім беру және инновациялар алға шығады [5].

Американдық философ және футуролог Элвин Тоффлер өзінің әйгілі «Үшінші толқын» атты еңбегінде өркениет дамуының үш негізгі кезеңін немесе "толқынын" сипаттап, адамзат қоғамының тарихи эволюциясына терең талдау жасайды. Ол әрбір толқынды тек экономикалық өзгеріс ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік құрылымда, мәдениетте, отбасыда, білім беруде, басқару жүйесінде және күнделікті өмір салтында болатын күрделі әрі сапалы өзгерістердің кешені ретінде қарастырады.

Тоффлердің тұжырымдамасы бойынша: *бірінші* толқын – аграрлық қоғамның кезеңі, онда негізгі өндірістік ресурс – жер, ал басым сала – ауыл шаруашылығы болды. Бұл қоғамда адамдардың өмірі табиғи ырғаққа тәуелді, қауымдастық пен отбасы – негізгі әлеуметтік құрылымдар болып саналды. *Екінші* толқын – индустриялық қоғамның қалыптасуы. Бұл кезең өнеркәсіптік революциямен тығыз байланысты. Өндіріс механикаланып, еңбек бөлінісі күшейіп, жаппай урбанизация мен бюрократиялық басқару жүйелері пайда болды. Қоғам біртекті, стандартталған өмір салтымен ерекшеленді. *Үшінші* толқын – бұл постиндустриалды немесе ақпараттық қоғам дәуірі. Тоффлер бұл толқынды ақпарат пен білімнің жетекші рөл атқаратын, технологиялық жаңалықтар мен цифрлық шешімдердің күнделікті өмірдің барлық саласына терең енетін кезең ретінде сипаттайды. Бұл қоғамда өмір салты әртүрлі, жеке даралық жоғары бағаланады, ал стандартты жүйелердің орнына икемді және желілік құрылымдар қалыптасады.

Осы идеялармен үндес Даниел Белл де өзінің «Постиндустриалды қоғамның келуі» атты еңбегінде қоғам дамуының жаңа сатысына өту үдерісін сипаттайды. Беллдің

пікірінше, өндірістік экономикадан постиндустриалды экономикаға өту барысында білім, ғылыми зерттеу, инновация мен ақпарат негізгі ресурстарға айналады. Бұл кезеңде қызмет көрсету саласы өнеркәсіптік өндірісті басып озып, қоғамдық еңбек құрылымының басты компонентіне айналады. Ол постиндустриалды қоғамды теориялық білімге негізделген, жоспарлауға бағытталған және технологиямен тығыз байланысты жүйе ретінде сипаттайды.

Белл мен Тоффлердің көзқарастарында айырмашылықтар болғанымен, екеуі де постиндустриалды қоғамда ақпарат пен білім тек экономикалық өсудің емес, сонымен қатар әлеуметтік жаңғырудың және мәдени трансформацияның негізгі қозғаушы күштері екенін мойындайды. Олар жаңа қоғамда ақпараттық ресурстардың дәстүрлі шикізат пен капитал сияқты экономикалық құндылықтарға тең дәрежеде әсер ететінін дәлелдеді.

Осылайша, Белл мен Тоффлердің еңбектері индустриялық қоғамнан постиндустриалды, ақпараттық қоғамға өту процесін терең түсінудің теориялық және методологиялық негізін қалады. Бұл еңбектер қазіргі заманның әлеуметтік-экономикалық шындығын ұғынуға және болашақ қоғам моделін болжауға бағытталған іргелі зерттеулер болып табылады.

Сонымен қатар тарихи өзгерістерді түсінуге және теориялық негіздеуге бірқатар көрнекті зерттеушілердің еңбектерін атап айтсақ болады. Канадалық философ және медиатехнолог Маршалл МакЛухан ақпарат құралдарының, әсіресе баспа мен теледидардың мәдениет пен қоғамға әсерін зерттеген. Ол «бұқаралық коммуникация құралдары – бұл адамзаттың кеңейтілген жүйке жүйесі» деген идеясымен танымал болды. Оның пайымдауынша, ақпарат тарату әдісі – мазмұннан да маңызды, ал әрбір жаңа медиа құрал қоғам құрылымына түбегейлі өзгерістер енгізеді деп көрсетті. Ал, британдық экономист Том Стониер ақпаратты экономикалық ресурс ретінде қарастырды. Ол ақпараттық қоғамда материалдық өндіріс емес, білім мен деректерді өңдеу және басқару маңызды болатынын атап өтті. Стониердің еңбектері ақпаратты тек мәдени немесе әлеуметтік құбылыс ретінде ғана емес, экономикалық құндылық ретінде тануға жол ашты.

Испан әлеуметтанушысы Мануэль Кастелс «Желілік қоғам» тұжырымдамасын қалыптастырып, ақпараттық технологиялардың жаһандану, саяси билік және әлеуметтік құрылымға әсерін кешенді түрде зерттеді. Оның пікірінше, қазіргі қоғам ақпарат ағындары арқылы бірігетін желілік құрылымдар негізінде дамып келеді, ал әлеуметтік өзара әрекеттесулер енді физикалық емес, цифрлық кеңістікте жүріп жатыр.

Бұл ғалымдар мен олардың еңбектері ақпараттық қоғамның әр қырын – тарихи, технологиялық, әлеуметтік және экономикалық – жан-жақты түсінуге көмектесті. Олар ақпараттың қоғам дамуына әсерін біржақты емес, кешенді түрде қарастырудың қажеттілігін көрсетті. Осылайша, ақпараттық қоғам тек жаңа технологиялардың жиынтығы ғана емес, ол – жаңа өмір салты, жаңа ойлау форматы және жаңа әлеуметтік құрылым (1-кесте) [7].

1-кесте. Ақпараттық қоғамның қалыптасу кезеңдері

Сипат	Кезең	Негізгі жетістіктер
Есептеу техникасының бастау алуы	1940-1950 жж	– Алғашқы электронды есептеуіш машиналарды құру (ENIAC, UNIVAC) – Бағдарламалау және мәліметтерді өңдеу негіздерін қалыптастыру
Желілік технологияларды дамыту	1960-1970 жылдар	– Интернеттің ізашары ARPANET-тің дамуы – Алғашқы мәліметтер базасы мен операциялық жүйелердің пайда болуы
Дербес компьютерлердің таралуы	1980 жылдар	IBM PC және Apple Macintosh компьютерлерін әзірлеу – бизнес пен оқу орындарын ақпараттандыру
Ғаламдық желіні қалыптастыру	1990 жылдар	Дүниежүзілік тордың (WWW) құрылуы және жаппай таралуы – электронды коммерция мен цифрлық медианың дамуы
Мобильді технологиялар дәуірі	2000 жж	Ұялы телефондар мен смартфондардың таралуы – Әлеуметтік желілерді танымал ету (Facebook, YouTube, Twitter
Бұлтты есептеулер және үлкен деректер	2010	– Деректерді сақтау және өңдеу үшін бұлтты технологияларды дамыту – Үлкен деректер мен аналитиканы қарқынды пайдалану
Жасанды интеллект және автоматтандыру	2020 және қазіргі уақытта	Бизнесте, медицинада және ғылымда АИ енгізу – Автономды жүйелер мен интеллектуалды көмекшілерді дамыту

Бұл кезеңдер біздің қарым-қатынас және өзара әрекеттесу тәсілдерін өзгерту арқылы ақпараттық технологиялардың қоғамға, экономикаға және мәдениетке қалай әсер ететінін көрсетеді. Ақпараттық қоғамды қалыптастыру қазіргі адам өмірінің барлық салаларын, экономикалық өндіріс аспектілерін де, мәдениет, білім беру, саясат, әлеуметтік басқару салаларын да жан-жақты компьютерлендірусіз мүмкін емес екенін атап өткен жөн.

Сонымен бірге ақпараттық қоғамның пайда болуы өндіріс тәсілінің, өмір сүру салтының, дүниетанымның, коммуникация түрлерінің, экологиялық императивтің өзгеруімен анықталады. Қалыптасып келе жатқан қоғам адамның рухани және мәдени дүниесін байытады. Алған білім көлемі, талғамы, ойлау тәсілі, дүниетанымы, дүниені қабылдауы өзгереді. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, ақпараттық технологиялар аудиовизуалды ақпарат құралдарымен, теледидармен, дисплеймен, хабар таратумен және т.б. үйлескенде, үнемі, күнделікті, күнделікті өмірде және жұмыста адамды қоршап,

оның қызметін үнемі өсіп келе жатқан ауқымда бағдарламалайтын мінез-құлық үлгілерінің тұтас әлемін жасайды.

Нәтижесінде жеке тұлғаға ақпараттық-психологиялық әсер ету, ақпаратпен айлашарғы жасау, оның дүниетанымы мен мінез-құлқы оның қалауынсыз өзгертілген кезде оған ақпараттық-психологиялық агрессияға мүмкіндік туады. Саясаттағы сананы манипуляциялаудың көптеген мысалдары бар, мұнда саясаткерлердің бейнелерін виртуализациялау үнемі орын алып отырады, жасанды бейнелер мен қасиеттер жасалады, бұқаралық ақпарат құралдары мен коммуникациялар арқылы қайталанады.

Ақпараттық қоғамның дамуы концептуалды және практикалық тұрғыдан жаһандық ақпараттық кеңістікті қалыптастыруды білдіреді. Бұл кеңістіктің басты ерекшелігі – кез келген жерде кез келген уақытта кез келген деректер түріне қол жеткізуге мүмкіндік беретін ақпараттық коммуникациялар жүйесін қалыптастыру. Ақпараттық кеңістікті құрудың мақсаты – оның қызметі процесінде оған қолжетімді ақпаратпен толтырылған адамның тіршілік ету ортасын қалыптастыру (2-кесте).

2-кесте. Қазіргі ақпараттық қоғамның негізгі белгілері

Сипаттама	**Нәтижелері**
Цифрлық экономика	Деректерге, ақпарат пен білімге негізделген, мұнда технология мен Интернет жетекші рөл атқарады.
Ғаламдық байланыс	Интернет пен мобильді технологиялар бүкіл әлем бойынша ақпаратқа жылдам қол жеткізуді қамтамасыз етеді.
Автоматтандыру және AI	Процестерді автоматтандыру үшін жасанды интеллект, роботтар мен алгоритмдерді пайдалану
Киберқауіпсіздік	Дербес деректер мен ақпараттық инфрақұрылымды қауіптерден қорғаудың маңыздылығы.
Әлеуметтік желілер және коммуникация	Өзара әрекеттесу, ақпарат алмасу және өзін-өзі көрсету үшін цифрлық платформаларды дамыту
Білім және дағдылар	Үздіксіз оқытудың, цифрлық құзыреттіліктердің және жаңа технологияларға бейімделудің маңыздылығы артуда.

2-кестеде көрсетілгендей, ақпараттық қоғам цифрлық технологиялардың дамуымен, Интернет арқылы жаһандық қосылумен, жасанды интеллект пен деректерді талдаудың кеңінен қолданылуымен сипатталады. Білім экономикасы алға шығады, автоматтандыру мен заттар интернеті өмір мен жұмысты жеңілдетуде. Киберқауіпсіздік деректерді қорғауды қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Осы факторлардың барлығы қазіргі әлемді және оның одан әрі эволюциясын анықтайды [8].

Осылайша, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) эволюциясын әртүрлі көзқарастар тұрғысынан қарастыруға болады. Бұл – тек технологиялық дамуды ғана емес, сонымен қатар осы технологиялардың қолдану жолдарын, олармен байланысты нормативтік салдарды, тәжірибелік аспектілерді және АКТ-ның әртүрлі ұйымдық, әлеуметтік салаларда қалай пайда болып, қолданылып жатқанын да қамтиды.

Бүгінде «Google ұрпағы» деп аталатын ұғым жиі жастармен байланыстырылады. Егер бұл жас ерекшелігі шын мәнінде ақпараттық технологияларды қабылдаудың маңызды факторы болса, онда бұл дәстүрлі үлгілерден ауытқуды білдіреді. Яғни, технологиялық жаңалықтарды қабылдау мен меңгеруде буындар арасындағы айырмашылықтар байқалады. Бұл құбылыс – қоғамның ақпараттық ортасына бейімделу қарқыны мен сипатын тереңірек түсінуді талап етеді.

АКТ-ның дамуы жөніндегі пікірталастардың өзегі – бұл үдерісті негізінен технологиялық факторлар ма, әлде әлеуметтік факторлар ма алға жылжытты деген мәселе төңірегінде өрбиді. Бұл бағытта бірнеше ғылыми мектептер мен зерттеу парадигмалары қалыптасты. Бір жағынан, технологиялық детерминизмді жақтаушылар АКТ-ның дамуын ең алдымен техникалық прогрестің, атап айтқанда транзисторлардың, микропроцессорлардың, интегралдық схемалардың және цифрлық технологиялардың пайда болуы мен жетілдірілуінің нәтижесі деп есептейді. Бұл элементтер есептеу қуаты мен деректерді өңдеу жылдамдығының артуына себеп болды, соның арқасында қазіргі заманғы компьютерлік жүйелер мен интернет кең таралды. Екінші жағынан, әлеуметтік конструктивизмге сүйенетін көзқарас технологияның өзі емес, оны адамдардың қалай қолданатыны, қандай әлеуметтік контексте пайдаланылатыны шешуші рөл атқарады деп санайды. АКТ-ны пайдалану формалары – қоғамдық, жеке, кәсіби деңгейде – бұл технологиялардың даму бағыты мен құндылығын анықтайды. Яғни, әлеуметтік сұраныс пен мәдени контекст технологиялық жаңалықтардың таралуына және олардың қандай формада өмірге енетініне ықпал етеді.

Осылайша, технологиялық прогресс пен әлеуметтік факторлар өзара әрекеттесе отырып, АКТ дамуының күрделі және көпқырлы үдерісін қалыптастырады. Бұл өзара байланыс тек техникалық жетістіктерді ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы коммуникацияның жаңа үлгілерін, кәсіби және тұрмыстық практикаларды, білім мен мәдениеттің трансформациясын да қамтиды.

Қазақстандағы ақпараттық қоғамның даму тенденциялары. Өз кезегінде, Қазақстанда ақпараттық қоғамның жаңа дәуірдегі даму тенденцияларын, кезеңдерін қарастырайық:

Қазақстанда ақпараттық қоғамның қалыптасуы – күрделі, көпсатылы және серпінді үдеріс. Бұл үдеріс елдің әлеуметтік-экономикалық трансформациясымен ты-ғыз байланысты және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) дамуы арқылы жүзеге асырылды. Әрбір кезең белгілі бір тарихи, технологиялық және институционалдық ерекшеліктерімен сипатталады.

Бірінші кезең (1990 жылдардың басы): Посткеңестік өтпелі кезең. 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін терең экономикалық және әлеуметтік дағдарысқа тап болды. Бұл кезеңде АКТ дамуының бастапқы сатылары ғана байқалды, ақпараттық технологияларға қолжетімділік шектеулі болды. Дегенмен, жергілікті компьютерлік желілерді құру, алғашқы дербес компьютерлерді енгізу сияқты қадамдар басталды. Бұл – Қазақстандағы цифрландыру процесінің негізі қаланған кезең болды.

Екінші кезең (1997-2000 жж.): Ақпараттық қоғам негіздерінің қалануы. 1997 жылы қабылданған «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасы және оның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған «Ақпараттық Қазақстан-2030» бастамасы ақпараттық

қоғам қалыптастыруға бағытталған алғашқы жүйелі мемлекеттік қадам болды. Осы кезеңде: интернет инфрақұрылымы дамыды; алғашқы интернет-провайдерлер құрылды; мектептер мен ЖОО-ларда компьютерлік сыныптар ашылды; информатика пәні білім беру жүйесіне енгізілді. Бұл шаралар білім беру мен коммуникация саласында ақпараттық технологиялардың белсенді қолданылуына жол ашты.

Үшінші кезең (2000-2010 жж.): Инфрақұрылымды нығайту және Интернеттің таралуы. 2000 жылдары Қазақстанда телекоммуникациялық инфрақұрылым қарқынды дамыды. «Қазақтелеком» және басқа ірі байланыс операторлары желіні кеңейтіп, интернетке қолжетімділік деңгейін арттырды. Негізгі жетістіктер: интернет пайдаланушыларының саны күрт өсті; электрондық коммерция және онлайн-қызметтер дами бастады; 2004 жылы .kz ұлттық домені іске қосылды; алғашқы мемлекеттік электрондық порталдар құрылды. Бұл кезең ақпараттық қоғамның іргетасы қаланып, инфрақұрылымдық базасы нығайтылған уақыт болды.

Төртінші кезең (2010-2020 жж.): Электрондық үкімет және цифрландыру. 2010 жылдары Қазақстанда цифрлық трансформация саясаты жаңа серпін алды. «Электрондық үкімет» (e-Gov) жүйесі арқылы азаматтарға мемлекеттік қызметтер онлайн түрде қолжетімді бола бастады. Бұл кезеңнің басты ерекшеліктері: цифрлық форматтағы мемлекеттік қызметтерді кеңейту; «Цифрлық Қазақстан» ұлттық бағдарламасының қабылдануы (2017); экономика, көлік, білім беру, денсаулық сақтау салаларында цифрландыруды ынталандыру. Электрондық үкімет жүйесі мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырып, қоғамдағы ашықтық пен есептілікті күшейтті.

Бесінші кезең (2020 жылдан кейін): Инновациялық технологиялар мен интеллектуалды жүйелер. Бұл кезең Қазақстанда жасанды интеллект, үлкен деректер (Big Data), блокчейн, нейрожелілер және басқа да озық технологияларды енгізу мен бейімдеуге бағытталды. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында: цифрлық сауаттылықты арттыру бастамалары күшейтілді; смарт-сити (ақылды қала) жобалары іске асырыла бастады; қаржы, білім беру және денсаулық сақтау салаларында цифрлық шешімдер белсенді ендірілді. Цифрлық экономиканы дамыту мен инновациялық стартаптарды қолдау еліміздің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды рөл атқаруда.

Алтыншы кезең (қазіргі кезең): Цифрлық тұрақтылық және жаһандық интеграция. Қазіргі уақытта Қазақстан цифрлық инфрақұрылымды одан әрі жаңғырту, киберқауіпсіздік саласын күшейту және бүкіл халықтың цифрлық сауаттылық деңгейін арттыру бағытында жұмыс жүргізуде. Сонымен қатар халықаралық цифрлық жобаларға қатысу; аймақтық хаб ретіндегі Қазақстанның рөлін арттыру; цифрлық теңсіздікті азайту – алда тұрған негізгі міндеттер. Дегенмен, қол жеткізген ілгерілеушіліктерге қарамастан, Қазақстанда әлі де шешуге тиісті бірқатар өзекті мәселелер бар. Халықтың цифрлық сауаттылық деңгейін арттыру, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету, инфрақұрылымды дамыту және жаһандық цифрлық экономикаға интеграциялау бойынша жұмысты жалғастыру маңызды. Қазақстандағы ақпараттық қоғамның болашағы мемлекет пен бизнестің тез өзгеретін технологиялық үрдістерге бейімделу қабілетіне, сондай-ақ қоғамның одан әрі цифрлық трансформацияға дайындығына байланысты.

Осылайша, Қазақстан инновацияларды дәйекті дамыта отырып және ақпараттық технологиялар саласында одан әрі ілгерілеу үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, аймақтағы цифрлық көшбасшылыққа бейілділігін көрсетуде.

Заманауи мәдениет ақпараттық технологиялардың дамуы арқасында өзінің болмысын виртуалды салаға ауыстырып, сапалы жаңа деңгейге өтуде. Заманауи мультимедиялық құралдар экранда болып жатқан оқиғаларға бірден қатысу және қатысу елесін жасай отырып, кино салған жолмен одан әрі қарай жүреді. Заманауи қолданушы компьютер мониторында болып жатқанның бәрін өзіне «аударып» қана қоймайды (дәл сол уақытта көрермендер кинематографиялық іс-қимыл оқиғаларына ауысқан), экран кейіпкерлерімен сәйкестендіріліп қана қоймай, 3D және тіпті 4D технологияларының арқасында оқиғалардың тікелей қатысушысына айналады.

Осылайша, қазіргі жаһанданушы қоғамда екі қарама-қарсы тенденция біріктіріледі. Бір жағынан, шағын қауымдастықтар ақпараттық технологияларды пайдаланып, әлемдік қауымдастыққа өздерін танытуға, сол арқылы тілі мен мәдениетін сақтауға мүмкіндік алады. Екінші жағынан, қарама-қарсы тенденция бар, онда барлық ақпараттық оқиғалардың бірігуі орын алады, біртұтас жаңалықтар сериясы құрылады, ол жалпы назардың объектісіне айналады.

Мәдениет пен ақпараттық технологияның өзара ықпалы да бар. Бір жағынан, технологиялар мәдениеттің мазмұнына әсер етсе, екінші жағынан, мәдениет жаңа технологияларды енгізу мен дамытуға белгілі бір тәртіп береді. Қазіргі әлемде мәдени-ақпараттық кеңістік үнемі кеңейіп, жаһандану үстінде. Бұл жағдай мәдениеттер арасындағы өзара ықпалдастық пен мәдениетаралық диалогтың мүмкіндіктерін кеңейтеді. Жергілікті мәдени-ақпараттық кеңістіктерді синтездеуге, консерватизм мен дәстүрлі қоғам институттарының ықпалын жеңуге тенденция күшейіп келеді және гуманизмге, ғылыми дүниетанымға және адам құқықтарын құрметтеуге негізделген озық заманауи мәдениеттің идеалдары мен құндылықтарын әртүрлі мәдениеттердің қабылдауына бейімділік қалыптасуда. Сонымен бірге әртүрлі жергілікті өркениеттердің осы құндылықтардың енуіне теріс реакциясы күшейіп келеді, оны консервативті топтар діни дәстүрлер мен белгілі бір қауымдастықтың жеке басының негіздеріне қауіп төндіреді, бұл өркениет негіздерінің жойылуына және мәдениеттің дағдарысына әкеледі. Қазіргі жаһандық мәдени дағдарыс жағдайынан шығудың жолы мәдениеттердің толық бірігуінен емес, олардың әрбір жергілікті өркениет пен әрбір ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, терең, жан-жақты синтезделуінен көрінеді.

Қорытындылай келе, ақпараттық қоғам адамзат дамуының бірегей кезеңі болып табылатынын атап өткен жөн, онда ақпарат пен білім әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзара әрекеттесуді анықтайтын негізгі ресурстарға айналады. Осы қоғамның контурын талдау Интернет, мобильді құрылғылар және деректер инновациялары сияқты жаңа технологиялар біздің қарым-қатынасымызды, бизнесті ұйымдастыруды және қызметтерді көрсетуді қалай өзгертетінін көрсетеді.

Бір жағынан, ақпараттық қоғам жаңа мүмкіндіктер ашады: білімге қол жеткізу, өмір сүру сапасын жақсарту, бизнес-процестердің тиімділігі және азаматтардың басқаруға белсенді қатысуы. Екінші жағынан, ол сонымен қатар цифрлық теңсіздік, жеке деректерді

сақтау және өңдеу мәселелері және тез өзгеретін жағдайларға бейімделу қажеттілігі сияқты жаңа қиындықтарды тудырады.

Бұл өзгерістерді мойындау және технология барлығының игілігіне қызмет ететін әділ және тұрақты қоғам құруға ұмтылу алға маңызды қадам болмақ. Ақпараттық ресурстарға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау және барлық жастағы және әлеуметтік топтардағы адамдар арасында қажетті дағдыларды дамыту ақпараттық қоғамның әлеуетін барынша пайдалануға көмектеседі.

Жаһандану: қиындықтар, тәуекелдер және басымдылықтары. Ақпараттық қоғамның дамуы барлық елдерге олардың экономикалық деңгейіне қарамастан кең мүмкіндіктер ашады. Заманауи технологиялар экономикалық өсуге де, ақпараттық қауіпсіздікті нығайтуға да ықпал етеді, ол тек техникалық аспектілерді ғана емес, ұлттық бірегейлік пен идеологиялық құндылықтарды қорғау мәселелерін де қамтиды. Қазіргі уақытта арнайы әдебиеттерде зерттеуге болатын жеке деректерді және ақпараттық қауіпсіздікті қорғаудың тиімді стратегиялары әзірленді және қолданылды [9].

Экономикалық тұрғыда орта деңгейде, жеке инновациялық орталықтары жоқ елдер жаһандық ақпараттық кеңістікке белсенді түрде енуде. Бұл оларға экономика мен жалпы қоғамды жаңғыртуды жеделдетуге мүмкіндік береді. Әлемдік нарықта пайда болған жаңа технологиялар, сайып келгенде, пайдаланушылардың кең ауқымына қол жетімді болады. Дегенмен, оларды қолданудың табыстылығы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға және технологияларды ұлттық жағдайларға бейімдеуге бағытталған мемлекеттік саясатқа байланысты [10].

Ақпараттық технологиялар ұлттық мәдениетті ілгерілету, мемлекеттік тілді танымал ету және ұлттық бірегейлікті нығайтуда маңызды рөл атқаратын өзіміздің жеке платформаларымызды құруға мүмкіндіктер ашады, бұл жаһандану біліммен, озық тәжірибемен алмасуға және әртүрлі аймақтарға жоғары білікті мамандарды тартуға мүмкіндік береді. Зияткерлік көші-қон процестері, соның ішінде кері көші-қон ғылыми зерттеулердің, технологияның және жаңа экономикалық секторлардың дамуына ықпал етеді. Елеулі экономикалық табыстарға қол жеткізген Азия елдері негізгі салаларды дамыту үшін шетелде оқытылған мамандарды тарта отырып, кері көші-қон әлеуетін пайдаланды [11].

Бүгінгі таңда ақпараттық қоғамның арқасында дамушы елдер экономикалық өсуді және технологиялық дамуды қамтамасыз етуге қабілетті кәсіби кадрларды дайындау және ұстап тұру үшін жағдай жасай алады. Артықшылықтарына қарамастан, ақпараттық қоғам өзімен бірге елеулі қиындықтарды да алып келеді. Жаһандық бәсекелестік пен саяси шиеленіс жағдайында ұлттық мемлекеттер жаңа қауіптермен бетпе-бет келіп отыр, соның ішінде: заманауи технологиялар ақпараттық және саяси қақтығыстарда қолданылатын шындықты бұрмалайтын материалдарды жылдам жасауға және таратуға мүмкіндік береді. Ақпараттық шабуылдар сыртқы қарсыластарға да, ішкі қоғамдық пікірге де бағытталған, қоғамның поляризациясына және әлеуметтік шиеленістің артуына ықпал етеді [12].

Ақпараттық соғыстар идеологиялық қайшылықтардың күшеюіне, позициялары келіспейтін топтардың қалыптасуына және қоғам ішінде толеранттылық деңгейінің

төмендеуіне әкеледі. Төтенше жағдайларда бұл әлеуметтік қақтығыстарды, соның ішінде халықтың әртүрлі топтары арасындағы күшті қақтығыстарды тудыруы мүмкін [13].

Ақиқат үшін күрес деген желеумен жекелеген субъектілердің мүдделеріне бағытталған белгілі бір күн тәртібі таңылған кезде дезинформациямен және үгіт-насихатпен күрес саяси ықпал ету құралына айналуы мүмкін [14]. Осылайша жаһандану және ақпараттық қоғамның дамуы жаңа перспективалар мен қиындықтарды тудырады. Тәуекелдерді азайтуда және тұрақты даму мүмкіндіктерін пайдалануда мемлекеттік саясат басты рөл атқарады.

Ұлттық қауіпсіздікке қатер көздерінің көбеюі. Жаһандану және ақпараттық қоғам жағдайында ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлер мен қауіптерді реттеу қиын. Бұл жағдайда ақпаратты басқару мүмкін емес және оны жіберушілердің қолында нақты қаруға айналады. Осылайша, наразылық әлеуетін арттыра алатын көптеген қауіп көздері пайда болады. Бұл әлеуетті «дұрыс» пайдаланған кезде тәртіпсіздіктерді жинақтау, жағдайды тұрақсыздандыру және «халық ашуын» заңды үкіметке бағыттау өте оңай. Көптеген посткеңестік елдердегі толқуларды талдау олардың көбіне қанағаттанбаған елдің билік топтарының сыртқы субъектілерінің қамқорлығымен, бақылауымен және ұйымдастыруымен болғанын көрсетеді. Сыртқы субъектілердің наразылық әлеуетін арттыруға мүдделілігі мынада: өздерінің ұзақ мерзімді мақсаттарына жету үшін елді өз пайдасына «геосаяси таңдау» жасауға мәжбүрлеу үшін олар өздерінің барлық үміттерін қанағаттандыра алатын бақыланатын үкіметті әкелуге ниетті. Наразылық әлеуеті және жалпы әлеуетті саяси тәуекелдер кездейсоқ емес, қалыптасқан жағдайдың негізінде пайда болады, ол көбінесе а) сыбайлас жемқорлықтың таралуы мен деңгейімен байланысты; ә) мемлекеттік органдарға халықтың сенімінің осалдығы; б) белгілі бір топтардың саяси маргинализациясы.

Мемлекеттік институттар тиімділігінің дағдарысы және саяси егемендікке шақырулар. Жаһандану процестері және ақпараттық қоғамның күшеюі «бар билік» және «билікті қалыптастырушы» дискурсын өзекті етті. Мысалы, ресми мемлекеттік құрылымдардың фонында жеке тұлғалар, пікір көшбасшылары, блогерлер, т.б түріндегі жаңа дәстүрлі емес дереккөздер қоғамдық санаға үлкен әсер етеді. Жалпы алғанда жаһандану мен ақпараттық қоғам бір-бірімен тығыз байланысты, тұрақты даму үшін тәуекелдерді де, мүмкіндіктерді де жасайды. Посткеңестік елдерде дәстүрлі құндылықтарға қатер ретінде қабылданатын жаһандану фобиясы қалыптасқан. Бұл оның батыстық шығу тегі мен дүниетанымдардың бірігуінен қорқуымен байланысты. Дегенмен, теріс пікірге қарамастан, бұл елдер ақпараттық қоғамның жетістіктерін, соның ішінде заманауи технологиялар мен коммуникацияларды белсенді түрде пайдалануда. Жаһандану туралы теріс көзқарастар көбінесе батыстық құбылыстарды социалистік жүйеге қауіп ретінде қарастырған кеңестік әлеуметтік-саяси ғылымдар мектебінің мұрасымен байланысты. Жаһандану және ақпараттық қоғам даму мен тұрақтылықтың жаңа жолдарын ұсына отырып, елдер үшін қиындықтар мен мүмкіндіктер туғызады.

Тұрақсыздық факторларының ішінде сыртқы көздер бұқаралық ақпарат құралдарындағы үстемдік арқылы елдің егемендігіне нұқсан келтіруі мүмкін ақпараттық

қауіпсіздіктің нәзіктігін атап өтуге болады. Сондай-ақ «кедей» елдердің егемендігі мен дамуына қауіп төндіретін сыртқы технологияларға тәуелділік артып келеді. Артта қалған елдерде заманауи технологияларды пайдалана алмау халықтың бәсекеге қабілетсіздігінің артуына алып келеді. Сонымен қатар, тұрақтылық көздері қауіпсіздікті қамтамасыз ету, заманауи технологияларға қол жеткізу, адами капиталды дамыту үшін ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану болуы мүмкін.

Жаһандану зиялылардың көші-қоны мен білім алмасуын жеңілдетеді, бұл ғылыми және экономикалық әлеуетті дамытуға көмектеседі. Дегенмен, саяси тәуекелдер ақпараттық соғыстың күшеюін және сыртқы субъектілер қоғамдық пікірді манипуляциялай алатын ұлттық қауіпсіздікке қатерлерді қамтиды. Сондай-ақ пікір көшбасшылары мен блогерлер сияқты жаңа билік көздерінің ықпалының күшеюімен мемлекеттік институттардың тиімділігінің дағдарысы байқалады.

Жаһандану және ақпараттық қоғамның дамуы елдерге, соның ішінде Қазақстанға да қиындықтар мен мүмкіндіктер әкеледі. Олар соңғы технологияларға, білім беру және инновациялық мүмкіндіктерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді, сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздік, сыртқы технологияларға тәуелділік және шетелдік субъектілердің ықпалы сияқты қауіптерді тудырады. Посткеңестік елдер үшін бұл технологияларды пайдалану мен мәдени және саяси тәуелсіздікті сақтау арасындағы тепе-теңдікті табу маңызды. Ақпараттық соғыстармен, интеллект көші-қонымен және жаһандық экономикалық өзгерістермен байланысты тәуекелдерді, сондай-ақ ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану және адами капиталды дамыту сияқты тұрақты даму мүмкіндіктерін қарастыру маңызды.

Қорытынды

Ақпараттық қоғамның қалыптасуы – бұл қазіргі заманның заңды кезеңі, онда цифрлық технологиялар экономикада, әлеуметтік өмірде және мемлекеттік басқаруда шешуші рөл атқарады. XXI ғасырда ақпарат – стратегиялық ресурсқа айналды. Оның таралу жылдамдығы мен қолжетімділігі мемлекеттердің дамуын, бәсекеге қабілеттілігін және азаматтардың өмір сапасын айқындайтын негізгі факторлардың біріне айналды.

Жаһандану жағдайында ақпараттық процестердің қарқын алуы әлем елдерінен жаңа шындықтарға икемделуді талап етуде. Бұл, ең алдымен, цифрлық технологияларды енгізу мен инновациялық шешімдер қабылдауды, сондай-ақ цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді міндеттейді. Ақпараттық қоғамның басты белгісі – барлық салаларда цифрландырудың кеңінен қолданылуы және оның адам өмірінің барлық аспектілеріне енуі.

Қазақстан да бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Тәуелсіздік алғаннан кейін ел біртіндеп цифрлық трансформацияға бет бұрды. Бастапқыда бұл интернет желісі мен телекоммуникациялық инфрақұрылымды дамытудан басталды. Кейіннен бұл үдеріс электронды үкімет жүйесін қалыптастырумен, цифрлық қызметтерді кеңейтумен, білім беру, денсаулық сақтау және мемлекеттік басқару салаларына заманауи технологияларды енгізумен жалғасты.

«Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы осы трансформацияның маңызды кезеңдерінің бірі болды. Бұл бастама мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін арттыруға, экономиканы цифрландыру арқылы өнімділікті көтеруге, бизнес пен халыққа арналған цифрлық сервистердің сапасын жақсартуға бағытталды. Бүгінде мемлекеттік қызметтердің басым бөлігі онлайн түрде көрсетіледі, цифрлық денсаулық сақтау жүйесі енгізілді, ал білім беру саласында қашықтан оқыту және цифрлық білім ресурстары кеңінен қолданылады.

Сонымен қатар жасанды интеллект (AI), үлкен деректер (Big Data), блокчейн және "заттар интернеті" (IoT) сияқты озық технологиялар да Қазақстанда біртіндеп түрлі салаларға енгізіліп жатыр. Бұл экономикалық тиімділікті арттырып қана қоймай, азаматтарға ыңғайлы әрі қауіпсіз қызметтер ұсынуға мүмкіндік беріп отыр.

Алайда цифрлық трансформациямен бірге бірқатар жаңа міндеттер мен сын-қатерлер де пайда болды. Солардың ішінде аса маңыздысы:

Халықтың цифрлық сауаттылығы – барлық азаматтардың цифрлық құралдарды пайдалану біліктілігі мен қабілетін арттыру;

Киберқауіпсіздік – мемлекет пен азаматтардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, кибершабуылдардан қорғау;

Жеке деректерді қорғау – азаматтардың құпия ақпараттарын сақтап, оны заңсыз қолданыстан сақтау;

Цифрлық теңсіздік – өңірлер арасындағы технологиялық даму деңгейінің айырмашылығын қысқарту және ауыл-аймақ тұрғындарының цифрлық мүмкіндіктерін кеңейту.

Бұл мәселелердің тиімді шешімі – елдің цифрлық болашағын, оның технологиялық егемендігін және жаһандық нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің кепілі.

Ақпараттық қоғамды тиімді қалыптастыру үшін жан-жақты және үйлесімді саясат қажет. Бұл – тек технологиялық жаңашылдықты ғана емес, сонымен қатар заңнамалық реттеуді, адами капиталды дамытуды және қоғамның саналы түрде жаңа өзгерістерге бейімделуін талап етеді.

Мемлекет, бизнес және азаматтық қоғам арасындағы серіктестік – цифрлық трансформацияның сәтті жүзеге асуының маңызды шарты. Ортақ мақсатқа ұмтылған бұл өзара іс-қимыл арқылы ғана Қазақстан тұрақты даму жолына түсіп, жаһандық цифрлық кеңістікте өз орнын нығайта алады

Алғыс білдіру, мүдделер қақтығысы. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында жүзеге асырылды (BR24993082 «Қазақстанның ақпараттық қауіпсіздігінің гуманитарлық аспектілерін және тұрақты даму мен қазақстандық қоғамның консолидациясын қамтамасыз етудегі «жұмсақ күш» компоненттерін кешенді зерттеу»).

Авторлардың қосқан үлесі.

Ибраева А.Е. – хат-хабарға жауапты автор, мақаланың әдістемесін, тарихнамасын, талдауы мен нәтижелерін ғылыми тұрғыда қарастырды.

Сарсенова С.Н. – ғылыми мақаланы жазуда талдау жасады, өз ұсыныстарын енгізді.
Кондыкерова К.Ж. – ғылыми мақала техникалық талаптарға сәйкес рәсімдеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Концепции информационного общества как теории социального знания. [Электрондық ресурс]. – 2021. URL: https:// file:///C:/Users/user/Жүктеулер/1.+%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A6%D0%95%D0%9F%D0%A6%D0%98%D0%98+%D0%98%D0%9D%D0%A4%98%D0%D0%D0%D0%D09%D0%D0% 6%D0%98 %D0%9E%D0%9D%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E+%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90+%D0%9A%D009A%D090%D090%D090% E%D0%A0%D0%98%D0%98.pdf (Қаралған күні: 10.01.2025).

2. Информационное общество. [Электрондық ресурс]. – 2024. – URL: https://iphras.ru/page46589323.htm?utm_source (Қаралған күні: 10.01.2025).

3.Эра информации и новая экономика в трудах Мануэля Кастельса // Теоретический аспект. – 2015. – №4. – С. 62-68.

4. Информационные революции [Электрондық ресурс]. – 2022. – URL: https://vshot.ru/it-ebook/b02.html (Қаралған күні: 10.01.2025).

5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: Академия, 2004. – 944 с.

6. Информационное общество и феномен славы [Электрондық ресурс]. - 2023. – URL: https://www.socionauki.ru/journal/articles/129247/?utm_source (Қаралған күні: 10.01.2025).

7. Готтард Бекман. Концепции информационного общества и социальная роль информации. [Электрондық ресурс]. – 2021. – URL: https:// file:///C:/Users/user/Downloads/kontseptsii-informatsionnogo-obschestva-i-sotsialnaya-rol-informatsii.pdf (Қаралған күні: 10.01.2025).

8. Шашлова С.А. Информационное общество и его основные черты / / Международный научный журнал. – 2022. – № 17 (412).

9. Castells M. The Information Age: economics, society and culture. – M.: Higher School of Economics, 2019. – P. 159-168

10. Masuda Y. information society as a post-industrial reality. – Tokyo: Nikkei Publishing, 2018. – P. 249

11. Friedman T. the world is flat. A brief history of the 21st century. – New York: Farrar, Strauss and Giroux, 2020. – P. 28-34

12. Mancini P. Media and politics in the digital age. – Oxford: Oxford University Press, 2021. – 349 p.

13. Chadwick E. Political communication in the 21st century. – London: Palgrave Macmillan, 2022.

А.Е. Ибраева, С.Н. Сарсенова, К.Ж. Кондыкерова
Международный университет Астана, Астана, Казахстан

Информационное общество: эволюция, структурные особенности и направления развития

Аннотация. Статья посвящена всестороннему анализу понятия информационного общества, его структурных особенностей и влияния на современную социально-экономическую деятель-

ность. Информационное общество – это новая историческая стадия развития, в которой информация становится ключевым стратегическим ресурсом и определяет решения в экономической, политической, культурной и социальной сферах. В таком обществе производство, обработка, хранение и распространение информации считаются основными экономическими ценностями.

В статье особое внимание уделяется историческим предпосылкам становления информационного общества и роли научно-технического прогресса в этом процессе. Акцент сделан на стремительное развитие инновационных технологий, расширение цифровой инфраструктуры, повсеместное распространение интернета и телекоммуникационных сетей, которые рассматриваются как главные движущие силы изменений. Также подчеркивается тесная взаимосвязь информационного общества с процессами глобализации.

В результате цифровизации происходит коренное изменение экономической структуры, появляются новые виды деятельности, профессии и специальности. Система образования обновляется за счет интерактивных и дистанционных форм обучения, а коммуникационные процессы переходят на цифровые платформы. На рынке труда возрастает спрос на цифровые навыки.

Также в статье поднимаются актуальные вызовы, стоящие перед информационным обществом: цифровое неравенство (различия в доступе к интернету), угрозы кибербезопасности, конфиденциальность и защита персональных данных, изменение традиционных моделей социального взаимодействия между людьми.

Ключевые слова: информационное общество, цифровая экономика, инновации, глобализация, социальные трансформации, кибербезопасность, цифровые технологии.

A.E. Ibrayeva, S.N. Sarsenova, K.Zh. Kondykerova
Astana International University, Astana, Kazakhstan

Information Society: Evolution, Structural Features, and Development Directions

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of the concept of the information society, its structural characteristics, and its impact on modern socio-economic activity. The information society represents a new historical stage of development in which information becomes a key strategic resource that determines decisions in the economic, political, cultural, and social spheres. In such a society, the production, processing, storage, and dissemination of information are considered core economic values.

The article pays special attention to the historical prerequisites for the formation of the information society and the role of scientific and technological progress in this process. Emphasis is placed on the rapid development of innovative technologies, the expansion of digital infrastructure, and the widespread dissemination of the Internet and telecommunications networks, which are regarded as the main driving forces of change. The close relationship between the information society and globalization processes is also emphasized.

As a result of digitalization, the economic structure undergoes a fundamental transformation, giving rise to new types of activities, professions, and specializations. The education system is being updated

through interactive and distance learning platforms, while communication processes are increasingly taking place on digital platforms. The labor market is also witnessing growing demand for digital skills.

The article also addresses the current challenges facing the information society: digital inequality (differences in access to the Internet), cybersecurity threats, confidentiality and protection of personal data, and changes in traditional patterns of social interaction.

Keywords: information society, digital economy, innovation, globalization, social transformations, cybersecurity, digital technologies.

References

1. Kontseptsii informatsionnogo obshchestva kak teorii sotsial'nogo znaniya [Concepts of the information society as a theory of social knowledge]. [Electronic resource]. – 2021. Available at: https://file:///C:/Users/user/Жүктеулер/1.+%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A6%D0%95%D0%9F%D0%A6%D0%98%D0%98+%D0%98%D0%9D%D0%A4%98%D0%D0%D0%D0%D09%D0%D0%6%D0%98%D0%9E%D0%9D%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E+%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90+%D0%9A%D009A%D090%D090%D090%E%D0%A0%D0%98%D0%98.pdf (Accessed: 10.01.2025). [in Russian]

2. Informatsionnoe obshchestvo [Information Society] [Electronic resource]. - 2024. Available at: https://iphras.ru/page46589323.htm?utm_source (Accessed: 10.01.2025). [in Russian]

3. Era informatsii I novaya ekonomika v trudakh Manuelya [The age of information and the new economy in the works of Manuel Castells], Teoretocheskii aspekt [Theoretical aspect], 4, 62-68 (2015). [in Russian]

4. Informatsionnye revolyutsii [Information revolutions]. [Electronic resource]. - 2022. Available at: //https://vshot.ru/it-ebook/b02.html (Accessed: 10.01.2025).

5. Bell D. Gryadushie postindustrial'noe obshchestvo [The Coming post-industrial society] (Academya, Moscow, 2004, 944 p.). [in Russian]

6. Informatsionnoe obshchestvo I fenomen slavy [The Information Society and the phenomenon of Fame]. [Electronicresource]. – 2023. Available at: https://www.socionauki.ru/journal/articles/129247/?utm_source (Accessed: 10.01.2025). [in Russian]

7. Gotthard Beckman. Kontseptsii informatsionnogo obshchestva I sotsial'naya rol' informatsii [Information Society concepts and the social role of information]. [Electronic resource]. Available at: https://file:///C:/Users/user/Downloads/kontseptsii-informatsionnogo-obschestva-i-sotsialnaya-rol-informatsii.pdf (Accessed: 10.01.2025). [in Russian]

8. Shashlova S.A. Informatsionnoe obshchestvo I ego osnovnye cherty [Information Society and its main features], Mezdunarodnyi nauchnyi zhurnal [International scientific journal], 17 (412), (2022). [in Russian]

9. Castells M. The Information Age: economics, society and culture, Higher School of Economics, 159-168 (2019).

10. Masuda Y. information society as a post-industrial reality. (Nikkei Publishing, Tokyo, 2018, 249 p.).

11. Friedman T. the world is flat. A brief history of the 21st century. (Farrar, Strauss and Giroux, New York, 2020, P. 28-34).

12. Mancini P. Media and politics in the digital age. (Oxford University Press, Oxford, 2021, 349 p.).

13. Chadwick E. political communication in the 21st century. (Palgrave Macmillan, London, 2022).

Сведения об авторах:

Ибраева А.Е. **–** PhD докторант, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.
Сарсенова С.Н. **–** заң ғылымдарының кандидаты, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.
Кондыкерова К.Ж. **–** PhD, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

Ибраева А.Е. **–** PhD докторант, Международный университет Астана, Астана, Казахстан.
Сарсенова С.Н. **–** кандидат юридических наук, Международный университет Астана, Астана, Казахстан.
Кондыкерова К.Ж. **–** PhD, Международный университет Астана, Астана, Казахстан.

Ibrayeva A.E. **–** PhD student, Astana International University, Astana, Kazakhstan.
Sarsenova S.N. **–** Candidate of Law, Astana International University, Astana, Kazakhstan.
Kondykerova K.J. **–** PhD, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 11.25.40
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-115-126

Орталық Азиядағы терроризм мәселесі және Қазақстан Республикасының терроризммен күресу жолдары

Н.О. Аккожина*, Қ.Ғ. Даркенов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: akkojina@inbox.ru, darkenov_kg@enu.kz)

Аңдатпа. Бұл мақалада Орталық Азия аймағындағы терроризм мәселесінің өзектілігі талқыланып, Орталық Азия шеңберінде қауіпсіздікке байланысты терроризм мәселесіне жан-жақты талдау жасалды. Орталық Азия аймағы – қауіпсіздік тұрғысынан алғанда дүниежүзінің күрделі аймақтарының бірі болып табылады. Қазақстан Орталық Азиядағы жетекші мемлекет ретінде терроризммен күресуде айтарлықтай шараларды қолға алды. Бұл шаралар заңнамалық өзгерістерден бастап, халықаралық ынтымақтастыққа дейінгі ауқымды іс-әрекеттерді қамтиды. Соңғы жылдардағы экстремизм мен радикализмнің күшеюі осы аймақтағы қауіпсіздікке үлкен сын-қатерлер тудырды, әсіресе, интернет арқылы радикалдану үрдісі маңызды мәселеге айналды. Осы мәселелерге байланысты Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселесі өзектілігімен ерекшеленеді. Бұл мақалада, терроризммен күрестегі негізгі бағыттар, яғни терроризм мен экстремизге қарсы қабылданған заңнамалық негіздер, ШЫҰ, ҰҚШҰ, БҰҰ сынды ұйымдармен ынтымақтастық, радикалдануды алдын алу және мемлекет ішіндегі әлеуметтік факторларға талдау жасалды. Авторлар мақалада терроризмнің пайда болу себептері мен аймақтық қауіпсіздікке төндіретін қатерлерін жан-жақты талдайды. Әсіресе Қазақстан Республикасының терроризммен күрес бағытындағы құқықтық, институционалдық және халықаралық деңгейдегі іс-шаралары мен стратегияларына ерекше назар аударылады. Сонымен қатар мақалада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған алдын алу шаралары, құқық қорғау органдарының үйлесімді жұмысы, сондай-ақ діни экстремизмнің алдын алу жолдары қамтылады. Зерттеу нәтижесінде Қазақстанның терроризммен күрестегі тәжірибесі мен болашақтағы мүмкін бағыттары айқындалады.

Түйін сөздер: Аймақтық қауіпсіздік, терроризм, Ауғанстан, экстремизм, радикалды топтар, Орталық Азия.

Түсті: 05.12.2024; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Қазіргі таңда Еуропа мен Азияның қиылысында орналасқан маңызды аймақ – Орталық Азия аймағы көптеген сын-қатерлерге тап болып отыр, соның ішінде аса қатерлі қауіптердің бірі терроризм болып табылады. Терроризм – бұл адамдарға немесе топтарға қатысты зорлық-зомбылық қолдану немесе белгілі бір мақсатқа жету үшін зорлық-зомбылықпен қорқыту арқылы жасалатын қылмыстық әрекет болып табылады. Бұл әрекет халықты қорқытып, қоршаған ортада қорқыныш, үрей және шиеленісті әдейі тудыру мақсатында жүзеге асырылады. Мұндай әрекеттер қоғамға үлкен қауіп төндіреді және көбіне ашық және жария түрде жасалады. Террористік әрекеттер көптеген адамдардың өліміне әкеліп, үлкен психологиялық қысым көрсетеді. Олар материалдық және рухани құндылықтарды жойып, қалпына келмейтін шығындар әкеледі, мемлекеттер арасында дұшпандықты тудырады, соғысқа түрткі болады, әлеуметтік және ұлттық топтар арасында өшпенділік пен сенімсіздік орнатады. Тарихта мұндай өшпенділікті кейде тұтас бір ұрпақтың өмірінде де жеңу мүмкін болмай жатады. Террористік әрекеттердің басты мақсаты – әлемдік қауымдастықтағы бірлікті бұзу, әртүрлі ұлттар немесе топтар арасындағы өшпенділікті қоздыру болып табылады. Терроризмді алдын ала болжаудың қиындығы, бұл қауіппен күресуді қиындатады және бұл қылмысты алдын алу үшін кешенді шараларды жасауды қажет етеді [1].

Зерттеу әдістері мен материалдары. Орталық Азиядағы терроризмнің пайда болуын және тарихи дамуын, оның қоғамға төндіріп отырған қауіп-қатерін, пайда болу себептерін жан-жақты талдау арқылы терроризммен күресудің ең тиімді әдістерін анықтау. Сонымен қатар, Қазақстанның терроризммен күресудегі тәжірибесін, оның Қазақстан территориясында пайда болуы себептері және осыған орай қабылданған заңдар мен бағдарламалардың елдегі терроризммен күресудегі тиімділігін кешенді зерттеу.

Мақалада Орталық Азиядағы терроризмнің пайда болуы және даму тарихы талданды, сонымен қатар ішкі және сыртқы факторлардың терроризмге қарсы байланыстарын зерттеу үшін жүйелілік талдау әдісі қолданды. Қазақстан мен халықаралық құрылымдардың терроризмге қарсы шаралары зерттеу үшін салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Терроризмнің өсу және төмендеу үрдісін көрсету үшін графикалық талдау әдісі, интернеттегі радикалдану және үгіттеу мәселесін зерттеу үшін контент-анализ әдісі қолданды. Құқықтық актілер, заңнамалар және мемлекеттік бағдарламаларды зерттеу үшін сапалық талдау әдісі қолданды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Терорризмнің Орталық Азияға келуі алғашқы рет 1990 жылдары байқалды. Оларды көбінесе «басмашылар» деп атады, бұл сөз «шабуыл жасайтындар» деген мағынаны білдіреді. Сондай ақ оларды моджахедтер деп атап, зерттеулерде «джихад» ұғымынан шықты деп мәлімдейді. Басмашылық әскери-саяси қозғалыс 1917 жылғы төңкеріске жауап ретінде пайда болып, шамамен 1930 жылдардың ортасына дейін өмір сүрді.

Идеологиялық тұрғыдан қарағанда, басмашылар панисламизм мен пантүркизм сипатта болды. Түркістан ұлттық-діни автономиясын құру мақсатында, олар бұл қаланы «кәпірлерден» яғни большевиктерден азат етуге ұмтылды. Ең көп басмашылық топтар Ферғана алқабында болды. Сол кездегі танымал ұйымдар «Шура-и-Ислам», «Улема», «Алаш» болды. Басмашылықтарды кеңестік кезеңде белсенді түрде зерттеді, бұл зерттеулерде олардың әрекеттері өте теріс бағаланды. Орталық Азия аумағында әрекет ететін ішінде ең алғашқы қазіргі заманғы террористік ұйымдардың бірі «Өзбекстанның Ислам қозғалысы» (ӨИҚ) болып табылады. Бұл ұйым 1996 жылы құрылды, қазіргі уақытта Орталық Азиядағы ең ірі террористік топ болып табылады. Атауынан көрініп тұрғандай, бұл ұйым исламшыл бағыттағы топ. «Өзбекстанның ислам қозғалысы» ұйымының басты мақсаты – Ислам Каримовтың билік етудегі саяси режимімен күресу ғана емес, сонымен қатар, ұйғырлар қоныстанған Қытай және Орталық Азияның барлық бес мемлекетінің аумағында исламдық мемлекет құру болды. Аталған ислам мемлекетінің орталығы – Ферғана алқабы, дәлірек айтқанда Наманган, Әндіжан, Ош, Ферғана бойындағы аймақ болды. Бұдан басқа Орталық Азиядағы ең белсенді террористік ұйымдардың бірі - Хизб-ут-Тахрир ұйымы. Аталған ұйым 1953 жылы Иерусалимде құрылған. Ал Орталық Азияға Хизб-ут-Тахрир 1995 жылы келді. 1998 жылы Қазақстанда аталған ұйымның әрекеттері алғаш рет Оңтүстік Қазақстан облысында байқалды. Оңтүстік Қазақстан облысында Хизб-ут-Тахрир партиясы қол қойған, республикада конституциялық құрылымды өзгертуді көздейтін парақшалар мен кітапшалардың заңсыз таратылғаны алғаш рет тіркелді. Ұйымның басты мақсаты – мұсылман үмбетін Дар әл-Исламға қайтару, шариғат заңдарының үстемдігін орнату және Халифат құру болды. Ұйым өз мақсатына жету әрекеттерін бірнеше кезеңдерге бөліп жоспарлады. Алғашқы кезеңде мұсылмандар арасында ағартушылық жұмыстары жүргізілді. Екінші кезеңде партияның жақтастары Халифат идеясын өз отандастары арасында тарата бастайды. Ұйымның соңғы мақсаты – зайырлы режимді құлатып, орнына Халифат құрылып, халифтің билігін орнату болды. Ұйым күш қолдануды толықтай жоққа шығарды, яғни "Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) алғашқы мемлекеттік құдалауға қарамастан, ол тек саяси әдістер мен интеллектуалды қабілеттерді пайдаланып құрғанын» еске салады. Ұйым бейбіт сипатта болғандықтан, көптеген мемлекеттер, соның ішінде Ұлыбритания сияқты Еуропа елдері заңды деп мойындады. Ал Орталық Азия мен Ресей аумағында ұйым террористік деп танылып, тыйым салынды. 2005 жылы Қазақстанда Хизб-ут-Тахрир ұйымы Астана қалалық сотының шешімімен экстремистік ұйым деп танылды. Соңғы уақытта баспасөз беттерінде «Акромийа» деп аталатын террористік ұйым жиі кездесе бастады. Бұл ұйым 1990 жылдардың ортасында Хизб-ут-Тахрирдің бұрынғы мүшесі Акрам Юлдашевпен құрылған еді. Акромийлардың басты мақсаты – Өзбекстанда исламдық мемлекет құру болды. Ұйым зорлық-зомбылық әдістерін қолдануға рұқсат берді. Алғашқы «сынақ алаңы» ретінде Әндіжан болды. Аталған ұйымдардың әрекеттері және басты мақсаттары мен идеяларын зерттей отырып, Орталық Азиядағы қазіргі заманғы террориристтік ұйымдардың пайда болуы панисламизм идеологиясының қайта жандануымен байланыстырылады. Яғни, бұл ұйымдардың мақсаты зайырлы билікпен күресіп, ислам мемлекетін құру болды. Тереңірек айтқанда, аталған ұйымдар

ислам Халифатын жаһандық діни-саяси жүйе ретінде құруды көздеп, ұлтшылдықты жоққа шығарды [2].

Жоғарыда айтылған деректер бойынша, Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселесі бұрынғы кеңестік республикалар тәуелсіздік алғаннан бері аса өзекті тақырыптардың бірі болып қала береді. Орталық Азия мемлекеттері тәуелсіздікке қол жеткізген кезде экономикасы әлсіз мемлекеттердің бірі болды, осыған байланысты қоғам да тұрақсыз болған кезең болды. 1996 жылы Ауғанстанда тәліптер билікке келген кезде, Орталық Азиядағы қауіпсіздік жағдай одан әрі күрделене түсті. Енді Орталық Азия ерекше сипаттағы мемлекетпен шекаралас болды. Тәліптердің солтүстікке қарай жылжуы мүмкін деген болжамдар Орталық Азия елдерін алаңдатты. Ауғанстан «Аль-Каида», «Өзбекстанның Ислам қозғалысы», «Хизб ут-Тахрир» және «Шығыс Түркістанның Ислам қозғалысы» сияқты көптеген аймақтық және жаһандық террористік ұйымдарға пана болды. АҚШ тәліптердің режимін 2001 жылы құлатқаннан кейін де Ауғанстан ұзаққа созылған азаматтық соғыс, теракілер және трансшекаралық қылмыстардан зардап шегуді жалғастырды. 2003 жылы АҚШ Иракқа басып кіргеннен кейін «араб көктемі» басталып, Таяу Шығыс хаосқа ұшырады және мұсылман әлемінде үстемдікке ұмтылған «Ислам мемлекеті» құрылды. Экстремистік идеологияның ықпалына түскен Орталық Азиядан шыққан көптеген адамдар осы топқа қосылды [3]. Осылайша аталған факторлар Орталық Азия аймағында терроризмнің пайда болуына және таралуына қолайлы жағдай туғызды.

Террористік әрекеттер – бұл адамзатқа, қоғамға, мемлекетке қарсы жасалатын ең қауіпті қылмыстың бірі. Терроризм – жергілікті, аймақтық, ұлттық және жаһандық деңгейлерде жүзеге асырылады. Жаһандану және заманауи технологиялардың дамуы нәтижесінде терроризммен күрес мәселесі күннен-күнге күрделене түсіп және барлық мемлекеттер үшін жаһандық сипатқа ие болып отыр. Қазіргі уақытта Орталық Азия елдеріне төнетін террористік қауіптерді ішкі және сыртқы деп бөлуге болады. Жоғарыда аталып өткен террористтік ұйымдар және Ауғанстан мәселесі сыртқы қауіп болса, ішкі қауіптер аймақтағы кедейлік, жұмыссыздық, халықтың аз бөлігінің шеттетілуі сияқты мәселелер, күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайдан туындайды. Аталған мәселелер нәтижесі ретінде экстремистік және террористік қозғалыстардың пайда болу қаупі бар. Айтылып кеткендей, сыртқы факторлар аймақты қоршап тұрған «ыстық нүктелермен» байланысты, олар Орталық Азия айналасында орналасқан және «исламдық тұрақсыздық доғасын» құрайды (1-кесте) [4].

1-кесте. Орталық Азиядағы террорлық шабуылдардың 1990 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі хронологиясы

Жыл	Мемлекет	Оқиға	Сипаттама
1992-1997	Тәжікстан	Азаматтық соғыс	Азаматтық соғыс кезінде көптеген террористік шабуылдар орын алды. Исламдық жаңғыру партиясының белсенділігі байқалды.

1999	Өзбекстан	Ташкенттегі жарылыстар	Өзбекстанның исламдық қозғалысы (ӨИҚ) Ташкентте үкіметті құлатуға бағытталған жарылыстарды ұйымдастырды.
2004	Өзбекстан	Бұхара мен Ташкенттегі жарылыстар	Исламшыл экстремистердің шабуылдары, ондаған адам қаза тапты.
2010	Қырғызстан	Ош оқиғалары	Президент Бакиевті биліктен тайдырғаннан кейін оңтүстік Қырғызстанда экстремистік топтардың қатысуымен қақтығыстар болды.
2011	Қазақстан	Ақтөбе мен Тараздағы жарылыстар	Қазақстандағы алғашқы ірі тактілер, полиция және мемлекеттік нысандарға қарсы шабуылдар жасалды.
2016	Қазақстан	Ақтөбедегі шабуылдар	Радикалды исламшылдар қару-жарақ дүкендері мен әскери базаны шабуылдады, бірнеше адам қаза тапты.
2017	Тәжікстан	Туристерге шабуыл	ӨИҚ мүшелері шетелдік туристерге шабуыл жасап, бірнеше адам қаза болды.
2018	Қырғызстан	Қанттағы ресейлік әскери базаға шабуыл	Боевиктер Қырғызстандағы ресейлік әскери базаға жасаған шабуыл жасады.
2019	Тәжікстан	Худжанд түрмесіндегі көтеріліс	ӨИҚ боевиктері ұйымдастырған түрмедегі теракт және жаппай бүлік.
2022	Қазақстан	Қаңтар оқиғасы (газ бағасының өсуіне байланысты наразылықтар)	Экстремистік топтардың ықпалымен байланысты болуы мүмкін деген зорлық-зомбылықпен қатар жүретін көтеріліс.

Орталық Азия мемлекеттерінің тарихи мұрасы, этникалық-мәдени әртүрлілігі және геосаяси ерекшеліктері аймақтың қауіпсіздік пен дамудың бірегей қалыптасуына ықпал етеді. Соңғы айларда «Ислам мемлекеті – Хорасан уәлаяты» (ИГВХ) өз үгіт-насихат жұмыстарын кеңейтіп, онлайн-платформаларда, аудио және видео түрінде тұрақты контент ағыны көбейгені байқалады. Экстремистер Орталық Азиядан, әсіресе Өзбекстан мен Тәжікстаннан қолдау жинау, қаржы тарту және жауынгерлерді жалдау үшін ақпараттық науқанын белсенді жүргізуде. Бұл үгіт-насихат жұмыстары өзбек және тәжік тілдерінде таралатын «Аль-Азаим» медиа орталығы арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты, Орталық Азиядағы жастардың радикалдануы – бұл тағы бір күрделі мәселеге айналды. ИГВХ Telegram қосымшасын пайдаланып, пікірталас арналарының желісін құрып, үгіт-насихатты насихаттау және жаңа мүшелерді тарту үшін жұмыс

істейді. Осы аймақтағы үгіт-насихат қызметін күшейту арқылы ИГВХ аймақ үкіметтерін ашық сынап, оларға қауіп төндіруде. Яғни интернет желісі арқылы үгіттеу қазіргі уақыттағы тағы бір үлкен мәселелердің бірі болып табылады [5].

Талқыланып отырған мәселе бойынша, Қазақстанға келетін болсақ, Ерлан Кариннің айтуынша, 1990 жылдардың соңында және 2000 жылдардың басында Қазақстандағы терроризм мәселесі ел аумағында «сырттан келген» террористердің жасырынып жүруімен байланысты болды. Алайда, 2000 жылдардың ортасында жағдай өзгере бастады. Қазақстан азаматтарының террористік әрекеттерге қатысуы жиілей түсті, олар посткеңестік мемлекеттер аясында және алыс шетелдерде де террористік топтарға қосыла бастады. Мысалы, «Орталық Азия моджахедтер жамағаты» тобы 2004 жылы Өзбекстанда бірнеше теракт ұйымдастырды және деректер бойынша құрамында қазақстандықтар да болды. Қазақстанда терроризм 2005-2011 жылдар аралығында ішкі қауіпке айналды. Осы уақытта экстремизм мен терроризмге байланысты қылмыстар үшін жауапқа тартылған қазақстандықтардың саны арта түсті. 2011–2012 жылдары террористер мемлекеттік билік құрылымдарына ашық шабуыл жасады. Мысалы, 2011 жылы Ақтөбеде Ұлттық қауіпсіздік комитеті (әрі қарай – ҰҚК) департаментінің ғимаратында және Астанадағы ҰҚК тергеу изоляторының жанында жарылыстар болды. 2011 жылдың қазан айында болған Атыраудағы екі жарылыстан кейін терроризм алғаш рет ұлттық қауіпсіздікке төнген қауіп ретінде ресми түрде танылып, Қылмыстық кодекске сәйкес іс қозғалды [6]. Аталған жағдайлардан кейін, Қазақстан үкіметі терроризмге қарсы шаралар қабылдай бастады. 2016 жылы Ақтөбеде қару-жарақ дүкендеріне және әскери базаға шабуылдар жасалды, бұл бірнеше адамның өмірін қиды. Бұл шабуылдарды радикалды исламшыл топтар жүзеге асырды. 2022 жылдың қаңтарында Алматы қаласында жаппай тәртіпсіздік орын алып, бұл оқиғаны Қазақстан Республикасының үкіметі террористік шабуыл деп бағалады. Осыған жауап ретінде президент Қасым-Жомарт Тоқаев экстремизм мен терроризмге қарсы күресті күшейтті [7].

Аталған жағдайларды қорытындылай келе, мамандар Қазақстан Республикасы территориясында терроризмнің дамуының келесідей себептерін анықтады:

1. Халық арасында исламданудың өсуі және қоғамның жіктелуі. Қоғамның осал топтары ваххабистердің ықпалына түсіп, үлкен қауымдар құруға мүмкіндік береді.

2. Халық санының күрт өсуі экстремистік ұйымдардың дамуына алғышарттар жасайды.

3. Ауғанстанға жақын орналасуы. Бұл аймақ тұрақсыздықтың ошағы ретінде террористік қауіп төндіреді.

4. 2011 жылға дейін мемлекет терроризмді ресми түрде мойындамауы келеңіз нәтижеге әкелді. Бұл террористерге тактілерге дайындалуға мүмкіндік берді және осы уақытта кейбір діни қауымдар өз ережелерін қатаң ұстана бастады.

5. Арнайы қызметтердің тәжірибесі жеткіліксіз болуына байланысты, терроризмге қарсы тұруға дайын болмады.

6. Әлеуметтік желілер. Интернетте тыйым салынған әрекеттерді насихаттау арқылы қауіпті күшейтті [8].

Жоғарыда атап өтілген мәселелерге байланысты, Қазақстан Республикасында мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ұлттық деңгейде арнайы

бағдарламалар қабылданып, құқық қорғау органдарының жұмысы күшейтілді. Террористік және экстремистік топтардың әрекеттерін алдын алу үшін заманауи технологиялар қолданыла бастады. Сонымен қатар, халықаралық ынтымақтастықты дамытып, шетелдік қауіптерге қарсы күрес бойынша шараларды жүзеге асырылу басталды. «Аль-Каида», «Асбат аль-Ансар», «Мұсылман бауырлар», «Боз гурд», «Орталық Азия моджахедтер жамағаты», «Өзбекстанның Ислам қозғалысы», «Шығыс Түркістан Ислам партиясы», «Күрд халықтық конгресі», «Лашкар-и-Тайба», «Хизб-ут-Тахрир», «Таблиги жамағат», «Әлеуметтік реформалар қоғамы», «АУМ Синрикё», «Шығыс Түркістанды азат ету ұйымы» және «Халифат сарбаздары» ұйымдары Қазақстан Республикасында тыйым салынған террористік және экстремистік ұйымдардың тізіміне енгізілді. Бұл ұйымдар терроризм мен экстремизмді насихаттау арқылы елдің қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіреді, сол себепті олардың қызметіне заңмен тыйым салынған. Қазақстан терроризмге қарсы күреске бағытталған 14 халықаралық құжатқа қосылды. Орталық Азиядағы тұрақтылық пен қауіпсіздікке төнген қауіп-қатерлерді болдырмау мақсатында Қазақстан Республикасы аймақтағы басқа мемлекеттермен тығыз байланыс орнатты [7]. Қауіпсіздік мәселелері Қазақстанды 1996 жылы Шанхай бестігіне қосылуға итермеледі, бұл ұйым 2001 жылы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) болып өзгертілді. 1992 жылы Ұжымдық қауіпсіздік шартына қол қойып, бұл шарт негізінде 2002 жылы құрылған Ұжымдық қауіпсіздік шарт ұйымына мүше болды. Сонымен қатар, 1998 жылдан бастап қабылданған бірқатар ұлттық заңдар осы қауіптерге қарсы іс-қимылдың негізін қалады. Бұл Қазақстан Республикасының «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңы, «Терроризмге қарсы күрес туралы» заңы, «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңы, «Заңсыз жолмен алынған кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» заңы, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негіздерін қалады. Сонымен қатар, интернеттегі экстремистік идеяларды таратушылар, тіпті әлеуметтік желілердегі жазбаларды бөлісушілер де қылмыстық және әкімшілік жауапкершілікке тартылады. Интернет арқылы үгіттеуге қарсы ақпараттық қарсы іс-қимыл – жаңа бағыт болғандықтан, 2012-2013 жылдары жасақталып, заңнамалық негізге енгізілді. 2013 жылғы «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» заңнамаға сәйкес, мемлекеттік құрылымдар экстремизмге қарсы ақпараттық жұмыстарға бұқаралық ақпарат құралдарын, заңды тұлғаларды, азаматтық қоғам мен діни қызметкерлерді тартуды міндеттеді [9]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының азаматтарына шетелдегі соғыстарға қатысуға тыйым салынады. Үкімет Ирак пен Сириядағы терроризмге белсенді қатысқан содырларға айып тағып, басқа оралған азаматтарды қоғамға қайта қосуға көмектесуде, соның ішінде теологиялық кеңес беру, психологиялық, әлеуметтік және білім беру қолдауын қамтамасыз етті. 2019 жылдан 2021 жылға дейін Қазақстан Ирак пен Сириядан 600-ден астам азаматын, оның ішінде әйелдер мен балаларды елге қайтарды. 2022 жылы үкімет діни «экстремизм» және терроризммен күрес бойынша бес жылдық бағдарламаны аяқтады, осы бағдарламаға сәйкес құқық қорғау органдары мен прокурорлар әлі де терроризм немесе экстремизммен күресте кең өкілеттіктерге ие болып қала береді. Сонымен қатар, «Қазақстанның шекара қызметі» және басқа

агенттіктер шетелдік террористермен байланысы бар адамдардың мемлекетке кіруін және шығуын немесе транзиттін болдырмау үшін белсенді жұмыс атқарып, 2018 жылдан бері Қазақстан жолаушыларды тексеру үшін API және PNR жүйелерін қолданып келеді. Сонымен қатар, Қазақстан қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы әрекет ететін «Еуразиялық топқа» (ЕАГ) мүше болды [10].

Қорытынды

Қоғамдағы ынтымақтастықты күшейтіп, радикалды идеологияға қарсы тұру үшін тұрқты және біртұтас негізді қамтамасыз ету – терроризмге қарсы күрестегі басты міндеттердің бірі болып табылады. Терроризм қаупі мемлекеттің сыртқы және ішкі мәселерге тікелей байланысты болғандықтан, Қазақстан Республикасы осы мәселе бойынша жүйелі түрде шаралар атқарды. Біріншіден, кешенді әрекет ететін заңнамалық негіз қалыптастырды. Сонымен қатар, халықаралық деңгейде үйлесімді жұмыс жасау, ақпарат алмасу және бірлескен стратегияларды дамыту өте маңызы бар Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Ұжымдық қауіпсіздік шарт ұйымы және т.б. халықаралық ұйымдарға мүшелік етіп, терроризмге қарсы бірлескен бағдарламалар мен шараларды іске асырып келеді. Бұл заңдар мен шаралардың тиімділігі Global Terrorism Index нәтижесі бойынша байқалды. Қазақстан бұл тізімде 93-орынға ие болып, қауіпсіз елдер қатарына кірді. Яғни, мұнда бұл қауіптің алдын алу мақсатында аналитикалық-сарапшылық құралдардан басқа, сонымен қатар белгілі идеологияға қарсы тиімді әдістерін әзірлеу және қоғамды маңызды ұлттық және адамзаттық құндылықтар негізінде біріктіруді қажет етеді. Мемлекет ішіндегі мәселелерге келетін болсақ, Қазақстанда халықтың білім деңгейін көтеру және жастармен жұмыс жасау мақсатында бірқатар шаралар жасалды. Жаңа мектептер салынып, жастарға діни сауаттылықты арттыру мақсатында теологтар мен психологтар жұмыс істеуін бастады. Бұл мамандар жастарды экстремистік идеялардан алшақ ұстауға және оларды дұрыс бағытта тәрбиелеуге үлес қосып отыр. Дегенмен, бұл қауіптің түрі әлем бойынша өзектілігін жоғалтпауына байланысты, үкімет тарапынан жасалған кешенді шаралар мен бағдарламаларды әлі де жалғастыруды қажет етеді.

Авторлардың қосқан үлесі.

Аккожина Н.О. – хат-хабарға жауапты автор, зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеп, теориялық базасын қалыптастырды және мақаланың негізгі нұсқасын жазды.

Даркенов Қ.Ғ. – деректерді жинап, талдау жұмыстарын жүргізді, сондай-ақ мақаланың құрылымын жетілдіріп, соңғы редакциялаумен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Шамсодинова Т.М., Чурбанова К.Е. Терроризм как глобальная проблема современности. [Электронный ресурс]. URL: https://kiiut.ru/conferencion/conferencXV.pdf#page=153 (Дата обращения: 01.12.2024).

2. Сыроежкин К.Л., Лаумулин М.Т., Курманбаева Ш.А. Динамика количественных и качественных изменений терроризма и геополитики. [Электронный ресурс]. URL: http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Syroejkin%20Laumulin%20Kurmanbaeva.pdf (Дата обращения: 01.12.2024).

3. Чжао Хуашен. Перемены в Центральной Азии: откуда берутся риски для безопасности. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/peremeny-v-tsentralnoy-azii-otkuda-berutsya-riski/ (Дата обращения: 01.12.2024).

4. Трусова А.А., Черняев М.С. Угроза терроризма в Центральной Азии: предпосылки, направления, проблемы региональной безопасности // Постсоветские исследования. – 2020. – Т.3. – № 6. – С. 5-6.

5. Правеш Кумар Гупта. Повышение устойчивости стратегии противодействия терроризму в центральной Азии. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/povyshenie-ustoychivosti/ (Дата обращения: 01.12.2024).

6. Казанцев А., Гусев Л. Террористический акт в Актобе – симптом роста террористической активности на всем постсоветском пространстве. [Электронный ресурс]. URL: https://mgimo.ru/about/news/experts/simptom-rosta/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (Дата обращения: 01.12.2024)

7. Борьба с терроризмом и экстремизмом в Казахстане. [Электронный ресурс]. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/589?lang=ru (Дата обращения: 01.12.2024)

8. Дусметова С.И., Налибай А.А. Проблема терроризма в Республике. [Электронный ресурс]. URL: file:///Users/imac/Downloads/problema-terrorizma-v-respublike-kazahstan.pdf (Дата обращения: 01.12.2024)

9. Решетняк А. Опасные сет: как бороться с онлайн радикализацией в Казахстане. [Электронный ресурс]. URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/09/%D0%A0%D0%B5%D1%88%D0%B5%D1%82%D0%BD%D1%8F%D0%BA_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0_.pdf (Дата обращения: 01.12.2024)

10. Security challenges in Kazahstan: Adressing terrorism at home and abroad. [Electronic resource]. Available at: https://tacticsinstitute.com/asia/security-challenges-in-kazakhstan-addressing-terrorism-at-home-and-abroad/ (Accessed: 01.12.2024)

11. Kazakhstan Reaches Level Free from Terrorism Impact. [Electronic resource]. – 2024. Available at: https://astanatimes.com/2023/08/kazakhstan-reaches-level-free-from-terrorism-impact/ (Accessed: 01.12.2024)

Н.О. Аккожина, К.Г. Даркенов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Проблема терроризма в Центральной Азии и пути борьбы с терроризмом в Республике Казахстан

Аннотация. В данной статье обсуждается актуальность проблемы терроризма в регионе Центральной Азии, проводится всесторонний анализ вопроса терроризма в контексте безопасности

Центральной Азии. Казахстан, будучи ведущим государством Центральной Азии, предпринял значительные меры в борьбе с терроризмом. Эти меры охватывают широкий спектр действий, начиная от законодательных изменений и заканчивая международным сотрудничеством. Усиление экстремизма и радикализма в последние годы создает реальные угрозы безопасности в этом регионе, особенно процесс радикализации через интернет стал один из важных проблем. В связи с этим проблема безопасности в Центральной Азии остается актуальной. В данной статье рассматриваются основные направления борьбы с терроризмом, такие как законодательные основы противодействия терроризму и экстремизму, сотрудничество с такими организациями, как ШОС, ОДКБ предотвращение радикализации и анализ социальных факторов внутри государства. Авторы статьи всесторонне анализируют причины возникновения терроризма и угрозы, которые он представляет для региональной безопасности. Особое внимание уделяется правовым, институциональным и международным мерам и стратегиям Республики Казахстан в борьбе с терроризмом. Кроме того, в статье рассматриваются профилактические меры, направленные на обеспечение национальной безопасности, скоординированная деятельность правоохранительных органов, а также пути предупреждения религиозного экстремизма. В результате исследования выявлен опыт Казахстана в противодействии терроризму и определены возможные направления дальнейшей борьбы с этой угрозой.

Ключевые слова. Региональная безопасность, терроризм, Афганистан, экстремизм, радикальные группы, Центральная Азия.

N.O. Akkozhina, K.G. Darkenov
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Problem of Terrorism in Central Asia and Ways to Combat Terrorism in the Republic of Kazakhstan

Abstract. This article discusses the relevance of the problem of terrorism in the Central Asian region and provides a comprehensive analysis of terrorism issues in the context of Central Asia's security. Kazakhstan, as the leading state in Central Asia, has undertaken significant measures in the fight against terrorism. These measures encompass a wide range of actions, from legislative changes to international cooperation. The rise of extremism and radicalism in recent years has posed serious security challenges in this region, especially with the growing issue of radicalization through the internet. In this regard, the issue of security in Central Asia stands out for its relevance. This article examines the main directions in combating terrorism, including legislative foundations for countering terrorism and extremism, cooperation with organizations such as the SCO, CSTO, and UN, prevention of radicalization, and analysis of social factors within the state. The authors of the article provide a comprehensive analysis of the causes of terrorism and the threats it poses to regional security. Special attention is given to the legal, institutional, and international measures and strategies of the Republic of Kazakhstan in combating terrorism. In addition, the article examines preventive measures aimed at ensuring national security, the coordinated efforts of law enforcement agencies, as well as approaches to preventing religious

extremism. As a result of the study, Kazakhstan's experience in countering terrorism is revealed, and possible future directions for combating this threat are identified.

Keywords. Regional security, terrorism, Afghanistan, extremism, radical groups, Central Asia.

References

1. Shamsodinova T.M., Churbanova K.E. Terrorizm kak global'naya problema sovremennosti [Terrorism as a Global Problem of Modernity]. [Electronic resource]. Available at: https://kiiut.ru/conferencion/conferencXV.pdf#page=153 (Accessed: 01.12.2024). [in Russian]

2. Syroezhkin K.L., Laumulin M.T., Kurmanbaeva Sh.A. Dinamika kolichestvennykh I kachestvennykh izmenenii terrorizma I geopolitiki [Dynamics of Quantitative and Qualitative Changes in Terrorism and Geopolitics]. [Electronic resource]. Available at: http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Syroejkin%20Laumulin%20Kurmanbaeva.pdf (Accessed: 01.12.2024). [in Russian]

3. Chzhao Khuasheng. Peremeny v Tsentral'noi Azii: otkuda berutsya riski dlya bezopasnosti? [Changes in Central Asia: Where Do Security Risks Come From?] [Electronic resource]. Available at: https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/peremeny-v-tsentralnoy-azii-otkuda-berutsya-riski/ (Accessed: 01.12.2024). [in Russian]

4. Trusova A.A., Chernyaev M.S. Ugroza terrorizma v Tsentral'noi Azii: predposylki, napravleniya, problem regional'noi bezopasnosti [The Threat of Terrorism in Central Asia: Preconditions, Directions, and Regional Security Issues], Postsovetskie issledovaniya [Post-Soviet Studies], 3, 6, 5-6 (2020). [in Russian]

5. Pravesh Kumar Gupta. Povyshenie ustoichivosti strategii protivodeistviya terrorizmu v Tsentral'noi Azii [Enhancing the Resilience of Counter-Terrorism Strategies in Central Asia]. [Electronic resource]. Available at: https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/povyshenie-ustoychivosti/ (Accessed: 01.12.2024). [in Russian]

6. Kazantsev A., Gusev L. Terroristicheskii akt v Aktobe – simptomy rosta terroresticheskoi aktivnosti na vsem postsovetskom prostranstve [The Terrorist Attack in Aktobe – A Symptom of Growing Terrorist Activity Across the Post-Soviet Space]. [Electronic resource]. Available at: https://mgimo.ru/about/news/experts/simptom-rosta/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (Accessed: 01.12.2024). [in Russian]

7. Bor'ba s terorizmom I ekstremizmom v Kazakhstane [Combating Terrorism and Extremism in Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/589?lang=ru (Accessed: 01.12.2024). [in Russian]

8. Dusmetova S.I., Nalibai A.A. Problema terrorizma v Respublike [The Problem of Terrorism in the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: file:///Users/imac/Downloads/problema-terrorizma-v-respublike-kazahstan.pdf (Accessed: 01.12.2024). [in Russian]

9. Reshetnyak A. Opasnye set: kak borot'sya s onlain radikalizatsiei v Kazakhstane [Dangerous Networks: How to Combat Online Radicalization in Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/09/%D0%A0%D0%B5%D1%88%D0%B5%D1%82%D0%BD%D1%8F%D0%BA_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0_.pdf (Accessed: 01.12.2024)

10. 10. Security challenges in Kazahstan: Adressing terrorism at home and abroad. [Electronic resource]. Available at: https://tacticsinstitute.com/asia/security-challenges-in-kazakhstan-addressing-terrorism-at-home-and-abroad/ (Accessed: 01.12.2024)

11. Kazakhstan Reaches Level Free from Terrorism Impact. [Electronic resource]. – 2024. Available at: https://astanatimes.com/2023/08/kazakhstan-reaches-level-free-from-terrorism-impact/ (Accessed: 01.12.2024)

Авторлар туралы мәлімет:

Аккожина Н.О. **–** Аймақтану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Даркенов Қ.Ғ. **–** тарих ғалымдарының докторы, Аймақтану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Аккожина Н.О. **–** PhD докторант кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Даркенов К.Ғ. **–** доктор исторических наук, профессор кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Akkozhina N.O. **–** PhD student at the Department of Regional Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Darkenov K.G. **–** Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ҒТАМР 11.25.15
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-127-139

Энергетика ресурстарын басқару және энергетика секторындағы қауіптердің алдын алу саласындағы Еуропалық одақтың институциялық тәжірибесі

А.А. Адирбаева[1], А.С. Абилдаев[2], Б. Сейлхан*[3]

[1]Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан
[2]Адам құқықтары жөніндегі Уәкілдің Атырау облысы бойынша өкілі, Атырау, Қазақстан
[3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aliya.adirbayeva@mail.ru, a.almaz1976@gmail.com, balausa_95_07@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Еуропалық одақтың энергетикалық ресурстарды басқару және энергетика саласындағы қауіптердің алдын алу саласындағы жинақталған тәжірибесі қарастырылған. Таңдалған зерттеу тақырыбының өзектілігі әлемдегі күрделі экономикалық және саяси жағдай Еуропалық Одақты өзінің энергетикалық саясатын жаңартылатын энергия көздерін өндіруге және пайдалануға қайта бағыттауға мәжбүр еткендігіне байланысты. Зерттеудің мақсаты-Еуропалық одақтың энергетикалық ресурстарды басқару және энергетикалық қауіпсіздікке төнетін қауіптердің алдын алу саласындағы институционалдық тәжірибесін талдау. Негізгі тәсіл ретінде энергетикалық қауіпсіздік жүйесінің жұмыс істеуі мен дамуы барысында алынған энергетикалық ресурстарды басқару бойынша Еуропалық Одақтың жинақталған тәжірибесін талдауға мүмкіндік беретін жүйелік тәсіл қолданылды. Таза энергиямен қамтамасыз ету мәселесі климаттың өзгеруін, энергияға жаһандық сұраныстың артуын және болашақ жеткізілімдерге қатысты белгісіздікті ескере отырып, Еуропа үшін ғана емес, бүкіл әлемдік қауымдастық үшін ажырамас сынаққа айналуда. Баламалы энергетиканы дамытудағы Еуропалық Одақтың тәжірибесі басқа елдер үшін, атап айтқанда, Орталық Азия елдері үшін пайдалы болуы мүмкін, өйткені дәл осы өңірдің елдеріне басталған энергетикалық дағдарыс жағдайында Еуропалық Одақтың мүдделері қайта бағдарланған. Қорытындылай келе, автор бүгінгі таңда Еуропалық Одақ тарапынан қабылданған барлық шаралар негізінен ұсыныс жағын ескермей, энергетикалық ресурстарға сұранысты Үйлестірілген төмендетуге бағытталған деген қорытындыға келеді. Осыған байланысты осы мәселені шешуге бағытталған екі бастама жиынтығы ұсынылады.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, энергетикалық ресурстар, институционалдық тәжірибе, энергетикалық қауіпсіздік, энергетикалық сала, қауіптер, энергетика, өркениетті әлем.

Түсті: 05.02.2025; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Қазіргі экономикалық және геосаяси жағдайларда, әсіресе 20-21 ғасырлар тоғысында энергетиканың қоғам дамуы үшін маңыздылығын ескере отырып, энергетикалық қауіпсіздік кез келген мемлекет үшін ұлттық қауіпсіздіктің маңызды аспектілерінің біріне айналды. Соңғы онжылдықтарда «өркениетті әлем» тұрғысынан энергетикалық қауіпсіздік негізінен тұтынушыларды экономикалық қолайлы бағамен отын-энергетиканың жеткілікті көлемімен және сапасымен сенімді қамтамасыз етуді білдіреді. Бұл екі аспект Халықаралық энергетикалық агенттіктің (ХЭА) – World Energy Outlook 2022 [1] шолуында ерекше атап өтілген, ол энергетикалық қауіпсіздік тек энергияға үздіксіз қолжетімділікті қамтамасыз етуді ғана емес, сондай-ақ қолжетімді бағамен қуат көздерінің қолжетімділігіне кепілдік беруді де қамтитынын растайды. .

2021 жылға дейін климаттың жаһандық өзгеруі және оған қарсы күрес жаһандық энергетикалық қауіпсіздікке негізгі қатер ретінде аталды, дегенмен геосаяси фактор да маңызды болып қала берді. Бірақ бүгінде ол алдыңғы қатарға шығып, әлемдік экономика мен энергетиканың одан әрі дамуын анықтайды, қалыптасқан үрдістер мен жетекші елдердің энергетикалық саясатының негізгі ережелерін өзгертеді, соның ішінде энергетикалық сектордағы қатерлердің алдын алу туралы.

Халықаралық валюта қоры да әлемдік экономиканың әртүрлі технологиялық стандарттары, трансшекаралық төлем жүйелері және резервтік валюталары бар геосаяси блоктарға бөлінуінің елеулі тәуекелдеріне алаңдаушылық білдірді [2]. Бұл бөлу энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бағыттары мен шаралары туралы қалыптасқан идеяларға күмән келтіреді. Бүгінгі таңда бұл саладағы ең маңызды өзгерістер Еуропалық Одақ (ЕО) пен оған мүше елдерде орын алуда.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Негізгі әдіс ретінде жүйелі тәсіл қолданылды, бұл энергетикалық қауіпсіздік жүйесінің жұмыс істеуі мен дамуы процесінде алынған энергия ресурстарын басқару бойынша ЕО-ның жинақталған тәжірибесіне талдау жүргізуге мүмкіндік берді. Жұмыста жалпы ғылыми әдістердің ішінде талдау, синтез, индукция, дедукция, диагностика және болжам қолданылды. Арнайы (жеке ғылыми) әдістер категориясына құрылымдық, институционалдық, салыстырмалы құқықтық және кешенді талдау әдісі жатады.

Бүгінгі күрделі халықаралық жағдайда, әрбір ел қысым көрсету және өзінің ұлттық мүдделерін ілгерілету үшін барлық қолда бар құралдарды пайдалануға ұмтылған кезде, ЕО-қа мүше мемлекеттер көмірсутегі ресурстарының импортына үнемі тәуелді болғандықтан, осалдықтың жоғарылауын сезінеді және сезінуде. Олар да халықаралық аренада өздерінің күші мен ықпалын толық көрсете алмай, осыны еңсеруге ұмтылуда.

Соңғы 20 жылда ЕО-тың энергетикалық қауіпсіздігі саласындағы негізгі стратегиялық бағыттары мыналар болды:

- ішкі энергия нарығын дамыту және энергия тиімділігін арттыру;
- ұлттық энергия өндірісіндегі жаңартылатын энергия көздерінің (ЖЭК) үлесін арттыру;

• энергиямен қамтамасыз етуді әртараптандыру.

Осы бағытта қабылданған шаралар, мысалы, Үшінші энергия пакетінің (ҮЭП) директивалары мен ережелері және газ саудасы үшін трансшекаралық спот алмасу алаңдарын құру сыртқы экспорттаушылардың экономикалық және саяси мүмкіндіктерін айтарлықтай шектеді. Мұның барлығы энергетикалық саланың ресурстарды өндіруден бастап оларды халыққа жеткізуге дейінгі бүкіл өндірістік циклін бақылауға, сондай-ақ тұрақты сұранысты қамтамасыз ететін және ресурстарды геологиялық барлау мен өндіруді жоспарлауға мүмкіндік беретін ұзақ мерзімді келісімшарттар жасауға бағытталған болатын. ЕО-ның негізгі ұмтылысы – көмірсутектер орталық рөл атқармайтындай етіп энергия тұтынуды қайта құрылымдау [3]. Осы мақсатқа жету үшін ЕО-ға мүше мемлекеттер ұзақ мерзімді перспективада 2050 жылға қарай көміртекті отынды тұтынуды, соның ішінде, тұтынуды жою арқылы таза және климаттық бейтарап энергиямен қамтамасыз етуге ұмтылуда. Энергетикалық қауіпсіздік және саяси тәуекелдерді азайту энергетикалық тәуелсіздік жағдайында ғана мүмкін.

Нәтижелер мен талқылаулар

ЕО-тың энергетикалық ресурстарды басқару және энергетикалық сектордағы қатерлердің алдын алу бойынша маңызды институционалдық тәжірибесі бар. Міне, осы тәжірибенің кейбір негізгі аспектілері:

1. Еуропалық комиссия (ЕК): ЕО энергетикалық саясатын әзірлеуде және үйлестіруде маңызды рөл атқарады. Ол халықаралық деңгейде ЕО мүдделерін білдіреді, энергия жеткізушілерімен келіссөздер жүргізеді және энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша стратегияларды әзірлейді.

2. Энергияны реттеу агенттігі (ACER): ЕО ішкі энергия нарығының жұмыс істеуін қадағалайды. Ол ұлттық реттеуші органдардың қызметін үйлестіреді және біртұтас еуропалық энергетикалық нарықтың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

3. Желілік қауіпсіздік агенттіктері (ENTSO-E, ENTSO-G): Бұл агенттіктер еуропалық электр және газ желілерінің қауіпсіздігін үйлестіруге және қамтамасыз етуге жауапты. Олар энергетикалық сектордағы қауіптердің алдын алу және оларға әрекет ету үшін стандарттар мен процедураларды әзірлейді.

4. Ядролық қауіпсіздік агенттігі (ENSREG): ЕО-дағы ядролық қондырғылардың қауіпсіздігіне жауапты. Ол қауіпсіздік ережелері мен стандарттарын әзірлейді және енгізеді, аудиттер мен тәуекелдерді бағалауды жүргізеді.

5. Еуропалық электр беру жүйесі операторларының қауымдастығы (ENTSO-E): ұлттық операторлардың жұмысын үйлестіреді.

2015 жылы құрылған ЕО Энергетикалық одағын энергетикалық қауіп-қатерлерді бірлесіп шешуге бағытталған альянс, сондай-ақ экологиялық күн тәртібімен байланысты Еуропалық жасыл келісім арқылы энергетикалық тәуелсіздікке қол жеткізу құралы ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, біртұтас ішкі нарықтың құрылысы әртүрлі елдерде әртүрлі қарқынмен жүріп жатқанын атап өткен жөн. Мемлекеттердің ЕО заңнамасын іс жүзінде қолдануға дайындығының әртүрлі деңгейлері бар, соның

ішінде энергетикалық нарықтарды ырықтандырудың жоғары дәрежесін болжайтын энергетикалық сауда туралы ережелер [4, б. 7-8].

Бүгінгі геосаяси дағдарыс, соның ішінде энергия бағасының инфляциясы энергетикалық көшу стратегиясын жүзеге асыруға ғана емес, жалпы ЕО-ның энергетикалық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. ЕО энергетикалық саясатының негізгі бағыттары бірқатар мәселелерді шешуге бағытталған:

1. Сенімді және тұрақты энергия көздеріне қолжетімділіктің болмауы.

2. Жалпыеуропалық және ұлттық деңгейде келісілген саясатты әзірлеу арқылы энергия ресурстарына қолжетімді бағаны қамтамасыз ету, сондай-ақ нарық субъектілерінің алыпсатарлық қысымынан қорғау.

3. Энергия импортының әсерін азайту. Әрине, ЕО-ға мүше елдердің тәуелділік деңгейі әртүрлі, бірақ энергетикалық секторға өзара әсер ету бүкіл еуроаймақтағы кейбір елдерге тәуелділікті анықтайды. Еуропалық көшбасшылар жаңартылатын энергия көздерін дамыту қазіргі уақытта қымбатырақ болуы мүмкін екендігіне қарамастан, таза энергия ұсына алатын балама ретінде қарастырады [5, б. 27].

Осылайша, ЕО энергия бағасының инфляциясына байланысты геосаяси дағдарысқа тап болып отыр, бұл Одақтың энергетикалық ауысу стратегиясына және энергетикалық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. ЕО энергетикалық саясатының негізгі бағыттарына сенімді және тұрақты энергия көздеріне қолжетімділікті қамтамасыз ету, қолжетімді бағамен жеткілікті энергиямен қамтамасыз ету және газ импортына тәуелділікті азайту үшін ортақ шешім әзірлеу кіреді. Осы саясаттың бір бөлігі ретінде ЕК Еуропаның таза энергияға көшуін жеделдетуге және энергия бағасын төмендетуге бағытталған REPowerEU жоспарын қабылдады [6, б. 8]. Сонымен қатар, жоспарда көрсетілген мерзімдер айтарлықтай өршіл. Дегенмен, бұл жоспарды жүзеге асыру айтарлықтай қосымша инвестицияны қажет етеді.

ЕО және бүкіл әлемде «жасыл» көшу қажеттілігін негіздеуде қазба отындарын тұтынудан бас тарту және жаңартылатын энергия көздеріне көшу арқылы елдердің энергетикалық қауіпсіздігін арттыруға ерекше назар аударылады. Осылайша, баламалы энергетиканы дамыту стратегиясы ЕО-ға мүше мемлекеттердің компанияларын да, азаматтарын да ынталандыру мақсатында бірқатар әртүрлі реттеуші құралдарды пайдалану арқылы құрылады:

- көміртегі салығы;
- жел және күн энергетикасы секторларына салықтық жеңілдіктер;
- «Жасыл сертификаттар» [7, б., 11].

Көміртек салығы деп аталатын штат тұрғындарының ой-өрісін өзгертуге көмектеседі, оларды энергия тұтынуды жасылдандыру туралы ойлауға мәжбүр етеді. Механизм

Бұл салықтың әсері мынада: отынды пайдалану нәтижесінде пайда болатын CO2 шығарындылары үшін кәсіпорындар белгілі бір мөлшерде салық төлейді, тұтынушылар өз кезегінде соңғы бағаға кіретін үстемеақы төлейді, мысалы, бензин. Алайда, осы салық салу жүйесі шеңберінде жаңартылатын энергия көздерін пайдалануға салық салынбайды, бұл энергетика саласында жұмыс істейтін компанияларды жаңартылатын энергия көздеріне көшуге итермелейді.

Баламалы энергетика саласына мемлекет тарапынан жасалып жатқан жеңілдіктер де өз тиімділігін көрсетті. Сонымен, «Жасыл сертификаттар» жел генераторларын әрбір пайдаланушы – энергетикалық кәсіпорын немесе қарапайым тұрғын – энергия өндіру сертификатын ала алатын жаңартылатын энергия көздерін қолдау құралы болып табылады. Мұндай сертификаттар квоталарға – эмиссиялық саудаға рұқсаттарға айырбасталады.

Жаңартылатын энергия көздерін дамытуға жәрдемдесетін тағы бір қуатты құрал – трансшекаралық көміртекті реттеу механизмі (СВАМ – Carbon Boarder Adjustment Mechanism), оның негізгі мақсаты отандық энергияны қажет ететін жағдайларды теңестіру мақсатында көміртекті көп қажет ететін импортқа қосымша қаржылық жүктемені орнату болып табылады. Өндірушілер мен экспорттаушыларға және сол арқылы еркін квоталар көлемін кезең-кезеңмен қысқарту жағдайында көміртегінің ағып кету қаупін азайтады.

Осылайша, СВАМ амбициялық климаттық стратегияны жүзеге асыру контекстінде еуропалық өндірушілердің мүдделерін қорғау құралы болып табылады және оны енгізу мыналарға ықпал етеді:

1. Еуропалық Одақ шығарындыларының сауда жүйесінде парниктік газдар шығарындыларына еркін квоталарды 30%-ға дейін қысқарту кезінде экспорттаушылар үшін де, отандық өндірушілер үшін де тең жағдайларды қамтамасыз ету;

2. Өнімдердің көміртегі қарқындылығын төмендетуді ынталандыру;

3. Рецессиядан шығу кезінде жаңартылатын энергия көздері саласындағы технологияларды дамытуды қолдау.

Дегенмен, бұл механизмді енгізуге байланысты тәуекелдер де бар:

• протекционизм;

• төмен көміртекті технологияларды дамытуда одақтас елдерді жоғалту;

• капитал мен жұмыс күшін пайдалану тиімділігінің төмендеуі;

• болашақта еркін эмиссиялық рұқсаттарды жою жағдайында СВАМ енгізу салдары туралы ақпараттың болмауына байланысты компаниялардың алаңдаушылығы;

• ЕО ішкі нарығын көміртегі ізі жоғары өнімдерден қорғайтын СВАМ протекционистік сипатына байланысты Дүниежүзілік сауда ұйымының ережелеріне сәйкес келмеу [8, б. 197].

СВАМ-нан басқа, басқа механизмдерді де қолдануға болады:

• халықаралық сауда келісімдерін қолдану (Өндірушілер клубы «жасыл» өнімдер);

• көміртекті көп тұтынатын өнімдерді тұтынуға салықты енгізу;

• ЕО-да төмен көміртекті өнімдерді өндірушілерді субсидиялау.

Баламалы энергетиканы дамытудағы ең үлкен мәселе қаржыландыру. Жаңартылатын энергия көздерінің өзін-өзі ақтау мерзімі айтарлықтай ұзақ уақытты – шамамен 5-7 жылды, ал кейбір жағдайларда 10 жылдан астам уақытты алатындықтан, бұл салаға инвестиция тарту қашанда өзекті мәселе болып табылады. Бірақ ЕО баламалы энергия көздеріне маманданған компанияларға үлкен көлемде субсидиялар бөледі, осылайша бұл кәсіпорындарға жаңартылатын энергия көздерінің жаңа нысандарын салуға және

баламалы энергияға ауысуға мүмкіндік береді. Мемлекеттен субсидия бөлу баламалы энергетиканы дамытудың ажырамас бөлігі болып табылады.

ЕО өнеркәсіпте, көлікте және үй шаруашылығында пайдаланылатын қазба отындарының үлесін азайтуды, сондай-ақ жаңартылатын энергия көздерінің үлесін арттыруды көздейтін төмен көміртекті экономикаға көшу арқылы импортқа және ластануға тәуелділігін азайтуы керек. Бұл жел, биомасса, су және күн энергиясына шешуші көшуді талап етеді. Бұл ретте энергетика саласындағы жеке саясат шараларын жүзеге асыру бірлескен күш-жігерді қажет етеді.

Осылайша, ЕО әлемдік нарықтарда қосымша өтімділікті құра отырып, ағып кетумен күресу үшін нақты шаралармен қолданыстағы және жаңа экспорттаушылардан қосымша газ жеткізуді қамтамасыз етуі керек. Осы мақсатта ЕО қазба отын бойынша серіктестерімен метан шығарындыларын азайту үшін жұмыс істейтін болады. Оны Еуропаға жеткізу мүмкіндігі бар елдерде желдету және жану салдарынан жылына 4 рет кем дегенде 46 см табиғи газ жоғалады.

Осы метанның көп бөлігін (табиғи газдың негізгі құрамдас бөлігі) тұрақты және үнемді жолмен алу технологиясы бар. Еуропалық Одақ сонымен бірге бос қазба газдарын, соның ішінде метанды жылдам алуды ынталандыру және бұл шығындарды халықаралық сатып алушыларға сатуға болатын маңызды өнімдерге топтастыру үшін Еуропалық инвестициялық банкті, Еуропалық қайта құру және даму банкін және Дүниежүзілік банкті қолданады.

ЕО Ресейден энергиямен қамтамасыз етуді алып тастағандықтан, ол мұнай мен газға сұранысты азайту үшін энергияны үнемдеу мен тиімділікке басымдық береді. Бұл әлемдік нарықтағы баға мен сұранысқа қысымды азайтады. Қазіргі уақытта жасыл энергия үрдісі ретінде көміртегі бейтараптығына қызығушылық артып келеді. Осыған байланысты ядролық генерация, көміртегі жоқ сутегінен алынатын энергия және су энергиясының көздері барған сайын танымал бола бастады.

Энергия тиімділігінің көптеген экологиялық, әлеуметтік және экономикалық пайдасы бар. ХЭА-ның таза нөлдік сценарийі бойынша 2030 жылға қарай жаһандық экономика 40%-ға өседі, бірақ бастапқы энергияның 7%-дан азын тұтынады [9, б. 55].

Сонымен қатар, жаңартылатын энергия көздерінің күтілетін өсімі жаһандық энергетикалық жүйенің динамикасын өзгертеді. Бүгінгі таңда әлем халқының 80%-ға жуығы энергияны таза импорттаушы елдерде тұрады. Көмірсутегі ресурстары бірнеше елдерде шоғырланғанымен, әр елдің жаңартылатын энергия көздерін дамытуға және энергия саудасына қатысуға мүмкіндігі бар.

Біз ЕО-ның энергетикалық саясаты екі ірі өндірушілермен де (АҚШ, Австралия, Катар, Нигерия, Египет және т.б.) және тұтынушы елдермен (Қытай, Жапония, Корея). G7, G20, IEA және басқа да халықаралық форумдар бұл үшін мүмкіндіктер береді.

Мұның барлығы тез өзгеретін әлем мен энергетикалық ландшафттың қиындықтарына жауап береді.

Сонымен қатар, жаңа энергия көздерін енгізу ЕО үшін бірқатар тәуекелдермен байланысты. Атап айтқанда, жаңартылатын энергия көздерін өндіру объектілерін іске асыру үшін қомақты қаржыландыру қажеттілігі, ішкі нарықтың көптеген қатысушылары

үшін қолайлы жағдайдың жоқтығы, жоғары инфляция, Еуроодақтың қарсы санкциялары және энергетикалық қауіпсіздікке төнген қатерлер негізгі тәуекелдер болып табылады. Сонымен қатар, «жасыл» энергияға көшуді қайта бағдарлау көміртегі бағасының өсуіне, кейіннен ЕО-ға мүше елдер тұрғындарының сатып алу қабілеті мен өмір сүру сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін [10, б. 37].

Бірақ, әрине, бұл ЕО курсының көптеген оң салдары бар. Мысалы, көмірқышқыл газының шығарындыларын жою үшін қаржылық шығындарыңызды азайту мүмкіндігі. ЕО елдерінде көміртектің толық тотығу өнімін атмосфераға шығарғаны үшін төлемді енгізу ұзақ мерзімді перспективада тиімді болатын энергияны көп қажет етуі және сауда қуатын арттыруды ынталандыруы мүмкін.

Осылайша, тұрақсыз экономикалық жағдайларға және энергия бағасының тұрақсыздығына жауап ретінде көбірек елдер мен ұйымдар жаңартылатын энергия көздерін дамытуды және шектеулі және сарқылатын ресурстарға тәуелділікті азайтатын тұрақты технологияларды іздейді. Бұл халықтың энергияға деген қажеттіліктерін қанағаттандыру тұрғысынан экологиялық таза және тұрақты болып табылатын «жасыл» энергетикаға көшуге деген ұмтылысты көрсетеді.

Таза энергиямен қамтамасыз ету тек Еуропа үшін ғана емес, сонымен бірге бүкіл әлемдік қауымдастық үшін климаттың өзгеруін, энергияға жаһандық сұраныстың өсуін және болашақ жеткізілімдердің белгісіздігін ескере отырып, тұрақты проблемаға айналуда. Энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және ЕО-ның бәсекеге қабілеттілігін арттыру энергиямен қамтамасыз ету және олардың бағасының тұрақты өсуіне қатысты өзекті мәселелерді шешетін жаңа энергетикалық стратегияны әзірлеуді талап етеді.

ЕО-ның баламалы энергетиканы дамыту тәжірибесі басқа елдерге, атап айтқанда Орталық Азия елдеріне пайдалы болуы мүмкін. Бұл жағдайда әрбір мемлекеттің географиялық сипаттамасы мен нақты жағдайы маңызды.

Осылайша, Қырғызстан мен Тәжікстанның су энергетикасы саласында айтарлықтай әлеуеті бар, ол қазірдің өзінде ішінара пайдаланылып жатыр. Сонымен қатар, оңтүстік Қазақстан, Өзбекстан және Түркіменстан күн энергетикасын дамыту үшін орасан зор әлеуетке ие. Сондай-ақ Қазақстанда жел энергиясы бойынша әлемдегі ең жақсы аймақтардың қатарында бірнеше аймақтар бар.

ЕО тәжірибесі әртүрлі энергия көздері арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу маңызды екенін көрсетеді. Еуропадан айырмашылығы, Орталық Азияда жаңартылатын энергия көздерімен жұмыс істейтін зауыттар салу үшін үлкен кеңістік бар. Мәселе мынада, Орталық Азиядағы бұл әлеует әлі толық пайдаланылмаған.

Энергетикалық дағдарыстың шығуы ЕО-ның осы саладағы мүдделерінің Орталық Азия елдеріне қарай қайта бағдарлануына ықпал етті, сондықтан оған мүше елдердің үкіметтері мен институттары техникалық көмекті қоса алғанда, қолдау көрсетуге дайын. Еуропалық банктер мен компаниялар бұл аймақтағы жобаларға инвестиция салуға қызығушылық танытуда.

Қазіргі уақытта өндіріс процестерінің қоршаған ортаға теріс әсерін болдырмайтын жаңартылатын энергияны өндіру объектілері экономиканың көптеген секторлары

үшін маңызды болып отыр. Сондықтан да оларды кәсіпорындардың қызметіне жылдам енгізу үшін қазіргі уақытта заманауи инновациялық технологиялар мен жабдықтарды пайдалану негізінде кәсіпорындардың техникалық-экономикалық деңгейін белсенді түрде өзгерту қажет.

Қорытынды

Алдағы онжылдықтарда энергия өндірудің жаңа мүмкіндіктері, сондай-ақ жаңа сауда үлгілері мен көлік қажеттіліктері пайда болады деп болжануда. Сутегі және аммиак сияқты жаңа шикізаттар халықаралық деңгейде сатылып жатқандықтан және шығарындылары аз технологияларға сұраныс артқан сайын, нормалар мен ережелерге негізделген тәсілге негізделген неғұрлым тұрақты және өзара тиімді серіктестіктерді құру үшін жаңа ережелер мен басқару тетіктері қажет болады.

ЕО әрекет етуге және осы өзгермелі жаңа ортаны қалыптастыруға дайын болуы керек. Еуропаның жасыл технологиялар саласындағы көшбасшылығын нығайту және бүкіл әлем бойынша неғұрлым әділ және тұрақты дамуға жәрдемдесу үшін жаңа мүмкіндіктер, сондай-ақ оның энергетикалық қауіпсіздігі мен жеткізу тізбегінің тұрақтылығына, әсіресе маңызды шикізатқа қатысты жаңа қиындықтар болады. Энергияның ауысуы үшін маңызды. Сол сияқты, бүгінгі дағдарыс көптеген елдерге көмірқышқыл газын қажет ететін дамуға көшуге және миллиондаған адамдарға энергияға қол жеткізуді ұсынатын таза, әділетті экономикалардан пайда табуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда ЕО қабылдаған барлық шаралар негізінен жеткізу жағын есепке алмай, энергия ресурстарына сұранысты келісілген қысқартуға бағытталған. Осыған байланысты бұл мәселені шешу үшін екі бастамалар жиынтығын тұжырымдауға болады.

Біріншіден, Еуропалық Одақ өзінің айтарлықтай сатып алу қабілетін АҚШ-тан кейінгі әлемдегі екінші біріккен экономика ретінде пайдалануы керек. Блок бір сатып алушы ретінде газ жеткізушілерімен келіссөздер жүргізе алады, бұл екі жаққа да тиімді болуы мүмкін. ЕО қолайлы бағамен газ жеткізуді қамтамасыз етуі керек, ал жеткізушілер инвестициялық жоспарларды жақсырақ басқару үшін ұзақ мерзімді келісімшарттарды талап етеді. ЕО-ның газ бен мұнайға деген елеулі сұранысын біріктіру және газ жеткізу қауіпсіздігін және оның Еуропаға қолжетімділігін қамтамасыз ете отырып, жеткізушілерге тұрақты кіріс ағынын қамтамасыз ететін ұзақ мерзімді келісімдерді келісу мүмкіндігі бар.

Осыған байланысты соңғы жылдары Азиядан ЕО-ға газ және мұнай құбырлары саласында Оңтүстік-Шығыс Еуропа арқылы өтетін бағыттардың құрылысын қамтитын және энергия жеткізуді әртараптандыруға бағытталған бірнеше ірі жобалар бойынша саяси келіссөздер мен талқылаулар жүргізілді. ЕО-ға. Егер бұл жобалар ауқымды түрде жүзеге асырылса, жекелеген мүше мемлекеттердің мүдделері мен ЕО-ның энергетикалық сектордағы жалпы инвестициялық мақсаттары арасындағы толық үйлестіру мен теңгерімді қамтамасыз ете отырып, айтарлықтай нәтиже берер еді.

Осылайша, 2023 жылғы 23 қазанда Люксембургте Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстан Сыртқы істер министрлері бірінші рет ЕО-ның барлық

27 елінің өкілдерімен бір уақытта кездесті. Осы кездесудің нәтижесінде ЕО мен Орталық Азия арасындағы байланыстарды тереңдету бойынша Бірлескен жол картасы бекітілді. Ол аймақаралық саяси диалог пен ынтымақтастықты, сауда-экономикалық байланыстарды кеңейтуді, энергетиканы, климаттық бейтарап экономиканы және жалпы қауіпсіздік мәселелерін шешуді қоса алғанда негізгі бағыттарды қамтиды.

Бүгінгі таңда ЕО энергетикалық ресурстардың, ең алдымен мұнай мен газдың негізгі әлеуетті тұтынушысы болып қала отырып, Еуропаны энергиямен қамтамасыз етудегі Каспий ресурстарының маңыздылығын түсінеді. Дәстүрлі емес энергия көздері нарықта дәстүрлі энергиямен (көмір, мұнай, газ) бәсекеге түсе алмаса да, ЕО елдері дәстүрлі емес энергетиканы дамыту үшін әртүрлі жеңілдіктер мен жеңілдіктер береді: төмен пайыздық мөлшерлемемен субсидиялар мен несиелер, фискалдық салықтан босату, осы салаға инвестициялар үшін ауыртпалық, сондай-ақ «таза» энергияны тұтынушыларды экологиялық салықтардан босату және т.б. Нәтижесінде ЕО-ға мүше елдер жаңартылатын энергия көздерін (күн энергиясы, жел энергиясы, шағын өзендер, толқындық және толқындық энергия, биомасса және геотермалдық энергия). Демек, жаңартылатын энергия көздерін дамыту және ілгерілету бойынша ЕО жинақтаған мол тәжірибе басқа елдер үшін пайдалы болуы мүмкін. Осылайша, ЕО мен Каспий аймағындағы елдер арасындағы табиғи газды жеткізу немесе таза технологияларды бірлесіп дамыту арқылы нығая түсу екі жаққа да тиімді болуы мүмкін. Мұндай серіктестіктер энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ете алады, экономикалық дамуды ынталандырады және экологиялық тұрақтылыққа ықпал етеді.

Осылайша, Қазақстан мен Өзбекстан үшін жылу электр станцияларының шығарындыларын азайту және жаңартылатын энергия көздерінің үлесін кезең-кезеңімен арттыру маңызды. Өзбекстан үшін бұл тәсіл сыртқы жеткізулерден тәуелсіздік алуға көмектеседі. Қазақстан үшін жаңартылатын энергия көздерінің дамыған желісінің болуы атмосфералық ауаның сапасын айтарлықтай жақсартады.

Екіншіден, жақын болашақта ЕО ішкі энергиямен қамтамасыз етуді барынша арттыруы қажет. Бұл Нидерланды сияқты елдердің газ өндіруді ұлғайту және Германияның бұрын жабылуы жоспарланған атом электр станцияларын пайдалануды жалғастыру үшін қосымша күш салуын талап етеді. Бұл шаралар саяси тұрғыдан қиын болуы мүмкін, бірақ өзара әрекеттесу арқылы олар жүзеге асатыны анық. Бұған қоса, Еуропалық Одақтың біріккен қорын құру мүмкіндігін қарастыру керек, мысалы, Голландия азаматтарына газ өндірісінің артуына байланысты жер сілкінісінің жоғарылау қаупін өтеу.

Энергетикалық дағдарыс Еуропаның бірде-бір мемлекеті жалғыз өзі көтере алмайтын күрделі мәселе екені анық. Осыған байланысты ЕО-ның экономикалық блок ретіндегі күшіне негізделген және оның деңгейінде ортақ энергетикалық саясатты айқындайтын кең ауқымды мәміле жасау қажет. Жеткізу шектеулерін еңсеру үшін бүгін таңдалған шешім Еуропаның болашақ энергетикалық жүйесі үшін шешуші болады. Тереңірек интеграция және жылдамырақ инвестиция Еуропаға осы дағдарысты еңсеруге және таза, жаңартылатын және қолжетімді энергия көздеріне көшуді жеделдетуге мүмкіндік береді.

Авторлардың қосқан үлесі.

Адирбаева А.А. – зерттеу идеясын ұсынды, теориялық негіздемені әзірлеп, мақаланың құрылымын жасады.

Абилдаев А.С. – деректерді жинап, оларды талдау мен өңдеуді жүзеге асырды, сондай-ақ нәтижелерді интерпретациялауға қатысты.

Сейлхан Б. – хат-хабарға жауапты автор, әдебиеттерге шолу жүргізді, мәтінді редакциялады және мақаланың соңғы нұсқасын рәсімдеумен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

1. World Energy Outlook 2022 // International Energy Agency. – Paris, 2022. – 17 p.

2. World Economic Outlook 2022 // International Monetary Fund. – Washington, DC, 2022. – 194 p.

3. Yergin D. The new map: energy, climate, and the clash of nations. - London: Penguin Press, 2020. – 519 p.

4. Thaler P., Pakalkaite V. Governance through real-time compliance: the supranationalisation of European external energy policy // Journal of European public policy. – 2020. – №1. – P. 1-21.

5. Calanter P., Zisu D. EU Policies to Combat the Energy Crisis // Global Economic Observer. – 2022. – № 10 (1). – P. 26-33.

6. Siddi M. Eine Bewertung des REPowerEUPlans - Energiewende trifft auf Geopolitik // Integration. – 2023. – № 46. – P. 21-37.

7. Мастепанов А. Энергетическая безопасность по-европейски // Энергетическая политика. – 2023. – №1. – С. 4-23.

8. Вертакова Ю.В., Плотников В.А. Комплексный подход к устойчивому развитию: Пример энергоэффективности и надежного управления отходами // Международный журнал энергетической экономики и политики. – 2019. – №9 (4). – С. 194-201.

9. Мамедзаде П.У. Развитие альтернативной энергетики в Европе до 2030 года // Энергетик. – 2020. – №10. – С. 52-59.

10. McDonald C. Alternative energy strategies //Risk Management. – 2017. – Т. 64. – №. 9. – P. 36-39.

А.А. Адирбаева[1], А.С. Абилдаев[2], Б. Сейлхан[3]

[1]Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан

[2]Представитель уполномоченного по правам человека в Атырауской области, Атырау, Казахстан

[3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Институциональный опыт Европейского союза в области управления энергоресурсами и предотвращения угроз в энергетическом секторе

Аннотация. В статье рассмотрен накопленный Европейским Союзом опыт в сфере управления энергетическими ресурсами и предупреждении угроз в энергетической сфере. Актуальность выбранной темы исследования обусловлена тем, что сложная экономическая и политическая

ситуация в мире вынудила Европейский Союз переориентировать свою энергетическую политику на производство и использование возобновляемых источников энергии. Целью исследования является анализ институционального опыта Европейского Союза в сфере управления энергетическими ресурсами и предупреждении угроз энергетической безопасности. В качестве основного использован системный подход, позволивший провести анализ накопленного Европейского Союза опыта по управлению энергетическими ресурсами, полученного в процессе функционирования и развития системы энергетической безопасности. Проблема обеспечения чистой энергией становится неотъемлемым вызовом не только для Европы, но и для всего мирового сообщества, учитывая изменение климата, растущий глобальный спрос на энергию и неопределенность в отношении будущих поставок. Опыт Европейского Союза в развитии альтернативной энергетики может быть полезен для других стран, в частности, стран Центральной Азии, поскольку именно к странам этого региона переориентированы интересы Европейского Союза в условиях разразившегося энергетического кризиса. В заключении автор делает вывод о том, что все предпринятые на сегодня со стороны Европейского Союза меры в основном ориентированы на скоординированное сокращение спроса на энергетические ресурсы, не учитывая сторону предложения. В связи с этим, предлагается два набора инициатив, нацеленных на решение этой проблемы.

Ключевые слова: Европейский Союз, энергетические ресурсы, институциональная практика, энергетическая безопасность, энергетический сектор, угрозы, энергетика, цивилизованный мир.

A.A. Adirbaeva[1], A.S. Abildayev[2], B. Seilkhan[3]

[1]Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

[2]Representative of the Human Rights Commissioner in Atyrau region, Atyrau, Kazakhstan

[3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Institutional experience of the European union in the field of energy resources management and prevention of threats in the energy sector

Abstract. The article examines the experience accumulated by the European Union in the field of energy resources management and the prevention of threats in the energy sector. The relevance of the chosen research topic is due to the fact that the difficult economic and political situation in the world has forced the European Union to refocus its energy policy on the production and use of renewable energy sources. The purpose of the study is to analyze the institutional experience of the European Union in the field of energy resources management and prevention of threats to energy security. A systematic approach was used as the main one, which made it possible to analyze the accumulated experience of the European Union in managing energy resources obtained in the process of functioning and development of the energy security system. The problem of providing clean energy is becoming an inherent challenge not only for Europe, but also for the entire world community, given climate change, growing global demand for energy and uncertainty about future supplies. The experience of the European Union in the development of alternative energy can be useful for other countries, in particular, the countries

of Central Asia, since it is to the countries of this region that the interests of the European Union are reoriented in the conditions of the energy crisis that has erupted. In conclusion, the author concludes that all measures taken by the European Union today are mainly focused on a coordinated reduction in demand for energy resources, without taking into account the supply side. In this regard, two sets of initiatives aimed at solving this problem are proposed.

Keywords: European Union, energy resources, institutional practice, energy security, energy sector, threats, energy, civilized world.

References

1. World Energy Outlook 2022, International Energy Agency, 17 (2022).

2. World Economic Outlook 2022, International Monetary Fund, 194 (2022).

3. Yergin D. The new map: energy, climate, and the clash of nations (Penguin Press, London, 2020, 519 p.).

4. Thaler P., Pakalkaite V. Governance through real-time compliance: the supranationalisation of European external energy policy, Journal of European public policy, 1, 1-21 (2020).

5. Calanter P., Zisu D. EU Policies to Combat the Energy Crisis, Global Economic Observer, 10 (1), 26-33 (2022).

6. Siddi M. Eine Bewertung des REPowerEUPlans - Energiewende trifft auf Geopolitik, Integration, 46, 21-37 (2023).

7. Mastepanov A. Energeticheskaya bezopasnost' po-evropeiski [Energy security the European way], Energeticheskaya politika [Energy policy], 1 (4-23) (2023). [in Russian]

8. Vertakova Ju.V., Plotnikov V.A. Kompleksnyi podhod k ustoichivomu razvitiju: Primer energo-effektivnosti i nadezhnogo upravleniya otkhodami [Integrated approach to sustainable development: An example of energy efficiency and reliable waste management], Mezhdunarodnyi zhurnal energeticheskoi ekonomiki i politiki [International Journal of Energy Economics and Politics], 9 (4), 194-201 (2019). [in Russian]

9. Mamedzade P.U. Razvitie al'ternativnoi energetiki v Evrope do 2030 goda [Development of alternative energy in Europe until 2030], Energetik [The power engineer], 10, 52-59 (2020). [in Russian]

10. Mc Donald C. Alternative energy strategies, Risk Management, 64, 9, 36-39 (2017).

Авторлар туралы мәлімет:

Адирбаева А.А. **–** PhD, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Абилдаев А.С. **–** Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің Атырау облысы бойынша өкілі, Атырау, Қазақстан.

Сейлхан Б. **–** PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Адирбаева А.А. **–** PhD, Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан.

Абилдаев А.С. – представитель уполномоченного по правам человека в Атырауской области, Атырау, Казахстан.

Сейлхан Б. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Adirbaeva A.A. – PhD, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan.

Abildayev A.S. – Representative of the Human Rights Commissioner in Atyrau region, Atyrau, Kazakhstan.

Seilkhan B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

IRSTI 11.07.45
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-140-151

The Formation of the Image of China in the Context of School Textbooks on the History of Kazakhstan

S.B. Kishibayeva*[1], Shan Mengjie[2]

[1]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
[2]*Shanghai International Studies University, Shanghai, China*

(E-mail: kishi.sb84@gmail.com, 0223100033@shisu.edu.cn)

Abstract. History textbooks play a crucial role in history education and are an important tool for imparting historical knowledge and developing historical consciousness. This study explores the formation of historical consciousness in Kazakhstan from secondary school history textbooks. Since the content of history textbooks for grades 10 and 11 is a review and integration of the content of grades 5 to 9, the sample of the study in this paper was selected from history textbooks for grades 5 to 9 in Kazakhstan. The study analyzes the content of Kazakhstan's secondary school history textbooks for grades 5-9 on the relations between China and the Kazakhstan region from ancient times to the present day, explores the past, present, and future of the relations between the two countries, describes the impact of Kazakhstan's secondary school history textbooks on the formation of the population's historical consciousness. The existence of numerous historical materials proves that the relations between China and Kazakhstan have a long history. Nowadays, under the auspices of the Belt and Road cooperation initiative, the prospects for the development of relations between the two countries are optimistic. The narratives about China in the history textbooks of Kazakhstan's secondary schools make it possible for students to implicitly accept China's influence and participation in the historical development of Kazakhstan's region, as well as to make the relationship between the two countries a part of the construction of the national identity of modern Kazakhstan and a part of the population's historical consciousness.

Keywords: Kazakhstan, China, history textbooks, historical consciousness, identity, nation-building, interstate interaction, SCO, Belt and Road Initiative, content analysis.

Received: 15.07.2024; Accepted: 25.06.2025; Available online: 01.07.2025

Introduction

Since the declaration of the country's independence, there has been a significant shift in the self-awareness of Kazakhstani citizens, who have undergone profound social changes. In Kazakhstan, there has been a fundamental change in the perspective on the world, the people, and their history. Previously, the history of Kazakhstan was viewed as part of the unified history of the Soviet Union, but after gaining independence, Kazakhstani citizens began to see their history in the context of world history, Eurasian history, the history of nomadic civilizations, the history of Europe, and the Turkic peoples and states of Central Asia.

However, this shift in thinking did not happen overnight. Independence brought Kazakhstan not only greater autonomy and a broader arena but also new socio-political realities, which had a significant impact on the country's initial ideology and people's self-awareness. The Soviet Union ceased to exist, and in its place emerged a state officially called Kazakhstan. Yet, the majority, if not all, of the population found themselves confused: unsure of their identity, unsure of the country's history, and uncertain about the prospects for the development of the "new country." The three main philosophical questions: "Who am I?", "Where did I come from?", and "Where am I going?" became pressing issues for Kazakhstan after independence.

It is only by understanding the past and forming a self-identification with the people and culture of the country that we can pass on the historical experience to the younger generation and make history useful. Only when the people have a shared historical memory can they develop a historical consciousness, which in turn leads to national and state self-awareness. In the process of forming historical consciousness, people naturally develop a sense of unity, which contributes to the preservation and strengthening of group organization and fosters a sense of belonging in cultural and ethnic terms. Throughout history, people recognize their self-identification, and then, under the influence of historical consciousness, they develop a self-identification with the nation and culture of their country, which gradually leads to political stability and social prosperity.

Therefore, studying the influence of school history textbooks, as an important tool of historical education, on the formation of historical consciousness is relevant and important for Kazakhstan, which is currently facing an identity dilemma. In this regard, Doctor of Historical Sciences, Professor Kh. Abzhanov said: "...the formation of historical consciousness among the population of Kazakhstan is a very urgent issue. Without strong historical consciousness, it is impossible to implement the state strategy 'Kazakhstan-2050'" [1].

The goal of this study is to analyze the content of history textbooks, understand the choices and emphases made in historical narratives, and how they interpret historical events and figures. The study aims to uncover how Kazakhstan officially uses historical education as a tool for developing the historical consciousness of its people, reconstructing national identity, and strengthening the country's distinctiveness.

The task of this research is to study the development of relations between the two sides by analyzing the content of school history textbooks in Kazakhstan about the relations between the peoples and states that lived and existed on the territories of present-day China and Kazakhstan from ancient times to the present. This will provide insights into the influence of Kazakhstani history textbooks on the formation of the historical consciousness of the population.

Research methods

The study is generally conducted through content analysis. Content analysis was used in the study and summarization of the content of Kazakhstani school history textbooks, focusing on the relationships between the peoples and states that were located on the territory of present-day China and Kazakhstan from ancient times to the present.

Results and discussions

There are a number of studies on historical consciousness in Kazakhstan, which primarily emphasize the importance of its formation for building the national self-awareness of the country and strengthening national identity, but they do not discuss how to promote its development. There are also some studies focused on constructing historical memory, showing how the state uses public spaces as a means to transform collective memory and create a new identity, exemplified by changes in Kazakhstan's monumental architecture. To a certain extent, this is also a way to form the historical consciousness of citizens.

Erkin Abil, Doctor of Historical Sciences and former director of the Institute of State History of the Committee for Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, in a comment to the Qazaqstan Tarihy portal, stated that the formation of historical consciousness is one of the key components of national consciousness and raised the issue of creating comprehensive historical works. He emphasized that these works need to align to shape historical consciousness and a scientific worldview as the foundation of national (in a civic sense) identity [2].

In his work The Basis of Consolidating the Historical Consciousness of the People, L. Prokopenko, head of the Secretariat of the Assembly of the People of Kazakhstan under the administration of the President of the Republic of Kazakhstan, noted that nationwide consolidating historical consciousness, which forms civic identity, sets the guidelines for determining the place of the nation in the modern world and forms the basis of shared values that ensure unity and cohesion [3].

These works highlight the importance of forming historical consciousness to strengthen national identity and maintain national unity. However, specific methods for fostering historical consciousness among citizens are not mentioned.

Medeuova K., a professor at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, explores the efforts of the Kazakhstani government in the post-independence period to shape historical consciousness, restructure collective memory, and strengthen national identity through the lens of places of memory. In her work Prolonged 'Sovietness' and Transformations of Collective Memory: Soviet and Post-Soviet Memorial Complexes in Kazakhstan, K. Medeuova noted that monuments are restored according to a shift in the perception of the Great Patriotic War, now seen as monuments to all participants, not only the deceased. Since the individuals came from specific regions, the monuments are re-coded as memories of those people, rather than the war itself. This process helps to move Soviet monuments to the periphery of public spaces and create a shared historical memory. This is viewed as a response to historical/political injustice

concerning cultural memory during the Soviet period. In other words, after gaining independence, Kazakhstan gradually shed the "Soviet character" of public spaces by reconstructing or building new monumental public structures to restructure the population's historical memory and form historical consciousness that would support the stability of the current regime [4].

Sandibayeva U., an associate professor at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, also studies the commemorative policy of independent Kazakhstan. In her work Memory Politics in the Post-Soviet Period: The Memorial Landscape of Civil War Memory in Kazakhstan, she focuses on the practices surrounding the memory of the early 20th-century Civil War in Kazakhstan. Sandibayeva U. argues that it is insufficient to merely study the demolition, relocation, and creation of monuments; it is necessary to focus on the producers, practitioners, and actors of memory. This becomes particularly relevant when examining the commemoration of Civil War memory. However, after gaining independence, the memory of the Civil War in Kazakhstan was largely forgotten. The processes of nation-building required different histories and memories. As a result, the memorial architecture in Kazakhstan changed. The state adapted public memorial spaces by altering memory policies to help form historical consciousness among citizens and promote national identity [5].

In his work The Reflection of the Kazakh Famine (1931-33) in School History Textbooks, 1992-2021, analyzing the content of Kazakhstani history textbooks from 1992 to 2021, B. Dukeev explores the role of textbook authors in portraying the Kazakh famine of 1931-1933. He argues that the authors of the textbooks repeat narratives ranging from a cautious approach to the memory of the famine, as represented in state-building, to the narratives of Kazakh nationalists and academic historians [6]. In another work, Kazakhstan in World War II: Authors and Publishers of History Textbooks after 1991, as part of the Knowledge in Textbooks series, through a review of school history textbooks published between 1992 and 2019, he identified at least two different but intersecting perspectives on Kazakhstan's participation in the war: the first reflects a continuation of the Soviet narrative but emphasizes Kazakhstan's heroism, while the second places greater emphasis on the human catastrophe [7]. This indicates that Kazakh narratives created during the Soviet period are evolving. The latest textbooks, published in 2020, aimed to cover the main themes of the country's history from ancient times to the present, rather than focusing solely on pre-Soviet and pre-imperial Eurasian history. The author argues that the authorities may use these new Eurasia-focused historical frameworks to strengthen their legitimacy and justify Kazakhstan's departure from its Soviet past, which has long been a contentious issue.

In addition to Kazakhstani scholars, researchers from Ukraine, the United States, and the United Kingdom have conducted several studies on history textbooks, yielding numerous scholarly findings.

Ukrainian scholar O.O. Usenko studied the content of primary school textbooks within the framework of the I and Ukraine program (for students in grades 1-4). The results of the study showed that school education plays a certain role in spreading a specific discourse and contributes to the formation of national identity. Analyzing the content of the I and Ukraine course textbooks, the author concluded that the formation of national identity in young schoolchildren occurs through the creation of a particular image of Ukraine. The textbooks contain descriptions

of traditional Ukrainian holidays, national symbols, state symbols, and traditional traits that reflect not only the officially selected list of "values of the Ukrainian people" but also universal human values [8].

American scholar Nancy Popson, having studied and analyzed the textual elements and gaps in the Tales from the History of Ukraine textbook, used across Ukraine in the fifth grade, shows that the Ukrainian fifth-grade textbook reflects the dominant historical, national, and civic identity of the elite. Despite ongoing debates surrounding this version of history and possible bias in how students perceive, understand, and internalize the textbook content, as long as Tales continues to be used in fifth grades throughout Ukraine, it can be concluded that the message from Ukraine's Ministry of Education emphasizes two features of the "nation"—inclusiveness and the dominant role of the history, culture, and language of the Ukrainian nation [9].

British scholar Anne Doyle argues that the history of the Irish Famine (1845-1849) is marginalized in textbooks containing direct or indirect manifestations of ethnocentrism, based on an analysis of a sample of history textbooks from British secondary schools in the 1920s, 1970s, 1980s, and 1990s up to 2002. In her work, the author emphasizes that since education continues practically throughout life, it has the longest-lasting impact on the consciousness of a country's citizens. Therefore, the curriculum should be designed to counter ethnocentrism, extremism, and xenophobia [10].

The concept of forming historical consciousness was first introduced in Kazakhstan in 1995, and on June 22, 2013, a group of the country’s historians gathered in Almaty to discuss new concepts in the development of historical science, emphasizing the necessity of forming historical consciousness among the population.

Historical consciousness is one of the main elements of national self-awareness and spirit, representing a tremendous value. The formation of historical consciousness contributes to the strengthening of cultural identity. The formation of national self-awareness must begin with historical education. Only by understanding the past and forming a self-identification with the nation and its culture can the historical experience be passed on to the younger generation so that history serves as a source of inspiration. Only when the people share a collective historical memory can historical consciousness be developed, which, in turn, leads to the formation of national and state identity. In the process of shaping historical consciousness, people naturally come together, fostering societal organization and forming a sense of cultural and ethnic belonging.

Fostering historical consciousness helps people understand the historical development of the nation and state in Kazakhstan, the progress of Kazakh society, the unique development of Kazakh culture, and deeply influences the formation of the cultural character of the people and their national self-awareness. Furthermore, historical consciousness is the mental activity of understanding and addressing historical and practical problems from a macro-historical perspective by applying a specific worldview and historical perception based on historical phenomena and materials [11]. Therefore, the formation of historical consciousness also promotes the development of historical thinking and a critical spirit, providing citizens with different perspectives and historical guidelines to address and solve real-world problems.

The document adopted in the early years of Kazakhstan’s establishment – "The Concept of Forming Historical Consciousness in the Republic of Kazakhstan" – outlines important

principles: "Historical consciousness is formed through science, education, family upbringing, the media, literature, art, cultural enlightenment, museums, archives, local history, and tourism – channels through which individuals become familiar with historical ideas, achievements, and even the culture of society as a whole. The main means of forming historical consciousness are preschool education, school education, and the university system, as well as the activities of the media and cultural institutions" [12].

As is known, preschool education is aimed at children whose age and cognitive level do not allow the Ministry of Education to organize systematic historical education at this stage. Therefore, the role of preschool education in the formation of historical consciousness is minimal. However, school education, as the next step in the education system, is the primary source from which most people obtain historical information. In Kazakhstan's secondary schools, history is taught starting in the fifth grade. After the first four years (or more, if preschool education is included), children's cognitive abilities improve, and they gradually acquire the capacity to learn and understand historical terms, as well as to comprehend and briefly evaluate historical events. Historical education at this stage is key to forming the historical consciousness of children.

History textbooks play a crucial role in historical education as an important tool for transmitting historical knowledge and shaping historical consciousness. Through the systematic organization and presentation of material, textbooks help students learn about the events, people, and cultures of the past, encouraging them to better understand the development of history. Good history textbooks can stimulate students' interest in learning, develop critical thinking and analytical skills, and help them understand the connection between history and reality, enabling them to better tackle future challenges.

Thus, this study examines the formation of historical consciousness in Kazakhstan based on school history textbooks. Since the content of history textbooks for the 10th and 11th grades is a review and integration of the material covered in the 5th-9th grades, the research sample of this study is focused on the history textbooks for grades 5-9 in Kazakhstan.

Kazakhstan's school history textbooks narrate that relations with China have a long history, developing both in the past and present. Much of the written evidence of ancient Kazakh history originates from Chinese classics like Sima Qian's Shiji (Records of the Grand Historian). The proclamation of Kazakhstan's independence can be used as a milestone to summarize the characteristics of the relationship between China and Kazakhstan.

Before Kazakhstan declared independence, interactions between China and the peoples and states located in Kazakhstan throughout various historical periods were primarily of a military-political nature, supplemented by economic and trade relations. Throughout history, the Kazakh and Chinese peoples have witnessed, participated in, and shaped each other's historical processes.

During the Turkic period, the ruler of Western China ordered the collection of all information about the Turks. In the 60s of the 6th century, the Turkic Khaganate established relations with China, and various ties developed between the two peoples. During the 60s-90s of the 6th century, the Turks viewed China as a source of income, a situation that China could not accept. Thus, the struggle against the Turks became a key task for China [13]. In 603, China achieved a diplomatic victory by dividing the Khaganate into Western and Eastern Turkic Khaganates, ending the history of the unified Turkic Khaganate.

The founding of the Tang dynasty is also linked to the Turks. At that time, the population of China, dissatisfied with the rule of the Sui dynasty, began to support Suar Khagan, the ruler of the Eastern Turks. Eventually, in 618, the Chinese, together with the Eastern Turks, overthrew the ruling Sui dynasty, and the Tang dynasty came to power [14]. With the new dynasty in power, China was named the Tang Empire. In the summer of 751, a major battle between Arabs and Chinese – the Battle of Talas – took place near the ancient city of Atlah. From that point on, Central Asia began to develop within the framework of Muslim culture.

The Silk Road: The Silk Road was opened by Zhang Qian in the mid-2nd century BCE when he traveled through the western regions on behalf of the Han dynasty emperor. In 139 BCE, to establish military cooperation with the nomadic tribes of Central Asia against the Huns, the Han emperor sent Zhang Qian on a mission to Central Asia. From the second half of the first millennium BCE, lapis lazuli from Badakhshan was transported to China. The Jade Road, which appeared at the same time as the Lapis Lazuli Road, connected Eastern Turkestan with China. The prosperity of the Silk Road in the Middle Ages was closely linked to the development of silk production in China. With the spread of silk production secrets to countries west of China in the 6th century, the northern branch of the Great Silk Road emerged. It became a bustling trade route, linking Central Asia with Eastern Europe [15, 55-57].

China and the Kazakh Khanate: In 1722, after the death of the Chinese Emperor Kangxi, who had fought against the Dzungars, a peace treaty was concluded with Dzungaria. After this, the Dzungars focused all their forces on the west and in 1741 launched a new major campaign against the Kazakhs. In 1756, the Kazakhs, under the leadership of Khan Abylai, began their struggle against the Qing Dynasty. This marked the first battle between the Kazakhs and the Chinese [16]. From that year onward, Khan Abylai began to maintain diplomatic relations with the Chinese government. This move allowed him to halt Russia's colonial policy in the territory of Kazakhstan while maintaining stable relations with China. With the destruction of the Dzungar state in 1758, land disputes between Kazakh rulers and Chinese authorities intensified. At the same time, conflicts arose between the two sides, worsening their relations.

After the mid-19th century, when all of Kazakhstan's territory came under the control of the Russian Empire and later the Soviet Union, relations between Kazakhstan and China sharply declined. Interaction between the two sides mainly occurred in the areas of migration and trade. In terms of migration, in 1916, 300,000 Kazakhs migrated from Semirechye to China [17]. During the collectivization of agriculture in 1931-1933, mass migration of Kazakhs out of the republic occurred, with hundreds of thousands fleeing to Mongolia, China, and other countries. Regarding trade, during the NEP (New Economic Policy) period, fair trade was revived, and merchants from China and Mongolia attended the fairs.

Since Kazakhstan declared independence, Sino-Kazakh relations have been characterized by multi-level cooperation and a broad range of interactions.

In the context of interaction between the two countries, on January 3, 1992, the People's Republic of China officially recognized the Republic of Kazakhstan. On this day, diplomatic relations were established between the two countries. China took a special place in Kazakhstan's foreign policy, particularly among Asian countries, with various treaties and agreements signed. Kazakhstan established transit connections with China through three main routes – rail, road,

and air transport. A major foreign policy achievement for Kazakhstan was China's nuclear security guarantees for Kazakhstan in 1995, and the signing of the December 23, 2002, "Treaty of Good-Neighborliness, Friendship, and Cooperation" [18, 191]. The construction of the "Western Kazakhstan-China" oil pipeline has effectively positioned China as Kazakhstan's number one trading partner. In recent years, Kazakhstan and China have been actively cooperating in socio-economic, trade, and cultural spheres.

In the context of regional cooperation, on April 26, 1996, an agreement on "Confidence Building in the Military Sphere in Border Areas" was signed in Shanghai. At that time, the organization was known as the "Shanghai Five" (China, Kazakhstan, Russia, Kyrgyzstan, and Tajikistan), which later evolved into the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in 2001. The SCO is not a military alliance; it is an organization that ensures regional security and economic ties. Successful cooperation has developed in the humanitarian sector of the SCO, including education, culture, tourism, and sports.

Conclusion

Kazakhstan and China have a long history of interaction. From dynastic marriages and the development of the Silk Road to the establishment of diplomatic relations after the dissolution of the USSR and the formation of the Shanghai Cooperation Organization (SCO), along with the successful promotion of the Belt and Road Initiative and the China-Central Asia Summit in May 2023, the friendly relations between Kazakhstan and China have deep historical roots and great potential for development.

Kazakhstan's history textbooks highlight the relationships between Kazakhstan and China across different periods, showcasing both important trade and economic ties and the complex interactions between the two countries during the colonial era. Their mere inclusion demonstrates their relevance to the histories of both Kazakhstan and China. As a primary tool of historical education, history textbooks shape the collective memory of the population, reflecting the historical origins and development of relations between Kazakhstan and China, making them part of the country's historical consciousness. Despite periodic conflicts between Kazakhstan and China in ancient times, there is no doubt that relations between the two countries have a long history and significant prospects for positive development.

History textbooks play a key role in shaping historical consciousness. By selectively presenting material, instilling certain ideas, and reflecting social ideology, history textbooks directly shape students' historical consciousness. From this perspective, the content and methodology of historical education are crucial for developing a comprehensive and objective historical consciousness. Therefore, when compiling history textbooks, the relevant organizations and authors (scholars, teachers) should consider several factors. While respecting the objectivity of historical reality, textbooks should serve not only the internal needs of forming national identity but also the personal development needs of students.

Acknowledgments, conflict of interest

This research is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (BR21882266).

Author Contributions.

Kishibayeva S.B. – corresponding author, work with literature, collect and translate materials, write a research article using research materials and methods, and format the article according to the requirements.

Shan Mengjie – determine the concept and topic of the article, collect materials, and provide guidance and direction.

References

1. Ученые Казахстана приступили к разработке новой концепции развития исторической науки. [Электронный ресурс]. – 2013. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31408551 (Дата обращения: 27.11.2023).

2. Независимость и историческое сознание: заметки на полях статьи. [Электронный ресурс]. – 2021. URL: https://e-history.kz/ru/news/show/32316 (Дата обращения: 27.06.2024).

3. Основа консолидирующего исторического сознания народа [Электронный ресурс]. – 2018. URL: https://kazpravda.kz/n/osnova-konsolidiruyushchego-istoricheskogo-soznaniya-naroda/ (Дата обращения: 27.06.2024)

4. Медеуова К. Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане // Новое литературное обозрение. – 2020. – №1. – С. 256-274.

5. Сандыбаева У. Политика памяти в постсоветский период: мемориальный ландшафт памяти о гражданской войне в Казахстане // E-SCIO. 2019. – 9(20). – С.359-375.

6. Dukeyev B. Representation of the Kazakhstani famine (1931–33) in secondary school history textbooks, 1992–2021 // Central Asian Survey. – 2023. – Vol. 42. – Is. 2. – P. 383-401.

7. Dukeyev B. Kazakhstan in World War II: Authors and publishers of post-1991 history textbooks // Central Asian Affairs. – 2023. – Vol. 8. – Is. 3. – P. 251-272.

8. Усенко О. Система образования как инструмент конструирования национальной идентичности // Вестник КазНУ. Серия Педагогическая. – 2012. – Т. 37. – № 3. – С. 21-26.

9. Popson N. The Ukrainian History Textbook: Introducing Children to the «Ukrainian Nation» // Nationalities Papers. – 2001. – Vol. 29 – Is. 2. – P. 325-350.

10. Doyel A. Ethnocentrism and History Textbooks: Representation of the Irish Famine 1845-49 in history textbooks in English secondary schools // Intercultural Education. – 2010. – Vol. 13. – Is. 3. – P. 315-330.

11. Xu Zhaoren. The Connotation,Value and Formation of History Consciousness // Journal of the Renmin University of China. – 2010. – Vol. 24. – Is.1. – P. 108-114.

12. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. [Электронный ресурс]. – 2013. URL: https://daz.asia/ru/kontseptsiya-stanovleniya-istoricheskogo/ (Дата обращения: 27.06.2024)

13. Бакина Н.С. и др. История Казахстана: Учебник для 6 кл. Общеобразоват. шк. / Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакова, К.К. Сулейменова. – Алматы: Атамұра, 2018. – С. 9.

14. Омарбеков Т. и др. История Казахстана (Средние века): Учебник для 6 кл. Общеобразоват. шк. / Т. Омарбеков, Г. Хабижанова, Т. Картаева, М. Ногайбаева. – Алматы: Мектеп, 2018. – 120 с.

15. Омарбеков Т. и др. История Казахстана (XVIII–XIX вв.): Учебник для 8 кл. Общеобразоват. шк. / Т. Омарбеков, Г. Хабижанова, Т. Картаева, М. Ногайбаева. – Алматы: Мектеп, 2018. – 173 с.

16. Ускембаев К.С. и др. История Казахстана (1900–1945 гг.): Учебник для 8–9 кл. Общеобразоват. шк. Часть 1/ К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. – Алматы: Мектеп, 2019. – 210 с.

С.Б. Кішібаева[1], Шань Мэнцзе[2]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Шанхай Шет тілдер университеті, Шанхай, Қытай

Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтары контекстінде қытай бейнесін қалыптастыру

Аңдатпа. Тарих оқулықтары тарихи білім беруде шешуші рөл атқарады және тарихи білімді беру мен тарихи сананы дамытудың маңызды құралы болып табылады. Бұл зерттеуде Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтары негізінде Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру қарастырылады. 10 және 11 сыныптарға арналған тарих оқулықтарының мазмұны 5-9 сыныптардың мазмұнына шолу және интеграция болып табылатындықтан, осы жұмыс үшін зерттеу үлгісі Қазақстандағы 5-9 сыныптарға арналған Тарих оқулықтарынан таңдалды. Қазақстанның 5-9 сыныптарына арналған Тарих бойынша мектеп оқулықтарының мазмұнын талдай отырып, қазіргі қытай мен Қазақстанның аумағында ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін өмір сүрген және орналасқан халықтар мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар туралы зерттеу екі ел арасындағы қарым-қатынастардың өткенін, бүгінін және болашағын қарастырады, Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарының халықтың тарихи санасын қалыптастыруға әсерін сипаттайды. Көптеген тарихи құжаттардың болуы қытай мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастың ұзақ тарихы бар екендігін айғақтайды. Қазіргі уақытта "белдеу және жол" ынтымақтастық бастамасының қолдауымен екі ел арасындағы қарым-қатынастарды дамыту перспективалары оптимистік. Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарындағы Қытай туралы әңгімелер оқушыларға Қытайдың Қазақстан аймағының тарихи дамуына ықпалы мен қатысуын саналы түрде қабылдауға, Қытай-Қазақстан қатынастарын қазіргі Қазақстанның ұлттық бірегейлігін құрудың бір бөлігіне және халықтың тарихи санасының бір бөлігіне айналдыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Қытай, тарих оқулықтары, тарихи сана, бірегейлік, ұлттық құрылыс, мемлекетаралық қатынастар, ШЫҰ, «Белдеу және жол» бастамасы, контент-талдау.

С.Б. Кишибаева[1], Шань Мэнцзе[2]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Шанхайский Университет иностранных языков, Шанхай, Китай

Формирование образа китая в контексте школьных учебников по истории Казахстана

Аннотация. Учебники по истории играют решающую роль в историческом образовании и являются важными инструментами для передачи исторических знаний и развития исторического сознания. В данном исследовании рассматривается формирование исторического сознания в Казахстане на основе школьных учебников по истории Казахстана. Поскольку содержание учебников по истории для 10 и 11 классов является обзором и интеграцией содержания 5-9 классов, выборка исследования для данной работы была отобрана из учебников по истории для 5-9 классов в Казахстане. Анализируя содержание школьных учебников по истории для

5-9 классов Казахстана о взаимоотношениях между народами и государствами, которые проживали и располагались на территориях современного Китая и Казахстана с древнейших времён до наших дней. Исследование рассматривает прошлое, настоящее и будущее отношений между двумя странами, описывает влияние школьных учебников по истории Казахстана на формирование исторического сознания населения. Наличие многочисленных исторических документов свидетельствует о том, что отношения между Китаем и Казахстаном имеют давнюю историю. В настоящее время, при поддержке инициативы сотрудничества "Пояс и путь", перспективы развития отношений между двумя странами оптимистичны. Нарративы о Китае в школьных учебниках по истории Казахстана позволяют учащимся подсознательно принять влияние и участие Китая в историческом развитии казахстанского региона, сделать китайско-казахстанские отношения частью конструирования национальной идентичности современного Казахстана и частью исторического сознания населения.

Ключевые слова: Казахстан, Китай, учебники по истории, историческое сознание, идентичность, национальное строительство, межгосударственное взаимодействие, ШОС, инициатива "Пояс и путь", контент-анализ.

References

1. Uchenye Kazahstana pristupili k razrabotke novoi kontseptsii razvitiya istoricheskoi nauki [Scientists in Kazakhstan have begun to develop a new concept for the development of historical science]. [Electronic resource]. – 2013. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31408551 (Accessed: 27.06.2024). [in Russian]

2. Nezavisimost' i istoricheskoe soznanie: zametki na polyakh stat'i [Independence and historical consciousness: notes in the margins of the article]. [Electronic resource]. – 2021. Available at: https://e-history.kz/ru/news/show/32316 (Accessed: 27.06.2024). [in Russian]

3. Osnova konsolidiruyushchego istoricheskogo soznaniya naroda [The foundation of the consolidating historical consciousness of the people]. [Electronic resource]. – 2018. Available at: https://kazpravda.kz/n/osnova-konsolidiruyushchego-istoricheskogo-soznaniya-naroda/ (Accessed: 27.06.2024). [in Russian]

4. Medeuova K. Zatyanuvshayasya «sovetskost'» i transformatsii kollektivnoi pamyati: sovetskie i postsovetskie memorial'nye kompleksy v Kazakhstane [Protracted "Sovietness" and Transformations of Collective Memory: Soviet and Post-Soviet Memorial Complexes in Kazakhstan], Novoe literaturnoe obozrenie [New Literary Review], 1, 256-274 (2020). [in Russian]

5. Sandybaeva U. Politika pamyati v postsovetskii period: memorial'nyi landshaft pamyati o grazhdanskoi voine v Kazakhstane [The Politics of Memory in the Post-Soviet Period: The Memorial Landscape of Civil War Remembrance in Kazakhstan], E-SCIO, 9(20), 359-375 (2019). [in Russian]

6. Dukeyev B. Representation of the Kazakhstani famine (1931–33) in secondary school history textbooks, 1992–2021, Central Asian Survey, 42, 2, 383-401 (2023).

7. Dukeiev B. Kazakhstan in World War II: Authors and publishers of post-1991 history textbooks, Central Asian Affairs, 8, 3, 251-272 (2023).

8. Usenko O. Sistema obrazovaniya kak instrument konstruirovaniya nacional'noj identichnosti [Education System as a Tool for Constructing National Identity], Vestnik KazNU. Seriya Pedagogicheskaya [KazNU Bulletin. The series is Pedagogical], 37, 3, 21-26 (2012). [in Russian]

9. Popson N. The Ukrainian History Textbook: Introducing Children to the «Ukrainian Nation», Nationalities Papers, 29, 2, 325-350 (2001).

10. Doyel A. Ethnocentrism and History Textbooks: Representation of the Irish Famine 1845-49 in history textbooks in English secondary schools, Intercultural Education, 13, 3, 315-330 (2010).

11. Xu Zhaoren. The Connotation, Value and Formation of History Consciousness, Journal of the Renmin University of China, 24, 1, 108-114 (2010).

12. Kontseptsiya stanovleniya istoricheskogo soznaniya v Respublike Kazahstan [The concept of formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. – 2013. Available at: https://daz.asia/ru/kontseptsiya-stanovleniya-istoricheskogo/ (Accessed: 27.06.2024). [in Russian]

13. Bakina N.S. i dr. Istoriya Kazahstana [History of Kazakhstan]: Uchebnik dlya 6 kl. Obshcheobrazovat. shk. / N.S. Bakina, N.T. Zhanakova, K.K. Sulejmenova. – (Atamura, Almaty, 2018). [in Russian]

14. Omarbekov T. i dr. Istoriya Kazahstana (Srednie veka) [History of Kazakhstan (Middle Ages)]: Uchebnik dlya 6 kl. Obshcheobrazovat. shk. / T. Omarbekov, G. Habizhanova, T. Kartaeva, M. Nogajbaeva (Mektep, Almaty, 2018). [in Russian]

15. Omarbekov T. i dr. Istoriya Kazahstana (XVIII–XIX vv.) [History of Kazakhstan (XVIII-XIX cc.)]: Uchebnik dlya 8 kl. Obshcheobrazovat. shk. / T. Omarbekov, G. Habizhanova, T. Kartaeva, M. Nogajbaeva (Mektep, Almaty, 2018). [in Russian]

16. Uskembaev K.S. i dr. Istoriya Kazahstana (1900–1945 gg.) [History of Kazakhstan (1900–1945)]: Uchebnik dlya 8ə9 kl. Obshcheobrazovat. shk. Chast' 1/ K.S. Uskembaev, Z.G. Saktaganova, L.I. Zueva. (Mektep, Almaty, 2019). [in Russian]

Information about the authors:

Kishibayeva S.B. **–** PhD student at the Department of Regional Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shan Mengjie **–** Researcher, Shanghai International Studies University, Shanghai, China.

Кішібаева С.Б. – Аймақтану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шань Мэнцзе **–** зерттеуші, Шанхай Шет тілдер университеті, Шанхай, Қытай.

Кишибаева С.Б. – PhD докторант кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шань Мэнцзе **–** исследователь, Шанхайский Университет иностранных языков, Шанхай, Китай.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 11.25
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-152-165

Миграция и диаспоры в Японии: история, проблемы, решения и прогнозы развития

Ж.М. Каржаубай*, К.И. Кобландин

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail:karzhaubay.zhanel@gmail.com, kkalybek@mail.ru)

Аннотация. Миграционная и диаспоральная политика Японии представляет собой уникальный и многогранный аспект государственной политики, отражающий как исторические традиции, так и современные вызовы. Япония, обладая одной из самых однородных по этническому составу наций, в течение долгого времени придерживалась политики строгого контроля над миграцией. Однако с учетом глобальных изменений, таких, как старение населения, низкая рождаемость и необходимость в квалифицированной рабочей силе, страна постепенно пересматривает свои подходы к миграции и взаимодействию с диаспорами.

Актуальность темы связана с несколькими факторами. Во-первых, демографические изменения в Японии создают давление на правительство, требуя адаптации миграционной политики для удовлетворения потребностей экономики. Во-вторых, значительное число японцев, проживающих за пределами страны, играет важную роль в международных связях Японии и представляет собой важный ресурс для укрепления культурных и экономических связей с другими государствами.

Целью данной статьи является анализ текущих подходов Японии к миграционной политике и политике по отношению к диаспорам, а также оценка их эффективности. Также будут рассмотрены исторический контекст, современные принципы и законодательные инициативы и проблемы и вызовы, с которыми сталкивается Япония в данных областях. Специальное внимание будет уделено влиянию миграционной политики на общество, экономику страны, а также перспективам ее дальнейшего развития.

Объектом исследования является миграционная и диаспоральная политика Японии, включая ее влияние на общество и экономику в условиях демографических изменений. Исследование важно теоретически, так как раскрывает особенности миграционной политики в этнически однородном обществе и роль диаспоры в международных связях, а практическая значимость заключается в возможном применении выводов для разра-

Поступила: 03.01.2025; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

ботки стратегий миграционного управления в странах с низкой рождаемостью и стареющим населением, что особенно актуально для специалистов в области миграционной политики.

Ключевые слова: миграция, демография, диаспора, диаспоральная политика, рождаемость, JICA, Nikkei, зайничи, культура, миграционное управление.

Введение

Согласно данным Национального института исследований по вопросам населения и социальной защиты Японии (IPSS), перепись 2020 года зафиксировала численность населения Японии на уровне 126,15 миллиона человек. Возрастное распределение выглядит следующим образом: 6,4% составляют дети до 14 лет, 59,5% – люди трудоспособного возраста (15-64 года), и 28,6% – граждане старше 65 лет. Средний возраст населения продолжает увеличиваться вследствие низкой рождаемости и высокой продолжительности жизни. Общий коэффициент зависимости составляет 68, что означает, что на каждые 100 трудоспособных человек приходится 68 иждивенцев (дети и пожилые), а индекс старения в 422 указывает на значительное преобладание пожилых по сравнению с молодым населением.

По прогнозам IPSS на 2070 год, население Японии может сократиться до 87 миллионов, при этом возрастная структура изменится: только 7,1% будут моложе 14 лет, доля трудоспособного населения упадет до 50,9%, а доля пожилых вырастет до 41%. Ожидается, что эти демографические сдвиги усилят нагрузку на трудоспособное население и потребуют кардинальных изменений в социальной и экономической политике [1].

Материалы и методы исследования

В рамках исследования миграции, миграционных процессов и диаспоральной политики Японии был использован комплексный методологический подход, позволивший всесторонне рассмотреть ключевые вызовы и особенности данной темы.

Прежде всего проведен детальный обзор научной литературы, включающий отчеты, анализы исследований, трудов и статей, посвященных процессам развития миграционных процессов и политики в стране. Данный этап позволил определить исторические и политические факторы, оказывающие влияние на современные тенденции миграции в Японии.

Кроме того, изучены законодательные акты и официальные документы, регулирующие вопросы миграции и диаспоральную политику. Анализ нормативно-правовой базы дал возможность сформировать целостное представление о механизмах регулирования въезда, проживания и прав мигрантов, а также о мерах, направленных на их социальную адаптацию и защиту.

Дополнительно проведен анализ статистических данных, охватывающий динамику миграционных потоков, распределение мигрантов по странам исхода и основные мотивы

их переезда, динамики передвижения потомков японцев, численности и прироста крупных японских сообществ за рубежом. Изучение этих показателей позволило оценить социально-экономические последствия миграции для Японии, а также выявить актуальные тенденции и вызовы в сфере диаспоральной политики.

Результаты и обсуждение

В довоенный период имперской экспансии миграция в Японии развивалась в двух направлениях: переселение японцев в колонии (Корея, Тайвань, Маньчжурия) и за ее пределы, включая Америку. Первоначально связанная с экономическими трудностями миграция позже стала идеологически обоснованной концепцией «Кайгай Юхи» для расширения японского влияния [2, 25]. В последние годы исследования стали охватывать гендерные и расовые аспекты: японские женщины играли важную роль в инфраструктуре колоний, а миграция дискриминируемой группы бураку демонстрировала солидарность с японско-американскими мигрантами против дискриминации. Взаимодействие диаспор (окинавской, корейской, тайваньской) также формировало японскую идентичность. Во время войны в Тихоокеанском регионе японцы в США оказались в лагерях, и их лояльность подвергалась испытанию, что подчёркивает сложные отношения между японским и американским национализмом [3, 105].

Послевоенное время и современность: изменения в международных политических и экономических режимах и миграция. После окончания второй мировой войны в Азиатско-Тихоокеанском регионе значительное число японцев было репатриировано на родину, и их возвращение укрепило представление о Японии как о моноэтнической нации. Этот «моноэтнический миф» стал одной из причин, по которым группы, такие, как корейцы-зайничи, живущие в Японии, на протяжении десятилетий испытывали трудности с получением полных гражданских прав, сталкиваясь с дискриминацией и ксенофобией, усугубившейся на фоне исторических конфликтов. Японцы, оставшиеся в Китае после войны, смогли вернуться лишь в 1980-х годах, однако они также столкнулись с проблемами интеграции и социальной адаптации в японском обществе, которое их воспринимало неоднозначно. Японское иммиграционное законодательство основывается на Законе об иммиграционном контроле и признании беженцев (Immigration Control and Refugee Recognition Act), принятом 4 октября 1951 года, который регулирует права и обязанности иностранцев на основании их статуса проживания. Основные категории, разрешающие работу, включают статусы «Постоянный житель», «Супруг или ребенок гражданина Японии» и «Супруг или ребенок постоянного жителя», в соответствии со статьей 19 этого закона [4]. Для продления срока пребывания требуется разрешение, иначе иностранец обязан покинуть страну (статья 21).

Работа без необходимого разрешения классифицируется как нелегальная, и иностранцы, занимающиеся такой деятельностью, подлежат депортации (статья 24), а наниматели – ответственности (статья 73-2). Определенные визовые категории, такие, как «Инженер/Специалист в области гуманитарных наук» и «Бизнес-менеджер», регулируются специальными критериями, утвержденными Постановлением Министерства

юстиции (в рамках статьи 7 Иммиграционного кодекса), что обеспечивает контроль над воздействием их иммиграции на экономику и общество.

Идея об южноамериканцах Nikkei как «этнических возвратных мигрантах» устарела. Исследователи теперь больше внимания уделяют коренным жителям Nikkei, как, например, в Иокогаме, где окинавская южноамериканская община использует свои культурные корни для туризма, что меняет этнические отношения в регионе [5, 64].

Смягчение миграционной политики сделало Японию более привлекательной для иностранных работников: с 2011 по 2021 год их численность почти утроилась – с 686 тыс. до 1,727 млн человек. К 2021 году общее число иностранцев в Японии составило почти 2,8 млн, большинство из которых прибывают из Юго-Восточной Азии. Наибольшие группы мигрантов составляют граждане Китая (716 тыс.), Вьетнама (432 тыс.), Республики Корея (409 тыс.), Филиппин (276 тыс.) и Бразилии (204 тыс.) (Таблица 1) [6].

Таблица 1. Численность иностранных работников в Японии в 2011-2021 гг., тыс. чел.

Год	Общее число иностранных работников	Рабочая виза	Виза стажера	Студенческая виза	Вид на жительство	Иной тип визы
2011	686	121	130	93	320	23
2012	682	124	134	92	309	24
2013	718	133	137	103	319	20
2014	788	147	145	125	339	31
2015	908	167	168	168	367	37
2016	1084	201	211	210	413	49
2017	1279	238	258	260	459	64
2018	1460	277	308	–	496	–
2019	1659	329	384	–	532	–
2020	1724	360	402	–	546	–
2021	1727	395	352	–	580	–

В новом столетии технологии и ИКТ значительно укрепили миграционные процессы, помогая мигрантам поддерживать связь с родиной и создавать цифровые сообщества для обмена опытом и информации (Таблица 2) [9].

Таблица 2. Таблица данных о наибольшей численности иностранной диаспоры в Японии по результатам опроса 2020 года

Страна	Численность	Доля (%)
Китай	813 675	29.0
Корея	446 364	15.9
Вьетнам	411 968	14.7

Филиппины	282 798	10.1
Бразилия	211 677	7.5
Непал	96 824	3.5
Индонезия	66 860	2.4
Тайвань	64 773	2.3
США	59 172	2.1
Таиланд	54 809	2.0
Всего	2 608 920	100.0

В последние годы Япония сталкивается с двумя взаимосвязанными вызовами: демографическим кризисом и необходимостью роста производительности. Быстрое старение и сокращение трудоспособного населения угрожают экономической стабильности, требуя реформ в денежно-кредитной и структурной политике. Снижение численности рабочей силы на 1-1,7% в год делает даже прирост производительности на 2% недостаточным для устойчивого роста. Хотя демографические вызовы затрагивают многие страны, Япония лидирует по их интенсивности: с 2010 года её население сокращается, и уже в 2014 году доля лиц старше 65 лет достигла 26%, а средний возраст населения – 45,9 года, что является наивысшим показателем среди стран ОЭСР (Рисунок 1) [10].

Рисунок 1. Исторические данные о населении и прогнозы (1950-2050)

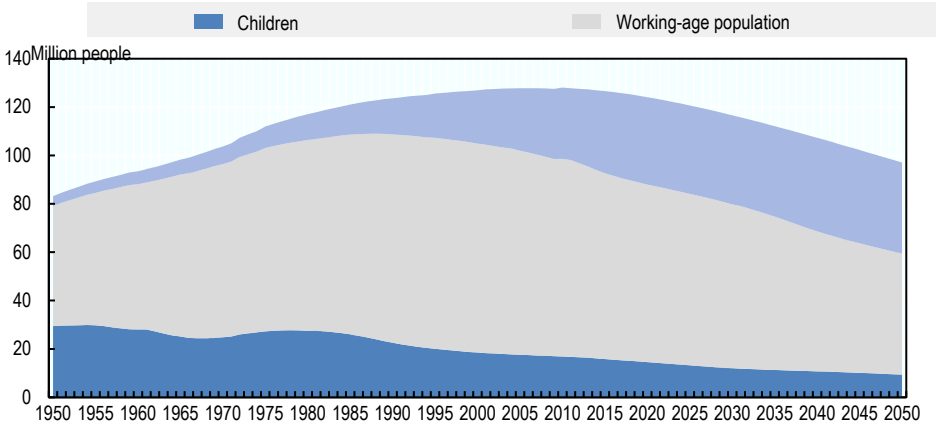

В 2020 году число новых иммигрантов в Японии снизилось на 38,2%, до 85 000 человек, из которых 66,7% составили трудовые мигранты. Основные этнические группы включали вьетнамцев, китайцев и индонезийцев, причём миграция из Китая сократилась на 86 000 человек. Онлайн-заявки недоступны для резидентов со статусами «Дипломат» и «Временный гость». Иммиграционное агентство обновило 12 мер, включая реформы в центрах содержания, и в ответ на COVID-19 ввело строгие пограничные меры, ослабленные для деловых путешественников и студентов в марте 2022 года (Рисунок 2) [11].

Рисунок 2. Основные показатели иммиграции и эмиграции в Японии за 2020 год

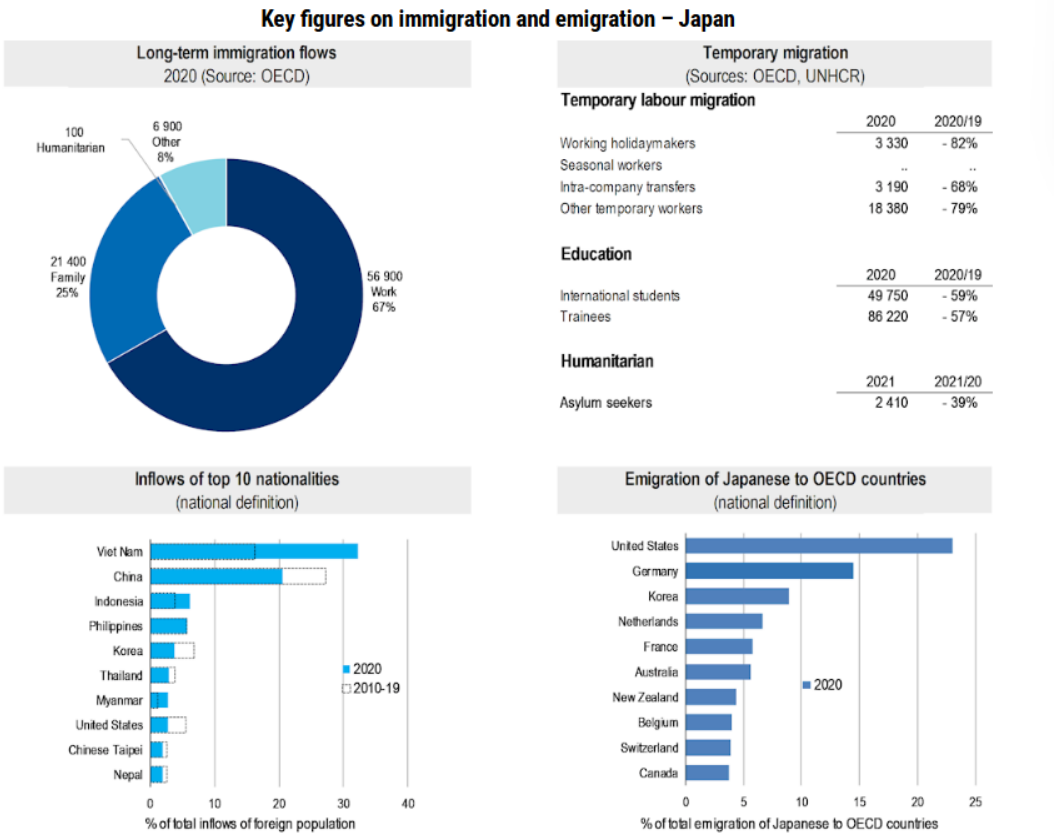

Обзор охватывает основные региональные тенденции и вызовы Японии, анализируя влияние демографического спада и старения на экономику и политику. Особое внимание уделяется мерам повышения производительности и межрегиональным различиям. Рассматриваются реакции экономической политики на демографические изменения на различных уровнях, а также пространственные эффекты реструктуризации.

Наряду с урегулированием вопросов миграционных процессов, Япония активно развивает диаспоральную политику. По данным Министерства иностранных дел Японии, на 2023 год за рубежом проживало около 1,29 миллиона японских граждан. Из них значительная часть – долгосрочные или постоянные резиденты, среди которых 32% живут в США, а 8% – в Китае. Крупные японские сообщества находятся также в Тайланде (82 000), Австралии (93 000), Канаде (70 000), Великобритании (63 000), Бразилии (48 000), Германии (42 000), Южной Корее (41 000) и Франции (36 000) (Рисунок 3) [12].

Рисунок 3. Динамика численности японцев, проживающих за границей (1989-2023)

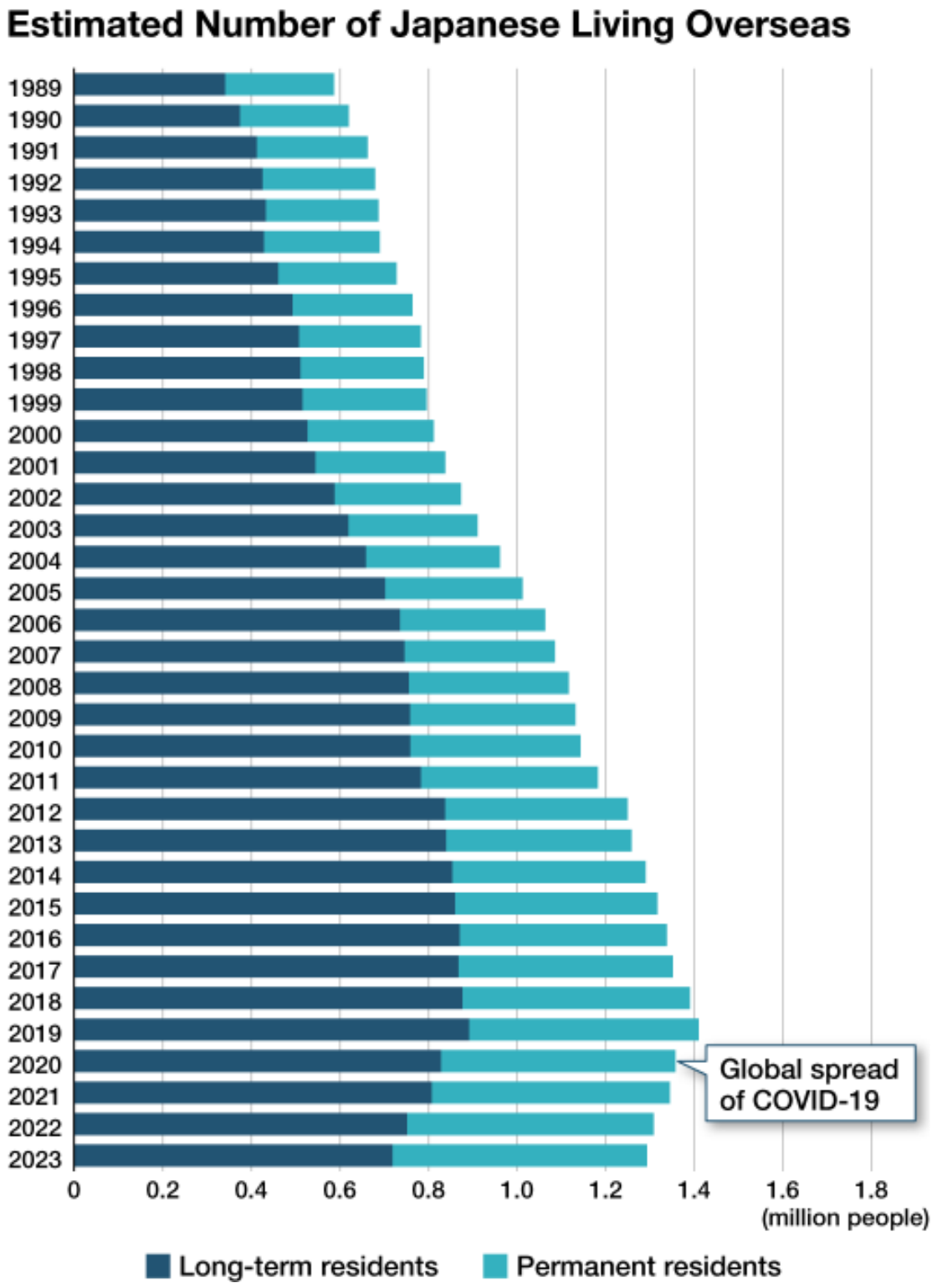

Япония развивает свою диаспоральную политику, особенно в отношении потомков японцев (Nikkeijin), проживающих в Латинской Америке и других регионах. С момента массовой миграции японцев в страны Латинской Америки, такие, как Бразилия и Перу, в начале XX века японское правительство поддерживало связи с этими сообществами, используя их как «мосты» для культурного и экономического взаимодействия. После экономических трудностей, с которыми столкнулись японцы в Бразилии и Перу, японское правительство пересмотрело свои подходы, в том числе в вопросах предоставления виз и льгот для Nikkeijin, желающих вернуться в Японию и работать на ее рынке труда, что стало особенно актуально в условиях старения населения страны [13, 300].

В 1990 году Япония приняла поправки в законодательство, позволяющие потомкам японских эмигрантов получить визы для работы и проживания в Японии [4]. Это было частью государственной стратегии для удовлетворения потребностей в рабочей силе, особенно в промышленности и на производстве. Однако, несмотря на юридическое признание, Nikkeijin часто сталкиваются с проблемами интеграции и дискриминацией, что затрудняет их адаптацию и полноценное включение в общество. Сложности касаются как языкового барьера, так и культурных различий, которые остаются значительными даже для людей японского происхождения, родившихся и выросших за границей [14].

Японская диаспора, формировавшаяся более ста лет, неоднородна: её общины различаются по времени, местоположению и степени ассимиляции. Например, общины в Боливии разделяются на периоды до 1941 года и после 1952 года и локализуются в различных регионах. Для поддержания этнокультурной идентичности важна работа с памятью и институциональная поддержка, включая семейные хозяйства, японские школы и сообщества, которые способствуют интеграции с диаспорой Nikkei. Обратная миграция из Южной Америки восполнила дефицит рабочей силы в Японии, но с экономическим спадом репатрианты столкнулись с трудностями интеграции. Опыт корейцев-зайничи был применён частично, и японские исследователи призывают к усилению мер поддержки южноамериканских мигрантов [15, 226].

Среди организаций, работающих с японской диаспорой, ключевую роль играют Ассоциация Nikkei & Japanese Abroad (ANJ) и Японское Агентство международного сотрудничества (JICA). Основанная в 1955 году ANJ стремится укреплять связи между японцами за рубежом и их родиной, организуя культурные мероприятия, семинары, а также помогая переселенцам с трудоустройством и адаптацией. JICA, действующая с 1974 года, сосредоточена на развитии человеческого потенциала и инфраструктуры в развивающихся странах, уделяя особое внимание японской диаспоре, особенно в Латинской Америке. JICA проводит стажировки, предоставляет стипендии и развивает волонтерские программы, направленные на поддержание связей с Японией и развитие местных сообществ. Международное движение против всех форм дискриминации и расизма (IMADR), основанное в 1988 году, активно защищает права японских меньшинств и борется с расовой дискриминацией, укрепляя солидарность между японскими общинами и другими странами [16, 229].

Основными направлениями диаспоральной политики Японии являются укрепление связей с японскими общинами за рубежом, продвижение японской культуры и создание

положительного имиджа страны через «диаспоральную дипломатию». Япония развивает ряд программ для поддержки своей диаспоры, известных как Nikkeijin, с целью сохранения культурных связей и создания возможностей для обучения и профессионального роста. Одной из ключевых инициатив является Nippon Foundation Nikkei Scholarship «Dream Come True Project». Эта стипендия предоставляет молодым Nikkeijin из Латинской Америки возможность обучаться в Японии. Программа направлена на развитие лидеров, которые после возвращения на родину смогут внести вклад в свои сообщества, используя полученные знания и навыки [17]. Министерство образования, культуры, спорта, науки и технологий Японии (MEXT) предлагает стипендию Monbukagakusho для иностранных студентов, включая Nikkeijin, которые хотят обучаться в японских университетах [18].

Японское агентство международного сотрудничества (JICA) реализует Next Generation Nikkei Program, нацеленную на детей и подростков из японских семей за рубежом. Эта программа включает языковое погружение, культурные занятия, посещение японских школ и проживание в японских семьях, что способствует укреплению культурных корней и поддержанию связи с Японией [19].

Для взрослых потомков японцев JICA предлагает Nikkei Leader Training Program, которая поддерживает обучение в японских университетах и предоставляет специализированные тренинги для развития лидерских качеств. Также JICA организует Nikkei Volunteer Program, где Nikkeijin могут работать в Японии в рамках волонтёрства или стажировки, что позволяет им лучше понять японское общество и использовать этот опыт для развития своих сообществ за рубежом [20].

Эти образовательные программы не только укрепляют связь этнических японцев с их культурным наследием, но и способствуют распространению японского языка и культуры за рубежом.

Заключение

Как показывает анализ миграционных процессов и диаспоральной политики Японии, ключевыми факторами в решении демографических проблем страны (низкая рождаемость, старение населения) являются смягчение миграционной политики страны, привлечение иностранных работников (Китай, Вьетнам, Филиппины и др.) для компенсации недостатка местной рабочей силы. Это даст возможность государству не только восполнить дефицит рабочей силы, но и поддерживать экономическую активность.

«Диаспоральная дипломатия» Японии, в которой активно поддерживаются связи со своей диаспорой, особенно в Латинской Америке, направлена на укрепление положительного имиджа страны, поддержку культурных и образовательных обменов и развитие экономических связей в этом регионе.

Только комплексные меры: реформы миграционной и активизация диаспоральной политики, программы интеграции и поддержки всех участников данного процесса помогут Японии справиться с последствиями старения населения и обеспечат долгосрочную стабильность в экономической и социальной сферах.

Вклад авторов.

Каржаубай Ж.М. – автор для корреспонденции, определение темы исследования, сбор теоретического материала, разработка структуры статьи, написание введения и заключения.

Кобландин К.И. – анализ эмпирических данных, работа с источниками, оформление списка литературы, языковая и стилистическая редакция текста.

Список литературы

1. Национальный институт исследований по вопросам народонаселения и социальной защиты Японии (IPSS). [Электронный ресурс]. – 2023. URL: https://www.ipss.go.jp/pp-zenkoku/j/zenkoku2023/pp_zenkoku2023.asp (Дата обращения: 03.01.2025).

2. Kimura K. Kindai Nihon No Imin to Kokka / Chiiki Shakai [Migration, The State, and local Communities in modern Japan]. - Tokyo: Ochanomizu Shobo, 2021. – 414 p.

3. Сэкигути Х. Американский опыт дискриминируемых бураку: история «расовой идентификации» и «связи» через Тихий океан. В кн.: Танабе А., Такэзава Я., Нарита Р. (ред.) // Миграция и раса в Тихоокеанском регионе: от управления к менеджменту, от столкновения к солидарности. – Киото: Университет Киото, 2020. – С. 103-146.

4. Закон об иммиграционном контроле и признании беженцев Японии [Электронный ресурс]. URL:https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1951/en/122701 (Дата обращения: 03.01.2025).

5. Фудзинами, Кай. Окинавская южноамериканская диаспора как туристический ресурс [Электронный ресурс]. URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/kantoh/2015/28/2015_64/_article (Дата обращения: 03.01.2025).

6. Министерство здравоохранения, труда и социального обеспечения Японии. [Электронный ресурс]. URL: https://www.mhlw.go.jp/content/11655000/000887554.pdf (Дата обращения: 03.01.2025).

7. Организация Объединенных Наций. Всеобщая декларация прав человека [Электронный ресурс]. URL: https://archives.un.org/content/universal-declaration-human-rights (Дата обращения: 03.01.2025).

8. Игараши, Акира, Оно, Ёсикуни. Кто должен выступать за адвокацию? Влияние защитников прав на отношение общественности к избирательным правам иммигрантов в Японии // Journal of East Asian Studies. – 2022. – Т. 22, – №3. – С. 555-566. DOI: https://doi.org/10.1017/jea.2022.11

9. Stat Japan. Foreign Residents by Nationality/Region of Residence (Purpose of Residence). [Electronic resource]. Available at: https://www.e-stat.go.jp (Accessed: 03.01.2025).

10.OECD. Historical Population Data and Projections (1950–2050) [Electronic resource]. Available at: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=POP_PROJ (Accessed: 03.01.2025).

11. OECD. International Migration Outlook 2022 [Electronic resource]. Available at: https://www.oecdilibrary.org/sites/30fe16d2en/1/3/8/21/index.html?itemId=/content/publication/30fe16d2 (Accessed: 03.01.2025).

12. Nippon.com. Численность японцев, проживающих за границей, сокращается четвертый год подряд [Электронный ресурс]. URL: https://www.nippon.com/en/japan-data/h01885/ (Дата обращения: 03.01.2025).

13. いないはずの移民：南米日系人受け入れ政策の過去と現在を再考する在留資格「定住者」の政策立案過程を中心に// Университет Досиса. - 2023. -Т. 14. – С. 297-309. DOI: 10.14988/0002000491

14. Japan's Resilient Demand for Foreign Workers [Electronic resource]. Available at: https://www.migrationpolicy.org/article/japans-resilient-demand-foreign-workers/ (Accessed:03.01.2025).

15. (Re)ORIENTando América Latina en el capitalismo global: Orientalismo y la cuestión nacional en Madama Sui de Augusto Roa Bastos // Hispanófila. – 2014. – Т. 172. – С. 225-240.

16. Международный опыт взаимодействия и поддержки диаспоральных сообществ: (информационный справочник) / под общей ред. Н. А. Абыкаева; отв. за выпуск К.И.Кобландин. – Нур-Султан, 2020. – 542 с.

17. Jadesas. Scholarship Program [Electronic resource]. Available at: https://jadesas.or.jp/en/scholarship/ (Accessed: 03.01.2025).

18. Study in Japan. MEXT Scholarships [Electronic resource]. Available at: https://www.studyinjapan.go.jp/en/planning/scholarships/mext-scholarships/ (Accessed: 03.01.2025).

19. Japanese American Citizens League Chicago. Next Generation Nikkei Program [Electronic resource]. Available at: https://jaclchicago.org/programs/next-generation-nikkei/ (дата обращения: 03.01.2025).

20. Japan International Cooperation Agency (JICA) [Electronic resource]. Available at: https://www.jica.go.jp/english/ (Accessed: 03.01.2025).

Ж.М. Қаржаубай, Қ.И. Қобландин

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Жапониядағы көші-қон және диаспоралар: тарихы, мәселелері, шешімдері және даму болжамдары

Аңдатпа. Жапонияның көші-қон және диаспоралық саясаты тарихи дәстүрлерді де, қазіргі заманғы қиындықтарды да бейнелейтін мемлекеттік саясаттың ерекше және жан-жақты аспектісін білдіреді. Этникалық құрамы жағынан біртекті ұлттардың біріне ие Жапония ұзақ уақыт бойы көші-қонды қатаң бақылау саясатын ұстанды. Алайда, халықтың қартаюы, туудың төмендігі және білікті жұмыс күшіне деген қажеттілік сияқты жаһандық өзгерістерді ескере отырып, ел біртіндеп көші-қон мен диаспоралармен өзара әрекеттесу тәсілдерін қайта қарастыруда.

Тақырыптың өзектілігі бірнеше факторларға байланысты. Біріншіден, Жапониядағы демографиялық өзгерістер экономиканың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көші-қон саясатын бейімдеуді талап ету арқылы Үкіметке қысым жасайды. Екіншіден, елден тыс жерде тұратын жапондықтардың едәуір бөлігі Жапонияның халықаралық байланыстарында маңызды рөл атқарады және басқа мемлекеттермен мәдени және экономикалық байланыстарды нығайту үшін маңызды ресурс болып табылады.

Бұл мақаланың мақсаты Жапонияның көші-қон саясатына және диаспораларға қатысты саясатқа қазіргі көзқарастарын талдау, сондай-ақ олардың тиімділігін бағалау болып табылады. Сондай-ақ, Тарихи контекст, қазіргі заманғы қағидаттар мен заңнамалық бастамалар, сондай-ақ Жапонияның осы салаларда кездесетін проблемалары мен сын-қатерлері қаралатын болады. Көші-қон саясатының қоғамға, ел экономикасына ықпалына, сондай-ақ оның одан әрі даму перспективаларына ерекше назар аударылатын болады.

Зерттеу нысаны – Жапонияның көші-қон және диаспоралық саясаты, оның демографиялық өзгерістер жағдайында қоғам мен экономикаға әсері. Зерттеу теориялық тұрғыдан маңызды, өйткені ол этникалық біртекті қоғамдағы көші-қон саясатының ерекшеліктерін және диаспораның халықаралық байланыстардағы рөлін ашады, ал практикалық маңыздылығы туу деңгейі төмен және қартайған елдерде көші-қонды басқару стратегияларын әзірлеу үшін тұжырымдарды ықтимал қолдану болып табылады, бұл әсіресе көші-қон саясаты саласындағы мамандарға қатысты.

Түйін сөздер: көші-қон, демография, диаспора, диаспоралық саясат, туу коэффициенті, JICA, Nikkei, зайничи, мәдениет, көші-қонды басқару.

Zh.M. Karzhaubay, K.I. Koblandin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Migration and Diasporas in Japan: history, problems, solutions and forecasts of development

Abstract. Japan's migration and diaspora policy represents a unique and multifaceted aspect of public policy, reflecting both historical traditions and modern challenges. Japan, having one of the most ethnically homogeneous nations, has long adhered to a policy of strict control over migration. However, taking into account global changes such as an aging population, low birth rate and the need for skilled labor, the country is gradually reviewing its approaches to migration and interaction with diasporas.

The relevance of the topic is related to several factors. First, demographic changes in Japan are putting pressure on the government to adapt migration policies to meet the needs of the economy. Secondly, a significant number of Japanese living outside the country play an important role in Japan's international relations and represent an important resource for strengthening cultural and economic ties with other countries.

The purpose of this article is to analyze Japan's current approaches to migration and diaspora policy, as well as to evaluate their effectiveness. The historical context, current principles and legislative initiatives, as well as the problems and challenges Japan faces in these areas will also be considered. Special attention will be paid to the impact of migration policy on society, the country's economy, as well as the prospects for its further development.

The object of the study is the migration and diaspora policy of Japan, including its impact on society and the economy in the context of demographic changes. The study is important theoretically, as it reveals the features of migration policy in an ethnically homogeneous society and the role of the diaspora in international relations, and its practical significance lies in the possible application of the findings to develop migration management strategies in countries with low fertility and aging populations, which is especially relevant for specialists in the field of migration policy.

Keywords: Migration, demography, diaspora, diaspora policy, fertility, JICA, Nikkei, zainichi, culture, migration management.

References

1. Natsional'nyi institute issledovanii po voprosam narodonaseleniya I sotsial'noi zashchity yaponii [National Institute of Population and Social Protection Research of Japan (IPSS)]. [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://www.ipss.go.jp/pp-zenkoku/j/zenkoku2023/pp_zenkoku2023.asp (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

2. Kimura K. Kindai Nihon No Imin to Kokka / Chiiki Shakai [Migration, The State, and local Communities in modern Japan] (Ochanomizu Shobo, Tokyo, 2021, 414 p.).

3. Sekigugi Kh. Amerikanskii opyt diskrimeniruemykh buraku: istoriya "rassovoi identifikatsii" I "svyazi" cherez Tikhii ocean [The American experience of the Discriminated Buraku: a history of "racial identification" and "connection" across the Pacific Ocean], Migratsiya I rasa v Tikhookeanskom regione: ot upravleniya k menedzhmentu, ot stalknoveniya k solidarnosti [Migration and race in the Pacific: from governance to management, from collision to solidarity], 103-146 (2020). [In Russian]

4. Zakon ob immigratsionnom kontrole I priznanii bezhentsev Yaponii [Immigration Control and Refugee Recognition Act of Japan]. [Electronic resource]. Available at: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1951/en/122701 (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

5. Fudzinami, kai. Okinavskaya yuzhnoamerikanskaya diaspora kak resurs [Okinawan South American Diaspora as a tourist resource]. [Electronic resource]. Available at: https://www.jstage.jst.go.jp/article/kantoh/2015/28/2015_64/_article (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

6. Ministerstvo zdravokhraneniya, truda I sitsial'nogog obespecheniya Yaponii [Ministry of Health, Labor and Social Security of Japan]. [Electronic resource]. Available at: https://www.mhlw.go.jp/content/11655000/000887554.pdf (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

7. Organizatsiya Ob'yadinennykh Natsii [The United Nations]. [Electronic resource]. Available at: https://archives.un.org/content/universal-declaration-human-rights (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

8. Igarashi, Akira, Ono, Esikuni. Kto dolzhen vystupat' za advokatsiyu? Vliyanie zashchitnikov prav na otnoshenie obshchestvennosti k izberatel'nym pravam immigrantov v Yaponii [Igarashi, Akira, Ono, Yoshikuni. Who should advocate for advocacy? The influence of rights defenders on public attitudes towards the voting rights of immigrants in Japan], Journal of East Asian Studies, 22, 3, 555-566 (2022). DOI: https://doi.org/10.1017/jea.2022.11 [in Russian]

9. Stat Japan. Foreign Residents by Nationality/Region of Residence (Purpose of Residence). [Electronic resource]. Available at: https://www.e-stat.go.jp (Accessed:03.01.2025).

10. OECD. Historical Population Data and Projections (1950–2050). [Electronic resource]. Available at: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=POP_PROJ (Accessed: 03.01.2025).

11. OECD. International Migration Outlook 2022 [Electronic resource]. Available at: https://www.oecdilibrary.org/sites/30fe16d2en/1/3/8/21/index.html?itemId=/content/publication/30fe16d2 (Accessed: 03.01.2025).

12. Nippon.com. [Electronic resource]. Available at: https://www.nippon.com/en/japan-data/h01885/ (Accessed: 03.01.2025).

13.いないはずの移民：南米日系人受け入れ政策の過去と現在を再考する在留資格「定住者」の政策立案過程を中心に[Immigrants who should not be: Rethinking the past and present of South American Nikkei acceptance policy Focusing on the policy-making process for "long-term residents" of status of residence], Universitet Dosisa [Dosysia University], 14, 297-309 (2023). DOI: 10.14988/0002000491. [in Japanese]

14. Japan's Resilient Demand for Foreign Workers [Electronic resource]. Available at: https://www.migrationpolicy.org/article/japans-resilient-demand-foreign-workers/ (Accessed:03.01.2025). [in Russian]

15. (Re)ORIENTando América Latina en el capitalismo global: Orientalismo y la cuestión nacional en Madama Sui de Augusto Roa Bastos, Hispanófila, 172, 225-240 (2014).

16. Mezhdunarodnyi opyt vzaimodeistviya I podderzhki diasporal'nykh soobshchestv: (informatsionnyi spravochnik) [International experience of interaction and support of diasporic communities: (information guide)] (Nur-Sultan, 2020, 542 p.).

17. Jadesas. Scholarship Program [Electronic resource]. Available at: https://jadesas.or.jp/en/scholarship/ (Accessed: 03.01.2025).

18. Study in Japan. MEXT Scholarships [Electronic resource]. Available at: https://www.studyinjapan.go.jp/en/planning/scholarships/mext-scholarships/ (Accessed: 03.01.2025).

19. Japanese American Citizens League Chicago. Next Generation Nikkei Program [Electronic resource]. Available at: https://jaclchicago.org/programs/next-generation-nikkei/ (дата обращения: 03.01.2025).

20. Japan International Cooperation Agency (JICA) [Electronic resource]. Available at: https://www.jica.go.jp/english/ (Accessed: 03.01.2025).

Сведения об авторах:

Қаржаубай Ж.М. **–** Аймақтану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қобландин Қ.И. **–** Аймақтану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Каржаубай Ж.М. – PhD докторант кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кобландин К.И. – профессор кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Karzhaubay Zh.M. **–** PhD student at the Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Koblandin K.I. **–** Professor at the Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 11.25.67
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-166-181

Перспективы цифрового сотрудничества Казахстана и Южной Кореи в области государственного управления

Н.Е. Хамитова*, А.Е. Белялова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: khamitovanaz@gmail.com, aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz)

Аннотация. В данной статье изучаются особенности цифровой трансформации в Казахстане и Южной Корее в сфере государственного управления. Важность государственного управления в реализации политики цифровой трансформации неоспорима. Благодаря государственной поддержке и инициативе создания инновационных технологий развивается цифровая инфраструктура страны. Качество жизни человека и эффективная работа всех сфер стала зависеть от новой цифровой среды. Следовательно, каждая страна стремится внедрять ежегодно новые цифровые новшества во все отрасли экономики. Соответственно, научные исследования по данной тематике являются актуальными. В статье на основе метода анализа статистических данных из таких баз, как Всемирный Банк (World Bank), UN E-Government Survey 2022, International Telecommunication Union Surveys (ITU), IMD World Competitiveness Ranking reports 2023, INSEAD The Global Competitiveness Rankings 2022, были составлены сравнительные графики по основным направлениям цифровизации государственного управления двух стран. Была составлена матрица по методу теории игр, где рассматривается доминирующее сотрудничество Казахстана и Южной Кореи в сфере цифровой трансформации. Предполагается, что в условиях эффективного и стабильного сотрудничества стран в сфере цифровизации роль государственного управления в широком плане приобретает значимую роль для каждого из правительств.

Ключевые слова: цифровые технологии, государственное управление, Южная Корея, Казахстан.

Поступила: 03.01.2025; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

Введение

В современном мире экономические отрасли государства имеют большую зависимость от цифровой инфраструктуры государства. Использование новых инновационных технологий в промышленном и социальном плане растут быстрыми темпами. Опыт развивающихся и развитых стран в политическом и экономическом плане показывает важность развития цифровой инфраструктуры не только для отдельных стран, но для целого региона. В частности, это значимо для регионов, имеющие общую геополитическую идею.

Пандемия COVID-2019 способствовала развитию онлайн-услуг, в том числе в сфере государственного управления. Несмотря на дистанционный доступ к данным в разных сферах государственного управления, этот период позволил ускорить процесс цифровой трансформации и увидеть пробелы в реализации политики цифровизации. К тому же удаленная работа с использованием электронных приложений и платформ позволили повысить уровень цифровой грамотности.

Целью данной статьи является составить и изучить платежную матрицу взаимного сотрудничества Казахстана и Южной Кореи в области цифровизации на основе теории игр. Благодаря анализу статистических данных можно проанализировать особенности и эффективность инновационного развития Казахстана и Южной Кореи и их перспективы в цифровой трансформации. Исследования сферы цифровой трансформации Казахстана и Южной Кореи являются актуальными в связи с расширением их сотрудничества в области электронного правительства и в целом политики цифровизации. В сентябре 2021 года Программа ООН и Республика Корея в Казахстане запустили совместный региональный проект по цифровизации и инновации государственного сектора в странах Центральной Азии. Основной целью данного проекта является повышение квалификации государственных служащих региона с привлечением корейских экспертов [1].

Материалы и методы исследования

Среди казахстанских работ по теме статьи были рассмотрены работы Шабаль П., Бекова К. Б., которые писали о возможностях создания цифровой демократии [2]. Другие авторы, как Дуламбаева Р. Т., Жумашева М. Б., в своих работах изучают особую роль электронных государственных услуг в процессе цифровой трансформации и рассматривают ее как ключевой элемент в государственной политике. Авторами отмечается, что с 1990-х годов в Казахстане началось формирование инфраструктуры ИКТ и основы государственных услуг. Соответственно, процесс развития ИКТ в Казахстане представлен четырьмя периодами, где процесс цифровизации датируется началом 2018 года. Одной из причин этого является принятая государственная программа «Цифровой Казахстан» (2017 г.) [3].

Тема изучения цифровой экономики Казахстана встречается в трудах Сюбебаевой Ж. Автор определяет важность плавного перехода в стране к цифровой экономике. Цифровая трансформация должна упростить жизнь и работу для каждого из нас, при этом важное значение имеет безопасность и конфиденциальность данных пользователей. Также, по

мнению автора, в стране необходима подготовка кадров для решения проблемы цифрового неравенства [4]. Здесь следует отметить, что в 2017 году в Казахстане государственная программа «Цифровой Казахстан» начала работать в новом направлении, и примерно также в 2016 году южнокорейское правительство приняло программу «Генеральный план развития интеллектуального информационного общества».

Российский исследователь Барсегян М.Д. в своих работах рассматривает южнокорейский опыт развития ИКТ и отмечает, что сильная цифровая инфраструктура и поддержка правительством малого и среднего бизнеса имеют особую важность в развитии цифровой экономики [5]. Кроме этого, тема цифровизации государственных услуг была рассмотрена такими авторами, как Курбатова О.В., Сакулина Л.Л., Скидан А.В., Исюк А.А. [6]. В их работе особое внимание уделяется применению технологий блокчейн в государственных услугах, который характеризуется прозрачностью и децентрализацией. К тому же изучают темы сокращения лишнего бумажного документооборота и исключения услуг третьих лиц. Авторы указывают, что благодаря такой технологии в государственных услугах можно решить вопросы с коррупцией и мошенничеством.

Для достижения поставленной цели по методу теории игр были изучены труды автора Шатруна В. В. [7]. Он описывает актуальность метода теории игр и его применение в политологии, психологии, экономике и многих других науках. Леонова Н. Л. [8] подробно описывает использование метода в международных отношениях. Метод теории игр помогает оценить выгодное взаимодействие участников и также их неэффективные возможные стратегии.

Были рассмотрены работы южнокорейских авторов Юн Док Рен, Хен Ю Вон, Кан Сон Кен [9]. Они придают особую значимость поддержке малых и средних предприятий в Южной Корее, которые занимают наиболее сложную позицию в современной экономической ситуации. Также отмечается важность региональных особенностей стран в развитии цифровизации. Авторы выделяют такие проблемы, как рыночные перекосы, низкий уровень внедрения цифровых технологий малыми и средними предприятиями и дефицит цифровых навыков у специалистов. Директор по исследованиям в области развития в Центре международного развития Ким Дэ Ен [10] написал работу про цифровую трансформацию налоговой сферы Южной Кореи и определяет, что роботизированная автоматизация и возможности технологии блокчейна могут оказать значительное влияние на оперативную налоговую структуру государства.

Актуальные вопросы цифровизации государственных услуг были изучены в работах англоязычных авторов, Дауб М., Домейер А., Ламаа А. и Ренц Ф. [11] в своих работах четко отмечают, что ключ к успеху цифровой трансформации государственного сектора заключается в скоординированном общегосударственном подходе. Авторами также упоминается, что для привлечения пользователей и адаптации к новым технологиям следует начинать изменения с цифровых простых платформ, понятных для обычных пользователей. Линдгрен И., Мадсен К., Хофманн С., Мелин У. [12] написали работу, где новизной отмечают изучение взаимодействия граждан и правительства в рамках развития цифровизации. А именно: как цифровизация государственных услуг повлияла и продолжает влиять на взаимодействие между гражданами и органами государственной власти.

Реализация цифровой экономики является одним из главных инструментов эффективного развития государственного управления страной. В рамках данной статьи рассматриваются основные показатели особенностей государственного уп-

равления Казахстана и Южной Кореи в контексте реализации политики цифровой трансформации. Это обосновывается тем, что значимым показателем цифрового развития страны является само государство. С другой стороны, также важно понимать, что развитая модель цифровой трансформации государственного управления может стать примером для других стран. Следовательно, отмечается актуальность изучения цифровой трансформации государственного управления в Казахстане и Южной Корее. Также следует определить перспективы для дальнейшего сотрудничества двух стран в цифровом развитии.

Для достижения цели статьи были использованы такие методы, как анализ статистических данных, сравнительный метод и метод теории игр. Для первого метода были использованы материалы из баз данных Всемирного Банка (World Bank), UN E-Government Survey 2022, International Telecommunication Union Surveys (ITU), IMD World Competitiveness Ranking reports 2023, INSEAD The Global Competitiveness Rankings 2022. Применяется метод сравнительного анализа статистических данных. Результатами этих анализов стали лепестковые диаграммы, которые отображают визуальную разницу развития каждой страны в цифровом контексте. Согласно основной цели, были рассмотрены работы по изучению метода теории игр в международных отношениях. Из-за того, что предметом исследования являются взаимные отношения Казахстана и Южной Кореи в области развития цифровизации в государственном управлении, для составления матрицы игры было выбрано сотрудничество двух стран. Благодаря этому были изучены доминирующие позиции двух стран.

С использованием метода «теории игр» были рассмотрены доминирующие стратегии сотрудничества двух государств в развитии цифровой трансформации и внедрении цифровых технологий. На основе этого была составлена матрица (Таблица 1.) согласно методу теорию игр.

Таблица 1. Платежная матрица игры сотрудничества Казахстана и Южной Кореи по внедрению цифровых технологий

Стратегии Казахстана / Стратегии Южной Кореи	Высокая заинтересованность в сотрудничестве	Низкий уровень заинтересованности в сотрудничестве	Отсутствие заинтересованности
Высокая заинтересованность в сотрудничестве	1 / 1	0,5 / - 0,5	0 / - 1
Низкий уровень заинтересованности в сотрудничестве	-0,5 / 0,5	0,5 / 0,5	0 / - 0,5
Отсутствие заинтересованности	- 1 / 0	- 0,5 / 0	0 / 0

Основами в методе теории игр являются три составляющие категории: игроки, стратегии, которые имеет каждый игрок, и определенный выигрыш от игры в зависимости от выбираемой стратегии игрока. В представленной выше таблице количество игроков – 2 (Казахстан и Южная Корея), и выигрыш, который показывает на степень полного проигрыша другим. То есть, данная игра не представляет собой соревнование между игроками, а рассматривает наибольшую выгодную позицию для обеих сторон. Это может описывать ситуацию, которая отмечается в работе Т. Шеллинга «Стратегический реализм», где называет такой ход игры неантагонистической [7].

Очевидно, каждое государство продвигает свои проекты по цифровой трансформации своего общества. Казахстану, который является лидером по использованию и внедрению цифровых технологий среди стран Центральной Азии, для дальнейшего роста в более масштабном плане необходимо сотрудничество с развитыми цифровыми гигантами, как Южная Корея. Поэтому выбраны три одинаковых стратегии игры для каждой страны по степени заинтересованности сторон в государственной финансовой поддержке и сотрудничестве в сфере цифровизации.

В таблице представлены выигрышные позиции сторон. Выигрыш Казахстана представлен в верхней части матрицы, выигрыш Южной Кореи – в нижней части. Как в часто приводимых примерах, в методах теории игр 1 (единица) является выигрышем для любого игрока. При этом выигрыш подразумевает выделение финансовых средств, активное участие в сотрудничестве, заинтересованность стороны во внедрении и развитии цифровых технологий. Если ни одна из сторон не заинтересована в сотрудничестве, игроки не получают выигрыш. Однако в позиции низкой заинтересованности одного из игроков появляется возможность получить некоторую прибыль (0,5). Но ситуация может измениться при выборе другим игроком стратегии отсутствия инициативы сотрудничества. По матрице можно определить, что если два игрока будут доверять друг другу, то они получат максимальное количество выигрыша. Если игрок 1 доверится и проявит инициативу на сотрудничество, а игрок 2 не проявит должного усердия, то игрок 1 может уйти в минус и потерять вложенные средства.

По таблице видно, что наибольшую выгоду могут получить только в случае полного доверия и максимальной отдачи государственной поддержки с каждой из сторон. Наименьший выигрыш (- 1) для каждого из сторон идет по сценарию, где один из сторон проявляет большую инициативу, а другой игрок игнорирует и не рассматривает сотрудничество. Из этого следует, что инновационные изменения и внедрения новых технологий в сотрудничестве с другой страной невозможны в условиях «неопределенности сторон» по реализации совместных проектов. На теоретической основе можно заметить, что развитие в направлении цифровой трансформации страны в сотрудничестве невозможна без систематизированной и организованной системы с четкими и обязательными политическими обязательствами по финансированию совместных проектов.

В таблице определены наибольшие выгодные позиции игроков в стратегических ситуациях. Равновесием Нэша в теории игр называют комбинацию стратегии всех игроков, при котором изменение своей исходной стратегии не является оптимальным

без изменения стратегии других игроков. Равновесием Нэша по нашей матрице можно считать конфигурацию, где ни один из игроков матрицы не проявляет желания на совместное сотрудничество [13].

Как показывает таблица, с методом теории игр каждый игрок постарается найти доминирующую стратегию для защиты от наименьшего проигрыша. Это приводит к известной «дилемме заключенного» в теории игр, где такая же ситуация выбора доминирующей стратегии для каждого из сторон, показывает недоверие друг другу. Но в то же время существуют моменты, где нужно учитывать демографические, экономические, политические ситуации каждого из этих стран. Таким образом, внедрение и использование цифровых технологий требуют прочной институциональной основы и определенности. Учитывая эти важности и представленную матрицу двух стран, можно заключить, что для Казахстана и Южной Кореи важно иметь скоординированную четкую систему по сотрудничеству развития возможностей выхода на новое направление цифровой трансформации.

Следовательно, для Казахстана и Южной Кореи с целью совместного развития цифровой трансформации осуществлялся поиск оптимального выхода решений. Во-первых, нужно заметить, что каждое государство для достижения своей цели должен иметь четкий план реализации политики цифровизации, включая при этом нынешние проблемы и вопросы. В этом случае обе страны, имея четкий план достижения цели, могут иметь выигрышную позицию в данной игре. Соответственно, для дальнейшего внедрения и использования цифровых новшеств странами необходимо:

– каждый игрок должен иметь четкие планы совместного сотрудничества и определенные цели в развитии цифровой трансформации в своей стране;

– для получения более эффективного результата каждому игроку следует знать планы каждого из сторон и ожидаемые результаты от совместного сотрудничества;

– сформулировать политику финансирования проектов на долгосрочной и стабильной основе.

Применение данного метода теории игр показывает, что на основе доверия и знания выигрышных позиций можно достигнуть компромиссной точки для обоих игроков.

В рамках реализации совместного плана развития цифровой трансформации могут быть разрешены такие вопросы, как,

– перенаселение городов, цифровой разрыв между сельскими и городскими населениями;

– повышение технологической конкурентоспособности;

– усиление цифровой безопасности и цифрового суверенитета.

Представленный подход требует включения и активного участия всех сфер экономики и ее поддержки со стороны государственных учреждений. Следовательно, требуются совместные усилия стран с участием инвестиций частных секторов. Другими словами, государственное управление Казахстана и Южной Кореи должны быть вовлечены в развитие эффективной цифровой экосистемы.

Результаты и обсуждение

Стабильное развитие цифровой инфраструктуры страны играет значимую роль в экономическом развитии страны. Соответственно, для начала важно проанализировать цифровую экосистему Казахстана и Южной Кореи.

Цифровое государственное управление в период пандемии показало свою роль в эффективности развития экономики. С 2001 по 2022 год позиция Казахстана в рейтинге развития электронного правительства улучшилась, что показывает о его значительном прогрессе. Во многом этому способствовал стратегический цифровой курс государства. Например, до 2022 года в Казахстане реализовывалась программа “Цифровой Казахстан”, в рамках которой одним из пяти направлений было “Переход к цифровому государству” [14].

Для рассмотрения уровня развития цифровой трансформации в каждой из государств рассмотрим некоторые показатели индексов в сравнительной форме (Рисунок 1.)

Рисунок 1. Международные рейтинги цифровой экономики Казахстана и Южной Кореи.

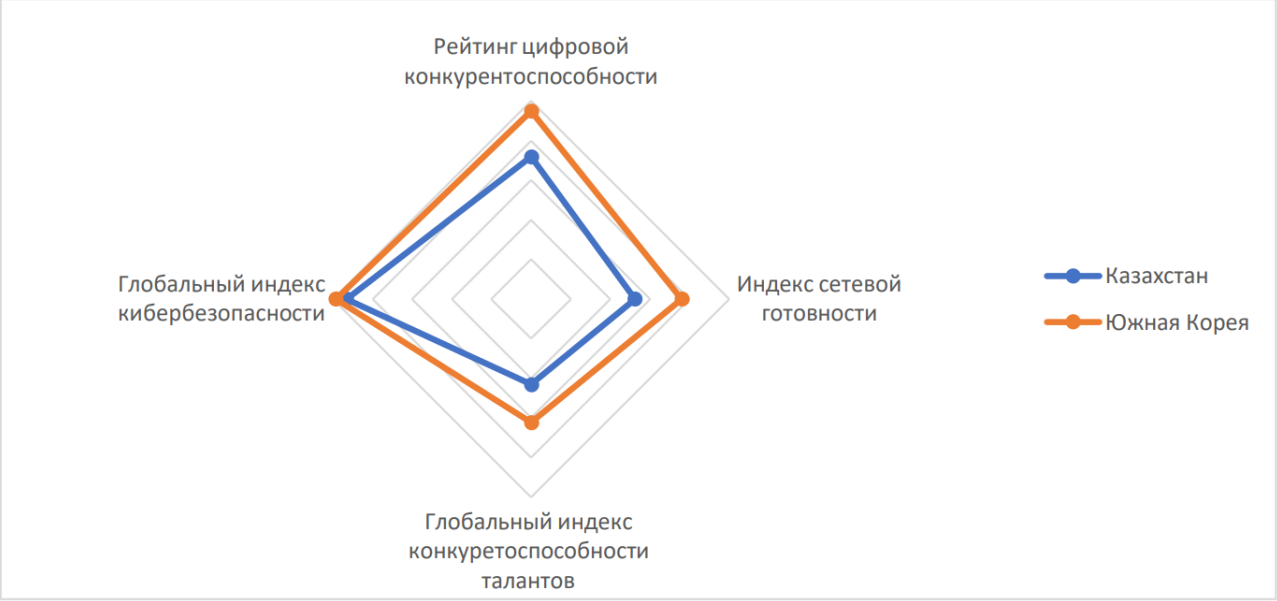

Источник: составлен авторами по источнику [15, 16, 17].

Согласно результатам Индекса цифровой конкурентности (IMD World Competitiveness Ranking 2023) [15], Казахстан из 64 стран занимает 34 место с общим показателем индекса 71.84, а Южная Корея занимает 6 место с показателем индекса 94.80. Международный индекс включает в себя оценку категории: технологии, знания, готовность к будущему. Разница казахстанского показателя между данными категориями с 2019 по 2023 года не имеют большой разницы. То есть с 2019 года по общему рейтингу Казахстан не входил в топ 30 стран по цифровой конкурентоспособности, и по статистике за 2019-2023 года можно оценить, что хороший показатель за этот период был в 2021 году – 32

место. В случае показателей Южной Кореи категория готовности к будущему с 2019 по 2023 года остается самым лучшим среди других категорий знания и технологии. В 2023 году данная категория занимает 1 место, где отмечаются такие факторы, как гибкость бизнеса и IT интеграция.

По данным Индекса сетевой готовности государств (Networked Readiness Index 2022) [16], Южная Корея занимает 9 место с показателем 75.95, Казахстан продолжает этот список, занимая 58 место – 52.46. Как оказалось, только в 2022 году Южной Корее удалось войти в топ 10 стран с высокими рейтингами сетевой готовности. Все страны оцениваются по четырем компонентам (технологии, люди, управление, воздействие), которые показывают общий подход каждой страны к цифровой трансформации.

Большой силой для обеих стран является цифровая рабочая сила, где в компоненте «Люди» Южная Корея занимает 1 место, а Казахстан – 49 место. Согласно этому, высокий рейтинг данного компонента помогает достигать превосходного результата в активном внедрении искусственного интеллекта как в государственных, так и в частных секторах экономики.

Важным аспектом в реализации политики цифровой трансформации в стране является удержание и правильное развитие умных и талантливых людей. Растущий талант традиционно означает образование, но его определение следует расширить, включив в него профессиональную подготовку и непрерывное образование, а также возможности получить опыт и доступ к дальнейшему росту. Удержать и поддерживать своих специалистов важно, потому что чем талантливее человек, тем более глобальные возможности он или она может преподнести во благо своей стране. За 2022 год, по данным Глобального индекса конкурентоспособности талантов (Global Talent Competitiveness Index 2022) [17], Казахстан занял 67 место с показателем индекса 43.01, а Южная Корея 24 место – 62.21.

По инициативе специального учреждения ООН Международного Телекоммуникационного Союза (International Telecommunication Union) с 2015 года проводится исследование по данным Глобального индекса кибербезопасности (Global Cybersecurity Index) [18]. По статистике 2020 года, Казахстан по кибербезопасности занял 31 место с индексом 93.15 и Южная Корея - 4 место – 98.52. Глобальный индекс кибербезопасности показывает, что кибербезопасность действительно является проблемой развития цифровой среды и что существует настоятельная необходимость устранения растущего разрыва в киберпредприятиях между развитыми и развивающимися странами путем расширения знаний.

Согласно рисунку 2, по ключевым категориям: индекс рабочей силы, цифровая инфраструктура телекоммуникация, качество онлайн-услуг представляется небольшая разница показателей Индекса развития электронного правительства Казахстана и Южной Кореи [19]. Для Казахстана за 2012-2022 годы наилучший результат был в 2014 и 2022 годах – 28 место. Южная Корея за этот период дважды занимала 1 место в 2012 и 2014 годах и один раз 2 место в 2020 году. По общим критериям Индекса развития электронного правительства, Казахстан в 2022 году занял 28 место, и Южная Корея – 3 место. Индекс человеческого капитала в общих измерениях грамотности взрослого

населения страны, возможности получения образования населением показывает небольшую разницу – в среднем менее 1% между основными критериями. Если показатели использования мобильной связи у Казахстана и Южной Кореи одинаковы, то по трем компонентам таких, как количество интернет-пользователей, и подписок на фиксированный и активный мобильный широкополосный доступ сети имеют разницу в силу геополитического и демографического обстоятельств каждого из стран. Дальше Казахстан не отстает от Южной Кореи в индексе онлайн-сервисов, лишь уступая в активном цифровом участии населения, которая также объясняется демографическими особенностями стран (Рисунок 2).

Рисунок 2. Показатели развития электронного правительства (EGDI, 2022).

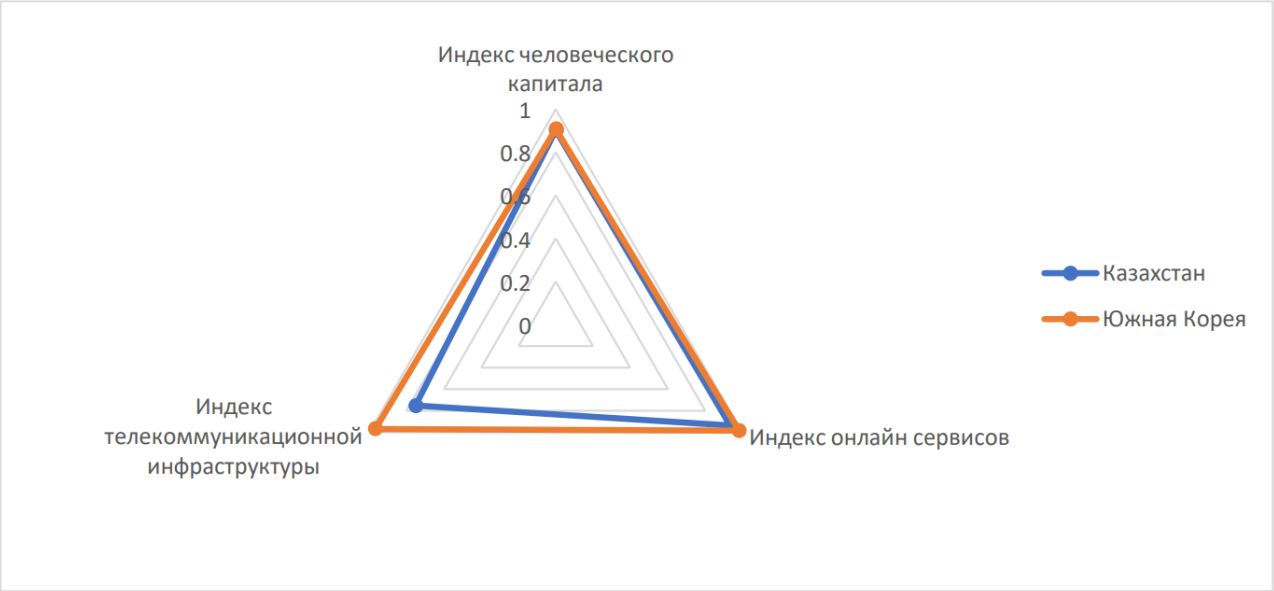

Источник: составлен авторами по источнику [19].

По данным Всемирного Банка, ООН, можно узнать об определенных разницах в плане развития цифровой трансформации в сфере государственного управления. Из числа препятствий для Казахстана можно отметить такие моменты, как проблемы с развитием цифровой инфраструктуры, недостаточное количество инвестиций, высокая стоимость цифровых решений. По южнокорейскому опыту можно оценить, что именно надежная и стабильная цифровая инфраструктура всегда нуждается в непрерывных инвестициях. Поэтому для достижения и развития всех сфер общества в новом направлении как цифровом необходимо всегда идти в ногу с прогрессом цифрового развития.

Южная Корея три года подряд, с 2010 по 2014 год, занимала первое место в мире по внедрению электронного правительства. Кроме того, многие из корейских практик электронного правительства были представлены миру как лучшие примеры и получили всемирное признание. По результатам оценки электронного правительства ООН, Южной Корее в 2018 году было присвоено третье место в мире после Дании и Австралии [20].

К тому же во время президентства Мун Чже Ина в 2017 году была принята стратегическая программа «I-Korea 4.0», которая имела цель продвинуть страну в новую цифровую эпоху. Развитие и цифровизация новыми цифровыми технологиями промышленных отраслей экономики, развитие 5G и онлайн-услуг, интеллектуальная мобильность стали основными направлениями данной программы. В рамках «I-Korea 4.0» искусственный интеллект играет немаловажную роль в продвижении основных целей программы.

Согласно отчету Департамента ООН по экономическим и социальным вопросам, в Казахстане существуют позитивные тенденции и объективно хорошие результаты в области цифровизации и доступности государственного управления. Казахстан на 2022 год занимает 28-е место в глобальном рейтинге ООН по уровню электронного правительства с индексом 0,8628 (учитывались показатели 193 стран мира). Следует отметить, что в 2005 году Казахстан занимал лишь 65-е место в этом рейтинге, т.е. планомерное и стабильное развитие цифровой среды привело страну к успешному переходу к цифровому режиму. Рейтинг стран по уровню развития электронного правительства (E-Government Индекс развития), рассчитываемый ООН, оценивает готовность и возможности национальных правительственных структур использовать ИКТ для предоставления гражданам государственных услуг. Основными составляющими этого индекса являются степень охвата и качество интернет-услуг, уровень развития инфраструктуры ИКТ и человеческий капитал. На начало 2022 года в Казахстане насчитывалось 10 989 IT-компаний. По состоянию на конец 2022 года количество стартапов в области информационных технологий, получивших поддержку технопарков, достигло 1014, а общее число действующих на рынке IT-компаний превысило 7 тысяч [21].

Казахстан за короткий промежуток времени добился определенных положительных результатов, например, в декабре 2019 года Премьер-министр РК А. Мамин на пленарном заседании конференции «Цифровой Самрук», посвященной цифровизации казахстанской экономики, отметил успехи в цифровизации казахстанской экономики для дальнейшего роста. По словам А. Мамина, «общий экономический эффект от реализации программы «Цифровой Казахстан» за 2018 и 2019 годы превысил 1,568 млрд долларов США. Значительный прогресс был достигнут во внедрении цифровых технологий в сфере государственных услуг, образования, здравоохранения, финансовом, транспортном, горнодобывающем и металлургическом секторах, что позволило Казахстану улучшить свои позиции в текущих мировых рейтингах» [22].

В целом цифровая экосистема Казахстана и Южной Кореи в цифровом плане для обеспечения страны быстродоступной сетью находятся на приемлемом уровне развития. Телекоммуникационные сферы Казахстана и Южной Кореи стараются расширять свои фиксированные сети и политику цифровой трансформации. Однако нельзя отрицать о существовании цифрового разрыва в доступности Интернета между сельской и городской местностями. Соответственно, государство продвигает идею предоставления помощи населению, которое имеет ограничения и трудности с подключением Интернета. Очевидно, что Южная Корея как страна, которая имеет больше опыта в цифровой трансформации, становится примером для Казахстана для выхода на новый уровень

цифровой трансформации наравне с мировыми ведущими странами. Казахстан может подняться на одну ступеньку выше и утвердиться на позиции примера для остальных стран Центральной Азии.

Дальнейшее развитие Казахстана по южнокорейскому опыту цифровой трансформации может привести к повышению производительности и увеличению возможностей роста в экономическом плане. Для этого необходимо начинать с внедрения цифровых программ, которые будут иметь четкий план по каждому сектору развития экономики страны.

На современном этапе Казахстан и Южная Корея имеют большой опыт дипломатического сотрудничества, соответственно, оба являются лидерами своего региона по внедрению новых инновационных технологий. Создание совместной базы мониторинга имеет место быть в обсуждении и принятии программ на государственном уровне. Совместно с этим каждой стране потребуется принятие определенной нормативной политики, которая имеет также цель привлечения инвестиций. Такой формат требует долгосрочных и последовательных шагов, которые будут приоритетными для обеих сторон.

Заключение

Согласно проведенному анализу данных, были рассмотрены слабые и сильные стороны Казахстана и Южной Кореи в цифровизации страны. Казахстану, чтобы достичь и приравняться на уровне с Южной Кореей, потребуются инвестиции и государственные программы. Следовательно, из всего этого можно заключить, что Казахстан и Южная Корея нуждаются в создании общей системы данных, которые позволят решить вопросы цифровой трансформации в собственной стране. Была предпринята попытка продемонстрировать доминирующую позицию стран в сотрудничестве внедрения цифровых технологий. Предложенные рекомендации на основе метода теории игр представлены для наиболее эффективного рассмотрения двухсторонних планов на пути развития цифровой трансформации. Систематизированная общая цифровая база для государственного управления может стать одним из основных инструментов в дальнейших долгосрочных проектах по внедрению новых цифровых технологий. Южнокорейская модель по своему развитию в некоторых моментах может быть примером для Казахстана, которая поможет стране вести более рациональную политику цифровизации сферы государственного управления.

Вклад авторов.

Хамитова Н.Е. – автор для корреспонденции, определение темы исследования, сбор теоретического материала, разработка структуры статьи, написание введения и заключения.

Белялова А.Е. – анализ эмпирических данных, работа с источниками, оформление списка литературы, языковая и стилистическая редакция текста.

Список литературы

1. Инновации и информатизация в государственном управлении [Электронный ресурс]. – 2023. URL: https://www.undp.org/ru/kazakhstan/projects/innovacii-i-cifrovizaciya-v-gosudarstvennom-upravlenii (Дата обращения: 03.01.2025).

2. Шабаль П., Беков К.Б. Институциональная конкуренция в век прямой цифровой демократии // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. – 2020. – №3. – С. 182-186.

3. Дуламбаева Р.Т., Жумашева М.Б. Цифровая трансформация: ретроспектива и развитие информационно-коммуникационных технологий в Казахстане // Вестник университета «Туран». – 2021. – №3. – С. 124-132.

4. Сюбебаева Ж. Цифровизация экономики: зарубежный опыт и возможности прогресса для Казахстана // Статистика, учет и аудит. – 2024. – №83(4). – С. 59-65.

5. Барсегян М.Д. Цифровая экономика: возможности применения успешного опыта Республики Корея в России // Инновации и инвестиции. – 2020. - № 7. – С. 46-52.

6. Курбатова О.В., Сакулина Л.Л. Государственные услуги в условиях цифровизации государственного управления // Вестник Московского университета МВД России. – 2020. – № 4. – С. 186-189.

7. Шатрун В.В. Применение теории игр в теории международных отношений // 77-я научная конференция студентов и аспирантов Белорусского государственного университета. – Минск: БГУ, 2020. – С. 446-449.

8. Леонова Н.Л. Теория игр и исследование операций. Бескоалиционные игры. Позиционные игры. – СПб.: ВШТЭ СПбГУПТД: учебно-методическое пособие. – 2023. – 34 с.

9. Yoon D., Hyun Y., Kang S. Digitalization: A Government-Driven Infrastructure First Approach // Global Solutions journal. – 2023. – Vol. 9. – P. 178-188

10. Kim D. Digital Transformation of Tax Administration in the Republic of Korea: Lessons from Experience and Ways Forward // The Governance Brief. – 2023. – Vol. 52. – P. 1-20

11. Daub M., Domeyer A., Lamaa A., Renz F. Digital public services: How to achieve fast transformation at scale // McKinsey and Company. [Electronic resource]. – 2020. Available at: https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/digital-public-services-how-to-achieve-fast-transformation-at-scale (Accessed: 03.01.2025)

12. Lindgren I., Hofmann S., Madsen Ch., Melin U. Close encounters of the digital kind: A research agenda for the digitalization of public services // Government Information Quarterly. – 2019. – Vol. 36. – P. 427– 436

13. Li H., Huang W., Duan Zh., Henry D., Shao K., Wang J., Deng X. A survey on algorithms for Nash equilibria in finite normal-form games // Computer Science Review. – 2024. – Vol. 51. doi: https://doi.org/10.1016/j.cosrev.2023.100613

14. Orazgaliyeva Sh., Satpayeva Z., Tazhiyeva S., Nurseiytova G. E-government as a tool to improve the efficiency of public administration: The case of Kazakhstan // Problems and Perspectives in Management. – 2023. – Vol. 21(2). – P. 578-591

15. IMD World Digital Competitiveness Ranking 2023. [Electronic resource]. – 2023. Available at:https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/ (Accessed: 03.01.2025)

16. Networked Readiness Index 2022. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://networkreadinessindex.org/countries/ (Accessed: 03.01.2025)

17. INSEAD (2022): The Global Talent Competitiveness Index. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://www.insead.edu/global-talent-competitiveness-index (Accessed: 03.01.2025)

18. Global Cybersecurity Index 2020. [Electronic resource]. – 2020. Available at: https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/global-cybersecurity-index.aspx (Accessed: 03.01.2025)

19.UN E-Government Knowledgebase 2022. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/ (Accessed: 03.01.2025)

20. Chung C.S., Choi H., Cho Y. Analysis of Digital Governance Transition in South Korea: Focusing on the Leadership of the President for Government Innovation // J. Open Innov. Technol. Mark. Complex. – 2022. – Vol. 8. doi: https://doi.org/10.3390/joitmc8010002

21. Shevyakova A., Petrenko Y., Daribekova A., Daribekova N. Features and public financing of digitalization and E-Government: The case of Kazakhstan // Journal of Infrastructure, Policy and Development. – 2024. – Vol. 8(5): 3074. doi: https://doi.org/10.24294/jipd.v8i5.3074

22. Sembekov A., Tazhbayev N., Ulakov N., Tatiyeva G., Budeshov Y. Digital modernization of Kazakhstan's economy in the context of global trends // Economic Annals-XXI. – 2021. – Vol. 187(1-2). – P. 51-62 doi: https://doi.org/10.21003/ea.V187-05

Н.Е. Хамитова, А.Е. Белялова

әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстан мен Оңтүстік Кореяның мемлекеттік басқару саласындағы цифрлық ынтымақтастығының перспективалары

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан мен Оңтүстік Кореядағы мемлекеттік басқару саласындағы цифрлық трансформацияның ерекшеліктері зерттеледі. Цифрлық трансформация саясатын жүзеге асыруда мемлекеттік басқарудың маңыздылығы зор. Мемлекеттік қолдау мен инновациялық технологияларды құру бастамасының арқасында елдің цифрлық инфрақұрылымы дамиды. Адам өмірінің сапасы және барлық салалардың тиімді жұмысы жаңа цифрлық ортаға байланысты болды. Сол себепті, әр ел жыл сайын өз экономикасының барлық салаларына жаңа цифрлық инновацияларды енгізуге ұмтылады. Сондықтан да, осы тақырып бойынша ғылыми зерттеулер өзекті болып табылады. Мақалада Дүниежүзілік Банк (World Bank), UN e-Government Survey 2022, International Telecommunication Union Surveys (ITU), IMD World Competitiveness Ranking reports 2023, INSEAD the Global Competitiveness Rankings 2022, сияқты дерекқорлардан алынған статистикалық талдау әдісі негізінде екі елдің мемлекеттік басқаруды цифрландырудың негізгі бағыттары бойынша салыстырмалы кестелер жасалды. Ойындар теориясы әдісі бойынша матрица жасалды, онда Қазақстан мен Оңтүстік Кореяның цифрлық трансформация саласындағы үстем ынтымақтастығы қарастырылады. Цифрландыру саласындағы елдердің тиімді және тұрақты өзара ынтымақтастығы жағдайында мемлекеттік басқарудың рөлі кең көлемде үкіметтердің әрқайсысы үшін маңызды рөлге ие екені көрінеді.

Түйін сөздер: Сандық технологиялар, мемлекеттік басқару, Оңтүстік Корея, Қазақстан.

N.E. Khamitova, A.E. Belyalova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Prospects for digital cooperation between Kazakhstan and South Korea in the field of public administration

Abstract. This article examines the features of digital transformation in Kazakhstan and South Korea in the field of public administration. The importance of public administration in the implementation of digital transformation policy is undeniable. Due to government support and the initiative to create innovative technologies, the country's digital infrastructure is developing. The quality of human life and the effective work of all spheres has become dependent on the new digital environment. Consequently, every country strives to introduce new digital innovations into all sectors of the economy every year. Accordingly, scientific research on this topic is relevant. In the article, based on the method of analyzing statistical data from databases such as the World Bank, UN E-Government Survey 2022, International Telecommunication Union Surveys (ITU), IMD World Competitiveness Ranking reports 2023, INSEAD The Global Competitiveness Rankings 2022, comparative tables of two countries were compiled on the main areas of digitalization of public administration. A matrix was compiled using the game theory method, which examines the dominant cooperation between Kazakhstan and South Korea in the field of digital transformation. It is assumed that in the context of effective and stable mutual cooperation between countries in the field of digitalization, the role of public administration in a broad sense acquires a significant role for each of the governments.

Keywords: Digital technologies, public administration, South Korea, Kazakhstan.

References

1. Innovatsii i informatizatsiya v gosudarstvennom upravlenii [Innovations and informatization in public administration]. [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://www.undp.org/ru/kazakhstan/projects/innovacii-i-cifrovizaciya-v-gosudarstvennom-upravlenii (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

2. Shabal' P., Bekov K.B. Institutsional'naya konkurentsiya v vek pryamoi tsifrovoi demokratii [Institutional competition in the age of direct digital democracy], Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya: Istoriya. Filosofiya [Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy], 3, 182-186 (2020). [in Russian]

3. Dulambaeva R.T., Zhumasheva M.B. Tsifrovaya transformatsiya: retrospektiva i razvitie informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologii v Kazakhstane [Digital transformation: a retrospective and the development of information and communication technologies in Kazakhstan], Vestnik universiteta «Turan» [Bulletin of the Turan University], 3, 124-132 (2021). [in Russian]

4. Syubebaeva Zh. Tsifrovizatsiya ekonomiki: zarubezhnyi opyt i vozmozhnosti progressa dlya Kazakhstana [Digitalization of the economy: foreign experience and opportunities for progress for Kazakhstan], Statistika, uchet i audit [Statistics, accounting and auditing], 83(4), 59–65 (2024). [in Russian]

5. Barsegyan M.D. Tsifrovaya ekonomika: vozmozhnosti primeneniya uspeshnogo opyta Respubliki Koreya v Rossii [Digital economy: the possibilities of applying the successful experience of the Republic of Korea in Russia], Innovatsii i investitsii [Innovations and Investments], 7, 46-52 (2020). [in Russian]

6. Kurbatova O.V., Sakulina L.L. Gosudarstvennye uslugi v usloviyakh tsifrovizatsii gosudarstvennogo upravleniya [Public services in the context of digitalization of public administration], Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii [Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia], 4, 186-189 (2020). [in Russian]

7. Shatrun V.V. Primenenie teorii igr v teorii mezhdunarodnykh otnoshenii [Application of game theory in the theory of international relations], 77-ya nauchnaya konferentsiya studentov i aspirantov Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta, Minsk: BGU [77th Scientific Conference of students and postgraduates of the Belarusian State University, Minsk: BSU], 446-449 (2020). [in Russian]

8. Leonova N.L. Teoriya igr i issledovanie operatsii. Beskoalitsionnye igry. Pozitsionnye igry [Game theory and operations research. Non-cooperative games. Positional games] (SPb, 2023, 34 p.). [in Russian]

9. Yoon D., Hyun Y., Kang S. Digitalization: A Government-Driven Infrastructure First Approach, Global Solutions journal, 9, 178-188 (2023).

10. Kim D. Digital Transformation of Tax Administration in the Republic of Korea: Lessons from Experience and Ways Forward, The Governance Brief, 52, 1-20 (2023).

11.Daub M., Domeyer A., Lamaa A., Renz F. Digital public services: How to achieve fast transformation at scale // McKinsey and Company. [Electronic resource]. – 2020. Available at: https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/digital-public-services-how-to-achieve-fast-transformation-at-scale (Accessed: 03.01.2025)

12. Lindgren I., Hofmann S., Madsen Ch., Melin U. Close encounters of the digital kind: A research agenda for the digitalization of public services, Government Information Quarterly, 36, 427-436 (2019)

13. Li H., Huang W., Duan Zh., Henry D., Shao K., Wang J., Deng X. A survey on algorithms for Nash equilibria in finite normal-form games, Computer Science Review, 51 (2024) doi: https://doi.org/10.1016/j.cosrev.2023.100613

14. Orazgaliyeva Sh., Satpayeva Z., Tazhiyeva S., Nurseiytova G. E-government as a tool to improve the efficiency of public administration: The case of Kazakhstan, Problems and Perspectives in Management, 21(2), 578-591 (2023).

15. IMD World Digital Competitiveness Ranking 2023. [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/ (Accessed: 03.01.2025)

16. Networked Readiness Index 2022. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://networkreadinessindex.org/countries/ (Accessed: 03.01.2025)

17. INSEAD (2022): The Global Talent Competitiveness Index. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://www.insead.edu/global-talent-competitiveness-index (Accessed: 03.01.2025)

18. Global Cybersecurity Index 2020. [Electronic resource]. – 2020. Available at: https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/global-cybersecurity-index.aspx (Accessed: 03.01.2025)

19. UN E-Government Knowledgebase 2022. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/ (Accessed: 03.01.2025)

20. Chung C. S., Choi H., Cho Y. Analysis of Digital Governance Transition in South Korea: Focusing on the Leadership of the President for Government Innovation, J. Open Innov. Technol. Mark. Complex, 8 (2022). doi: https://doi.org/10.3390/joitmc8010002

21. Shevyakova A., Petrenko Y., Daribekova A., Daribekova N. Features and public financing of digitalization and E-Government: The case of Kazakhstan, Journal of Infrastructure, Policy and Development, 8(5), 3074 (2024). doi: https://doi.org/10.24294/jipd.v8i5.3074

22. Sembekov A., Tazhbayev N., Ulakov N., Tatiyeva G., Budeshov Y. Digital modernization of Kazakhstan's economy in the context of global trends, Economic Annals-XXI, 187(1-2), 51-62 (2021). doi: https://doi.org/10.21003/ea.V187-05

Сведения об авторах:

Хамитова Н.Е. **–** PhD докторант кафедры Дальнего Востока, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Белялова А.Е. **–** PhD, доктор педагогических наук, и.о. доцента кафедры Дальнего Востока, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Хамитова Н.Е. **–** Қиыр шығыс кафедрасының PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Белялова А.Е. **–** PhD, педагогика ғылымдарының докторы, Қиыр шығыс кафедрасының доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Khamitova N.E. **–** PhD student at the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Belyalova A.E. **–** PhD, Doctor of Pedagogical Sciences, acting associate professor at the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 11.25.40
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-182-204

Критическая геополитика и вопросы трансформации границ в Центральной Азии: кыргызско-таджикский приграничный конфликт

А.Б. Кузембаева[1], Е.С. Чукубаев[1], Б. Кульбаев[2]

[1] Университет Нархоз, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: assiya.kuzembayeva@narxoz.kz, yermek.chukubayev@narxoz.kz, bekzat.kulbayev@gmail.com)

Аннотация. Статья посвящена анализу кыргызско-таджикского пограничного соглашения 2025 года с позиции критической геополитики. Авторы исследуют процесс трансформации государственной границы как значимого ресурса политической мобилизации, инструмента символического противостояния и элемента конструирования национальной идентичности. Используя метод дискурсивного анализа официальных выступлений, сообщений средств массовой информации и экспертных интервью, в статье раскрываются механизмы, посредством которых политические элиты Кыргызстана и Таджикистана используют пограничные соглашения для усиления внутренней легитимности и институционализации своей власти. Особое внимание уделяется двойственной природе официальных нарративов, одновременно подчеркивающих дружественность и выражающих настороженность по отношению к соседним государствам. Авторы приходят к выводу, что достигнутое соглашение не разрешает конфликт окончательно, а инициирует новый этап реконфигурации власти и идентичности. В статье также рассматриваются последствия соглашения для региональной безопасности, влияние на местные сообщества и сложности управления трансграничными ресурсами. Подчеркивается, что лидеры Центральной Азии продолжают формировать свои нации через территориальное маркирование и апелляцию к исторической и моральной справедливости, что соответствует ключевым постулатам критической геополитики о пространстве как арене борьбы за существование и развитие государства.

Ключевые слова: границы, критическая геополитика, национальная идентичность, Кыргызстан, Таджикистан, региональная безопасность, дискурсивный анализ.

Поступила: 03.01.2025; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

Введение

Приграничный вопрос между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан остаётся одной из наиболее продолжительных и конфликтогенных проблем не только в Центральной Азии, но и в целом на постсоветском пространстве.

Более трех десятилетий отсутствие юридически признанной линии границы, унаследованной от условных административных делений советского периода, провоцировало эскалации различного масштаба – от бытовых конфликтов между жителями приграничных сёл до межгосударственных вооружённых столкновений.

Ситуация обострилась в 2021-2022 гг., когда приграничные районы Баткенской области Кыргызстана и Согдийской области Таджикистана стали ареной интенсивных боевых действий с применением тяжёлой техники, артиллерии и беспилотных летательных аппаратов, что повлекло за собой десятки жертв, разрушение гражданской инфраструктуры и массовое бегство населения.

Подписание 21 февраля 2025 года двустороннего протокола о делимитации государственной границы между Кыргызстаном и Таджикистаном стало важным политическим событием, способным существенно повлиять на конфигурацию и систему региональной безопасности в Центральной Азии [1].

В дополнение к соглашению территориальных решений, стороны заключили договорённости по вопросам использования водных ресурсов и транспортной инфраструктуры, что свидетельствует о комплексном и всестороннем характере достигнутого компромисса.

Наряду с этим переговорный процесс, проходивший в условиях ограниченного доступа общественности к его содержанию, сопровождался как выражениями политической воли на высшем уровне, так и резонансной общественной критикой в связи с уступками и перераспределением спорных участков. Несмотря на официальное позиционирование соглашения как «исторического прорыва» и «триумфа дипломатии», оно представляет собой не только юридический акт, но и глубоко политизированное событие, отражающее процессы трансформации границ в постсоветской Центральной Азии.

Государственная граница в данном контексте – не просто пространственный предел действия государственного суверенитета, а элемент политического воображения, инструмент демонстрации идентичности государства и новая арена символического соперничества.

В современной геополитической ситуации граница продолжает оставаться предметом борьбы между различными акторами, а именно от интересов национальных правительств до требований и позиций новых элит, от локальных сообществ до ключевых международных игроков.

Настоящее исследование исходит из предпосылки, что трансформация границы между Кыргызстаном и Таджикистаном не может быть понята вне рамок критической геополитики – теоретического направления, рассматривающего территориальные процессы как результат взаимодействия власти, дискурса и пространственной репрезентации. Основываясь на дискурсивном анализе официальных заявлений,

парламентских слушаний, медийных сообщений и экспертных интервью, статья исследует, каким образом трансформация границы оформляется в политическом дискурсе, как легитимируется публично, и какие последствия она имеет как для национальных интересов, так и для пограничных сообществ.

Цель работы – деконструировать сложившиеся нарративы, сопровождающие соглашение 2025 года, выявить внутренние противоречия в представлении границы как инструмента стабилизации, и продемонстрировать, каким образом постсоветские элиты используют процессы делимитации в качестве ресурса политической мобилизации и институционализации власти. Таким образом, статья предлагает рассматривать кыргызско-таджикское соглашение не как окончание конфликта, а как начало нового этапа – реконфигурации власти, идентичности и критики геополитической образности в Центральной Азии.

Материалы и методы исследования

Современные исследования вопросов границ и приграничных ситуаций в Центральной Азии всё активнее опираются на подходы и методы критической геополитики, в фокусе которой находятся не столько физические рубежи, а сколько процессы символического и политического производства границы. В частности, в работе В. Артмана и А. Динера [2]. Центральная Азия анализируется как пространство, где границы воспринимаются не как фиксированные линии, а как подвижные и контекстуально зависимые конструкции. Они формируются на пересечении исторической памяти, государственной политики и повседневных практик. Исследователи подчеркивают, что пограничные зоны выполняют не только функцию разделения, но также становятся местом формирования новых форм взаимодействия, идентичностей и конфликтов. Такой аналитический подход позволяет рассматривать границы как динамичные политико-дискурсивные арены, в которых пересекаются интересы различных акторов — от национальных элит до местных сообществ.

Нерешённые или спорные вопросы постсоветской трансформации границ и их реполитизации нашли отражение в работах по истории этнотерриториального размежевания [3], а также в исследованиях локальных конфликтов в Ферганской долине [4]. Эти работы демонстрируют, что границы в регионе нередко функционируют как источники неопределённости и напряжённости, поскольку сочетают в себе юридическую неурегулированность, наследие советской пространственной инженерии и современные попытки переопределения суверенитета. В этом контексте граница между Кыргызстаном и Таджикистаном рассматривается как особенно конфликтогенное пространство, где пересекаются интересы государств, локальных сообществ и транснациональных сетей.

Нарративы о границе, воспроизводимые в официальных и общественных дискурсах, стали предметом изучения в недавнем исследовании «Общества «OXUS» по Центральной Азии, где проанализированы цифровые репрезентации кыргызско-таджикского конфликта в социальных медиа [5].

Авторы выявляют, как онлайн-пространство становится ареной этнонационалистической мобилизации и взаимных обвинений, что способствует росту отчуждения и противоборству между сообществами. При этом исследование ограничивается анализом восприятия конфликта «снизу» и не затрагивает институциональные механизмы легитимации новых границ.

С правовой и институциональной стороны проблема демаркации анализируется в работе Г. Курманалиевой [6], где подчёркивается отсутствие согласованных механизмов управления трансграничными ресурсами, особенно пастбищами. Автор связывает напряжённость с несовместимостью правовых систем Кыргызстана и Таджикистана, а также с переходом от исторических форм совместного пользования к режиму исключения, основанному на национальном суверенитете. В этом контексте граница выступает как линия конфликтного разграничения, а не как пространство кооперации.

Матей Бима акцентирует внимание на событиях 2021–2022 годов и показывает, как вооружённые столкновения вокруг анклава Ворух стали следствием как провалов в межгосударственной координации, так и отсутствия согласованного видения территориальной легитимности [7]. Особенность исследования Бимы — внимание к нарушениям гуманитарного права и вовлечению внешних акторов (Россия, Иран, Китай, ЕС), что позволяет интерпретировать конфликт не только как локальный, но и как элемент более широкой геополитической конфигурации. Однако анализ Бимы сосредоточен на событиях до 2025 года и не охватывает последствия подписания соглашения о делимитации.

Фарход Толипов [8], рассматривая приграничные инциденты в регионе, подчёркивает их локальный характер, слабую институционализацию претензий и стремление государств избегать внешнего посредничества. Его работа поднимает важный вопрос анклавов и предлагает ориентироваться на региональные консультационные механизмы как основу для урегулирования, но не анализирует, каким образом сами границы репрезентируются в дискурсах власти.

Аналогично исследование Умарова и Мукамбаева [9] рассматривает февральское соглашение 2025 года в контексте регионального политического сдвига и дипломатической инициативы Узбекистана. Авторы подчеркивают значение трёхсторонней встречи в Худжанде и связывают её с растущей усталостью от конфликтов в Ферганской долине. Тем не менее, их работа фокусируется на региональном уровне, не затрагивая трансформацию границы как элемента политического воображения и инструмента легитимации в национальных нарративах Кыргызстана и Таджикистана.

Важный теоретический ориентир для данного исследования представляет работа Ника Мегорана [10], в которой на примере конфликта между Узбекистаном и Кыргызстаном в 1999–2000 гг. продемонстрировано, как границы становятся ареной дискурсивного соперничества и ресурсом для политической мобилизации. Мегоран показывает, что граница может быть использована для артикуляции конкурирующих проектов идентичности, а также как инструмент внутреннего политического контроля. Этот подход критически важен для осмысления того, как новые соглашения о границах не только «разрешают» конфликты, но и порождают новые формы символической борьбы.

Таким образом, несмотря на растущее внимание к трансформации границ в Центральной Азии, вопрос о том, как соглашение 2025 года будет интерпретироваться в политических дискурсах, репрезентироваться в медиа и легитимироваться в публичной риторике в Кыргызстане и Таджикистане, остаётся открытым. В данном контексте настоящее исследование предлагает рассматривать кыргызско-таджикскую границу сквозь призму критической геополитики — как дискурсивно конструируемую и политически мобилизующую категорию, значение которой выходит за рамки технической делимитации. Исследование также может способствовать дальнейшему осмыслению влияния недавнего соглашения на институциональные механизмы управления, региональные нарративы и трансформацию самоидентичности в приграничных сообществах.

Теоретическая основа: критическая геополитика как аналитическая рамка. В теоретической основе настоящего исследования лежит концептуализация границы как социально сконструированной, дискурсивно произведённой и политически инструментализируемой категории. Такой подход соответствует рамкам критической геополитики, как она была сформулирована в работах G.Ò.Tuathail, S. Dalby, J. Sharp и других авторов, акцентирующих внимание на риторических и визуальных практиках, через которые производится и воспроизводится геополитическое знание [11]. В отличие от классического геополитического анализа, ориентированного на фиксированных территориальных категориях, критическая геополитика рассматривает пространство как результат властных отношений, закреплённых в тексте, образе, праве и институциональной практике.

Граница в этом контексте рассматривается не как априори заданная и неизменная линия, а как феномен, формируемый в результате исторических, политических, символических и дискурсивных подходов и процессов. Исследование исходит из допущения, что граница функционирует как механизм не только пространственной, но и социальной и политической дифференциации. Она одновременно маркирует территории и упорядочивает отношения между субъектами, включая государственные институты, трансграничные сообщества и международные акторы. Такой подход позволяет анализировать границу не только как геополитический объект, но как системно-установленный текст, содержащий нормы, интерпретации и властные установки.

Особое внимание в рамках критической геополитики уделяется тому, как границы легитимируются и репрезентируются в официальных нарративах, медийном дискурсе и право-определяющих соглашениях и документах. Геополитические дискурсы, включая трактовки пограничных соглашений, рассматриваются как формы символического контроля, в которых определяются рамки допустимого, выстраивается образ противостоящих сторон, и формируются представления о справедливости, жертве и суверенитете, но и как следствие формирования новой геополитической карты. В этих условиях граница приобретает характер системного показателя, производящего социальную реальность и обуславливающего формы политического действия.

Соглашение о делимитации кыргызско-таджикской границы 2025 года рассматривается в данном исследовании и интерпретируется как юридически зафиксирован-

ный, но политически важный открытый текст, который функционирует как точка артикуляции разнородных дискурсов, в которых происходит переопределение самоидентичности, прав и претензий на суверенитет соседних государств. Бишкек и Душанбе в рамках собственной политической риторики формируют конкурирующие нарративы, в которых соглашение предстает либо как восстановление исторической справедливости, либо как вынужденный компромисс, либо как потеря национального контроля. Данные нарративы встраиваются в более широкую динамику постсоветского национального строительства, где границы играют ключевую роль в производстве системы иерархий включения и исключения.

Применение методов и подходов критической геополитики к исследованию границы между Кыргызстаном и Таджикистаном предполагает переход от анализа материальных факторов конфликта к исследованию символических и нормативных структур, определяющих конфигурацию политического пространства и геополитического интереса, что включает изучение языковых стратегий в официальных заявлениях, репрезентаций в национальных СМИ, интерпретаций в экспертных сообществах и визуальных образов, формирующих коллективные представления о территории и конфликте.

Методологически данное исследование построено и берет в свою основу дискурсивный анализ, ориентированный на выявление смысловых структур, через которые граница приобретает значение, и на анализ нормативной легитимации, обеспечивающей её институциональную устойчивость.

Таким образом, критическая геополитика в данном контексте выступает как аналитическая перспектива, позволяющая рассматривать границу не только как результат внешнеполитических соглашений, но и как элемент внутренней политической динамики, инструмент символического контроля и средство конструирования национального порядка. Исследование современного состояния кыргызско-таджикской границы после 2025 года демонстрирует, что политическая значимость границы определяется не столько её физической протяжённостью или демаркацией, сколько её способностью артикулировать властные отношения и мобилизовать коллективные идентичности в условиях постсоветской трансформации и существенных геополитических изменений.

Настоящее исследование опирается на кабинетный анализ текстов, в которых артикулируются и циркулируют представления о границе как о политическом, символическом и дискурсивном конструкте. Особое внимание уделено тем источникам, где пересекаются государственные нарративы, общественные ожидания и медийные интерпретации, касающиеся кыргызско-таджикского пограничного соглашения 2025 года, где теоретические рамки критической геополитики делают акцент на том, как граница не просто фиксируется на карте, а оформляется в тексте, риторике, визуальных кодах и символических жестах.

Исследование основывается на анализе официальных заявлений, пресс-релизов, транскрипций публичных выступлений и публикаций в ключевых СМИ Кыргызстана и Таджикистана за период активной фазы обсуждения соглашения (2024–2025 гг.). Сбор и анализ материалов проходил посредством работы с открытыми источниками

и последующей текстуальной обработкой. Целью анализа было выявить устойчивые тематические кластеры и формы дискурсивного оформления границы, а также репрезентации сторон как «жертвы», «гаранта стабильности» или «наследника исторической справедливости».

В работе использовались инструменты дискурсивного анализа, заимствованные из постструктуралистской традиции, предполагающей чтение политических текстов как практик производства самоидентичности и легитимации власти. Контекстуальное прочтение текстов сопровождалось кодировкой ключевых семантических маркеров, позволяющих выявить внутреннюю структуру нарратива и его связи с более широкими геополитическими репрезентациями и трактовками.

В отличие от эмпирических исследований, опирающихся на интервью или количественные опросы, в данной работе фокус смещён на реконструкцию дискурсивных логик и структурных асимметрий, проявляющихся и обозначающихся в содержании текста. Методологический подход предполагает, что через изучение риторики, обрамляющей пограничные соглашения, можно выявить глубинные механизмы символического производства власти, принадлежащей не только институтам, но и языку.

Вопросы и система репрезентации границы и идентичности в кыргызском и таджикском официальном дискурсе. В официальном дискурсе Жапарова граница представляется прежде всего в рамках мирных прагматических договорённостей, а не в терминах «войны» или «оккупации». Президент регулярно подчёркивает, что Кыргызстан решает пограничные вопросы «в духе дружбы и добрососедства». Например, на саммите в Сиане он заявил: «совместно с Узбекистаном завершён вопрос делимитации границы… В таком же ключе готовы работать с Таджикистаном» [12]. Иными словами, границу конструируют как линию сотрудничества и компромисса, а не непреодолимого раскола. С этого же ракурса Жапаров называет «историческим» юридическое оформление границы с Узбекистаном и подчёркивает, что ратификация договора с Таджикистаном символизирует «новый этап» двусторонних отношений на базе доверия и уважения.

Вместе с тем Жапаров признаёт, что нерешённые участки границ сохраняют опасность конфликтов. Он отмечает, что длительная задержка делимитации стала «причиной трагических событий» на границе. Тем не менее он подчёркивает: «пограничные проблемы можно решить только двумя способами: один – мирных переговоров, другой – военным путём, проливая кровь наших граждан» [13]. При этом Кыргызстан, по его словам, твёрдо стоит на позиции мирного урегулирования и усилий по «охране и сохранению» территории предков. Такая позиция апеллирует к устойчивому мировому порядку и социальной защите населения: невозможно «позволять из-за небольшого клочка земли… происходить вооружённым конфликтам» [14].

Таким образом, в риторике Жапарова граница выступает одновременно инструментом исключения (географическое разделение регионов, где «перекраивают» судьбы людей) и включения (налаживание транзитных коридоров и инфраструктур). С одной стороны, он оправдывает «уточнение линий границы» как способ предотвратить жертвы и сохранить целостность страны. С другой – конструирует границу как зону сотрудничества:

«открытые пограничные посты», восстановленный «союзный» транзитный коридор (Китай–Киргизия–Узбекистан) и отмена визового режима с соседями становятся показателями интеграции. Эта двойственность соответствует подходу критической геополитики: физические границы преподносятся не просто как линии безопасности, но как *«политико-культурные»* маркеры, служащие и стратегическим, и символическим целям государства.

Соседи: «дружественные» и «опасные»

В официальной риторике Садыра Жапарова последовательно исключается концепция «враждебного соседа». Напротив, его высказывания сконцентрированы на формировании образа «вечных друзей» и «добрососедства». После подписания договора с Таджикистаном президент заявил: «У Кыргызстана нет врагов, есть друзья, партнёры, союзники и вечные добрые соседи» [15]. Китай, Казахстан, Узбекистан и, в последнее время, Таджикистан обозначаются как равноправные партнёры, с которыми все проблемы решаются путём мирного диалога. Например, заключённое соглашение с Ташкентом о делимитации границы в 2022 году позиционируется как «историческое», а аналогичный договор с Душанбе в 2025 году обозначается как символ «нового этапа отношений».

Однако, несмотря на явно примирительный тон, риторика Жапарова содержит элементы стратегической настороженности, особенно в адрес Таджикистана. Так, затяжку делимитации границы он объясняет предложениями соседей по «картам 1924 года», которые, по его мнению, «ни с юридической, ни с моральной точки зрения не подходят». Это позволяет Жапарову одновременно отвергать претензии оппонента и легитимировать киргизскую позицию как хранителя исторической правды, подчёркивая: «в 1924-м ни мы, ни они не были отдельными государствами».

Следует подчеркнуть, что бинарные категории «дружба» и «вражда», часто используемые и применяемые в публичных интерпретациях, являются слишком резкими и упрощающими для анализа центральноазиатской внешней политики и дипломатии. В региональном контексте более продуктивными аналитическими рамками выступают понятия «дружественность» (friendship) и «подозрительность» (suspicion), как отмечается в ряде исследований [16]. Эти термины позволяют уловить амбивалентную и многослойную природу межгосударственных отношений, где официальные жесты и заявления часто сопровождаются скрытой конкуренцией, дипломатическим недоверием и латентными мерами сдерживания. Такая логика отражается в стратегии кыргызской власти: даже при декларации «вечной дружбы» с Таджикистаном параллельно осуществляется укрепление армии, развитие оборонной инфраструктуры и закупка вооружения, что сигнализирует о сохранении базовой настороженности. В рамках критической геополитики это может быть рассмотрено как формирование новой пространственной морали, в которой дружественные знаки сосуществуют с латентной практикой ограничения, исключения и демонстрации силы.

Узбекистан, напротив, стабильно репрезентируется как дружественный сосед и стратегический партнёр. Заключённое в 2022 году соглашение об окончательном оформлении границы преподносится как акт взаимной выгоды и положительного

партнёрства на перспективу, заложивший основу для углублённого сотрудничества: совместное строительство ГЭС, запуск железнодорожного маршрута и устранение визовых барьеров. Даже потенциально конфликтные ситуации, такие, как протесты вокруг дамбы Кемпир-Абад, описываются как следствие «недостатка информации», требующего лишь разъяснительной работы. Такая риторика создает образ Узбекистана как «проверенного союзника», с которым не только решены территориальные вопросы, но и налажен региональный транзит и энергетическое партнёрство.

Таким образом, дискурсы о соседях в высказываниях Жапарова конструируют геополитическую иерархию как дружественную и полную доверия, в которой каждый актор получает свой образ в зависимости от степени достигнутого компромисса и взаимовыгодного решения, уровня институционального взаимодействия и символического капитала совместных решений. Возникающие подозрения и напряжённость, хотя и скрыты, продолжают существовать в подтексте, что делает важным отказ от дихотомического мышления и переход к критической интерпретации языков дипломатической амбивалентности в Центральной Азии.

Нарративы легитимации действий и видимой стабильности на границе

Границы оформляются главным образом через международные договоры, межгосударственные соглашения и внутренние институты власти. Жапаров постоянно ссылается на демократическую легитимацию пограничных мероприятий: президентские встречи (двусторонние и трёхсторонние саммиты) и ратификация соглашений преподносятся как отражение воли народов. Так, заключение договора с Таджикистаном в Бишкеке он охарактеризовал как событие, воспринятое «с большим воодушевлением как народами Кыргызстана и Таджикистана, так и широким международным сообществом», что «символизирует… новый этап…намерении к мирному сосуществованию». Подобные формулировки подчеркивают не принуждение, а консенсусную (согласованную или взаимовыгодную) дипломатию, легитимизирующую решение границы через позитивные ценности («доверие и уважение»). Аналогично «исторические соглашения» и «договора о государственной границе» обозначаются как закономерный и естественный итог конструктивной политики, а не как акт имперского силового присвоения.

Нарративы также легитимизируют силовую составляющую. На Народном курултае Жапаров использует образы жертвенности и героизма, чтобы оправдать усиление армии: «мы никогда не забудем мужества храбрых сынов нашего народа, не пожалевших жизни за землю кыргызов» [13]. Пограничные столкновения со смертельным исходом трактуются как трагическая плата за долгое бездействие – и как оправдание срочных мер и незамедлительных действий. Он заявляет, что «современные вызовы, связанные с безопасностью, требуют от нас укрепления обороноспособности», и демонстрирует конкретные действия (создание Минобороны, закупка бронетехники, ударных БПЛА). Таким образом, сила аргументируется «ценой крови»: легитимность интервенции (строительство застав, военные учения, усиление вертолетов) подкрепляется риторикой спасения будущих жизней. Легитимация здесь происходит по схеме «доктрин рыцарства»: власть призывает народ к доверию («Ваше доверие к властям должно быть прочным… в вопросах сохранения территориальной целостности») взамен на обещание защищать невинных и восстанавливать порядок.

И, наконец, «право на границу» обосновывается экономическими аргументами. Совместные энергетические и транспортные проекты превращаются в общенациональную заслугу администрации Жапарова (построена Камбар-Ата-1, соглашения с ЕС по энергетике и пр.). Этот прогресс-инструмент легитимирует пребывание власти у власти: мол, ради народа мы обеспечили транзитный потенциал, доступ на рынки ЕС и снижение зависимости от импорта. В этом смысле акцент на «народных интересах» и экономическом росте служит оправданием масштабных инфраструктурных проектов и приграничных мероприятий как следствия партнёрских соглашений.

Национальная идентичность, коллективная память и символика

Дискурс Жапарова насыщен аллюзиями на национальную историю и символы, что служит объединению нации вокруг его политики. Наиболее явный пример – эпос о Манасе, главный символ кыргызской идентичности. В интервью Кабар он эмоционально заявляет: «Манас ата с детства живет в моем сердце… Я вырос на примере Манаса Великодушного» [17], связывая свои личные ценности и действия с образом великого прародителя. Речь о Манасе используется для легитимации текущих решений: упоминается реставрация «села Манаса» и обвиняются оппоненты, якобы препятствующие сохранению «наследия народа». Таким образом, Жапаров не просто ссылается на коллективную память – он позиционирует себя как продолжателя «духа Манаса», апеллируя к национальному мифу ради политической поддержки. Он призывает к действию «для людей, для нашего народа», что подчёркивает риторическую отождествлённость действий власти и интересов двух наций.

Помимо Манаса, в дискурсе используются другие семиотические символы: «благословенная земля наших предков», «мужество храбрых сынов», «ничто не дороже человеческой жизни». Эти образы придают границе сакральное измерение: не просто линии на карте, а наследие, которое «надо сохранить и передать потомкам». Следуя постколониальным подходам, можно заметить, что Жапаров отстраняет себя от советско-имперского прошлого, апеллируя к «светлому национальному прошлому»: карты 1924 года он отвергает, а Манаса, напротив, возвышает до «дедовского» уровня морали. Такая символика конструирует нацию как преемницу гордых предков, а решения вопросов границы представляются исполнением долга перед ними.

Кроме того, широко использованы метафоры и аллюзии: «двуглавый дракон коррупции», «Быть главой воды, прежде чем стать главой людей» (цитата отцов) – все они призваны усилить восприятие власти как мудрой и отвечающей интересам государства и граждан. Перечень сильных метафор («коррупция разъедает страну изнутри», «отдаем долги истории и будущим поколениям») апеллирует к политической семиотике, где каждое сказанное слово Жапаровым указывает не просто на конкретные действия (строительство, соглашение), а на понимание «мы народ» и «наши ценности». Иными словами, национальная идентичность в его дискурсе скрепляется коллективной памятью (Манас, героическая история) и символическими ресурсами (земля, ГЭС как труд предков) для легитимации современной геополитики.

Внутренние угрозы и мобилизационные стратегии

Нарратив Жапарова рисует врага чаще внутри страны, чем снаружи. К внутреннему «врагу» он относит прежде всего коррупцию и политическую оппозицию. Риторика

курултая наполнена угрозами «забастовки» государственных норм: «Если народ будет защищать коррупционеров… то мы никогда не избавимся от этой болезни». Обвинения адресуются тем, «кто присваивает средства государства и народа» или «играл на чувствах народа… для реализации личных интересов». Оппозиция и активисты, по его словам, пытаются «создать нестабильную ситуацию» (например, Кемпир-Абад) и их попытки не увенчались успехом. Таким образом, внутренний мобилизационный нарратив апеллирует к сплочению общества против «изменников» и «коррупционеров», которые якобы угрожают независимости и прогрессу. Важно, что критика направлена не на идеологические разногласия, а на обозначение «пятая колонна» – якобы заинтересованной в дестабилизации ситуации и сеяния нестабильности среди населения. Это совпадает с постколониальным анализом, лидер легитимизирует себя как защитника народа и национальных интересов, а оппонентов – как предателей, лишённых национального патриотизма.

Внешний «враг» у Жапарова обозначен в очень размытом виде, скорее как фон для усиления бдительности, чем конкретная дестабилизирующая сила. Он упоминает «безопасность страны» и «угрозы из соседних регионов» в достаточно широком, не конкретном значении. В речи обозначено, что «современные вызовы… требуют укрепления обороноспособности». Однако роль или место конкретных государств или движений не упоминается. Обращаясь к гражданам, президент призывает к «единству» ради противостояния любым внешним рискам: «Если мы будем делиться, то окажем услугу внешним врагам» [13]. Неявная модель «внешнего врага» здесь совпадает с критериями критической геополитики, где выявляется абстрактный конструкт (угроза безопасности, «терроризм», распространение наркотиков) для оправдания милитаризации, чем прямая или косвенная вина конкретного государства.

Проблемы миграции в выступлении Жапарова трактуется как фактор, влияющий на национальное единство и не всегда имеет отрицательный характер. Он подчёркивает важность защиты прав граждан за рубежом и создание «Мекен-карт» для упрощения визовых процедур и миграции соотечественников. Вместо темы «угроза миграции» преобладает идея использования трудовых ресурсов, которая способствует подготовки программистов и аналитиков, которые смогут «конкурировать на мировом рынке». Таким образом, миграция подаётся как вызов (утечка мозгов, зависимость от переводов) и одновременно как пространство мобилизации (диаспора – ресурс для национального строительства). В сочетании с «иммиграционной картой» это сигнализирует о попытках государства нарастить влияние в среде эмигрантов, одновременно удерживая их лояльность к власти и проводимым мероприятиям по стабилизации ситуации.

Лексика безопасности, жертвы, геройства и прогресса

Язык Жапарова насыщен семантикой безопасности и жертвенности. Он многократно употребляет слова «мужество», «жизни», «героизм» и «защита» в контексте границы и нации. Например: «Мы никогда не забудем мужества храбрых сынов нашего народа, не пожалевших жизни за землю кыргызов!» [13]. Такая формулировка иронически отсылает к классическому «войне и памяти», конструируя образ нации как жертвы (герои-пограничники) и оправдывая необходимость «сохранения территории предков».

Речь о «родниках надежд», «ничто не дороже жизни», «сохранить и передать потомкам» создаёт эмоциональную установку, что защита границ – сакральный долг каждого поколения.

Геройские параллели усиливаются противопоставлением мирного и военного путей. Жапаров прямо противопоставляет «мирные переговоры» и «военный путь», через который проливается «кровь наших граждан». При этом он идентифицирует Кыргызстан и олицетворяет его с мирно ориентированной позицией в качестве «демократического правового государства», что апеллирует к самооценке аудитории как цивилизованной и мудрой нации. Такая риторическая тактика выводит на первый план образ президента как гаранта мира и гражданской безопасности.

Одновременно звучит риторика прогресса и суверенитета. Жапаров гордится экономическими успехами: товарооборот с ЕС «увеличился в 2,4 раза», при этом выпячивается «открытость» страны и выгодные «льготы». Рассказы о новых ГЭС, железной дороге до моря и победе над коррупцией («двуглавый дракон») позиционируют его в роли преобразователя. Слова «у нас есть возможности», «мы строим», «будем делать» акцентируют идею динамики и «национального развития», которое олицетворяет нынешняя власть. Так формируется нарратив прогресса, в котором модернизация инфраструктуры и армии обозначены как логический итог суверенной политики.

В своей риторике Жапаров активно прибегает к стратегии политической поляризации, чётко разделяя общество на “настоящих граждан” – лояльных, патриотичных, поддерживающих курс государства – и на “скептиков”, или оппозицию, которые маркируются как деструктивные силы, угрожающие стабильности и национальному единству. Он благодарит население за поддержку «окончательного решения пограничного вопроса», противопоставляя его «тем, кто искажает факты». Это создает бинарную логику «мы – они». С одной стороны – «универсальные» понятия (народ, суверенитет, мир), а с другой – скрытые «враги» (коррупционеры, демагоги). Такая тактика полностью соответствует критическому геополитическому анализу: она выводит во внешнее «поле зрения» олицетворённые угрозы (будь то тёмные силы внутри либо внешние соперники) и консолидирует образ «сильного государства», которое защищает свой образ и ценности (политическая семиотика организует систему символов – таких, как образ Манаса, Орден Манаса, мотивы “исторической памяти” – вокруг фигуры Жапарова).

В целом дискурс Жапарова конструирует границу как легитимную политико-территориальную линию, необходимую для «сохранения народа», и одновременно как символ национального единства. «Дружественные» соседи оформляются посредством сотрудничества и взаимных проектов, тогда как любая критика власти (даже касающаяся того же пограничья) маркируется как внутреннее зло и «игра на чувствах народа».

Национальная идентичность усиливается посредством мифологизации (Манас, «благословенная земля предков») и упования на прогресс (инфраструктурные проекты). Эта комбинация стратегий полностью отражает принципы критической геополитики: производя раздел «свой–чужой», Жапаров выстраивает легитимную власть на фоне «безопасного государства», культивируя память и символы как знаковые ресурсы легитимации.

Официальный таджикский дискурс по вопросам границ и идентичности с 2021 по 2025 годы характеризуется интенсивным употреблением тем безопасности, братства народов, общего прошлого и суверенитета. В фокусе внимания – решения пограничных споров (особенно с Кыргызстаном), стабильность в регионах Ферганской долины и Горно-Бадахшанской АО (ГБАО), а также учебные и стратегические документы о национальной сплочённости.

В анализе использованы высказывания президента Эмомали Рахмона и властей (через пресс-службы и СМИ), материалы МИД и парламентские заявления. Обращено особое внимание на ключевые нарративы (братство народов, безопасность, суверенитет, сепаратизм), семантические паттерны («вечная дружба», «акт агрессии», «образ врага» и др.), стратегии легитимации решений и механизмы othering («создание образа врага»).

Репрезентация таджикско–киргизской границы

Официальная риторика по таджикско-киргизской границе выявляется двойственным нарративом: с одной стороны – историческое примирение и союз «братских» народов, с другой – выражение недоверия и обвинений в адрес соседей.

После длительного процесса демаркации границы 13 марта 2025 г. был заключён Договор о госгранице. В совместном заявлении двух президентов отмечалось, что «отныне и навсегда таджикско–киргизская государственная граница останется границей вечной дружбы двух братских стран и народов».

Президент Рахмон в день подписания назвал это «историческим решением по вопросам границы» и призвал считать документ «открывающим новую страницу в таджикско–киргизских отношениях». Оба государства объявили об открытии ранее закрытых КПП, подчеркивая перспективы «устойчивого развития региона» и «добрососедства». В то же время официальная риторика фиксирует тему обиды и напряжённости: процесс делимитации границы длится, спорные участки пока «неделимитированы» и «никакой речи о передаче» территории быть не может [18].

МИД Таджикистана в ответ на критику соседей резко предупредил: «распространение непроверенных сведений может способствовать дестабилизации ситуации на приграничных территориях двух братских государств». В высказываниях МИД звучит стратегический акцент на защите суверенитета: действия Кыргызстана характеризуются как «военная агрессия» против мирных таджикских граждан и даже как «заранее спланированная акция». Министр МИД Таджикистана заявлял на Генассамблее ООН, что Кыргызстан «с 50-х годов самовольно захватил более 2110 км^2, по праву принадлежащих Таджикистану» [19], и обвинил соседей в информационной «кампании» с целью оправдать собственные потери («…ложное впечатление, что трагедия на границе затронула исключительно их»). Такой язык легитимизирует жёсткую позицию Душанбе, рисуя Кыргызскую Республику в роли «агрессора» и оправдывая ответные меры. Тематика и другие акценты. При анализе дискурса выделяются следующие ключевые оси: национальная безопасность (постоянно упоминаются «военные столкновения», «пограничные разборки», «массовые жертвы»), братство/дружба народов (фразы «вечная дружба братских народов», «доверие и добрососедские отношения»), государственный суверенитет («по праву принадлежащих Таджикистану»), угрозы

сепаратизма/экстремизма (криминальный хаос у границ, террористы из соседней территории). Лексически часто фигурируют «госграница», «договор о границе», «акты агрессии/терроризма», «образ врага». Стратегии легитимации включают обращение к международному праву и историческим претензиям (например, ссылку на протоколы СНГ опровергают как нерелевантные к процедуре демаркации), а также апелляции к «дружескому согласию» (отметив, что стороны «сами решили проблему без третьих сил»).

Ферганская долина в официальном дискурсе

Тема Ферганской долины обыгрывается в ключе историко-культурного «сердца Центральной Азии» и символа единства. В государственных СМИ и речах этот регион предстает ареной вековых взаимосвязей таджикских, узбекских и кыргызских народов. Например, официальная «Народная газета» отмечает: «народы, в том числе таджики, узбеки и кыргызы, находились в тесных взаимоотношениях на протяжении многовековой истории… в целом сохранили взаимное уважение и добрососедство». Описывается общая культурная ткань: «узбеки… кыргызы в Фергане заимствовали друг у друга элементы культуры, языка и образа жизни». Выделяются негативные моменты советского распада – «вопросы границ, водных ресурсов и этническая напряжённость» после обретения независимости – но они сглаживаются через политическую волю: «мудрые лидеры трёх стран понимали, что натянутые отношения не могут продолжаться вечно между народами, чьи предки… укрепляли взаимное доверие и добрососедство». Слово «Ферганская долина» часто связывают с «атмосферой доверия», «устойчивым развитием региона» и с проведением совместных саммитов (как встреча в Худжанде 2025 г.), которые, по мнению официальных комментаторов, «играют ключевую роль в формировании атмосферы доверия и взаимопонимания».

Таким образом, Ферганская долина предстает не как «горячая точка», а как плацдарм дальнейшего исторического сотрудничества. Даже признав проблемы, официальный дискурс обрамляет их рамкой «трёх дружеских народов», стремящихся к восстановлению «былой дружбы» и интеграции. Эта риторика подчинена дискурсу мобилизации региона на союзнические цели и игнорирует идею эксклюзивной таджикской идентичности Ферганы. В то же время эпизодические высказывания в духе «ферганский фактор – почва экстремизма» отсутствуют в официальных речах, оставаясь прерогативой независимых аналитиков.

Репрезентация Горно-Бадахшанской АО

В официальной риторике ГБАО регулярно фигурирует как «неотъемлемая часть суверенного Таджикистана». К примеру, в обращении местных властей ГБАО заявлялось, что «Горный Бадахшан считает себя неотъемлемой частью суверенного Таджикистана и подавляющее большинство населения области поддерживает политику центральных властей и президента». Таким образом власти легитимизируют силовые действия в регионе («необходимо укреплять меры безопасности») апелляцией к единству нации. Любые волнения в Хороге официально трактуются как провокация «недоброжелателей» и «преступных элементов»: «события, которые происходят в Хороге… преподносятся… на слухах, которые распространяют недоброжелатели области и преступные

элементы». Такая формулировка стигматизирует оппозиционно настроенных памирцев как «внешнего врага» внутри страны и оправдывает жёсткий контроль. Тематически обсуждение ГБАО сводится к вопросам контртеррора и «предотвращения сепаратизма» [20]. В государственных СМИ подчеркивается, что в долинах Афганского Бадахшана якобы концентрируются боевики, угрожающие стабильности региона, а правительство представляет каждую акцию протестной, неповиновения, как тщательно спланированную диверсию (см. заявления ЦСИ и МВД за последние годы). Такой дискурс мобилизует образ «патриотов» ГБАО, тесно связанных с Душанбе, и выстраивает линию «центра – периферии» по принципу «те, кто соблюдает власть – мы, а протестующие – враги».

Лексические и семантические паттерны. Анализ текстов выявляет устойчивые лексические модели. Для описания пограничной ситуации часто используется военный словарь: «боевое столкновение», «применение артиллерии», «мартышка война». Активно употребляются метафоры «гарь» («горячая точка на политической карте») и «мёд в огонь подливался» (о некорректных действиях соседей). Положительные образы строятся вокруг слов «дружба», «братство», «соседи» (например, «двух братских государств», «солидарный пакет документов»). Семантически важно противопоставление «братство – вражда»: республики называют «братскими странами», границу – «границей вечной дружбы»; напротив, словосочетания «акт агрессии», «фальсификация», «информационная атака», «образ врага» маркируют противоположную сторону как недруга. Лексика легитимации включает и такие клише, как «историческое соглашение», «открывает новую эру», призванные подчеркнуть значимость государственных решений. В отношении «Othering» заметно два приема. Во-первых, формирование образа врага: например, представитель МИД Таджикистана говорил об «информационной кампании Кыргызстана», создающей «образ врага» из его соседей. Во-вторых, использование ярких демонизирующих метафор по отношению к внутренним оппонентам: протесты в Хороге именуются «зверским убийством», их организаторов – «преступными элементами, недоброжелателями». Таким образом «другой» – будь то кыргызстанцы или оппозиционные памирцы – стигматизируется как угроза национальным интересам и целостности государства.

Граница как элемент идентичности и мобилизации. Официальный дискурс превращает границу в символ суверенитета и национального единства. На фоне многолетних споров тема зафиксированной госграницы служит фактором консолидации: «с политической карты стерта ещё одна “горячая” точка», – констатируют ученые, говоря о нейтрализации конфликта. Защита границы апеллирует к патриотическому чувству – в речи МИД «землю, принадлежащую Таджикистану,» зовут «возвращать истокам наших рек» через сотрудничество. При этом акцент делается на «высокой политической воле» руководства обеих стран, вверяя вражду исторической формуле «друзья – постоянны, а интересы – общи». Граница предстает и как мобилизующий фактор внутри страны. Описывая атаки и утраты на границе, власти формируют образ «защиты от врага» – близкое к фронтовому («так кто же агрессор?»). В то же время упоминание общих культурных корней («родственные связи» народов Ферганы) двусмысленно укрепляет

идентичность: с одной стороны, все жители приграничных районов чувствуют себя единым историческим сообществом, с другой – поощряется консолидированная поддержка центра, который якобы обеспечивает мир. В учебно-идеологических материалах и «патриотических» словах лидера подчеркивается значимость страны и границ: молодёжь призывается «приумножать богатства Таджикистана» и «гордиться» родиной, а граница упоминается как «граница вечной дружбы» или «летающая знамя суверенитета». Таким образом пограничные вопросы в официальном дискурсе служат инструментом легитимации власти (руководство – защитник границ) и мобилизации граждан (ошибки соседей выставляются как урок единства).

В таджикском официальном дискурсе 2021-2025 гг. граница представлена одновременно как гарантия безопасности и как символ братства с соседями. Преобладает позитивный нарратив «вечной дружбы» с Кыргызстаном, Ферганой и другими соседями, но эта риторика тесно переплетена с акцентом на внешние угрозы суверенитету. Лексика очень часто поляризована, а именно «добрососедство, доверие» ставятся в противовес «актам агрессии» и «чужим претензиям».

Стратегии легитимации включают обращение к международному публичному праву, историческим связям и престижа государственной власти. Граница функционирует как риторический символ, позволяющий вновь заявить и укрепить национальную идентичность (через гордость «вечной дружбой» предков и борьбу с врагом), а также политически мобилизовать общество вокруг режима. «Таджикско–киргизская государственная граница останется границей вечной дружбы двух братских стран и народов» [21]; «Кыргызстан самовольно захватил более 2110 квадратных километров, по праву принадлежащих Таджикистану»; «народы… таджики, узбеки и кыргызы… сохранили взаимное уважение и добрососедство»; «Горный Бадахшан считает себя неотъемлемой частью суверенного Таджикистана». Эти цитаты иллюстрируют дуализм официального дискурса – одновременно интенсифицируя братскую идентичность и подчёркивая национальную однородность через «советское–постсоветское» наследие.

Заключение

Вопрос о роли границ в политике государств Центральной Азии не может быть исчерпан ссылками на политическую и физическую географию, остаточное наследие советской картографии или интересам национального суверенитета.

Границы здесь – это не просто линии на карте, а символически обозначенные и полные борьбы арены для правящих элит, самоидентичности и борьбы за легитимность, в которых пространственные репрезентации становятся действенными элементами политического действия. Как показывает данное исследование, интерпретации и артикуляции границы в официальных дискурсах Кыргызстана и Таджикистана в период 2021–2025 годов функционируют не как отражение объективных реалий, а как инструменты и механизмы конструирования политического пространства.

Критическая геополитика включает в себя сложный аналитический инструментарий, позволяющий рассматривать границу как дискурсивную конструкцию, а не как

географически заданный конструкт, где границы осмысляются через призму нарративов, производящих различие между «своими» и «чужими», между «легитимной властью» и «угрозой», между «патриотами» и «предателями».

Официальные тексты, высказывания лидеров и ярко сформулированные институциональные формулы создают и поддерживают моральные и символические границы, на которых строится национальная идентичность и оправдывается политическое доминирование и система геополитического приоритета.

Заключение. Анализ продемонстрировал, что репрезентации границы в риторике Жапарова и Рахмона выполняют сразу несколько взаимосвязанных функций:

– легитимируют политическую власть посредством представления лидера как гаранта безопасности и хранителя территориальной целостности;

– мобилизуют население на фоне угрозы, реальной или сконструированной, создавая эмоциональную сплоченность вокруг государства и его лидера;

– формируют национальную идентичность, укореняя её в исторических символах, коллективной памяти и мифах (Манас, Ворух, «земля предков» и др.);

– оправдывают насильственные или исключающие меры, представляя их как неизбежную цену стабильности, прогресса и национального выживания.

Как подчеркивает О'Туатэйл, «география мира – не результат природы, а результат историй борьбы за власть над пространством» [11]. В этом контексте такие элементы, как ссылки на карты 1920-х годов, обвинения в «захвате территорий» или утверждение о «неприкосновенности границы» становятся не столько архивными фактами, сколько механизмами институционализации исключающих практик и воспроизводства политического порядка.

Риторические стратегии в отношении границ в Центральной Азии демонстрируют, что процессы ребордеринга (восстановления и укрепления границ) и дебордеринга (их частичного стирания) могут сосуществовать в пределах одного и того же дискурса. Даже при частом использовании сложившихся устойчивых фраз «дружба народов» и «братские страны» граница остаётся точкой конфликта и инструментом производства видимых различий. Ферганская долина как многослойное геополитическое пространство исторических взаимодействий и современных геополитических амбиций и вызовов является наглядной иллюстрацией того, как государства «трактуют» и «переписывают» свои самоидентичность и национальный суверенитет через контроль и интерпретации границы.

Анализ показывает, что интерпретативные условия и пределы, созданные в Кыргызстане и Таджикистане, не могут быть поняты изолированно и вне контекста.

Любая конфликтная ситуация или стремление к сотрудничеству по одну сторону границы формируется в диалоге с нарративами, по другую сторону циркулируют между ними. Следовательно, критическая геополитика требует рассмотрения через призму транснационального и сравнительного подхода, позволяющего проследить, как политические субъекты формируют своё «я» в соотношении с «другим», так и выявить ключевые тенденции дальнейшего развития. Как утверждает Герберт, отказ от одностороннего анализа и переход к мультифокусной оптике позволяет избежать

редукции к внутренним или внешним причинам и открыть реальную динамику международной сцены.

Не менее важен и этический и моральный аспекты критической геополитики. Граница – это не только дискурсивная линия, но и линия, несущая боль и страдание, которая структурирует неравный доступ к правам, ресурсам и защите, и, как правило, выступает на правах «территории (государства) крепости» и «волнореза».

Приграничные конфликты, трагедии в Баткене, ограничения в ГБАО – всё это является результатом определенных решений, обоснованных в рамках пространственных нарративов. В этом смысле критическая геополитика требует не только четко обозначенного аналитического инструментария, но и необходимой моральной вовлеченности, направленной на устранение и пересмотр тех риторических механизмов, которые легитимизируют безвозвратность, неспособность, насилие и угнетение.

В итоге официальные риторики Жапарова и Рахмона вокруг темы границы демонстрируют, как через язык, символы и географические образы формируется не просто национальная политика, а политическая мораль прочности и легитимности пространства.

Лидеры и элиты государств Центральной Азии продолжают доформировывать свои нации не только «через» границу и вопросы геополитических интересов, что очень часто связаны с национальными интересами, а зачастую через процесс маркирования и огораживания территории, через обращения к мифическим порядкам, через институциональные оправдания элементов «исторической и моральной справедливости», которые ещё раз подтверждают ключевые установки и методы критической геополитики, где пространство представляет собой значимую силу и стремящегося к борьбе за дальнейшее существование и развитие государства.

Вклад авторов:

Кузембаева А.Б. – сбор и систематизация литературы, анализ и интерпретация материалов, оформление и подготовка научного текста.

Чукубаев Е.С. – концептуализация исследования, постановка целей и задач, теоретическое обобщение и структурирование анализа.

Кульбаев Б. – методологическое сопровождение, работа с эмпирическим материалом, проведение дискурсивного анализа и интерпретация результатов исследования.

Список литературы

1. Очередное Совместное заседание Правительственных делегаций по делимитации и демаркации таджикско-кыргызской границы [Электронный ресурс]. – 2025. URL: https://mfa.tj/ru/bishkek/view/16651/ocherednoe-sovmestnoe-zasedanie-pravitelstvennykh-delegatsii-po-delimitatsii-i-demarkatsii-tadzhiksko-kyrgyzskoi-granitsy (Дата обращения: 03.01.2025).

2. Diener A.C., Artman V. Borders, Boundaries, and Identity in Central Asia. In E. Marat and R. Issacs (eds.), Routledge Handbook on Central Asia. – London: Routledge Press, 2022. – P.135-153.

3. Kaiser R. The Geography of Nationalism in Russia and the USSR. - Princeton: Princeton University Press, 1994. – 496 p.

4. Reeves M. Border Work: Spatial Lives of the State in Rural Central Asia. – London: Cornell University Press, 2014. – 292 p.

5. The Tajikistan-Kyrgyzstan Border Conflict: Social Media Discourses and Lived Experiences. [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://oxussociety.org/the-tajikistan-kyrgyzstan-border-conflict-social-media-discourses-and-lived-experiences/ (Accessed: 03.01.2025).

6. Kurmanalieva G. Kyrgyzstan and Tajikistan: endless border conflicts Experiences. [Electronic resource]. – 2019. Available at: https://www.cife.eu/Ressources/FCK/EUCACIS_Online%20Paper%20No%204%20-%20Kurmanalieva.pdf (Accessed: 03.01.2025).

7. Border Brawl: Kyrgyzstan-Tajikistan's Battle for Territory. [Electronic resource]. – 2024. Available at: https://cbap.cz/archiv/5344 (Дата обращения: 03.01.2025).

8. Tolipov F. Border Problems in Central Asia: Dividing Incidents, Uniting Solution. [Electronic resource]. – 2020. Available at: https://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13632-border- (Accessed: 03.01.2025).

9. Umarov T., Mukambayev A. Central Asian States Have Put Aside Their Territorial Disputes. Why Now? [Electronic resource]. – 2025. Available at: https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2025/04/kyrgyzstan-tajikistan-border-deal?lang=en (Accessed: 03.01.2025).

10. Megoran N. The critical geopolitics of the Uzbekistan– Kyrgyzstan Ferghana Valley boundary dispute, 1999–2000 // Political Geography. – 2004. – Vol. 23. – P. 731-764.

11. O'Tuathail G. Thinking critically about geopolitics. In G. O'Tuathail, S. Dalby, P. Routledge (eds.)., The geopolitics reader. - L.: Routledge, 2006. - 517 p.

12. Президент Садыр Жапаров на Саммите «ЦА - Китай»: Мы нацелены на укрепление политических контактов, ускоренное развитие торгово-экономических связей, объединение усилий в безопасности, стабильности и развития в регионе. [Электронный ресурс]. – 2023. URL: https://president.kg/ru/news/21/38616 (Дата обращения: 03.01.2025).

13. Выступление президента Садыра Жапарова на первом Народном курултае страны. [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://ru.archive.kabar.kg/news/vystuplenie-prezidenta-sadyra-zhaparova-na-pervom-narodnom-kurultae-strany/ (Дата обращения: 03.01.2025).

14. Садыр Жапаров: Нельзя допускать, чтобы из-за клочка земли происходили вооруженные конфликты. [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://bulak.kg/2022/11/25/sadyr-zhaparov-nelzya-dopuskat-chtoby-iz-za-klochka-zemli-proishodili-vooruzhennye-konflikty/ (Дата обращения: 03.01.2025).

15. У Кыргызстана нет врагов, есть друзья, партнеры, союзники и вечные добрые соседи, - Садыр Жапаров. [Электронный ресурс]. – 2025. URL: https://news.com.kg/politika/u-kyrgyzstana-net-vragov-est-druzya-partnery-soyuzniki-i-vechnye-dobrye-sosedi-sadyr-zhaparov/ (Дата обращения: 03.01.2025).

16. Allison R., Jonson L. Central Asian security: The new international context. – Washington: Brookings Institution, 2001. – 295 p.

17. Эксклюзивное интервью президента Садыра Жапарова КНИА «Кабар». [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://ru.archive.kabar.kg/news/ekskliuzivnoe-interv-iu-prezidenta-sadyra-zhaparova-knia-kabar/(Дата обращения: 03.01.2025).

18. МИД Таджикистана отреагировало на высказывания политических деятелей Кыргызстана. [Электронный ресурс]. – 2021. URL: https://sugdnews.com/2021/02/10/mid-tadzhikistana-otreagirovalo-na-vyskazyvanija-politicheskih-dejatelej-kyrgyzstana/ (Дата обращения: 03.01.2025).

19. Выступление Его Превосходительства г-на Сироджиддина Мухриддина, Министра иностранных дел Республики Таджикистан на общих прениях 77-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций. [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://mfa.tj/ru/baku/view/11153/vystuplenie-ego-prevoskhoditelstva-g-na-sirodzhiddina-mukhriddina-ministra-inostrannykh-del-respubliki-tadzhikistan-na-obshchikh-preniyakh-77-i-sessii-generalnoi-assamblei-organizatsii-obedin (Дата обращения: 03.01.2025).

20. Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на встрече с руководителями и активистами Горно-Бадахшанской автономной области. [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://khovar.tj/rus/2024/10/vystuplenie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-emomali-rahmona-na-vstreche-s-rukovoditelyami-i-aktivistami-gorno-badahshanskoj-avtonomnoj-oblasti/(Дата обращения: 03.01.2025).

21. Совместное заявление о дальнейшем укреплении уз дружбы и добрососедства между Республикой Таджикистан и Кыргызской Республикой. [Электронный ресурс]. – 2025. URL: https://prezident.tj/event/news/49983 (Дата обращения: 03.01.2025).

А.Б. Кузембаева[1], Е.С. Чукубаев[1], Б. Кульбаев[2]

[1]Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Орталық Азиядағы сыни геосаясат және шекараны өзгерту мәселелері: қырғыз-тәжік шекара қақтығысы

Аңдатпа. Мақала 2025 жылғы қырғыз-тәжік шекара келісімін сыни геосаясат тұрғысынан талдауға арналған. Авторлар мемлекеттік шекараның өзгеру үдерісін саяси жұмылдырудың маңызды ресурсы, символдық қарсыласу құралы және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру элементі ретінде қарастырады. Ресми сөйлеген сөздерге, БАҚ хабарламаларына және сарапшылар сұхбаттарына дискурстық талдау жүргізе отырып, авторлар бұл мақалада Қырғызстан мен Тәжікстанның саяси элитасының шекаралық келісімдерді ішкі легитимділігін арттыру және өз билігін институцияландыру жолында қандай механизмдерді пайдаланатындығын зерттейді. Ресми нарративтердің екіжүзділік табиғатына ерекше назар аударылады: бір жағынан – көршілес мемлекеттерге достық ниет білдірілсе, екінші жағынан – оларға деген сақтық пен сенімсіздік байқалады. Авторлар қол жеткізілген келісім қақтығысты түпкілікті шешпейтіндігін, алайда билік пен бірегейлікті қайта конфигурациялаудың жаңа кезеңін бастайтындығын атап өтеді. Сондай-ақ, мақалада келісімнің аймақтық қауіпсіздікке ықпалы, жергілікті қауымдастықтарға әсері және трансшекаралық ресурстарды басқарудың күрделілігі қарастырылады. Орталық Азия көшбасшылары аумақтық таңбалау және тарихи және моральдық әділеттілікке үндеу арқылы өз ұлттарын қалыптастыруды жалғастырып жатқаны атап өтіледі, бұл мемлекеттің өмір сүруі мен дамуы үшін күрес алаңы ретіндегі кеңістік туралы сыни геосаясаттың негізгі постулаттарына сәйкес келеді.

Түйін сөздер: шекаралар, сыни геосаясат, ұлттық бірегейлік, Қырғызстан, Тәжікстан, аймақтық қауіпсіздік, дискурстық талдау

A.B. Kuzembayeva[1], Y.S. Chukubaev[1], B.Kulbayev[2]
[1]Narxoz University, Almaty, Kazakhstan
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Critical Geopolitics and the Transformation of Borders in Central Asia: The Kyrgyz–Tajik Border Conflict

Abstract. This article examines the 2025 Kyrgyz–Tajik border agreement through the lens of critical geopolitics. The authors analyze the transformation of the state border as a significant resource for political mobilization, a tool of symbolic confrontation, and a mechanism for constructing national identity. Using discourse analysis of official statements, media materials, and expert interviews, the article reveals how political elites in Kyrgyzstan and Tajikistan employ border agreements to strengthen domestic legitimacy and institutionalize their authority. Special attention is given to the dual nature of official narratives, which simultaneously emphasize friendship and express strategic suspicion toward neighboring states. The authors argue that the agreement does not resolve the conflict conclusively but initiates a new phase in the reconfiguration of power and identity. The article also explores the implications of the agreement for regional security, its impact on local communities, and the challenges of managing transboundary resources. It is emphasized that Central Asian leaders continue to shape their nations through territorial demarcation and appeals to historical and moral justice, reflecting key tenets of critical geopolitics, which views space as a site of struggle for statehood and development.

Keywords: borders, critical geopolitics, national identity, Kyrgyzstan, Tajikistan, regional security, discourse analysis

References

1. Ocherednoe Sovmestnoe zasedanie Pravitel'stvennykh delegatsii po delimitatsii i demarkatsii tadzhiksko-kyrgyzskoi granitsy [Regular Joint meeting of Government delegations on the delimitation and demarcation of the Tajik-Kyrgyz border]. [Electronic resource]. – 2025. Available at: https://mfa.tj/ru/bishkek/view/16651/ocherednoe-sovmestnoe-zasedanie-pravitelstvennykh-delegatsii-po-delimitatsii-i-demarkatsii-tadzhiksko-kyrgyzskoi-granitsy (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

2. Diener A.C., Artman V. Borders, Boundaries, and Identity in Central Asia. In E. Marat and R. Issacs (eds.), Routledge Handbook on Central Asia, 135–153 (2022).

3. Kaiser R. The Geography of Nationalism in Russia and the USSR. (Princeton University Press, Princeton, 1994, 496 p.).

4. Reeves M. Border Work: Spatial Lives of the State in Rural Central Asia. (Cornell University Press, Ithaca, 2014, 292 p.).

5. Gabdulhakov R., Antonov O., Erkin Kyzy. The Tajikistan-Kyrgyzstan Border Conflict: Social Media Discourses and Lived Experiences [Electronic resource]. – 2023. Available at: https://oxussociety.org/the-tajikistan-kyrgyzstan-border-conflict-social-media-discourses-and-lived-experiences/ (Accessed: 03.01.2025).

6. Kurmanalieva G. Kyrgyzstan and Tajikistan: endless border conflicts Experiences [Electronic resource]. – 2019. Available at: https://www.cife.eu/Ressources/ (Accessed: 03.01.2025).

7. Bíma M. Border Brawl: Kyrgyzstan-Tajikistan's Battle for Territory [Electronic resource]. – 2024. Available at: https://cbap.cz/archiv/5344 (Accessed: 03.01.2025).

8. Tolipov F. Border Problems in Central Asia: Dividing Incidents, Uniting Solution [Electronic resource]. – 2020. Available at: https://cacianalyst.org/publications/ analytical-articles/item/13632-border- (Accessed: 03.01.2025).

9. Umarov T., Mukambayev A. Central Asian States Have Put Aside Their Territorial Disputes. Why Now? [Electronic resource]. – 2025. Available at: https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2025/04/kyrgyzstan-tajikistan-border-deal?lang=en (Accessed: 03.01.2025).

10. Megoran N. The critical geopolitics of the Uzbekistan–Kyrgyzstan Ferghana Valley boundary dispute, 1999–2000, Political Geography, 23, 731–764 (2004).

11. O'Tuathail G. Thinking critically about geopolitics. In G. O'Tuathail, S. Dalby, P. Routledge (eds.), The geopolitics reader. (Routledge, London, 2006, 517 p.).

12. Prezident Sadyr Zhaparov na Sammite "TsA–Kitai": My natselement na ukreplenie politicheskikh kontaktov, uskorennoe razvitie torgovo-ekonomicheskikh svyazey, ob"edinenie usiliy v bezopasnosti, stabil'nosti i razvitii v regione [President Sadyr Japarov at the Central Asia-China Summit: We aim to strengthen political contacts, accelerate the development of trade and economic ties, and join forces for security, stability, and development in the region]. [Electronic resource]. – 2023. – Available at: https://president.kg/ru/news/21/38616 (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

13. Vystuplenie prezidenta Sadyra Zhaparova na pervom Narodnom kurultae strany [Speech by President Sadyr Japarov at the first National Kurultai of the country]. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://ru.archive.kabar.kg/news/vystuplenie-prezidenta-sadyra-zhaparova-na-pervom-narodnom-kurultae-strany/ (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

14. Sadyr Zhaparov: Nel'zya dopuskat', chtoby iz-za klochka zemli proizkhodili vooruzhennye konflikty [Sadyr Japarov: Armed conflicts should not be allowed to take place over a piece of land]. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://bulak.kg/2022/11/25/sadyr-zhaparov-nelzya-dopuskat-chtoby-iz-za-klochka-zemli-proishodili-vooruzhennye-konflikty/ (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

15. U Kyrgyzstana net vragov, est' druz'ya, partnery, soyuzniki i vechnye dobrye sosedi – Sadyr Zhaparov [Kyrgyzstan has no enemies, it has friends, partners, allies and eternal good neighbors, Sadyr Japarov]. [Electronic resource]. – 2025. Available at: https://news.com.kg/politika/u-kyrgyzstana-net-vragov-est-druzya-partn (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

17. Ekskliuzivnoe interv'iu prezidenta Sadyra Zhaparova KNIA "Kabar" [Exclusive interview with President Sadyr Japarov by Kabar News Agency]. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://ru.archive.kabar.kg/news/ekskliuzivnoe-interv-iu-prezidenta-sadyra-zhaparova-knia-kabar/ (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

18. MID Tadzhikistana otreagirovalo na vyskazyvaniia politicheskikh deiatelei Kyrgyzstana [The Ministry of Foreign Affairs of Tajikistan responded to statements by Kyrgyz political figures]. [Electronic resource]. – 2021. Available at: https://sugdnews.com/2021/02/10/mid-tadzhikistana-otreagirovalo-na-vyskazyvanija-politicheskih-dejatelej-kyrgyzstana/ (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

19. Vystuplenie Ego Prevoshoditel'stva g-na Sirodzhiddina Mukhriddina, Ministra inostrannykh del Respubliki Tadzhikistan na obshchikh preniakh 77-i sessii General'noi Assamblei OON [Speech by H.E. Sirojiddin Muhriddin, Minister of Foreign Affairs of Tajikistan, at the general debate of the 77th

session of the UNGA]. [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://mfa.tj/ru/baku/view/11153/vystuplenie-ego-prevoskhoditelstva-g-na-sirodzhiddina-mukhriddina-ministra-inostrannykh-del-respubliki-tadzhikistan-na-obshchikh-preniyakh-77-i-sessii-generalnoi-assamblei-organizatsii-obedin (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

20. Vystuplenie Prezidenta Respubliki Tadzhikistan Emomali Rakhmona na vstreche s rukovoditeliami i aktivistami Gorno-Badakhshanskoi avtonomnoi oblasti [Speech by President of Tajikistan Emomali Rahmon at a meeting with leaders and activists of Gorno-Badakhshan Autonomous Region] [Electronic resource]. – 2024. Available at: https://khovar.tj/rus/2024/10/vystuplenie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-emomali-rahmona-na-vstreche-s-rukovoditelyami-i-aktivistami-gorno-badahshanskoj-avtonomnoj-oblasti/ (Accessed: 03.01.2025). [in Russian]

21. Sovmestnoe zaiavlenie o dal'neishem ukreplenii uz druzhby i dobrososedstva mezhdu Respublikoi Tadzhikistan i Kyrgyzkoi Respublikoi [Joint statement on further strengthening ties of friendship and good-neighbourliness between Tajikistan and Kyrgyzstan] [Electronic resource]. – 2025. Available at: https://prezident.tj/event/news/49983 (Accessed: 03.01.2025). [in Russian].

Сведения об авторах:

Кузембаева А.Б. **–** кандидат исторических наук, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.
Чукубаев Е.С. **–** кандидат исторических наук, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.
Кульбаев Б. **–** PhD докторант, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кузембаева А.Б. **–** тарих ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан.
Чукубаев Е.С. **–** тарих ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан.
Кульбаев Б. **–** PhD докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

Kuzembayeva A. **–** Candidate of Historical Sciences, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
Chukubayev Ye. **–** Candidate of Historical Sciences, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
Kulbayev B. **–** PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ГРТНИ 11.15.25
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-205-224

Анализ паттернов потребления телевидения и их влияния на госинформполитику РК

М.А. Айдаркожин*[1], Р.Б. Абдуллин[2]

[1]Костанайская академия МВД Республики Казахстан имени Ш.Кабылбаева, Костанай, Казахстан
[2]Костанайский социально-технический университет, Костанай, Казахстан

(E-mail: aidarkozhin.m@gmail.com, mail@kosstu.edu.kz)

Аннотация. В последние годы в Казахстане наблюдаются значительные изменения в медиапотреблении телевидения. Исследование паттернов телевизионного контента и их влияние на государственную информационную политику РК представляет собой важный аспект региональных исследований, так как телевизионное вещание, ввиду его большой распространенности, играет ключевую роль в формировании общественного мнения, культурной идентичности и интеграции общества.

В данной статье представлен анализ тенденций в казахстанском телевизионном пространстве. Исследование включает в себя анализ аудиторных показателей наиболее популярных казахстанских и зарубежных телеканалов, предоставляя статистические данные в качестве доказательства того, насколько популярен тот или иной контент в разрезе жанровой направленности телепередач, половозрастной структуры населения и региональных делений страны.

Цель данного исследования заключается в том, чтобы выявить тенденции и изменения в потреблении телевизионного контента в Казахстане, а также оценить их влияние на государственную информационную политику. В частности, исследование фокусируется на анализе динамики смотрибельности телеканалов, изменениях в предпочтениях аудитории по половозрастным группам, а также жанровым предпочтениям. Особое внимание уделено вопросу конкурентоспособности отечественного контента в сравнении с зарубежным. В данном контексте этот вопрос рассматривается с точки зрения обеспечения информационной безопасности страны.

Настоящее исследование не только обобщает данные о телевизионных предпочтениях казахстанцев, но и предлагает практические рекомендации для дальнейшего развития государственной информационной политики, направленной на поддержку отечественного контента и формирование положительного общественного мнения.

Ключевые слова: традиционные СМИ, информационная политика, рейтинг, аудитория.

Поступила: 03.11.2024; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

Введение

В последние годы в Казахстане наблюдаются динамические изменения в предпочтениях общества касательно потребления телевизионного контента. Несмотря на возрастающую конкуренцию со стороны интернет-ресурсов и социальных медиа, телевидение остается единственным средством массовой информации в Казахстане, которое способно охватить до 94% населения и которое вызывает доверие у 58% граждан РК. Это подчеркивает роль телевидения как самого мощного инструмента формирования общественного мнения и распространения информации [1, 2]. В связи с этим, крайне важно проводить постоянный анализ тенденций и изменений в предпочтениях потребления контента среди населения для понимания меняющейся роли телевидения в медиаландшафте Казахстана и его влияния на информационную политику страны.

В данной статье в рамках изучения моделей потребления контента на телеканалах были проанализированы и сопоставлены данные о кликах абонентов национального оператора цифрового телевидения ID TV компании «Казахтелеком» по казахстанским и зарубежным телеканалам за период с 2020 по 2023 гг (данные по рейтингам телеканалов доступны с 2019 года, в разрезе возрастов – с 2020, в разрезе жанровой направленности – с 2021). Данные получены из базовой панели системы телеизмерений «Прометей» компании «МедиаДата» и включают в себя информацию о показателе по среднесуточному охвату телепередач. Кроме того, также были проанализированы данные отчетов компании «K Research Central Asia» [3, 4].

Изучение изменений аудиторных показателей в разрезе половозрастной структуры и жанровой направленности позволил получить представление о релевантности предоставляемого контента, что может оказаться полезным в построении эффективной стратегии по привлечению аудитории и реализации информационной политики. В свою очередь, наличие динамики данных показателей подчеркивает необходимость постоянной адаптации телевизионного контента в быстроменяющихся условиях не только для удовлетворения потребностей и интересов аудитории, но и обеспечения региональной информационной безопасности страны, а также продвижения национальной идентичности и культурных ценностей страны.

Материалы и методы исследования

В ходе исследования были использованы методы анализа и синтеза, контент-анализа, системный и сравнительный методы. Посредством анализа изучены и раскрыты также данные о зрительских рейтингах, в то время как синтез позволил систематизировать данные.

В свою очередь, контент-анализ позволил изучить транслируемый контент, а также оценить их тематику, стиль, репрезентацию культурных аспектов и соответствие ожиданиям аудитории.

С помощью системного метода была изучена тесная взаимосвязь между медиакомпонентами (телеканалы и программы, аудитория и зрители, госполитика и общество,

тренды и предпочтения), что позволяет понять, как каждый из этих компонентов оказывает влияние на популярность контента, его качество, и как следствие, на общее восприятие телепрограмм и телеканалов.

С позиции сравнительного методов были изучены и сопоставлены рейтинги казахстанских и российских телеканалов в разрезе поло-возрастной структур, жанровой направленности, а также их значимость в контексте информационной безопасности и влияния на общество.

Результаты и обсуждение

Так, стоит обратить внимание, что в Казахстане прослеживается тенденция снижения смотрибельности телевидения. В период с 2020 по 2023 год снижение суммарных показателей ТОП-30 всех телеканалов по охвату составило 16,7 млн. телезрителей (суммарный охват в 2020 году – 37 млн., в 2021 году – 33,3 млн., в 2022 году – 26,4 млн., 20,3 млн.).

Несмотря на снижение данного показателя, ряд отечественных телеканалов значительно улучшил свои позиции в рейтинге. К примеру, телеканал «Qazaqstan» за исследуемый период укрепил свои позиции в рейтинге, переместившись с 13 места в 2019 году до 1 места в 2023 году. Телеканал уступил лидерство лишь единожды в 2021 году, когда рейтинг возглавил «КТК».

Также стоит отметить телеканал «Первый канал «Евразия», который за весь период держал стабильный показатель TVR (рейтинг (TVR) – это среднее количество зрителей, смотревших программу/телеканал. Выражается в % от размера целевой аудитории) – 0,7. Несмотря на общую тенденцию снижения смотрибельности в стране, телеканал сумел удержать аудиторию и укрепиться на втором месте в рейтинге (в 2019 году телеканал занимал 5 место, в 2020 и 2021 годах – 6 место, в 2022 – 4 место, в 2023 – 2 место).

Положительный рост также отмечается у телеканалов «Хабар», «Qazsport» и «24KZ» (TVR +0,3), что позволило данным телеканалам войти в состав ТОП-10 наиболее востребованных телеканалов.

Вместе с тем, телеканал «КТК» показывал рост аудиторных показателей до 2021 года, после чего началась тенденция к снижению смотрибельности телеканала. В результате, телеканал потерял лидирующие позиции (в 2019 году – 3 место, в 2020 – 2 место, в 2021 – 1 место, в 2022 – 2 место, в 2023 – 5 место), но сохранил место в рейтинге ТОП-10.

Наряду с этим, доля казахстанских телеканалов за весь исследуемой период держалась чуть выше 50% в сравнении с зарубежными телеканалами (55,7% в 2021 году, 55,8% в 2022 году, 53,9% в 2023 году), что свидетельствует о стабильном развитии казахстанского медиапространства.

При этом, стоит отметить вытеснение из рейтинга некоторых российских телеканалов отечественными (в 2019 году в состав ТОП-10 вошли 4 отечественных и 6 зарубежных телеканалов, в 2020 – 7 и 3, в 2021 и 2022 – 6 и 4, в 2023 – 3 и 7 телеканалов соответственно).

Таблица 1. ТОП-10 телеканалов по рейтингу за 2019 и 2023 года

№	ТОП-10 в 2019 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Телеканал	TVR	Телеканал	TVR
1	Первый канал. Всемирная сеть	1,7	Qazaqstan	1,2
2	Россия РТР	1,3	Первый канал Евразия	0,7
3	КТК	1,2	Россия РТР	0,7
4	НТВ Мир	1,6	НТВ Мир	0,6
5	Первый канал Евразия	0,7	КТК	0,6
6	РЕН ТВ	0,7	Первый канал. Всемирная сеть	0,5
7	НТК	0,6	Хабар	0,4
8	Дом кино	0,6	Qazsport	0,3
9	31 канал	0,5	24KZ	0,3
10	Карусель	0,5	Astana TV	0,3

В целом, за период с 2019 по 2023 гг. телеканал «Qazaqstan» смог получить и сохранить первенство по аудиторным показателям, в то время как «КТК», «Первый канал «Евразия» входят в лидирующие позиции. Это свидетельствует о том, что казахстанские телеканалы остаются наиболее популярными среди населения страны.

В свою очередь, российские каналы «Первый канал. Всемирная сеть», «Россия РТР» также составляют значительную долю в рейтинге, что говорит о наличии значимой востребованности российского телевидения среди населения Казахстана.

Динамика изменений в аудиторных показателях телеканалов Республики Казахстан свидетельствует о динамичности рынка телевизионного вещания и необходимости постоянного анализа предпочтений зрителей для успешного конкурирования и поддержания высоких аудиторных показателей.

Анализ паттернов потребления медиа в различных возрастных группах и социальных слоях. Анализ половозрастной структуры аудитории первой тридцатки телеканалов в период с 2020 по 2023 года по данным о кликах абонентов национального оператора цифрового телевидения ID TV из базовой панели системы телеизмерений компании «Медиадата» показывает в целом преобладание телезрителей мужского пола. При этом, за весь период отмечается рост доли телезрителей мужского пола с его небольшим снижением в 2023 году (в 2020 году телезрителей мужского пола было больше на 42,4 тыс., в 2021 – на 211,1 тыс., в 2022 – на 246 тыс., в 2023 – на 183 тыс.).

Наряду с этим, за весь период прослеживается преобладание телезрителей женского пола на телеканале «Astana TV».

Среди возрастных категорий 18-34, 35-44, 45-54 в 2023 году самым популярным телеканалом был «Qazaqstan». Возрастная категория 55+ отдавала предпочтение

телеканалу «Россия РТР». Такая тенденция сохраняется с 2022 года (так, если 2020 году телеканал «Qazaqstan» был наиболее популярным среди возрастных категорий 18-34, 35-44, 45-54 лет, то в 2021 году лидерство получил «КТК». Телеканал «КТК» также был наиболее популярным среди возрастов 55+ лет в 2020 и 2021 годах).

Если рассматривать «пятерку» наиболее популярных телеканалов в разрезе возрастных категорий, то следует отметить, что в данный список по категории 18-34 лет до 2022 года входили исключительно отечественные телеканалы, когда как в 2023 году вошли два российских – «Россия РТР» и «НТВ Мир». Наряду с этим, с 2021 года в данный список стабильно попадают «Хабар» и «Первый канал «Евразия», а с 2022 года – «КТК». В то же время, телеканал «НТК» был популярен среди возрастов данной категории с 2020 по 2022 года, однако в 2023 году потерял свои позиции в рейтинге.

Среди телезрителей 35-44 лет прослеживается стабильный интерес к российской телепродукции. Так, за весь период в число наиболее популярных телеканалов данной возрастной категории входят российские телеканалы «Первый канал. Всемирная сеть», «Россия РТР» (а с 2022 году в данный список входит также «НТВ Мир», вытеснив «НТК») и казахстанские телеканалы, транслирующие преимущественно российскую телепродукцию – «КТК» и «Первый канал «Евразия».

Аналогичная ситуация прослеживается и среди телезрителей 45-54 и 55+ лет. В число наиболее популярных телеканалов телезрителей 45-54 лет в период с 2020 по 2023 год постоянно входили телеканалы «КТК», «Россия РТР» и «НТВ Мир». Телеканал «Первый канал. Всемирная сеть» был популярен в период с 2020 по 2022 год, а «Первый канал «Евразия» удерживает востребованность с 2022 года. У телезрителей 55+ лет постоянный интерес вызывают телеканалы «Первый канал. Всемирная сеть», «НТВ Мир», «Первый канал «Евразия» и «Qazaqstan».

Таким образом, отмечается некоторая стабильность в предпочтениях аудитории по мужскому и женскому полу, в то время как по возрастным категориям наблюдаются изменения в популярности отдельных телеканалов. Наряду с телеканалом «Qazaqstan» телеканалы «Первый канал «Евразия», «КТК», «Россия РТР» и «НТВ Мир» также становятся на передний план в последние годы. При этом существенные изменения в предпочтениях аудитории отмечаются только среди зрителей 18-34 лет., в то время как среди остальных возрастных категорий прослеживается устойчивый интерес к российским телеканалам и казахстанским телеканалам, транслирующим преимущественно контент российского производства («Первый канал «Евразия» и «КТК»).

Таблица 2. Наиболее популярные телеканалы в разрезе возрастов за 2020 и 2023 года

Год	Возрастная категория 18-34	Возрастная категория 35-44	Возрастная категория 45-54	Возрастная категория 55+
2020	Qazaqstan	Qazaqstan	Qazaqstan	КТК
2021	КТК	КТК	КТК	КТК
2022	Qazaqstan	Qazaqstan	Qazaqstan	Россия РТР
2023	Qazaqstan	Qazaqstan	Qazaqstan	Россия РТР

Тенденции и изменения в предпочтениях аудитории по жанрам и типам контента. Анализ аудиторных показателей телевизионной продукции за 2023 год по данным о кликах абонентов национального оператора цифрового телевидения ID TV из базовой панели системы телеизмерений компании «Медиадата» показал, что наиболее востребованными являются программы телеканалов «Qazaqstan», «Первый канал «Евразия», «Хабар», «КТК», «Qazsport», «Россия РТР», «НТВ Мир», «24KZ», «Первый канал. Всемирная сеть», «31 канал», «Astana TV».

В сравнении с 2021 и 2022 годами, данный список претерпевал лишь некоторые изменения. Так, передачи телеканалов, которые обычно занимают высокие позиции в рейтинге телеканалов («КТК», «Qazaqstan», «Хабар», «Первый канал «Евразия», «НТВ Мир», «Первый канал. Всемирная сеть», «Россия-РТР», «31 канал», «Astana TV») сохраняют свои позиции на протяжении исследуемого периода.

При этом за весь период во всех категориях телепередач преобладала продукция отечественных телеканалов. В особенности стоит обратить внимание, что в ТОП-30 художественных и развлекательных передач в 2022 и 2023 годах вошли телепередачи исключительно казахстанских каналов. В свою очередь, доля продукции иностранных телеканалов в категории информационных передач снизилась с 43% в 2022 году до 30% в 2023 году. Данная тенденция хоть и показывает спад, но все же означает наличие существенной доли интереса казахстанской аудитории к российской новостной повестке. В то же время, в категории общественно-политических, социально-экономических и гуманитарных программ доля российских передач снизилась с 23% до 3,3% в связи с интересом казахстанской аудитории лишь к остросоциальному ток-шоу «За гранью» телеканала «НТВ Мир».

В разрезе жанровой направленности в перечне наиболее востребованных информационных программ «Qazaqstan» и «КТК» занимают лидирующие места в рейтинге. Изменения затрагивают лишь часть расстановки данных телеканалов (в 2021 году 1 место занимала новостная программа «Вечерние новости» телеканала «КТК», в 2022 и 2023 годах – «Ақпарат» и «Апта» телеканала «Qazaqstan» соответственно). При этом, в 2023 году в «тройку» лидеров вошел «Первый канал «Евразия», когда как в 2021 и 2022 годах данный список составляли лишь передачи телеканалов «Qazaqstan» и «КТК».

При этом «Первый канал «Евразия» доминирует по количеству позиций в ТОП-30 (8 позиций), сместив «Россия РТР», которая доминировала в 2021 и 2022 годах.

Помимо этого, следует отметить, что в первой «десятке» рейтинга информационных передач сохраняется значительное влияние отечественных телеканалов, которые удерживают доминирующее положение (9 из 10 передач).

Таблица 3. ТОП-30 информационных программ за 2021 и 2023 года

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	TVR	Передача (телеканал)	TVR
1	Вечерние новости (КТК)	10,1	Апта (Qazaqstan)	3,7
2	Кешкі жаңалықтар (КТК)	7,5	Вечерние новости (КТК)	3,7

3	Aqparat (Qazaqstan)	6,9	Главные новости (Первый канал Евразия)	3,1
4	Apta (Qazaqstan)	6,4	Басты жаңалықтар (Первый канал Евразия)	2,4
5	Портрет недели (КТК)	5,1	Кешкі жаңалықтар (КТК)	2,1
6	Большие новости (КТК)	4,8	Ақпарат (Qazaqstan)	2,1
7	Новости. Спецвыпуск (КТК)	4,6	Парламент Online (Первый канал Евразия)	2,0
8	Басты Жаңалықтар (Первый канал Евразия)	4,2	Вести недели (Россия РТР)	1,8
9	Информбюро (31 канал)	3,7	Портрет недели (КТК)	1,5
10	Главные новости (Первый канал Евразия)	3,5	Грани (Первый канал Евразия)	1,5
11	Вести в 20:00 (РТР-Планета)	3,1	Аналитика (Первый канал Евразия)	1,4
12	Время (Первый канал. Всемирная сеть)	3,1	Москва. Кремль. Путин (Россия РТР)	1,3
13	Итоги дня (Хабар)	3,1	7 күн (Хабар)	1,2
14	Новости (Первый канал. Всемирная сеть)	3	Айна (Первый канал Евразия)	1,2
15	Қорытынды жаңалықтар (Хабар)	3	Время (Первый канал. Всемирная сеть)	1,2
16	Вести. Местное время (РТР-Планета)	2,8	Новости. Специальный выпуск (КТК)	1,1
17	Вести недели (РТР-Планета)	2,7	Итоги недели с Ирадой Зейналовой (НТВ Мир)	1,1
18	Жеті күн (Хабар)	2,7	Вести (Россия РТР)	1
19	Вести в субботу (РТР-Планета)	2,5	Вести. Местное время (Россия РТР)	1
20	Вечерние новости (Первый канал. Всемирная сеть)	2,3	Информбюро (31 канал)	0,9
21	Обзор. Чрезвычайное происшествие (НТВ Мир)	2,3	Вечерние новости (Первый канал. Всемирная сеть)	0,9
22	112 (Первый канал Евразия)	2,2	Сегодня (НТВ Мир)	0,9
23	Москва. Кремль. Путин (РТР-Планета)	2,2	ЧП (НТВ Мир)	0,8

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	TVR	Передача (телеканал)	TVR
24	Аналитика (Первый канал Евразия)	2,2	Жаңалықтар (Первый канал Евразия)	0,8
25	Әлем айнасы (Qazaqstan)	2,1	Итоговый выпуск новостей (24KZ)	0,7
26	Прямой эфир (РТР-Планета)	2,1	Қорытынды жаңалықтар (24KZ)	0,7
27	Сегодня (НТВ Мир)	2,0	SarapTimes (Astana TV)	0,7
28	Главная тема (Первый канал Евразия)	1,8	Новости (Первый канал Евразия)	0,7
29	Астана times (Astana TV)	1,7	Жаңалықтар (Хабар)	0,6
30	Новости. Спецвыпуск (Хабар)	1,6	Новости (Хабар)	0,6

В категории общественно-политических, социально-экономических и гуманитарных программ «Qazaqstan» стал занимать доминирующее и лидирующее место (20 мест), в то время как в 2021 году лидирующее место было у «КТК». При этом, изменения коснулись и в части контента. Так, подавляющая часть передач телеканала, вошедших в ТОП-30, посвящена выступлениям Главы государства (Послание народу Казахстана, поздравление с Новым годом), выпуску документальных фильмов («Қаралы қаңтар», «Кешірім», «Қазақ телевизиясына 65 жыл», «Ғазиз ғұмыр», «Айбыны асқақ Астана», «Майдангер қаламгерлер» и др.), тематическим проектам («Жедел желі», «Заң және заман», «Өзекті», «Жаңа дерек»), а также телемарафона «Сайлау-2023» и теледебатов в рамках внеочередных выборов депутатов Мажилиса Парламента и маслихатов РК в марте 2023 года, что позволяет сделать вывод о повышении интереса среди населения к политическим и общественным трансформациям в стране.

В данной жанровой направленности также стали преобладать передачи отечественных телеканалов (в 2021 году доля отечественных передач составляла 76,7% или 23 передачи из 30, в 2022 году – 100%, в 2023 году – 96,7% или 29 из 30).

Таблица 4. ТОП-30 общественно-политических,
социально-экономических, и гуманитарных передач за 2021 и 2023 года

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	TVR	Передача (телеканал)	TVR
1	Астарлы ақиқат (КТК)	9,4	ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың Жаңа жылдық құттықтауы (Qazaqstan)	4,9

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	**TVR**	**Передача (телеканал)**	**TVR**
2	Дау-дамайсыз (КТК)	7,4	Қаралы қаңтар (Qazaqstan)	4,2
3	Másele (Qazaqstan)	6,3	Кешірім (Qazaqstan)	3,8
4	Nur Tileý (Qazaqstan)	5,5	Қазақ телевизиясына 65 жыл (Qazaqstan)	3,3
5	Ashyq alań (Qazaqstan)	5,1	Ақорда (Qazaqstan)	3,3
6	Алып шаһар (Qazaqstan)	4,4	Майдангер қаламгерлер (Qazaqstan)	3,2
7	Nur-Sultan. Қолтаңба (Qazaqstan)	4,3	Ғазиз ғұмыр (Qazaqstan)	3,1
8	Арнайы жоба (Qazaqstan)	4,1	Сайлау-2023: Партиялар пікірсайысы (Qazaqstan)	3,1
9	Пусть говорят (Первый канал. Всемирная сеть)	3,9	Айбыны асқақ Астана (Qazaqstan)	3
10	На самом деле (Первый канал. Всемирная сеть)	3,9	Астарлы ақиқат (КТК)	2,8
11	Қымбат жандар (Qazaqstan)	3,6	Бас Тақырып (Qazaqstan)	2,7
12	Köremiz (Первый канал Евразия)	3,5	Тұмар-2023 (Qazaqstan)	2,7
13	Человек и закон (Первый канал. Всемирная сеть)	3,4	Жедел желі (Qazaqstan)	2,7
14	Тәуелсіздік тәуекелдері (Qazaqstan)	3,2	Köremiz (Первый канал Евразия)	2,6
15	Qazaq: History of the Golden Man (КТК)	3,0	Ашық алаң (Qazaqstan)	2,5
16	ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы (Qazaqstan)	2,9	ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы (Qazaqstan)	2,1
17	Баспанаға бағыт (Хабар)	2,9	Сайлау-2023 (Qazaqstan)	2,1
18	Замандастар (Qazaqstan)	2,9	Әлеуеті артқан Әулиеата (Хабар)	2
19	Әйел әлемі (Qazaqstan)	2,8	Қаңтар. В клубах дыма и тумана. Год спустя (Первый канал Евразия)	2

19	Әйел әлемі (Qazaqstan)	2,8	Қаңтар. В клубах дыма и тумана. Год спустя (Первый канал Евразия)	2
20	КТК-30 жыл. Елмен бірге! (КТК)	2,8	Агро-индустриалды аймақ асуы (Qazaqstan)	1,8
21	Мәжіліс.kz (Хабар)	2,7	Заң және заман (Qazaqstan)	1,8
22	Мужское/Женское (Первый канал. Всемирная сеть)	2,6	ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың Жаңа жылдық	1,7
23	Заң сөйлесін (Первый канал Евразия)	2,6	Өзекті (Qazaqstan)	1,7
24	60 минут (РТР-Планета)	2,6	В центре Внимания (24KZ)	1,6
25	Жан жылуы (Qazaqstan)	2,6	За гранью (НТВ Мир)	1,6
26	Біздің полиция (Qazaqstan)	2,6	Әлеуеті артқан Әулиеата (Qazaqstan)	1,6
27	Дипломат (Qazaqstan)	2,6	ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың Жаңа жылдық құттықтауы (Хабар)	1,5
28	В Формате VHS (КТК)	2,5	Қаңтар оқиғасы. Бір жыл (Хабар)	1,5
29	Следствие вели (НТВ Мир)	2,4	Жаңа дерек (Qazaqstan)	1,5
30	Андрей Малахов. Прямой эфир (РТР-Планета)	2,4	ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың Жаңа жылдық құттықтауы (КТК)	1,5

Рейтинге ТОП-30 художественных передач имеет тенденцию к значительным изменениям каждый год (в 2021 году изменения составили 94%, в 2022 – 96,7%, в 2023 – 86,6%).

При этом телеканал «Qazaqstan» значительно увеличил свои позиции в рейтинге по сравнению с предыдущими годами, что демонстрирует его превосходство и высокую популярность среди казахстанских зрителей (в 2021 году – 18 мест, в 2022 – 14, в 2023 – 28 из 30).

Таблица 5. ТОП-30 художественных передач за 2021 и 2023 года

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	TVR	Передача (телеканал)	TVR
1	Джунгли кітабы (Qazaqstan)	6,6	Үйде жалғыз қалғанда (Qazaqstan)	6,6

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	**TVR**	**Передача (телеканал)**	**TVR**
2	Біздің әпке (Qazaqstan)	6,6	Үйде жалғыз қалғанда 3 (Qazaqstan)	5,8
3	Асау толқын (Qazaqstan)	6,1	Мұз дәуірі 2: Ғаламдық жылыну (Qazaqstan)	5,8
4	Келін әні (Qazaqstan)	5,3	Жүректегі күз (Qazaqstan)	4,6
5	Дениз (Qazaqstan)	5,2	Үйде жалғыз қалғанда 2 (Qazaqstan)	4,3
6	Елшінің қызы (Qazaqstan)	5	Жар-Жар (Qazaqstan)	3,9
7	Тағдыр жалыны (Qazaqstan)	4,7	Мұз дәуірі: ғаламдық жылыну (Qazaqstan)	3,8
8	Менің мектебім (Qazaqstan)	4,5	Арыстан патша 2: Симбаның Мақтанышы (Qazaqstan)	3,5
9	Замандастар (Qazaqstan)	4,5	Махаббат тұтқыны (Qazaqstan)	3,5
10	Ғашықтық дерті (Qazaqstan)	4,4	Ақ жауын (Qazaqstan)	3,2
11	Жат мекен (Qazaqstan)	4,4	Әлкей. Ғұлама Ғұмыр (Qazaqstan)	3,1
12	Ұстаз (Qazaqstan)	4,1	Құдаша қыз (Qazaqstan)	2,8
13	Смертельный тренинг (КТК)	4,1	Қилы күндер (Qazaqstan)	2,8
14	Инелік (Qazaqstan)	4,1	Наурыз айы келгенде (Qazaqstan)	2,8
15	Время уходить, время возвращаться	4	Жат бауыр (Qazaqstan)	2,7
16	Күйеу бала (Qazaqstan)	4	Жазықсыз жүрек (Qazaqstan)	2,8
17	Я пышка (КТК)	3,9	Үйде жалғыз қалғанда 5 (Qazaqstan)	2,7
18	Анжелика (КТК)	3,9	Тектік сарын (Qazaqstan)	2,7
19	Обратная сторона любви (КТК)	3,8	Арыстан патша (Qazaqstan)	2,6
20	Иірім. Ана қадірі (Qazaqstan)	3,7	Жанталас (Qazaqstan)	2,6

21	Угрюм-река (Первый канал. Всемирная сеть)	3,7	Бемби-2 (Qazaqstan)	2,6
22	Ральф интернетке қарсы (Qazaqstan)	3,7	Бауырлар (Qazaqstan)	2,4
23	Каинова печать (КТК)	3,7	Үйде жалғыз қалғанда 4 (Qazaqstan)	2,4
24	За первого встречного (Первый канал. Всемирная сеть)	3,6	Бизнес по-казахски в Америке (Хабар)	2,3
25	Кейс (КТК)	3,6	Сезім Толқыны (Qazaqstan)	2,3
26	Алмазный эндшпиль (КТК)	3,6	Біздің сынып (Qazaqstan)	2,3
27	Коснувшись сердца (КТК)	3,6	Үміт пен үрей (Qazaqstan)	2,3
28	Махаббат мұнарасы (Qazaqstan)	3,5	Міржақып. Оян, Қазақ! (Qazaqstan)	2,2
29	Құмырсқа адам және Сона (Qazaqstan)	3,5	Қызғалдақ (Qazaqstan)	2,1
30	Смерть на языке цветов (КТК)	3,5	Семьянин (Хабар)	2

Рейтинг ТОП-30 развлекательных передач также имеет тенденцию к существенным изменениям каждый год. При этом прослеживается доминирование телеканала «Qazaqstan» за весь период. Прослеживается динамика к снижению интереса к юмористическим передачам и ток-шоу, и повышению интереса к концертным программам и спортивным трансляциям.

Таблица 6. ТОП-30 развлекательных передач за 2021 и 2023 года

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	**TVR**	**Передача (телеканал)**	**TVR**
1	KTKweb (КТК)	6,6	Мерекелік концерт (Qazaqstan)	5,3
2	Ázil Álemi (Qazaqstan)	5,9	Жақсылықпен кел, жаңа жыл-2024 (Qazaqstan)!	4,1
3	Qazaqstan дауысы (Qazaqstan)	5,6	Футбол. Астана - Партизани. УЕФА Конференция Лигасы. Плей-офф (Qazaqstan)	3,5

№	ТОП-10 в 2021 году		ТОП-10 в 2023 году	
	Передача (телеканал)	TVR	Передача (телеканал)	TVR
4	Егіз лебіз (Qazaqstan)	5,4	Qazaqstan дауысы. Балалар (Qazaqstan)	3,4
5	Қазақстандықтар Олимпиада төрінде. Ойындарға шолу (Qazaqstan)	5,4	Біздің тарту (Qazaqstan)	3,3
6	Жарқын жүздесу (Qazaqstan)	5,4	Футбол. Euro-2024 іріктеу турнирі. Қазақстан – Финляндия (Qazsport)	3,2
7	«Nauryz-2021». Тұңғыш ұлттық премиясы (Qazaqstan)	5,2	А. Иманбаеваның шығармашылық ән кеші (Qazaqstan)	3,2
8	«МузАрт» ансамблінің мерекелік концерті (Qazaqstan)	4,9	Берекелі жыл болсын! (Qazaqstan)	3,1
9	Поле чудес (Первый канал. Всемирная сеть)	4,8	Футбол. Ағылшын суперкубогі. «Манчестер сити» - «Арсенал» (Qazaqstan)	2,9
10	Токио 2020. Ауыр атлетика (Qazaqstan)	4,7	Дара (Qazaqstan)	2,9
11	Жүзден жүйрік (Qazaqstan)	4,6	Ұлыс оң болсын! (Qazaqstan)	2,8
12	Жақсылықпен кел, Жаңа жыл! (Qazaqstan)	4,2	Қызық премия (Хабар)	2,8
13	Ә. Әлқожаның концерті (Qazaqstan)	4,1	Матч қарсаңында (Qazaqstan)	2,7
14	Бір болайық (НТК)	4,0	Жаңа жылдық кеш. «Grand Hotel Khabar» (Хабар)	2,7
15	Daryn (Qazaqstan)	4,0	Әлемнің жарығын сыйладың сен маған (Qazaqstan)	2,7
16	Футбол. Үздік голдар. UEFA EURO 2020 (Qazaqstan)	4,0	Жеті қазына (Хабар)	2,7

17	Футзал. Бразилия - Қазақстан: Әлем чемпионаты (Qazaqstan)	3,9	Нартәуекел (Qazaqstan)	2,7
18	Көңілді тапқырлар алаңы (Qazaqstan)	3,9	Футбол. Қазақстан - Сан-Марино. EURO-2024. Іріктеу турнирі (Qazaqstan)	2,6
19	Түркістан - достық мекені концерті (Qazaqstan)	3,8	Qazaqstan дауысы (Qazaqstan)	2,6
20	Qoslike (Первый канал Евразия)	3,8	Т. Төреәлінің концерті (Qazaqstan)	2,6
21	Құс қанат ғұмыр (Qazaqstan)	3,8	Далам менің (Qazaqstan)	2,5
22	Қызық екен... (Qazaqstan)	3,7	Кәсіпқой бокс. «Жанқош Тұраров - Алехандро Менесес» (Хабар)	2,5
23	Көңіл толқыны (Qazaqstan)	3,7	Бокс. Әлем Чемпионаты. Ерлер. Финал (Qazsport)	2,5
24	Айнұр Тұрсынбаеваның шығармашылық кеші (Qazaqstan)	3,6	Футбол. Euro-2024 іріктеу турнирі. Қазақстан - Солтүстік Ирландия (Qazsport)	2,5
25	Футбол. Чехия - Дания. UEFA EURO 2020. 1/4 финал (Qazaqstan)	3,6	Футбол. Euro-2024. Іріктеу турнирі. Қазақстан – Словения (Qazsport)	2,4
26	Қазақстан Республикасының Кубогі. Финал (Qazaqstan)	3,6	Төрлет, наурыз! (Qazaqstan)	2,4
27	Айбынды армияға арнау. Мерекелік концерт (Qazaqstan)	3,5	А. Керімбекованың концерті (Qazaqstan)	2,3
28	Әбдіжаппар Әлқожаның ән-кеші (КТК)	3,5	Алтын Заман-Ай! (Qazaqstan)	2,3
29	УЕФА Конференциялар Лигасы. Қайрат – Базель (Qazaqstan)	3,5	Тәуелсіз елім-тірегім! (Qazaqstan)	2,3
30	Arnau (Qazaqstan)	3,5	Республика күніне арналған мерекелік концерт (Qazaqstan)	2,3

Наряду с этим, по всем категориям отмечается увеличение доли популярных передач на казахском языке, за исключением информационных программ. В данной категории отмелось увеличение доли казахоязычных передач в 2021 году и незначительное уменьшение в 2023 году (в 2021 году доля передач на госязыке составила 26,6% или 8 из 30 передач, в 2022 – 36,6% или 11, в 2023 – 33,3% или 10). В категории общественно-политических и художественных передач прослеживается последовательное увеличение доли передач на госязыке (по общественно-политическим: в 2021 году – 70% или 21 передача, в 2022 – 83,3% или 25, в 2023 – 90% или 27; по художественным: 60% или 18, 66,6% или 20, 93,3% или 28 соответственно). Что касается развлекательной жанровой направленности, то доля передач на казахском языке составляла 90% в 2021 году и 83,3% в 2022 и 2023 годах. Однако стоит отметить, что оставшиеся доли передач в 2022 и 2023 годах составляли спортивные трансляции на телеканале «Qazsport», в которых преимущественно соблюдается языковой баланс. Эти изменения указывают на укрепление позиций казахского языка в телевизионном пространстве Казахстана.

В целом анализ показал, что телеканал «Qazaqstan» занимает лидирующие позиции по всем жанровым направленностям, что указывает на значимость и популярность телеканала среди зрителей. Среди информационных программ «Qazaqstan», «КТК» и «Первый канал «Евразия» остаются стабильными фаворитами и подтверждают свою репутацию в качестве ведущих источников новостной повестки в стране. Данный фактов, а также доминация казахстанских телеканалов по другим жанровым направленностям указывает на сильное присутствие отечественного контента на телевизионном рынке и его значимость для аудитории, несмотря на сохранение интереса казахстанской аудитории к российским новостным программам.

Таким образом, несмотря на наличие изменений в списке популярных телеканалов, ключевые игроки остаются на плаву, что подчеркивает их устойчивое положение на рынке, а также способность привлекать и удерживать аудиторию.

Анализ представленных данных позволяет сделать вывод и ряд рекомендаций. Так, Правительству и профильному Министерству следует продолжать оказывать целевую поддержку ведущим национальным телеканалам («Qazaqstan», «Хабар») для сохранения их конкурентного преимущества. Это также актуально в контексте конкурентной борьбы с иностранными (в частности, с российскими) СМИ.

Кроме того, учитывая, что все больше населения придерживается мнения, что развитие новых медиа (интернет-ресурсы, социальные медиа) снижает актуальность телевидения как источника получения информации [5] необходимо продолжать оказывать целевую поддержку и телеканалу «24KZ», который на сегодняшний день является единственным казахстанским круглосуточным телеканалом, который оперативно на ежечасной основе предоставляет актуальную информацию.

Данный тезис также подтверждаются данными, представленными в таблицах 3, 4, из которых видно снижение общего рейтинга передач. Это говорит о низкой заинтересованности общества к политике. Телеканалам стоит пересмотреть формат аналитических передач, адаптировав их под современные интересы и предпочтения. Аналитический контент должен выглядеть информативным, интересным и доступным,

отражая различные (противоположные друг другу) точки зрения, помогая укреплять общественное доверие и поддержку правительственных инициатив.

Наряду с этим, государству следует увеличить поддержку региональным СМИ. Как видно из результатов исследования, ни один региональный телеканал не попадает ни в один из представленных списков ТОП. Важность поддержки региональных телеканалов обусловлена спецификой каждого региона, которая не всегда отражается в республиканских. Таким образом, поддержка регионального телевидения поможет сохранить информационное разнообразие и местную идентичность.

Особо стоит отметить увеличение популярности казахоязычного контента, что также признается и медийным сообществом [6]. Это говорит о важности инвестирования в производство качественных телепродукций на отечественном языке. При этом, это должна быть инициатива не только государства. В настоящее время это также и в интересах самих СМИ. Исходя из этого, данная инициатива позволит телеканалам увеличить аудиторные показатели и в то же время положительно скажется на реализации информполитики по продвижению государственного языка и укреплению культурной идентичности.

Вопреки распространенному мнению о том, что интернет-ресурсы и социальные сети становятся наиболее популярными источниками получения информации, телевидение не теряет своей актуальности. Данный вид СМИ продолжает развиваться как технически, так и содержательно. Оставаясь самым распространенным средством, предоставляющим различные точки зрения и преодолевая современные вызовы в виде своевременности и актуальности предоставляемого контента, разнообразности и качества контента, адаптации к новым форматам трансляции и вещания позволяет телевидению оставаться востребованным [7, 8]. Таким образом, подтверждается его ключевая роль в формировании общественного мнения и культурной идентичности.

Заключение

Наблюдаемая тенденция к снижению количества телезрителей в Казахстане конечно же имеет негативный отклик, который можно списать на общепринятое мнение о снижении роли телевидения и увеличение популярности интернет-ресурсов. Но, несмотря на данную тенденцию, наблюдается рост популярности ряда отечественных телеканалов: «Qazaqstan», «КТК», «Первый канал Евразия», «Хабар», «Qazsport» и «24KZ», которые сегодня стабильно входят в ТОП-10.

Это свидетельствует о стабильном развитии казахстанского телевидения и медиаландшафта в целом. При этом четко виден тренд, при котором отечественные телеканалы начали вытеснять некоторые российские каналы из списка ТОП-10. Но доля российского контента все еще остается значительной.

Доминирование отечественных телеканалов по всем показателям также позволяет государству проводить более действенную информационную политику в продвижении национальной айдентики, ценностей и патриотизма.

Увеличение количества популярных передач и программ на казахском языке говорит о росте значимости государственного языка как в медиа-пространстве, так и среди общества в целом. Это, в свою очередь, указывает на успешную реализацию госполитики, ориентированную на продвижении использования государственного языка.

Анализ аудиторных показателей также показал, что имеются значительные изменения в моделях потребления во всех представленных категориях (демографических, возрастных, жанровых), что только подтверждает важность постоянного мониторинга и анализа предпочтений зрителей для корреляции информационной политики и стратегий телеканалов в повышении своих рейтингов и удержании аудитории.

Таким образом, стабильность ключевых игроков в сфере телевидения и доминирование казахстанского контента демонстрируют значительную роль отечественных каналов в формировании общественного мнения и дискурса. Это подчеркивает их способность привлекать и удерживать аудиторию. Такая динамика обеспечивает прочную основу для разработки государственных информационных стратегий, которые соответствуют общественным предпочтениям и способствуют национальной идентичности.

Вклад авторов.

Айдаркожин М.А. – автор для корреспонденции, сбор и систематизация литературы, анализ и интерпретация материалов, оформление и подготовка научного текста.

Абдуллин Р.Б. – концептуализация исследования, постановка целей и задач, теоретическое обобщение и структурирование анализа.

Список литературы

1. Глобальные тренды измерения аудитории. [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://nma.kz/wp-content/uploads/2024/06/Kantar-Media_Global-Audience-Measurement-Trends_Evgenia-Molchina_14-June...-1.pdf (Дата обращения: 03.11.2024).

2. Более 58% казахстанцев доверяют телевидению. [Электронный ресурс]. – 2022. URL: https://www.inform.kz/ru/bolee-58-kazahstancev-doveryayut-televideniyu-mininform-rk_a3949034 (Дата обращения: 03.11.2024).

3. Телеизмерения в реальном времени. [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/page/top10frame?lang=ru (Дата обращения: 03.11.2024).

4. Телевидение. [Электронный ресурс]. – 2024. URL: https://k-research.kz/research/television (Дата обращения: 03.11.2024).

5. Уровень востребованности потребителями отечественной информационной продукции в 2023 году (отчет по результатам социологического исследования) // ОФ «ЦСПИ «Стратегия». – 2023. – 114 с.

6. Топ-5 трендов медиапотребления в Казахстане. [Электронный ресурс]. – 2023. URL: https://profit.kz/articles/14817/Top-5-trendov-mediapotrebleniya-v-Kazahstane/ (Дата обращения: 03.11.2024).

7. И. Акимова. Роль телевидения в жизни человека // Манускрипт. – 2017. – №10-2. – с. 13-15.

8. Есенбекова У., Кутым Б. Телевидение как важный компонент масс-медиа: инфокоммуникативный потенциал // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2020. – Т. 57. – №3. – с. 30-41.

9. Шамшиева Л. Проблемы в современном телевидении Казахстана // Экономика и социум. – 2020. – №4. – С. 1019-1026.

10. С. Герасимова. Телевидение как средство формирования и управления общественным сознанием // Управленческое консультирование. – 2007. – №2. – С. 143-148.

11. Сченснович В.Н. Воздействие средств массовой информации Казахстана на этнополитику республики (Аналитический обзор) // Россия и мусульманский мир. Политологические науки. – 2021. – №1. – с. 65-77.

12. Опубликован рейтинг казахстанских телеканалов // ИА BaigeNews.kz [Электрон. Ресурс.]. 2023. – URL: https://baigenews.kz/opublikovan-reyting-kazahstanskih-telekanalov_160256/ (дата обращения: 03.11.2024).

М.А. Айдаркожин[1], Р.Б. Абдуллин[2]

[1]ҚР ІІМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан

[2]Қостанай әлеуметтік-техникалық университетті, Қостанай, Қазақстан

Теледидарды тұтыну заңдылықтарын талдау және олардың Қазақстан Республикасының мемлекеттік ақпараттық саясатына әсері

Андатпа. Соңғы жылдары Қазақстанда теледидарды БАҚ тұтынуында айтарлықтай өзгерістер байқалды. Теледидар мазмұнының заңдылықтарын және олардың Қазақстан Республикасының мемлекеттік ақпараттық саясатына әсерін зерттеу аймақтанудың маңызды аспектісі болып табылады, өйткені телехабар тарату өзінің кең таралуына байланысты қоғамдық пікір мен мәдени бірегейлікті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Бұл мақалада қазақ телевизиялық кеңістігіндегі тенденцияларға талдау жасалған. Зерттеуге телебағдарламалардың жанрлық бағыты, халықтың жынысы мен жас құрылымы бойынша осы немесе басқа контенттің қаншалықты танымал екендігін дәлелдейтін статистикалық мәліметтерді келтіре отырып, ең танымал қазақстандық және шетелдік телеарналардың аудиториялық көрсеткіштеріне талдау жасалған. және елдің аймақтық бөлімшелері.

Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы телеконтентті тұтыну үрдістері мен өзгерістерін анықтау, сондай-ақ олардың мемлекеттік ақпараттық саясатқа әсерін бағалау. Атап айтқанда, зерттеу телеарналардың көру мүмкіндігінің динамикасын, жынысы мен жас топтары бойынша аудитория қалауларының өзгеруін, сондай-ақ жанрлық бейімділіктерді талдауға бағытталған. Шетелдіктермен салыстырғанда отандық қамтудың бәсекеге қабілеттілігі мәселесіне ерекше назар аударылады. Осы тұрғыда бұл мәселе еліміздің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан қарастырылады.

Бұл зерттеу қазақстандықтардың телевизиялық қалауы туралы мәліметтерді жинақтап қана қоймайды, сонымен қатар отандық контентті қолдауға және қоғамдық оң пікірді қалыптастыруға бағытталған мемлекеттік ақпараттық саясатты одан әрі дамыту бойынша практикалық ұсыныстарды ұсынады.

Түйін сөздер: дәстүрлі БАҚ, ақпараттық саясат, рейтинг, аудитория.

M.A. Aidarkozhin[1], R.B. Abdullin[2]
[1]Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh.Kabylbaev, Kostanay, Kazakhstan
[2]Kostanay Social and Technical University, Kostanay, Kazakhstan

Analysis of television consumption patterns and its impact on the state information policy of the Republic of Kazakhstan

Abstract. In recent years, Kazakhstan has seen significant changes in media consumption of television. The study of television content patterns and their impact on the state information policy of the Republic of Kazakhstan is an important aspect of regional studies, since television broadcasting, due to its wide prevalence, plays a key role in shaping public opinion and cultural identity.

This article presents an analysis of trends in the Kazakhstani television space. The study includes an analysis of audience indicators of the most popular Kazakhstani and foreign TV channels, providing statistical data as evidence of how popular this or that content is in terms of the genre orientation of TV programs, the age and gender structure of the population and regional divisions of the country.

The purpose of this study is to identify trends and changes in television content consumption in Kazakhstan, as well as to assess their impact on the state information policy. In particular, the study focuses on the analysis of the dynamics of TV channel viewability, changes in audience preferences by age and gender groups, as well as genre preferences. Particular attention is paid to the issue of competitiveness of domestic content in comparison with foreign content. In this context, this issue is considered from the point of view of ensuring the country's information security.

This study not only summarizes data on the television preferences of Kazakhstanis, but also offers practical recommendations for the further development of state information policy aimed at supporting domestic content and forming a positive public opinion.

Keywords: traditional media, information policy, rating, audience.

References

1. Globalnye trendy izmereniya auditorii [Global Audience Measurement Trends]. [Electronic resource]. Available at: https://nma.kz/wp-content/uploads/2024/06/Kantar-Media_Global-Audience-Measurement-Trends_Evgenia-Molchina_14-June...-1.pdf (Accessed: 03.11.2024). [in Russian]

2. Bolee 58% kazakhstantsev doveryayut televideniyu. [More than 58% of Kazakhstanis trust television]. [Electronic resource]. Available at: https://www.inform.kz/ru/bolee-58-kazahstancev-doveryayut-televideniyu-mininform-rk_a3949034 (Accessed: 03.11.2024). [in Russian]

3. Teleizmerenie v realnom vremeni [TV measurements in real time]. [Electronic resource]. Available at: https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/page/top10frame?lang=ru (Accessed: 03.11.2024). [in Russian]

4. Televidenie [Television]. [Electronic resource]. Available at: https://k-research.kz/research/television (Accessed: 03.11.2024). [in Russian]

5. Uroven' vostrebovannosti potrebitelyami otechestvennoi informatsionnoi produktsii v 2023 godu (otchet po rezultatam sotsiologicheskogo issledovaniia) [Level of consumer demand for domestic information products in 2023 (report on the results of a sociological study)], OF «CSPI «Strategiia» [PF "Center for Social and Political Research "Strategy"], 114 (2023). [in Russian]

6. Top-5 trendov mediapotrebleniya v Kazakhstane [Top 5 media consumption trends in Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: https://profit.kz/articles/14817/Top-5-trendov-mediapotrebleniya-v-Kazahstane/ (Accessed: 03.11.2024). [in Russian]

7. Akimova I. Rol' televideniya v zhizni cheloveka [The role of television in human life], Manuskript [Manuscript], 10-2, 13-15 (2017). [in Russian]

8. Esenbekova U., Kutym B. Televidenie kak vazhnyi komponent mass-media: infokommunikativnyi potentsial [Television as an important component of mass media: infocommunication potential], Vestnik KazNU. Seriia zhurnalistiki [Bulletin of KazNU. Herald of journalism], 57, 3, 30-41 (2020). [in Russian]

9. Shamshieva L. Problemy v sovremennom televidenii Kazahstana [Problems in modern television in Kazakhstan], Ekonomika i sotsium [Economy and society], 4, 1019-1026 (2020). [in Russian]

10. Gerasimova S. Televidenie kak sredstvo formirovaniya i upravleniya obshchestvennym soznaniem [Television as a means of forming and managing public consciousness], Upravlencheskoe konsultirovanie [Management Consulting], 2, 143-148 (2007). [in Russian]

11. Schensnovich V.N. Vozdeistvie sredstv massovoi informatsii Kazahstana na etnopolitiku respubliki (Analiticheskii obzor) [The impact of Kazakhstan's media on the ethnopolitics of the republic (Analytical review)], Rossiya i musul'manskii mir. Politologicheskie nauki [Russia and the Muslim world. Political sciences], 1, 65-77 (2021). [in Russian]

12. Opublikovan reiting kazakhstanskikh telekanalov, IA BaigeNews.kz [Rating of Kazakhstani TV channels published, IA BaigeNews.kz]. [Electronic resource]. Available at: https://baigenews.kz/opublikovan-reyting-kazahstanskih-telekanalov_160256/ (Accessed: 03.11.2024). [in Russian]

Сведения об авторах:

Айдаркожин М.А. **–** PhD, Костанайская академия МВД Республики Казахстан им. Ш.Кабылбаева, Костанай, Казахстан.

Абдуллин Р.Б. **–** кандидат исторических наук, профессор, Костанайский социально-технический университет, Костанай, Казахстан.

Айдаркожин М.А. – PhD, ҚР ІІМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан.

Абдуллин Р.Б. **–** тарих ғылымдарының кандидаты, Қостанай әлеуметтік-техникалық университетті, Қостанай, Қазақстан.

Aidarkozhin M.A. – PhD, Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh. Kabylbaev, Kostanay, Kazakhstan.

Abdullin R.B. – Candidate of Historical Sciences, Professor, Kostanai Social and Technical University, Kostanay, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ҒТАМР 13.91
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-225-239

Орта ғасырлардағы Орта Азия мен Шығыс Түркістанның ортақ тарихи байланыстары

Т.З. Қайыркен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: kairkentz@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлардағы Орта Азия мен Шығыс Түркістанның тарихи-географиялық байланысы зерттеледі. Аталмыш екі аймақ ерте замандардан бері Батыс пен Шығыстың рухани-мәдени және экономикалық қарым-қатынасында айырықша рөл ойнағаны белгілі. Байырғы Жібек жолы ертеде алдымен осы аймақта тоғысып, одан соң шығыс пен батысқа қарай жалғасатын. Өз кезінде Жібек жолының әсерімен аймақтың геосаяси маңызы да арта түсті. VIII ғасырда бұл өңір Араб, Тибет және Таң империяларының таласу нүктесі болды. Бірақ, соңғы есепте, олардың қай-қайсысы да мұнда өздерінің үстемдігін орната алмады. Орта Азия мен Шығыс Түркістан ерте заманғы Ғұн, Түркі дәуірінде де, ортағасырлардағы Қарахан, Қара Қидан, Шағатай және Моғолстан хандықтары дәуірінде де аталмыш хандықтар мен қағанаттардың біртұтас саяси биллігіне бағынды. Сондықтан, ол географиялық тұрғыдан да, тарихи тұрғыдан да тұтас Орта Азияның немесе бір бүтін Тұранның ажырамас бөлігі болып келді.

Мақалада ең алдымен Қара хан мемлекетінің кезіндегі қарым-қатынасқа тоқталады. Мұнда IX ғасырдың орталарында орталық Моңғолиядан келген көне ұйғыр тайпалары мен жергілікті қарлұқ, яғма тайпаларының өзара араласуы нәтижесінде Шу, Талас өңірінде жаңадан құрылған Қара хан мемлекетінің сыртқы саясатына назар аударады. Одан соң, Қарахан мемлекетінің қос астанасының бірі ретіндегі Қашқардың тарихи орнына маңыз береді. Шығыс Түркістанның Қарахан мемлекетінің құрамында дамып өркендеу тарихына, илам дінінің таралуына, тұтас Жетішахардың түркілену процессіне талдау жасайды. Бұл қараханиттер мемлекеті дәуірінде Шығыс Түркістанның оның құрамдас бөлігі болғанын дәлелдейді. Мұндай тұжырым бұған дейін қалыптасқан тарихнамалық көзқарастарға түбірінен өзгеріс әкеледі.

Түсті: 05.03.2025; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Мақалада Шағатай және Моғолстан хандықтары кезіндегі Орта Азия мен Шығыс Түркістандағы саяси-экономикалық және этникалық жағдайларға талдау жасалады. Өгедей және Шағатай әулеттерінің арасындағы билік тартысы мен жергілікті дулат ақсүйектерінің хандықтың ішкі бөлігіндегі ықпалының артуы мемлекет шекарасының шығысқа және оңтүстікке қарай кеңеюіне әсер етті. Нәтижесінде Моғолстанның шығыс шекарасы Қытай қамалына дейін жетті. Ал Қашқар, Қотан, Жәркент, Ақсу, Күсән секілді ірі иеліктер мемлекеттің ішкі аймағына айналып қалды. Осынау фактілерге негізделіп автор Шығыс Түркістанның аталмыш кезеңде де тұтас Орта Азияға кеңейген Шағатай ұлысы мен Моғолстан мемлекетінің бір бөлігі болғандығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: Орта Азия, шығыс Түркістан, тарихи-география, өзара байланыс, ортағасырлар, Қара Хандар дәуірі, Қара Қидан дәуірі, Шағатай ұлысы, Моғолстан, тарихи байланыстар, әкімшілік территория, салық саясаты, бірлікте басқару.

Кіріспе

Орта Азия мен Шығыс Түркістан ерте дәуірлерден-ақ бір-бірімен тығыз байланысты аймақ. Аталмыш екі аймақты бір-бірінен бөліп қарағанжағдайда да олардың географиялық жайғасымы, жаратылыстық ерекшеліктері, ерте заманнан жаңа заманға дейін басынан кешкен оқиғалары бір бірімен симметриялы байланыста көзге түседі. Тіпті, бұл оқиғалардың себеп-салдары, қозғаушы күші, нәтижелері де бір-бірімен ұқсас болып келеді. Оның үстіне, аталмыш екі аймақтың ежелгі этностары, шаруашылық үрдістері, тіл-жазуы, рухани болмысы, діни сенімі мен дәстүр-салты бір-бірімен араласып кеткен. Жаңа және қазіргі заман тарихындағы империялардың бөліп билеуі мен мем-лекеттік шекаралардың пайда болуы, геосаяси мүдделер қақтығысы кесірінен ұзақ уақыттық оқшаулану жағдайлары да аталмыш екі аймақтың тарихи-мәдени, рухани байланыстарын бөліп тастай алған жоқ. Керісінше, аймақтағы халықтардың өзінің ортақ таримхына, мәдени-рухани құндылықтарына деген қызығушылығы арта түсуде. Сондай-ақ, бүгінгі таңда халықаралық қатынастарда Орта Азияның геосаяси маңызы да күн сайын артып келеді. Бұл тенденция әлемдік қауымдастықтың аймақтың тарихы мен мәдениетіне, ежелгі жібек жолының жаңғыруы үдерісі мен бүгінгі Қытай ортаға қойып отырған «бір белдеу-бір жол» стратегиясына деген қызығушылығын оятуда. Сонымен бірге, қазіргідей мың құбылған халықаралық геосаяси жағдайда аймақаралық қатынастардың тарихын, оның бүгінгі геосаяси жағдаймен байланысын, аймақтағы діни-этникалық қал-ахуалды жете зерттеу айырықша маңызға ие. Бұл тұрғыдан Орта Азия елдері мен Шығыс Түркістанның тарихи байланысы бүгінгі таңдағы көптеген аймақаралық этникалық мәдени, діни-рухани қарым-қатынастарды тура бағамдауға көмектеседі.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұған дейін ортағасырлардағы Орта Азия мен Шығыс Түркістанның тарихи байланысы ғылымда жеке алып қарастырылмаған тақырып. Қарастырылған жағдайда да ол не Орта Азия тарихы аясында немесе ҚХР құрамындағы синьцзянның жергілікті тарихы ауқымында қарастырылған. Жоғарыда айтып өткеніміздей, аталмыш екі аймақтың тарихи байланысы сыртқы факторларға байланысты арнайы қарастырылмай келді. Себебі, Манцин империясы мен Ресей империясы бұл екі аймақты өз қарастылығына бөліп алғаннан кейін, олардың бір-бірімен байланысының сақталып қалуына мүдделі болмады. Әсіресе Кеңес Одағы кезінде шекаралас екі аймақтың дәстүрлі қарам-қатынасы үзіліп қалды. Кеңес одағы тарап Орта Азия елдері тәуелсіздік алғаннан кейін де олардың сыртқы саясаты көбінесе айналадағы ірі елдердің әсерінен шыға алмады. Мұндай жағдайда аймақтың ортақ тарихы туралы сөз ашу тіптен мүмкін болмады. Дегенмен, аймақ тарихын айқындайтын қытай, араб және парсы тіліндегі ортағасырлық дереккөздері бірсыпыра. Олардың ішінде Ата-малик Джувейнидің «Тарихи Джаһан Куча» еңбегі, Мирза Мухаммад Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашидиі», «Си Ляо ши» (Батыс Ляо мемлекетінің ши), Ибн аль - Асирдің «Полный свод истории», Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі, сондай-ақ, Елюй Чуцайдың «Си ю лу» (Батысқа саяхат естелігі), Угусун Чжундуанның «Бэй ши цзи» (Солтүстікке елшілік сапар естеліктері), Лю Юйдің «Си ши цзи» (Батысқа елшілік сапар естеліктері), «Чанчунь Чжэньжэнь си юй цзти» (Чанчунь Чжэньжэньнің батысқа саяхат естелігі), Чэнь чэннің «Сиюй фаньгочжи» (Батыс өлкедегі жат елдердің жағдайы) және «Сиюй синчэн цзи» (Батыс өлкеге баратын жолдар туралы естеліктер) секілді жолжазба естеліктері дереккөзі ретінде қаралды және пайдаланылды. Одан бөлек В.В. Бартольд, Е.А. Давидович, Р. Груссе, E.Bretschneider, Цын Чжунмянь, Су Бэйхай, К.А.Wittfogel, Ван Чжилай секілді ғалымдардың зерттеу еңбектері қаралды және пайдаланылды.

Орта Азия мен Шығыс Түркістанның ортағасырлардағы тарихи байланысын ашуда деректанулық және тарихи-географиялық талдау мен тарихнамлық сараптама әдістері қолданылды. Ол үшін әлемдік тарихнамалық концепциялар, теориялық пайымдар айырықша маңызға ие. Бұл ретте ұлт пен этнос, тарихи территория және қазіргі шекаралар факторы, сондай-ақ олардың өзара байланысын реттеу проблемасы алдан шығады. Мақалада тарихи деректерге және өзге де ғалымдардың зерттеу материалдарына, пікірлеріне сүйене отырып, аймақтың нақты тарихи болмысын ашуға көңіл бөлінді. Мәселеге аймақ елдерінің бүгінгі саяси ұстанымдары тұрғысынан емес таза тарихи фактілер тұрғысынан қаралды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бұдан бұрын біз Орта Азия мен Шығыс Түркістанның біртұтас этно-мәдени және тарихи-географиялық кеңістікте жатқаны туралы теориялық тұрғыдан жеткілікті деңгейде дәлелдеген болатынбыз. Онда біз ерте заманғы өзара қарым-қатынастарға көбірек тоқталған едік. Төменде біз ортағасырлардағы аталмыш екі аймақтың қарым-

қатынасына арнайы тоқталатын боламыз. Демек, хронологиялық тұрғыдан бұл жолы біз осы екі аймақты бір тұтас кеңістік ретінде біріктірген ортағасыр кезеңіндегі оқиғаларға сараптама жасайтын боламыз. Бұл көптеген тарихи өзгерістерге негіз болған ортағасырлық Қарахан, Қара Қидан және Шағатай хандықтары.

1) Қарахан дәуіріндегі бірыңғай билік.

Біздің заманымыздың 999 жылы Орта Азиядағы ең соңғы ирандық патшалық Самани мемлекеті солтүстіктен келген түркілер тарапынан жойылды. Осыдан соң парсылардың Орта Азиядағы үстемдігі түбегейлі аяқталды. Керісінше, XI ғасырдың бас кезінде орта Азияда түріктер құрған Қарахан мемлекеті, Ғазнауилер мемлекеті және Салжүктер мемлекеті сынды үш бірдей түркілік мемлекет үстемдік етті. Осы үш мемлекеттің кезінде Мауреннахр мен Қашқариядағы үнді-ирандық халықтар біртіндеп түркіленді. Солардың ішінде түркілік тіл мен дәстүрді қабылдамаған ариандар Памир тауларына қуып жіберілді. Олар кейінгі тәжіктерге айналды. Осылайша Мауреннахр Түркістан, ал Қашқария Шығыс Түркістан деп аталды.

Қарахан мемлекеті өз кезінде Самани мемлекетінің шығысында қазіргі Шығыс Түркістан мен Жетісуда, Шу-Талас өлкесінде жасайтын Түркі тайпалары тарапынан құрылған еді. «Қарахан» атауын XIX ғасырда орыс шығыстанушысы Г.В. Григориев қойған [1]. Әйтпесе, олар өздерін бұрындары Афрасиаб мемлекеті деп атаған. Олардың өздерін бұлай атауының да өзіндік себебі бар болатын. Өйткені Афрасиаб Ежелгі Тұран батыры Алып Ертоңаның басқаша аталуы. Тұран өлкесінің әйгілі батыры Алып Ертоңаны ұлы ақын (Фердауси) өз дастанында Афрасиаб деп атайды. Ол да өз заманында *«күшті», «алып»* деген мағынаны берген [2, 22].

Қара хан мемлекетін IX ғасырдың үшінші ширегінде Орта Азияға қарай кеңейген Орхон түріктері (оғыздар) мен жергілікті яғма, қарлұқ этностары құрды. Айтуларға қарағанда оның бірінші ханы қарлұқ жетекшісі Білге Көл Қадыр хан болған. Ол Шу бойында алғаш Қара хан мемлекетінің іргесін қалаған соң, бірден Мауреннахрдегі Самани әулетімен қақтығысқа түсті. Ол өлген соң, артында екі ұлы қалды: үлкен ұлының аты Базир Арсылан хан болып, әкесінің орынтағын иеледі әрі ордасы Баласағұнда болды. Екінші ұлы Оғұлшах Қадыр кіші хан мәртебесімен Тараз өлкесін билеп тұрды. Кейін ол саманилерге өнімді соққы жасау үшін Қашқарды басып алып, ордасын сонда көшірді және Кіші хан мәртебесімен Қашқарды билеп тұрды. Сөйтіп, ол 904 жылы саманилер иелігіне шабуыл жасады [3.] Осылайша X ғасырдың бас кезінде Қара хан мемлекетінің екі астанасы әлемге әйгілі болды. Оның бірі Баласағұн, енді бірі Қашқар.

Оғұлшақ Қадыр хан Саманилердің ханы Сымайылмен замандас болғандықтан ұдайы Саманилердің ішкі қырқысын пайдаланып, өзіне қашып келген Самани патшасының ұлы Насырды қанат астына алып, оны Қашқардың сотүстігіндегі Атұшқа қоныстандырды. Дәл осы адам ислам дінінің қараханиттерге, сол арқылы Шығыс Түркістанға таралуында айырықша рөл ойнады. Оғылшақтың немересі мен Вазирдің ұлы Сатұқ Боғра хан (Абдұл Керім) оның ықпалымен ислам дінін қабылдады. Кейін келе, Шығыс Түркістан мен Орта Азияға үстемдік еткен Қара хан әулеттерінің барлығы дерлік осы аталған Сатұқ боғра ханның әулетінен шықты [4, 77]. 960 жылы Сатұқ Боғра ханның үлкен ұлы Байташ Мұсаның кезінде Қара хан мемлекетінде 200 мың көк түрік әулеті илам дініне кірді.

Содан бастап Қара хан әулеті Қотанды бағындыруға бағытталған ғазат жорықтарын бастады. Мұсаның ұлы Әли сол жорықтардың бірінде қаза тапты. Қотандық үнділер будда дінін ұстанатындықтан 40 жылға созылған қарсылықтан соң, ақыры жеңіліп, XI ғасырдың басында ислам дінін қабылдауға мәжбүр болды әрі біртіндеп түркіленді.

Қараханиттер ислам дінін қабылдағанмен, көне түркілердің ел басқару дәстүрін сақтап қалды. Бұл олардың ел басқару үрдісіндегі «қос хандық жүйесінен» көрініс тапты. Олар тұтас қараханиттер билеген жерлерді екі бөлікке бөліп, хан әулетіндегі мұрагерлердің үлкен-кішілігіне қарай мемлекетті екіге бөліп басқарды. Үлкен ұл ұлы хан мәртебесіне ие болып, Арсылан Қара хан деп аталды. Ол хандықтың ең үлкен билеушісі болып елдің «Қара ордасы» атанған Баласағұнда тұрды. Одан кейінгі ұл Кіші хан мәртебесінде болып, Боғра Қара хан деп аталды. Кіші ханның астанасы алғашында Таразда болып, кейін Қашқарға көшірілді.

Аталған ең жоғарғы екі ханнан басқа тағы да бірінші, екінші деңгейдегі қолбасылар бар болып, олардың Илек және Тегін делінген атақтары болды. Олар әр екі тарапта Арсылан Илек, Боғра Илек; Арсылан тегін, Боғра тегін деп аталды. Қарахан әулетінің уәзірлері Білге, Еркін, Көл Еркін, Санғұн, Инанч бек секілді атақтарға ие болды.

Саманилер мемлекетін құлатқаннан кейін Қарахан мемлекетінің территориясы шығыста Тянь-Шань тауының екі қапталындағы Шығыс Түркістанды, батыста тұтас жоғарғы Мауреннахр аймағын қамтып жатты. Бұл кезде Хорезм оның аумағына кірмеді. Мауреннахрдың оңтүстігінде Әму дәрия арқылы Ғазнавилер мемлекетінмен шекараласты. 1006 жылы Ғазнавилер сұлтаны Махмұт Үндістанға жорық жасаған кезде Қарахан мемлекеті әскер жіберіп олардан Нишапор мен Балхты тартып алды. Бірақ Сатұқ боғра ханның шөбересі Ілік Насыр ол жерлерді ұстап тұра алмады. 1008 жылы Балх маңында болған піл соғысында түбегейлі жеңілді. Сөйтіп Қарахан мемлекетінің Әмудәрияның оңтүстігін жаулап алу арманы түбегейлі күйреді.

XI ғасырдың басында Шығыс Түркістан мен Жетісуды Ілік Насырдың ағасы, Әлидің ұлы Ахмад (Туған хан) билеп тұрды. Онымен Қотанды билеп тұрған Боғра хан Харунның баласы Қадыр хан Жүсіп бәсекелес болды. 1005 жылы Қадыр хан Жүсіп Қашқардан Туған ханды қуып шығып қаланы өзіне қаратып алады [5, 70-71].

Осы кезде Шығыс Түркістан мен Жетісуға шығыстан қатер төне бастайды. Утбидің жазуынша хижыра 408 жылы (1017/1018 жж.) 10 мың бөгде діндегі көшпенділер Жетісуға басып кіріп, Баласағұнға 8 күндік жол ғана қалды. Сол кезде Қара хан мемлекетінің бас ханы Ахмад (Туған) әскер бастап шығып оларға қарсы тұрды. Олармен соғысып, үш айдан соң жеңіске жетті [6]. Э. Брешнейдер бұл келген бөгде діндерді шығыстағы ұйғырлар десе [7], Р. Груссе оларды сенімді түрде қара қидандар деп көрсетті [8,146]. Ахмад 1018 жылы Баласағұнға қайтып келіп қайтыс болды.

Ахмад қайтыс болғаннан кейін, оның үшінші інісі Мансұр Қара хан мемлекетінің бас ханы болды. Алайда Қашқар мен Қотанның билеушісі, Хасан әулетіне тән кіші хан Жүсүп Қадыр хан болса Мансұрдың ұлы хандық мәртебесін мойындамай өзін ұлы хан деп жариялады. Жүсіптің қысымына шыдамаған Мансұр 1024 жылы ұлы хандық мәртебесінен бас тартып, Жүсіп қара хан мемлекетінің бас ханы (1024-1032) болды. 1032 жылы Жүсіп Қадыр хан қайтыс болған соң, інісі Али тегін өзін табғаш Боғра Қара

хан деп жариялады. Дегенмен, оның билігі де ұзаққа бармады. 1034 жылы ол қайтыс болған соң, үлкен ұлы Юсүп таққа отырды.

Дәл осы кезде бұрынғы Али әулеті қайта күшейді. Али әулетіне тән Ілік насырдың үлкен ұлы Мұхамед Айн Дола мен екінші ұлы Ибрахим (Бел тегін) Мауреннахрды басып алды. Мұхамед айн Дола өзін ұлы хан, Бел тегін өзін кіші хан деп жариялады. Дәл осы жағдайдан кейін Қарахан мемлекеті екіге бөлінді. Жүсіп Қадыр ханның немересі Юсүп Шығыс Түркістанға қашып кетті. Мауреннахрдегі Али әулеті енді қайтып Хасан әулетінен *(Сатұқ Боғра ханның кейінгі ұрпақтары, яғни оның үлкен ұлы Байташ Мұсаның ұлы Алидің ұрпақтары Али әулеті (жүйесі), екінші ұлы Сүлейменнің ұлы Хасанның ұрпақтары Хасан әулеті (жүйесі) болып аталады-авт.)* тараған Қарахан билеушілерінің билік құзіретін мойындамайтын болды. Мемлекет шығыс және батыс қарахан әулеті делінетін екі бөлікке ресми бөлінді.

Сол кезде Жетісу мен Шығыс Түркістан хандықтың шығыс иелігіне, Мауреннахр батыс иелігіне кірді. Шығыс иелігінің саяси орталығы Баласағұн (қара Орда) мен Қашқарда болса, батыс иелігінің астанасы алдымен Үзкент, кейін Самарқан болды. Екі иелік кейін келе жеке-жеке мемлекетке- Шығыс және батыс қағанаттарға бөлінді [9].

Бұл жағдайлар, Қара хан мемлекеті өз ықпалын Орта Азия мен Шығыс Түркістанға бірдей жүргізгендігін, Шығыс Түркістанның Қашқар және Қотан қалаларының Қара хан мемлекетінің саяси өмірінде айырықша рөл ойнағандығын көрсетеді. «Шығыс Қара хан мемлекетінің территориясы Жетісу аймағы, Іле аңғары, Қашқар, Яркен, Қотан, Ақсу және Күсәннің батысына дейін қамтып, батыс жағы Ферғананың шығысына дейін созылып жатты» [10, 91].

2) Қара Қидан үстемдігіндегі қос аймақ

Орта Азияда Селжұқ мемлекеті гүлденген кезде, оның ішкі бөлігінен Хорезм мемлекеті пайда болды. Селжұқ мемлекеті әлсіреп, Хорезм мемлекеті күн сайын күшейген кезде Оңтүстік Моңғол үстіртінен шыққан қара қидандар Жетісудың солтүстік-шығыс бағытынан келіп ірге тепті. Сол кезде Памирдің шығысы мен батысында әлі де болса сақталып тұрған Қарахан мемлекетінің екі бөлігі, сондай-ақ, өзге де этностар, кіші-гірім мемлекеттер түгелімен бұрын-соңды оның үстемдігін қабылдады. Ең соңында Хорезм мемлекеті де амалсыздан оған салық төлеп тұруға мәжбүр болды. Орта Азиядағы түрлі этностар, мұсылмандар барлығы дерлік жаңадан пайда болған бұл билеушіні және олар құрған мемлекетті Қара Қидан деп атады. Ал Қытай тарихнамасында бұл Батыс Ляо әулеті деп аталды.

Қара қидандардың не себепті өздерінің ата қонысын тәрк етіп Орта Азияға келгені жұртқа белгілі жай. Біз тек олардың билігі кезінде Орта Азия мен Шығыс Түркістанның байланысы туралы тоқталмақпыз. Қара қидандардың Орта Азияда елдік құруы Орта Азия және дүниежүзі тарихы үшін аса маңызды оқиға болды. 1141 жылғы Катуан шайқасы Орта Азияда Қидан үстемдігін бекіткен шешуші шайқас болды. Сол кезден бастап, 1160-1170 жылдар аралығында И Ле мен Пу Сувань секілді билеушілердің билік басында болған кезінде Қидан елінің аумағы мейлінше кеңейді. Бір шеті сонау Қытайдың солтүстігіндегі аймақтарға дейін жетті. Қидандарды Орта Азимяға бастап келген Елюй Даши 1124 жылы өзін хан деп атаған кезден бастап, 1156 жылға дейін, Тоғла өзеніненен

Мауреннахрге дейін Қидан билігінде болды. Қара Қиданның ең солтүстік-шығыс шеті Кем-кемжіттен, яғни, Енисей өзенінің жоғарғы ағысындағы Таңну-Ураңхай ойпатынан Алтай таулы аймағына дейін қамтып жатты. Елюй Даши астанасын Баласағұнда құрған соң, «сахиналарын Кем-кемжіттен Барысханға, Таластан Яфинишке дейінгі жерлерге жіберді» [11]. Яғни, Кем-кемжіт дуанына тездетіп сахинасын жіберіп, қырғыздардың қимылын бақылауға алды. Сөйтіп, қиыр шеті Кем-кемжіттен Баласағұнға дейінгі кең-байтақ қыр өлкесі түгелдей қидандардың өріс-қонысы болды. Сондықтан В.В.Бартольд: «Катуан шайқасынан соң, Қара қидан империясының жерінің солтүстігі Қырғыздардан (Енисей өзені), оңтүстігі Балқашқа, батысы Хорезмге, шығысы Ұйғыр мемлекетіне дейін жетті [12],-дейді. C. Edmund Bosworth те «Ислам энциклопедиясының» жаңа нұсқасына жазған «Қара қидан» мақаласында да осындай көзқарасын баяндайды: Қара Қидан билеген аймақтың солтүстігі Қырғыздармен шекаралас болса, оңтүстігі Балыққа (1165 жылдары жаулаған), батысы Хорезмнен Шығыс Түркістанның Ұйғырлар аймағына дейін созылып жатты [13] дейді ол. Бұл жерде қырғыздармен шекараласады дегені дұрыс. Себебі «Ляо тарихында» қара қидандардың Қырғыз елін жаулағаны туралы деректер кездеспейді.

Қара қидан мемлекетінің шығыс территориясына Идіқұт ұйғырлары кіреді. Ендеше, бұл хандықтың шығыс шекарасы Қиданның да шығыс шекарасы болып табылады. Идіқұт ұйғырларының шығыс жағы таңғұтдармен шекаралас, яғни бүгінгі Құмыл, Баркөл, Үбір, Лобнор өңірлері Идіқұт ұйғырларының аймағы болған. Олар Бәйтік тауының солтүстігі арқылы Найман тайпасымен шекаралас болса, Лобнордың оңтүстігі арқылы Қарахан мемлекетінің шығысына жалғасып жататын. Сол кезде, Сун патшалығы мен Қарахан мемлекетінің арасында елшілік қарым-қатынас жиі болып тұрды. Сун патшалығы Қара хан мемлекетімен одақтасып, шен-шекпен беріп, оларды Батыс Сяға (таңғұтқа) соққы беруде пайдаланбақ болды. Сондықтан, «Сун патшалығының маңызды деректерінде»: «1097 жылы қараханиттер әскер бастап келіп Ганьчжоу, Шачжоу, Сучжоу сынды үш аймаққа басып кірді» (宋会要辑稿), – делінеді. Бұдан Шығыс Қарахан мемлекеті Таңғұттың Шачжоу аймағымен шекаралас екенін, олардың шекарасы бүгінгі Чарқылық пен Дуньхуан арасындағы шөл дала болғанын көреміз.

Қиданның оңтүстігіндегі шекарасы бұрынғы Шығыс, Батыс Қарахан мемлекеттерінің шекарасы болды, себебі бұл екі мемлекеттің екеуі де кейін келе Қиданға тәуелді болған еді. Ал Шығыс Қарахан мемлекетінің оңтүстік шекарасы Памир үстірті, Қара Қорым, Алтын тау және Тибет, Ганьчжоу Ұйғыр мемлекетімен шекараласып жатты.

Ал Батыс Қарахан мемлекетінің оңтүстік шеті негізінен Әму дәрияны шекара етіп, селжүктермен көрші тұрды, кейін Гур әулетімен *(Гур әулеті (Sulala Ghuriyya谷尔王朝)– XII-XIII ғасырларда түріктер Ауғанстан мен үндістанның солтүстігінде құрған ислам мемлекеті (1148-1215). Қытай деректерінде оны Гуэр патшалығы (廓尔朝) деп атайды)* көрші болды. Қара қидан мемлекеті де осы шекараны сақтады. Алайда, кей кездері Әму дәриядан өтіп, оның оңтүстігіндегі аймақтарды да бағындырып алып отырды, мысалы, 1141 жылы Катуан шайқасынан кейін, Селжүк күштері Мауреннахрдан шегінді, сонымен қатар, олардың Әму дәрияның оңтүстігіндегі Хорасан аймағындағы күш-құдіреті де күн сайын әлсіреді. Сол кезде қидандар Балхты да жаулап алды. Сол себептен, Ибн

әл-Асир:«Балхтың билеушісі жыл сайын Мауреннахрдағы қидандарға жер салығын төлеп тұрды» [14, 69] дейді. Мұсылман жыл есебі бойынша 594 жылы (1197-1198) Гур патшалығы күшейген соң, Балхты қайтарып алды. Осы кезде ғана олар Қара қидан патшалығына салық төлеуін тоқтатты.

Бұдан бұрын «Балх әлде бір Түрік ханзадасына тәуелді болып еді, ол ханзада Қара қиданның билеуінде тұрды» [15, 93]. Бұдан біз 1165-1198 жылдар аралығында Балхтың Қара қиданға тиесілі аймақ болғанын көреміз.

Қара қиданның тура батысы Хорезм аймағын қамтиды, кей ғалымдар Хорезмді Қара қиданнан тәуелсіз болған дейді [16, 118]; [17, 28]. Дегенмен, бұл тарихи фактіге үйлеспейді. Себебі, 1141-1211 жылдар аралығындағы 70 неше жылда Хорезм негізінен Қара қиданға салық төлеп келді. Мұның арасындағы қысқа мерзімде Салжүктерге де салық төледі. Сол себептен, В.В. Бартольд: «Бұхараның дін басшысы аз уақытқа ғана билікті өз қолына алды, әрі Қара Қиданға салық төлеу құзіретіне ие болды»-дейді [18, 51]. Яғни, В.В.Бартольд Хорезмді Қара қиданға тәуелді елдер қатарына қосады. Демек, салық саясаты Қара Қидан мемлекетінің басты саясаты болды. «Қара Қиданның өзіне қарасты елдерге қаратылған егемендігі ең әуелі қаржы мәселесінен байқалатын»[19]. Кімде кім оған салық төлемесе қатаң жазаланатын. Бұл саясат Орта Азия мен Шығыс Түркістандағы барлық елдерге бірдей қолданылды. Бұл Қара хан мемлекетінің Мауреннахр мен Шығыс Түркістанды бөліп-жармай біртұтас басқарғанын көрсетеді.

Жалпы алғанда, біз Қара қидандардың шет-шекарасы ең кеңейген кездері солтүстік-шығысы Тоғла өзені, шығысы Қытай қамалы, батысы Арал теңізі, солтүстігі Алтай тауы, оңтүстігі Хиндұхұш және Қара-қорым тауларымен шектесіп жатқанын көреміз. Кейін келе, біраз өзгерістер орын алса да, оның шет-шекарасы негізінен шығысы Шығыс Түркістан шегіндегі Үбірге, батысы Арал теңізіне, солтүстігі Алтай тауы мен Зайсан көліне, Балқаш көлінің солтүстігін бойлап Сыр дәрияның төменгі ағысына, оңтүстігі Хиндукүш, Қара-Қорым, Алтын тауға дейін жететін кең аумақты алып жатты.

3) Шағатай және Моғолстан мемлекеті кезіндегі Шығыс Түркістан

Қара Қидан мемлекеті Шыңғыс жорығы кезінде түбегейлі жойылды. Бұдан соң Жетісу мен Шығыс Түркістан Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайға бөліп берілді. Шағатай мен Өгедейдің иеліктері Орта Азияның нағыз ислам дінді аймақтары болды. А. Джувейни: Шағатайдың иелігіндегі жерлер ұйғырлар аймағынан бастап, Самарқанд пен Бұхараға дейін жетеді. Оның өз тұрағы Алмалықтағы Құяс деген жер болды. Ханзада Өгедайдың орда-тұрағы әкесі дүйім дүниені билеп тұрған кездегі оның Еміл мен Қобықтағы жұртында болды. Дегенмен, ол өзі таққа отырған соң, ордасын Қара Қидан мен Ұйғыр жерінің аралығындағы иеліктеріне қарай көшірді әрі өзінің басқа иеліктерін ұлы Күйікке сыйлады [11, 45-46],-дейді. Бұл туралы Томас Алсен де Шағатайдың ең алғашқы иелігі Ұйғыр шекарасынан (Huded) Самарқан жеріндегі Бұхараға дейін созылып жатыр» [20],-дейді. В.В. Бартольд: «Шағатайдың иелігі Ұйғыр жерінен Самарқанд пен Бұхараға, Алтай тауының күнгейінен Әму дарияға дейін жетеді» [21, 58],-дейді. Демек, сол кездегі Шағатай хандығының иелігі Тұрфан мен Бесбалықтың батысынан Мауреннахрге дейінгі ұлан-байтақ алқаптар болған. Жетісудың солтүстігі Жошы ұлысына тән болды. Тарбағатай тауының оңтүстігіндегі Еміл өзені бойынан шығысқа қарай Қобықсары

ойпаты арқылы Алтай тауының күнгейіне, одан ары Қобдаға дейін Өгедейдің иелігі болды. Демек, сол кезде Жошы, Шағатай және Өгедей хандардың жері бір-бірімен шекараласып жатты.

1260 жылдан соң, Шыңғыс әулеті билікке таласып, Орта Азия мен Шығыс Түркістанда бұрынды-соңды Арықбұға, Хайду, Барақ-Дуваның бүлігі орын алды. Бірнеше он жылдан кейін, олардың бұдан ары соғысуға күш-қуаты қалмады. 1307 жылы Дува Алмалық маңындағы Құяс жайлауында құрылтай ашып, Өгедей тұқымынан шыққан Чабарды тағынан тайдырды [22]. Осыдан соң Өгедей хандығы өмір сүруін тоқтатты. Бұрындары Өгедей хандығына тиесілі болып келген жерлердің бәрі Шағатай хандығына қарады. Сөйтіп, Шағатай хандығының территориясы Орта Азиядағы Тарым ойпаты секілді көгалды егіншілік аймақтарын, Сыр, Әму дәриялары аралығындағы Мауреннахр аймағын, сонымен бірге, Жоңғар ойпаты, Балқаш көлінің шығысы мен оңтүстігі секілді Орта Азиядағы ең ауқымды және құнарлы жайылымдарды қамтып жатты (1-сурет).

1-сурет. Карта. Моғолстан және Шығыс Түркістан

Бұл кезде Мауреннахрды жаулап алған моңғолдар жергілікті отырықшы – егінші және қала дәстүрлерінің ықпалымен жағдайға бейімделіп, отырықшылыққа ауысты. Ал, Жетісуда қалған моңғолдар мұнда да едәуір дәрежжеде түріктенгенімен, негізінен көшпенді тұрмысын сақтап қалды. Ол былай тұрсын, жергілікті халықтың егіншілері мен жартылай көшпенділерінің біразы көшпенді тұрмыс салтына көше бастады [23].

Кейін Дуваның ұлы Есен-бұға (Алғашқы Есен-Бұға) таққа шыққан соң, ордасын Іледегі Алмалыққа тікті, әрі өз иелігін Шығыс Шағатай хандығы деп атады. Оның қоластына Балқаш көлінің шығысындағы Жетісу аймағы, Жоңғар ойпаты, солтүстігінде Ертіс бойына дейінгі ұлан-ғайыр жайылымды алқаптар, сондай-ақ, Ыстықкөлдің шығысы,

Қарашәрінің (Янци) батысындағы Тарым ойпатының көгалды алқаптары кірді. Сол кезде Тұрфанның батысынан Ферғананың батысына, солтүстікте Ыстықкөлге, шығыста Қашқар мен Яркенге, Қотанға дейінгі аймақтар тұтасымен Маңғылай-сүбе (күнгей, күнгей өлкелер) деп аталатын. Шағатай өмірінің соңғы кезінде, осы жерлерге үстемдік орнату үшін, оны дулат ақсүйегі Ұртүбке сыйлаған еді. Нәтижесінде, көптеген дулат ақсүйектері Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі Тарым алқабына барып қоныстанды. Есен-бұға Алмалықта Шығыс Шағатай хандығын қайта құрумен айналысып жатқан кезде, Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі дулаттар Болатшы бастаған және Тулақ бастаған екі тармаққа бөлінді. Ақсуды орталық етіп, шығыста Тұрфан ойпатына, батыста Ыстықкөлге, оңтүстік-батыста Маралбасыға (Башу) дейінгі жерлер Болатшы әулетіне тиесілі болса, Қашқарды орталық етіп, шығыста Чәршенге, Қотанға, Ерчанге, батыста Ферғананың батыс бөлігіне, оңтүстікте Қарақұрым тауы мен Бадақшанға дейінгі жерлер Тулақ әулетіне қарап тұрды. Есен-бұға Моғолстанның бірінші ханы болғаннан кейін, Тянь-Шань тауының күнгейіндегі жерлер жалғасты түрде Дулат ақсүйектерінің басқаруына берілді [24].

Моғолстан қорғауындағы дулаттар билігі Шығыс Түркістанда ұзаққа жалғасты. Мырза Мұхамет Хайдар Дулати ол туралы былай дейді: «Шағатай өз мемлекетін бөлгенде ол әмір Болатшының атасы Өртөбеге (Өрте-бараққа) Маңғылай сүмені берді.... Оның шығыс шекарасы Күсән (Куча) мен Тарбүкір, батыс шекарасы Шаш (Тәшкент), солтүстік шекарасы Ыстыққөл, ал, оңтүстігі Жарқан мен Сары ұйғыр. Әмір Болатшы билеген осы аталған күллі аумақ ішіндегі ең үлкендері: Қашқар, Қотан, Жәркент, Қашан, Ақшыкент, Әндіжан, Ақсу, Атбасы, Күсән. Осы қалалардың ішінен әмір Болатшы Ақсуды өзінің ордасы етіп таңдап алды» [25] дейді.

Демек, Моғолстан билігі кезінде Қашқария (Жетішахар) жері оның құрамдас бөлігі болып, қазақтың дулат тайпасынан шыққан әмірлер оны тұрақты басқарып отырды. Бұл өз кезегінде Шығыс Түркістанның Қазақ жерінде құрылған Шағатай әулетінің немесе кейінгі Моғолстан мемлекетінің құзырында болғанын дәлелдейді.

Тарихи деректер мен ғылыми зерттеулерді сараптай келе біз мынандай бірнеше нәтижеге қол жеткіздік:

Біріншіден, Орта Азия мен Шығыс Түркістанның тарихи байланысы мәселесін күнтәртібіне алып шықтық. Бұрындары мүлде қозғалмаған және ескерусіз жатқан тақырыпты қозғау арқылы аймақ тарихын зерделеудің жаңа бағытын айқындадық;

Екіншіден, тұтас ортағасырлар кезеңінде Орта Азия мен Шығыс Түркістанның екі аймаққа да ортақ бірыңғай тарихи процесстер аясында ортақ дамығанын дәлелдедік. Бұл процесстер Қара хан, Қара Қидан, Шағатай және Моғолстан хандықтары кезіндегі әскери-әкімшілік басқару моделі аясында жүріп жатты;

Үшіншіден, екі аймаққа да ортақ тарихи процесстерге негіз болған Қара хан, Қара Қидан, Шағатай және Моғолстан хандықтарының тек аймақты ғана емес, одан да ауқымды жерлерді қанат астына алған әлемдік маңызға ие ірі держава (саяси құрылым) болғанын көрсете алдық.

Қорытынды

Жоғарыда біз ортағасырларда Қазақстанның оңтүстігінде және оңтүстік –шығысында құрылған Қара хан, Қара қидан, Шағатай және Моғолстан мемлекеттерінің кезіндегі Орта Азия мен Шығыс Түркістанның тарихи байланысына тоқталып, аталмыш үш хандықтың кезінде де олардың бір тұтас этно-мәдени және саяси кеңістікте өмір сүргенін дәлелдеуге тырыстық. Сондай-ақ, шағын зерттеулер арқылы бұл бірегейліктің ғасырлар қойнауынан бастау алған дәстүрлі қарым-қатынастырдың жалғасы екенін көрсете алдық. Бұл әрине осы бағыттағы терең зерттеулердің бастамасы ғана. Алдағы жерде бұл мәселені тіпті де тереңдей қарастырудың мән-маңызы айырықша. Ол аймақтағы халықтардың өзінің этникалық қайнарын, өздері өмір сүріп отырған өңірдің өзге әлеммен байланысын, дәстүрлі қарым-қатынастардың тарихын тереңнен тануына көмектеседі. Мұндай зерттеулер аймақ тарихына қатысты қалыптасқан қасаң көзқарастарды өзгертуге қызмет етеді.

Алғыс білдіру, мүдделер қақтығысы

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің BR21882416 «Орталық Азияның тарихи географиясы» атты бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Bernard Lewis. The Emergence of Modern Turkey. 2nd Edition. – London: Oxford university press, 1968. – 544 p.

2. Kelimbetov N. Türk halklarinin Ortak Edebi Eserleri. Çeviren A.Kara. –Istanbul, 2010. – 388 s.

3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. /Сочинение. Т. I. - М.: Наука, 1963. – 315. с.

4. East Turkistan to the twelfth century : a brief political survey. – London: The Hague: Mouton, 1964. – 104 p.

5. Давидович Е.А. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингиз-хан, Шейбаниды) // Известия ООН АН Тадж ССР. – 1968. – №3. – С. 70-71.

6. Ал-Манини. Шарх ал-ямини ал-муссама би-л-фатх ал-вахби ала тарих Абу Наср ал-Утби. II. – Каир, 1898. - 220 с.

7. Bretschneider E. Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources. Vol. 1. – London: Routledge, Kegan Paul, 1967. - 253 p.

8. Grousset R. Empire of the Steppes - History of Central Asia. – New Jersey, 1970. – 715 p.

9. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. I том. – Алматы: Атамұр, 2010. – 541 б.

10. Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы. Ерте заманнан XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Қазақ ұлтының дамуы. II т. Ауд. Т.З. Қайыркен. – Алматы: Асыл кітап, 2019. - 744 б.

11. Джувейни А.М. 志费尼箸，何高济译. Тарих и джаһан куча 世界征服者史. I т., 上册. Кокход. 内蒙古人民出版社. 1981. – 418 б.

12. Бартольд В.В. Сочинения (Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов). Vт. – М., 1968. – 544 с.

13. The Encyclopedia of Islam. Newedition. IV. – Leiden: Brill, 1976. – 581 p.

14. Ибн аль - Асир. Полный свод истории. С. Торнберг нұсқасы. XII т. // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Т I. – М., 1973. – 69 с.

15. Дэн Жуйлин. 邓锐龄. Батыс Ляо мемлекетінің шекаралары туралы 西辽疆域浅释 // Ұлттарды зерттеу 民族研究. – 1980. - 第 2期. – Б. 86-98.

16. Цын Чжун мянь. 岑仲勉 . 西辽史书所见//金陵学报. 1935. 第4卷. 第 2期; - Б. 106-121.

17. Чжао Лишэн. 赵俪生. Батыс Ляо тарихы туралы жаңа дәйектер 西辽史新证 // Гуманитарлық ғылым фронты社会科学战线. – 1978. - (4). – Б. 21-32.

18. Бартольд В.В. Сочинения. Том 2. Часть 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М., 1964. – 51 с.

19. Wittfogel K.A. Feng Jiasheng. History of Chinese Society – Liao). - Philade1phia, 1949. – 666 p.

20. Allsen, Thomas T. “The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century.” In China among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries, ed. Morris Rossabi. - Berkeley: University of California Press, 1983. - 249 p.

21. Бартольд В.В. 巴尔托里德著. 赵俪生译. Моңғол Шағатай хандығының қысқаша тарихы 蒙古察合台汗国简史// Жетісу тарихы. 七河史. Ланьчжоу университетітарих факультеті баспасы.兰州大学历史系油印本. - 1974. – 72. - 58 б.

22. Ван Чжилай. 王治来. Орта Азия тарихы. Ерте заман бөлігі. 中亚通史.古代卷. II том. II т. - Үрімжі. 乌鲁木齐, 2004. – 577 б.

23. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. II том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 637 б.

24. Мирза Мухаммад Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Ташкент,1996. -26 с.

25. Акимушкин О.Ф. Хронология правительей восточной части чагатайского улуса // Восточной Туркестан и Средняя Азия. - М., 1984. – С. 156-157.

Т.З. Кайыркен

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Некоторые взгляды на общую историю средневековой Средней Азии и Восточного Туркестана

Аннотация. В статье рассматриваются историко-географические связи Средней Азии и Восточного Туркестана в средневековых. Известно, что эти два региона с древних времен играли особую роль в духовных, культурных и экономических отношениях между Западом и Востоком. Древний Шелковый путь впервые пересекался в этом регионе в прошлом, а затем продолжался на восток и запад. В свое время геополитическое значение региона также возросло за счет влияния Шелкового пути. В VIII веке этот регион стала ареной борьбы за влияние между Арабской, Тибетской и Танской империями. Но в конечном итоге никому из них не удалось установить здесь свое господство. Центральная Азия и Восточный Туркестан находились под единой политической властью, созданной коренными тюркскими народами, как в раннюю гуннскую и тюркскую эпоху, так и в средневековую эпоху Караханидского, Кара-Киданского, Чагатайского ханств и Могулстана. Поэтому и географически, и исторически он был неотъемлемой частью всей Средней Азии или всего Турана.

Основное внимание в статье уделяется межрегиональным отношениям в период государства Караханидов. В статье рассматривается внешняя политика новообразованного государства

Караханидов в долинах рек Шу и Талас в середине IX века, сложившаяся в результате взаимодействия древних уйгурских (огузских) племен, переселившихся из Центральной Монголии, и местных племен карлуков и ягма. Затем подчеркивается историческое место Кашгара как одной из двух столиц государства Караханидов. Анализируется история развития и процветания Восточного Туркестана в составе государства караханидов, распространение ислама, а также процесс тюркизации всего Иеты-шахара. Это доказывает, что в эпоху государства Караханидов Восточный Туркестан входил в его составную часть. Такой вывод в корне меняет устоявшиеся ранее историографические взгляды.

В статье также анализируются политические, экономические и этнические условия в Средней Азии и Восточном Туркестане во времена Чагатайского ханства и Империи Великих Моголов. Борьба за власть между династиями Угедея и Чагатая, а также рост влияния местной дулатской знати во внутренних районах ханства способствовали расширению границ государства на восток и юг. В результате восточная граница Моголстана достигла Великой Китайской стены. А такие крупные владения, как Кашгар, Котан, Жаркент, Аксу, Кусан, стали внутренними регионами государства. На основании этих фактов автор доказывает, что Восточный Туркестан также входил в состав Чагатайского улуса и Могольского государства, которое в этот период расширялось по всей Средней Азии.

Ключевые слова. Центральная Азия, Восточный Туркестан, историческая география, взаимосвязь, средневека, эпоха Караханидов, эпоха Кара-киданей, Чагатайский улус, Монголстан, исторические связи, административная территория, налоговая политика, единое управление.

T.Z. Kaiyrken
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Several Views on the Common History of Medieval Central Asia and East Turkestan

Abstract. The article examines the historical and geographical connections of Central Asia and East Turkestan in the Middle Ages. It is known that these two regions have played a special role in the spiritual, cultural and economic relations between the West and the East since ancient times. The ancient Silk Road first crossed this region in the past, and then continued to the east and west. At one time, the geopolitical importance of the region also increased due to the influence of the Silk Road. In the 8th century, this region became an arena for the struggle for influence between the Arab, Tibetan and Tang empires. But ultimately, none of them managed to establish their dominance here. Central Asia and East Turkestan were under a single political authority created by the indigenous Turkic peoples, both in the early Hunnic and Turkic eras, and in the medieval era of the Karakhanid, Kara-Khitan, Chagatai khanates and Moghulstan. Therefore, both geographically and historically, it was an integral part of all of Central Asia or all of Turan.

The article focuses on interregional relations during the Karakhanid state. The article examines the foreign policy of the newly formed Karakhanid state in the valleys of the Shu and Talas rivers in the middle of the 9th century, which developed as a result of the interaction of the ancient Uyghur (Oguz) tribes who migrated from Central Mongolia and the local Karluk and Yagma tribes. Then, the historical place of Kashgar as one of the two capitals of the Karakhanid state is emphasized. The history of the

development and prosperity of East Turkestan as part of the Karakhanid state, the spread of Islam, and the process of Turkification of the entire Yeti-Shahar are analyzed. This proves that during the era of the Karakhanid state, East Turkestan was part of it. This conclusion radically changes the previously established historiographic views.

The article also analyzes the political, economic and ethnic conditions in Central Asia and East Turkestan during the Chagatai Khanate and the Mughal Empire. The struggle for power between the dynasties of Ogedei and Chagatai, as well as the growing influence of the local Dulat nobility in the interior of the khanate contributed to the expansion of the state's borders to the east and south. As a result, the eastern border of Mogolstan reached the Great Wall of China. And such large possessions as Kashgar, Kotan, Zharkent, Aksu, Kusan became internal regions of the state. Based on these facts, the author proves that East Turkestan was also part of the Chagatai ulus and the Mogul state, which was expanding throughout Central Asia during this period.

Keywords: Central Asia, East Turkestan, historical geography, interconnection, Middle Ages, Karakhanid era, Kara-Khitan era, Chagatai ulus, Mongolstan, historical connections, administrative territory, tax policy, unified administration.

References

1. Bernard Lewis. The Emergence of Modern Turkey. 2nd Edition (Oxford university press, London, 1968, 544 p.).

2. Kelimbetov N. Türk halklarinin Ortak Edebi Eserleri [Common Literary Works of the Turkic Peoples]. Translated by A. Kara (Istanbul, 2010, 388 p.). [in Turkish]

3. Bartol'd V.V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya [Turkestan in the era of the Mongol invasion], Sochineniye [Work.] (Nauka, Moscow, 1963, 315 p.). [in Russian]

4. East Turkistan to the twelfth century: a brief political survey (The Hague: Mouton, London, 1964,104 p.).

5. Davidovich Ye.A. Numizmaticheskie zametki (Karakhanidy, Chingiz-khan, Sheibanidy) [Numismatic notes (Karakhanids, Genghis Khan, Sheybanids)], Izvestiya OON AN Tadzh SSR [News of the UN An Taj SSR], 3, 70-71 (1968). [in Russian]

6. Al-Manini. Sharh al-yamini al-mussama bi-l-fath al-wahbi ala tarikh Abu Nasr al-Utbi. II. (Cairo,1898, 220 p.). [in Arabic]

7. Bretschneider E. Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources. Vol. 1. (Routledge, Kegan Paul, London,1967, 253 p.).

8. Grousset R. Empire of the Steppes-History of Central Asia. (New Jersey, 1970, 715 p.).

9. Kazakstan tarikhy. Kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan. From ancient times to the present day]. Vol. I. (Atamura, Almaty, 2010, 541 p.)

10. Su Beihai. Kazaktyn zhalpy tarikhy. Erte zamannan XX gasyrdyn algashky zhartysyna deyin. Kazak ultynyn damuy. II t. Awd. T.Z. Kaiyrken [General history of the Kazakh people. From early times to the first half of the 20th century. Development of the Kazakh nation. Volume II. Translation by T.Z. Kaiyrken] (Asyl kitap, Almaty, 2019, 744 p.). [in Kazakh]

11. Dzhuveini A.M. 志费尼箸，何高济译. Tarikh i Dzhakan kucha 世界征服者史 [History of the World Conqueror], I, 上册. Kokhot.内蒙古人民出版社. 1981, 418 p. [in Chinese]

12. Bartol'd V.V. Sochineniya (Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov). [Works (Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples)].Vol V. (Moscow, 1968, 544 p.). [in Russian]

13. The Encyclopedia of Islam. Newedition. IV. (Brill, Leiden, 1976, 581 p.).

14. Ibn al-Ashir. Polnyi svod istorii. Versiya S. Tornberg [Complete History. version by S. Thornberg], Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan], I, 69 (1973). [in Russian]

15. Deng Ruiling. Xī liáo jiāngyù qiǎn shì [A Brief Explanation of the Territory of Western Liao], Mínzú yánjiū [National Studies], 2, 86-98 (1980). [in Chinese]

16. Cen Zhongmian. Xī liáo shǐshū suǒ jiàn [What we see in the history books of Western Liao], Jīnlíng xuébào [Journal of Jinling University], 4, 27, 106-121 (1935). [in Chinese]

17. Zhao Lisheng. Xī liáo shǐ xīn zhèng [New Evidence on the History of Western Liao], Shèhuì kēxué zhànxiàn [Social Science Front], 4, 21-32 (1978). [in Chinese]

18. Bartol'd V.V. Sochineniya (Works). Volume 2. Part 2. Raboty po otdel'nym problemam istorii Sredney Azii [Works on individual problems of the history of Central Asia] (Moscow, 1964, 51 p.). [in Russian]

19. Wittfogel K.A. Feng Jiasheng. History of Chinese Society – Liao. (Philadelphia, 1949, 666 p.).

20. Allsen, Thomas T. "The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century." In China among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries, ed. Morris Rossabi. (University of California Press, Berkeley,1983, 249 p.).

21. Bartol'd V.V. Zhao Lisheng, trans. Ménggǔ Chá hé tái hàn guó jiǎn shǐ [A Brief History of the Mongol Chagatai Khanate], Qī hé shi [History of the Seven Rivers] 72, 58 (1974). [in Chinese]

22. Wang Zhilai. Zhōng yà tōngshǐ. Gǔdài bùfèn [General History of Central Asia. Ancient Part]. Volume 2. (Urumchi, 2004, 577 p.). [in Chinese]

23. Kazakstan tarikhy. Kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan. From ancient times to the present day]. Volume II. (Atamura, Almaty, 2010, 637 p.). [in Kazakh]

24. Mirza Mukhammad Haidar Dulati. Tarih-i Rashidi [Tarikh-i Rashidi]. Perevod s persidskogo A. Urunbaeva, R.P. Dzhalilovoi, L.M. Epifanovoi [Translated from Persian by A. Urunbayev, R.P. Jalilova, L.M. Epifanova]. (Tashkent, 1996, 26 p.). [in Russian]

25. Akimushkin O.F. Khranologiya pravitelei vostochnoi chasti chagataiskogo ulusa [Chronology of the rulers of the eastern part of the Chagatai ulus], Vostochnyi Turkestan i Srednyaya Aziya [Eastern Turkestan and Central Asia], 156-157 (1984). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Қайыркен Т.З. **–** тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кайыркен Т.З. – доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kayirken T.Z. **–** Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 11.25.67
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-240-253

Қазіргі заманғы қытай әдебиетінің танымалдығы және оның көрнекті өкілдері

Р.С. Мурзатаева*, Г.Қ. Құрманғали

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: murzataeva.roza@icloud.com, guka_1979@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ұлттық ерекшеліктері мен жаһандық деңгейдегі танымалдығы талданады. Қазіргі заманғы қытай әдебиеті – дәстүр мен жаңашылдықты ғасырлар бойы ұштастырып отырған әдеби үдерістің айқын көрінісі. XX ғасырдың алғашқы кезеңінен бастап қытай тарихында болған әлеуметтік, саяси өзгерістер әдебиетке де өзінің әсерін, ықпалын тигізді. Зерттеу қытай әдебиетінің тарихи, әлеуметтік және философиялық мазмұндарын жан-жақты қарастыра отырып, оның ұлттық мәдениет пен жаһандық құндылықтарды үйлестіре білу ерекшелігін ашады. Мо Янь, Ю Хуа, Янь Ляньке, Лю Цысинь және Би Фэйюй сынды көрнекті қытай жазушыларының шығармашылығы мысал ретінде талданады. Аталған жазушылардың шығармаларында сол кезеңдегі қытай қоғамындағы әлеуметтік мәселелер, адам мен табиғат, халық пен билік арасындағы қатынастар шебер суреттелген. Мақалада қытай әдебиетінің ұлттық болмысты сақтай отырып, жаһандық мәселелерді бейнелеудегі маңыздылығы мен әдебиетаралық диалогты нығайтудағы рөлі ерекше атап өтіледі. Қазіргі заманғы қытай әдебиетінің жаһандық мәдениеттегі орны мен ықпалы кеңінен қарастырылады. Қытай әдебиетінің беделді халықаралық марапаттарға ие болуы және оның шығармаларының әлемдік тілдерге аударылуы әдебиеттің жаһандық кеңістікте лайықты орын алуына ықпал еткені көрсетілген. Сонымен қатар қытай әдебиетінің киноға бейімделуі және оның кең аудиторияға танылуы да талқыланады.

Түйін сөздер: қазіргі заманғы қытай әдебиеті, халықаралық танымалдылық, жаһандық мәдениет, әдеби аударма, ұлттық ерекшелік, жаһандық тақырыптар, қытай мәдениеті.

Түсті: 25.01.2025; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Қазіргі заманғы қытай әдебиеті – ұлттық мәдениетті жаһандық әдебиетпен үйлестіретін маңызды байланыс арнасы. Қытайдың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі әдеби мұрасы мен реформалар кезеңінде пайда болған жаңашылдық ағымдардың үйлесімі бұл әдебиетті тек Қытай шеңберінде ғана емес, әлемдік кеңістікте де кеңінен танымал етті. Белгілі әдебиеттанушы Юй Кунь қазіргі қытай әдебиетін «дәстүрлі мәдениет пен қазіргі заманның үйлесімді диалогы» деп сипаттайды, бұл қытай әдебиетінің бірегейлігі мен тартымдылығын арттыра түседі.

Әдебиет елдегі әлеуметтік өзгерістерді, тарихи оқиғаларды және адамның ішкі дүниесін бейнелеудің қуатты құралына айналды. Әсіресе XX ғасырдың екінші жартысындағы саяси өзгерістер мен мәдени төңкерістер қытай әдебиетіне елеулі өзгерістер алып келді. Лу Синьхуа өзінің «Жара» атты шығармасында: «Әдебиет – бұл халықтың жарасын емдейтін құрал ғана емес, оның өткені мен болашағын да бейнелейтін айна», – деп атап өтеді.

Әйгілі қытай жазушысы Мо Янь Нобель сыйлығын алғаннан кейінгі сөзінде: «Әдебиет – тек Қытайдың емес, әлемнің болмысын зерттеудің әмбебап тәсілі», – деп айтуы қазіргі заманғы қытай әдебиетінің халықаралық мәртебесін дәлелдей түседі.

1970-1980 жылдары қытай әдебиетінде «зұлмат жылдар әдебиеті» деп аталатын бағыт кеңінен таралды. Бұл бағыт «мәдени төңкеріс» кезеңіндегі халықтың ауыр тағдырын, зардаптарын және әділетсіздікке қарсы күресін бейнеледі. Лу Синьхуа, Лю Синьу, Шэнь Жун, Фэн Цзицай сынды авторлар осы кезеңнің көрнекті өкілдері саналды. Олардың шығармалары сол дәуірдегі адам тағдырының ауыртпалығын шынайы суреттеп, қоғамдағы терең әлеуметтік мәселелерді ашып көрсетті. Бұл әдебиет тек сол уақыттың тарихи құжатындай емес, сонымен бірге адамдардың рухани жарасын емдеу, әділеттілікке ұмтылу құралы ретінде де маңызды рөл атқарды.

Сол уақытта қытай әдебиетінде ұлттық ерекшеліктерді сақтау мен жаңашылдықты үйлестіру қажеттілігі айрықша назарға алынды. Қытайдың мәдени және әдеби саясаты «шетелдікті Қытай игілігіне қызмет еткізу, көне мұраны жаңа заманға икемдеу» ұранымен жүзеге асырылып, бұл қағида әдебиет әлемінде маңызды шығармашылық ұстанымға айналды. Бұл бағытты ұстанған жазушылар ұлттық дәстүрлердің мән-маңызын сақтай отырып, қоғамдағы өзгерістерге жауап беретін жаңа әдеби тәсілдер мен көзқарастарды дамытуға тырысты.

Белгілі қытай әдебиеттанушысы Ван Мин қытай әдебиеті өзінің тамырымен ұлттық мәдениетке тереңдеп, әлемдік әдебиеттен нәр алып, ерекше сипатқа ие болды. Бұл тәсіл әдебиетке ұлттық нақышты сақтай отырып, жаңа идеяларды сіңіруге мүмкіндік беретіні туралы қытайтанушы Д.Мәсімханұлы өз зерттеуінде атап көрсетеді [1]. Мұндай әдебиет ұлттық бірегейлікті нығайтуға ғана емес, сонымен қатар оқырманға қытай мәдениетінің тереңдігін түсінуге жол ашады. Мысалы, Мо Инфэннің «Генерал туралы ән» романы осы қағиданың жарқын үлгісі ретінде саналады. Шығармада дәстүрлі қытай философиясының элементтері мен заманауи саяси тақырыптар шебер үйлесім тапқан. Сонымен қатар Гу Хуа өзінің «Лотос алқабында» романында дәстүрлі ауыл өмірінің бейнесін жаңашыл көзқараспен суреттей отырып, ұлттық болмысты көрсетеді.

Жазушылардың бұл ұстанымы тек ұлттық дәстүрді сақтап қалуға ғана емес, оны жаңа идеялармен байытып, әдебиеттің әлемдік аренада танылуына ықпал етті. Осылайша қытай әдебиеті ұлттық мәдениетке тән нәзіктік пен философиялық тереңдікті сақтай отырып, заманауи әдебиеттің маңызды бағыттарының біріне айналды. Бұл тәсіл ұлттық болмыстың шекарасын кеңейтіп, қытай әдебиетінің жаһандық әдеби кеңістікте өзіндік орнын нығайтуға мүмкіндік берді.

Қазіргі заманғы қытай әдебиеті осы тарихи-мәдени негізде дамып, Мо Янь, Ю Хуа, Янь Ляньке сынды жазушылардың еңбектерінде биік шыңға көтерілді. Олардың шығармалары халықаралық деңгейде кеңінен танылып, Қытайдың әдебиет арқылы өзіндік ерекшелігін әлемге танытуына үлес қосты. Бұл жазушылар тек ұлттық құндылықтарды ғана емес, адамзаттық мәселелерді де арқау ете отырып, әлем оқырмандарының назарын аударды.

Қытай әдебиетінің қазіргі танымалдылығы оның жаһандық сипат алуымен тығыз байланысты. Заманауи авторлардың шығармаларында дәстүрлі мәдениет, тарихи сабақтар және қазіргі әлеуметтік-экономикалық шындықтар үйлесім тауып, бұл әдебиет әлемдік оқырман қауымға түсінікті әрі қызықты бола түсті.

Қытай әдебиеті – ұлттық болмыс пен жаһандық құндылықтарды біріктіре отырып, қазіргі заманның маңызды әдеби феномендерінің біріне айналды. Бұл әдебиет тек қытай халқының мәдени ерекшеліктерін ғана емес, бүкіл адамзат үшін ортақ мәселелерді көтеруімен де құнды.

Сонымен қатар қытай әдебиетінің танымалдылығына аударма ісінің сапалы дамуы да әсер етті. Белгілі аудармашылар қытай әдебиетінің рухын сақтай отырып, оны басқа тілдерде еркін қабылдауға мүмкіндік берді. Бұл үрдіс қытай әдебиетінің халықаралық әдеби фестивальдер мен көрмелерде жиі талқылануына, сондай-ақ оқырманның қызығушылығын оятуға негіз болды.

Қытай әдебиеті қазіргі заманғы әдебиетте ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, жаһандық мәдени диалогтың маңыздылығын алдыңғы қатарға шығаратын шығармашылық алаңға айналды. Оның көркемдік тереңдігі, тарихи мазмұны және әлеуметтік тақырыптарды шынайы әрі терең зерттеуі қытай әдебиетінің әлемдік әдебиетке қосқан өлшеусіз үлесін айқындап отыр. Бұл әдебиет заманауи әлемнің күрделі мәселелерін қозғап, оқырмандарды мәдениетаралық түсіністікке шақыра отырып, әдебиетке жаңа стандарттар енгізді. Сонымен қатар қытай жазушыларының шығармалары ұлттық мәдениеттің байлығын дәріптей отырып, жаһандық аудиторияға түсінікті әмбебап тақырыптарды көтеруімен ерекшеленеді. Қытай әдебиеті бүгінде рухани құндылықтарды сақтау мен оларды әлемдік деңгейде насихаттаудың жарқын үлгісіне айналды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеу жұмысы қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ұлттық ерекшеліктері мен оның жаһандық мәдениеттегі орнын талдауға арналған. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы және көркемдік-талдау әдістері қолданылды. Олар қытай әдебиетінің

даму кезеңдерін, әсіресе, реформалар мен «мәдени төңкеріс» кезеңіндегі өзгерістерді түсінуге және осы әдебиеттің ұлттық дәстүрлер мен заманауи жаңашылдықты қалай үйлестіретінін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар контент-талдау мен интертекстуалдық талдау әдістері арқылы заманауи қытай әдебиетінің негізгі тақырыптары, идеялары және жаһандық әдебиетпен байланысы қарастырылды.

Зерттеудің негізгі материалдары ретінде Мо Яньның «Қызыл гаолян», Ю Хуаның «Тірі қалу» және Янь Лянькенің «Динг ауылының хроникалары» сияқты шығармалары алынды. Бұл шығармалар ұлттық болмыстың көркемдік ерекшеліктерін ғана емес, жаһандық мәселелерді де бейнелей отырып, әдебиеттің маңыздылығын көрсетті. Сонымен қатар қытай әдебиетінің аудармалары мен олардың халықаралық деңгейдегі орнын қарастыру зерттеу материалына енді. Бұл қадам қытай әдебиетінің жаһандық танымалдығын арттырған факторларды тереңірек түсінуге ықпал етті.

Зерттеу барысында әдебиеттанушылар мен сыншылардың еңбектері, әдеби журналдар мен баспа басылымдары, сондай-ақ электрондық ресурстар пайдаланылды. Осы материалдар қытай әдебиетінің әлемдік мәдениеттегі рөлін және ұлттық болмысты сақтай отырып, жаңа мазмұнмен қалай байытылғанын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу әдістері мен материалдары қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ұлттық және жаһандық әдебиет арасындағы маңызды байланыс ретіндегі орнын ашып көрсетуді қамтамасыз етті.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазіргі заманғы қытай әдебиетінің танымалдығы оның ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, жаһандық мәселелерді көркем бейнелеу қабілетімен тығыз байланысты. Зерттеу барысында Мо Янь, Ю Хуа, Янь Ляньке, Ли Жуй, Лю Цысинь және Би Фэйюй сияқты әдебиет өкілдерінің шығармаларына талдау жасалды. Бұл авторлардың еңбектері қытай әдебиетінің заманауи бағыттарын айқындай отырып, оның жаһандық әдебиет кеңістігіндегі ерекше орнын көрсетеді [1].

Мо Янь (шын есімі – Гуань Мое) – қазіргі заманғы қытай әдебиетінің әлемдік деңгейдегі танымал жазушысы, 2012 жылғы Нобель әдебиет сыйлығының лауреаты. Ол өзінің шығармашылығында ұлттық мәдениет пен жаһандық әдебиеттің үйлесімін көрсете отырып, қытай әдебиетінің танымал болуына айтарлықтай үлес қосты.

Мо Яньның әдебиетке деген құштарлығы оны 1981 жылы алғашқы шығармаларын жариялауға жетеледі. Оның «Көктемгі түнгі жаңбыр», «Құрғақ өзен», «Күзгі сулар» және «Халық музыкасы» атты шығармалары әдебиет әлеміне алғашқы қадамдары болды. Жазушының әдебиеттегі танымалдығы 1986 жылы «Қызыл гаолян» романының жарық көруімен басталды. Роман қытай ауылындағы өмірдің шынайы көріністерін бейнелей отырып, сол кезеңдегі әлеуметтік және саяси өзгерістерді көрсетеді. Мысалы ауыл тұрғындарының кедейлік пен жерге байланысты қақтығыстары, сондай-ақ қоғамдық құндылықтардың өзгеруі романдағы маңызды тақырыптардың бірі. Бұл өзгерістер жаңа заманның ықпалымен дәстүрлі моральдық нормалардың өзгеруіне әкелгені кейіпкерлердің мінез-құлықтары арқылы шынайы суреттелген. Сонымен қатар романда

жапон басқыншылығының ауыл өміріне тигізген ықпалы айқын көрсетілген. Жапон армиясының басып кіруі жергілікті тұрғындардың ұлт-азаттық күреске қатысуына түрткі болып, халықтың патриоттық рухының оянуына ықпал етті. Шығармада басқыншылыққа қарсы күрес қытай халқының ұлттық бірегейлігін нығайту үдерісінің айқын көрінісі ретінде бейнеленген. Сонымен қатар роман Қытайдың ішкі саяси ахуалындағы күрделі идеологиялық қайшылықтарды, әлеуметтік топтар арасындағы жанжалдарды да қамтиды. Бұл қақтығыстар ауыл тұрғындарының өмірін одан әрі күрделендіріп, олардың тағдырына терең ықпал етті. Осылайша «Қызыл гаолян» романы қытай халқының тарихи жадын, ұлттық рухын және әлеуметтік құрылымның өзгерістерін кейіпкерлердің тағдырлары арқылы бейнелеп, оқырманды сол дәуірдің шындығымен терең таныстыра білді.

Романның ерекше стилі – реализм мен символизмнің үйлесімі. Қызыл гаолян даласы тек ауылдық өмірдің декорациясы ғана емес, қытай халқының ұлттық болмысының символы ретінде бейнеленеді. Бұл тәсіл романның көркемдік құндылығын арттырып, оны әлем оқырмандарына түсінікті және қызықты етеді. Мо Янь осы романында халықтың тарихи жадын сақтап, оның қиындықтарын суреттеумен бірге, адам болмысының әмбебап аспектілерін зерттейді. Бұл шығарма Мо Яньның Нобель әдебиет сыйлығын алуына негіз болды. «Asiaweek» журналы 2000 жылы «Қызыл гаолянды» XX ғасырдағы 100 үздік қытай романының қатарына енгізді.

Мо Янның «Қызыл гаолян» романы – қазіргі заманғы қытай әдебиетінің жарқын үлгілерінің бірі және автордың шығармашылық жолындағы алғашқы маңызды туындысы. Бұл көлемді роман 1986 жылы жарық көріп, Қытай әдебиетінде айтарлықтай құбылысқа айналды. Шығарма бес бөлімнен тұрады және алты жүз беттен асады. Оның жарық көруімен Мо Ян есімі қытай әдебиетінің ірі тұлғаларының қатарынан орын алып, кеңінен танылды [2].

Романның танымалдығы тек әдебиет шеңберімен шектелмей, көркем өнердің басқа салаларына да таралды. 1988 жылы атақты қытай режиссері Жаң Имоу осы роман негізінде «Қызыл гаолян» фильмін түсірді. Бұл туынды Берлин халықаралық кинофестивалінде ең жоғары марапат – «Алтын аюды» жеңіп алып, қытай мәдениетінің жаһандық деңгейде танылуына ықпал етті. Фильмнің жетістігі романға деген қызығушылықты арттырып, қытай әдебиетін әлемдік оқырман қауымға жақындата түсті.

«Қызыл гаолян» романының қазақ тіліне аударылуы да оның жаһандық танымалдылығын көрсетеді. Шығарманы қазақ тілінде Серік Нұғыман аударып, қазақстандық оқырмандарға қытай халқының ұлттық болмысын, тарихи кезеңдерін және мәдени ерекшеліктерін жақын танытуға үлес қосты. Бұл аударма романды қазақ әдебиет сүйер қауымға түсінікті әрі қолжетімді етті.

Мо Янның бұл шығармасы ұлттық әдебиет пен жаһандық танымалдылықты ұштастырудың жарқын мысалы. Роман қытай халқының күрделі тарихи кезеңдерін, ауыл өмірін, отбасы құндылықтарын және ұлттың болмысын терең философиялық тұрғыдан бейнелейді. Әдебиеттанушылардың пікірінше, «Қызыл гаолян» тек тарихи оқиғалар мен ұлттық болмысты көрсетумен шектелмейді, ол адамзаттық құндылықтарды да көтеріп, жаһандық оқырманның жүрегіне жол табады.

Бұл роман қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ұлттық болмыс пен жаһандық құндылықтардың үйлесімінен құралған бірегей әдеби феномен екенін дәлелдейді. Мысалы, романдағы басты оқиғалар Қытайдың ауылдық өмірін бейнелеп, дәстүрлі мәдениет элементтері арқылы қытай халқының ұлттық болмысын айқындайды. Солардың бірі – гаолян даласының символикалық мағынасы. Гаолян тек ауыл шаруашылығындағы маңызды өсімдік қана емес, сонымен қатар халықтың өмірге деген табандылығы мен рухының белгісі ретінде көрініс табады.

Романда жаһандық құндылықтарға баса назар аударады, мысалы, жапон басқыншылығына қарсы күресте адамдардың өз бостандығы үшін жан аямайтын батылдығы мен әділет үшін күресі әмбебап сипатқа ие. Кейіпкерлердің бірлігін, өз отбасын, туған жерін қорғауға деген ұмтылысы – адамзат үшін ортақ құндылықтар. Бұл тек Қытай халқына тән оқиға емес, жалпы ұлттардың басқыншылық пен әділетсіздікке қарсы күресіндегі ортақ мәселелерін қозғайды.

Осының нәтижесінде «Қызыл гаолян» ұлттық болмысты сақтай отырып, жаһандық мәселелерді қозғаған шығармашылықтың жарқын үлгісі саналады. Шығармада қытай мәдениетінің байлығын сақтай отырып, оның мәнін әлемдік деңгейдегі оқырманға түсінікті әрі маңызды ететін әдеби құралдар шебер қолданылған. Бұл роман ұлттық пен жаһандықтың арасындағы үйлесімді байланысты көрсетіп, қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ерекше феномен ретінде мойындалуына негіз болды [3].

Белгілі жазушы Юй Хуа – Қытай әдебиетінің «жаңа толқыны» өкілдерінің ішіндегі ең дарынды жазушылардың бірі, көптеген халықаралық әдеби сыйлықтардың иегері. Оның «Өмір сүру» атты романы Қытайда ХХ ғасырдың екінші жартысындағы ең маңызды он кітаптың бірі деп танылып, ел әдебиетінің алтын қорына енді. Бұл шығармада қарапайым қытай шаруасының тағдыры арқылы бүкіл Қытайдың ХХ ғасырдың екінші жартысындағы тарихи өзгерістері мен әлеуметтік өмірі терең бейнеленеді [4].

Романның сюжеті Фугуй есімді шаруа өмірінің күрделі кезеңдерін қамтиды. Ол саяси өзгерістер мен әлеуметтік дағдарыстардың ортасында қалып, отбасы мен жеке басының қиындықтарын еңсере отырып, адам рухының төзімділігі мен күш-жігерін көрсетеді. Шығарманың басты құндылығы – оның қарапайым адамның тағдыры арқылы ұлттың жалпы болмысын бейнелеуінде. Бұл роман қытай халқының тарихи жадын сақтаумен қатар, жаһандық оқырмандарды да адамзаттық құндылықтар туралы ойлануға шақырады.

«Өмір сүру» романының танымалдығы тек әдебиет аясымен шектелмей, кино өнерінде де үлкен жетістіктерге жетті. Әйгілі қытай режиссері Чжан Имоу осы шығарма негізінде фильм түсіріп, Канн кинофестивалінде үш бірдей жүлде, оның ішінде Қазылар алқасының Гран-приін иеленді. Фильм романның философиялық тереңдігі мен эмоционалдық әсерін күшейтіп, қытай мәдениетінің жаһандық деңгейде мойындалуына үлес қосты.

Юй Хуаның «Өмір сүру» романы қазіргі заманғы қытай әдебиетінің әлеуметтік мәселелерді көтерудегі және тарихи сабақтарды бейнелеудегі ерекше шеберлігін көрсетеді. Бұл шығарма ұлттық мәдениет пен жаһандық әдебиет арасындағы көпірге айналып, қытай әдебиетінің жаһандық деңгейде танылуына айтарлықтай ықпал етті. Романның

басты тақырыбы – өмір сүру үшін күрес, адам рухының мықтылығы мен тағдырдың сынақтарына қарсы тұру – оны әлемдік оқырмандарға жақын әрі түсінікті етеді.

Юй Хуаның шығармашылығы қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ұлттық болмыс пен жаһандық құндылықтарды үйлестіру арқылы әлемдік мәдениетте өз орнын айқындап, оның көрнекті өкілдерінің бірі ретінде танылады.

«Жаңа толқын» жазушыларының алдыңғы қатарында тұрған және бір дарынды авторлардың бірі – Янь Ляньке. Ол 1979 жылы өзінің алғашқы әңгімесін жариялап, әдебиет әлеміне қадам басқаннан бері 14 роман және 40-тан астам әңгіме жазды. Оның «Уақыт ағысы», «Су сияқты қатты», «Дин ауылының арманы», «Оде кітаптары», «Батқан күн» сынды романдары мен «Яо алқабы тұрғындарының армандары», «Жазғы күннің бату сәті», «Жылдар, айлар, күндер» сияқты әңгімелері қытай әдебиетінде ерекше орынға ие.

Янь Лянькенің алғашқы шығармалары реалистік бағытта жазылып, XIX ғасыр реализмінің ықпалын айқын көрсетті. Алайда 1990 жылдардың соңында оның стилі күрделі өзгерістерге ұшырады. Автордың кейінгі шығармаларында аллегориялық бейнелеу әдістері мен қиялға толы оқиғалар кеңінен қолданылды. Яньның драмалық сюжеттері жиі мифологиялық сарындарды еске түсіреді, бұл оның шығармаларын заманауи аллегориялық әдебиетке жақындатады. Мысалы, «Жылдар, айлар, күндер» және «Сүйек кемігі» әңгімелері, сондай-ақ «Уақыт ағысы» романы сыншылар тарапынан жоғары бағаланды.

Янь Лянькенің шығармаларының көпшілігінде оқиғалар Балу тауы аймағында өрбиді. Бұл ойдан шығарылған мекен автордың шығармашылық әлемінде маңызды орынға ие және қазіргі қытай әдебиетіндегі ең танымал әдеби пейзаждардың бірі саналады. Әсіресе, «Балу тауы сериясы» – «Уақыт ағысы», «Су сияқты қатты» сынды шығармаларында Қытайдың тарихи шындығы терең әрі өткір бейнеленген. Бұл романдар карнавалдық элементпен қатар, Қытай қоғамының күрделі әлеуметтік мәселелерін көтереді.

Ұлыбритания газеті «The Guardian» Янь Лянькені «қиялға бай сатира шебері» деп атады, ал «Vanity Fair» оны «магия мен шындықтың арасында тепе-теңдік сақтаған жазушы» деп бағалады. «Frankfurt Christian Science Monitor» Яньды «күрделі мәселелерді көтеруге батылы жететін шебер жазушы» деп сипаттады. «The World» журналы оны қытай әдебиеті мен сөз бостандығының жаңа стандарттарын орнатушы ретінде таныды [5].

Янь Лянькенің шығармашылығы – қытай әдебиетінің жаһандық деңгейдегі маңызды феномендерінің бірі. Оның «Дин ауылының арманы», «Төрт кітап», «Хроникалар» сияқты туындылары қытай қоғамының шындығын терең философиялық және көркемдік тұрғыдан зерттейді. Янь Ляньке өз шығармалары арқылы қытай әдебиетін әлемдік әдебиет деңгейіне көтерді. Оның шығармалары жаһандық аудиторияға қытай халқының мәдениеті мен болмысын таныстырып қана қоймай, заманауи әдебиетте жаңа стандарттарды қалыптастыруға үлес қосты. Бұл оны қазіргі заманғы қытай әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі ретінде ерекше танымал етті.

Бірнеше жыл бұрын «Қытайда қандай фантастика жазылады?» деген сұраққа жауап беру қиынға соғатын. Қытай әдебиетінде өзіндік фантастика дәстүрі бар екенін елден

тыс жерлерде көпшілік біле бермейтін. Бұл жағдайды түбегейлі өзгерткен жазушы – Лю Цысинь. 2014 жылы оның ғылыми-фантастикалық романы «Үш дене есебі» ағылшын тіліне аударылып, Батыста бірден танымалдылыққа ие болды.

Лю Цысинь мәдени төңкеріс кезеңінде өсті. Бұл тарихи оқиғалар оның дүниетанымына терең із қалдырды. Сол кезде Батыс әдебиеті Қытайда қатаң тыйым салынғанына қарамастан, жас Лю Жюль Верн, Артур Кларк, Айзек Азимов және Джордж Оруэлл шығармаларын жасырын түрде оқумен болды. Бұл авторлар Лю Цысиньнің қиялы мен ғылыми-фантастикалық шығармашылыққа деген қызығушылығын оятты.

Лю Цысинь Артур Кларктың шығармашылығынан ерекше шабыт алғанын атап өтеді. Оның айтуынша: «Артур Кларк менің ой-өрісіме ерекше әсер етті. Оның «Ғарыш Одиссеясы» ғылыми фантастиканың қиял мен ойлау кеңістігін ашып берді. Кларктың жұмыстары – әр бөлшегі үйлесімді жасалған күрделі әлемді суреттейтін алып шығармашылық жоспар секілді» [6].

Инженерлік білім алған Лю Цысинь өзінің әдебиетке деген қызығушылығын алғашында хобби ретінде ғана қабылдады. Қытайдың әйгілі фантасты Лао Шэ шығармашылығынан шабыттанған ол алғашқы әңгімелерін студент кезінде жаза бастады. Оның жазушылық мансабы 36 жасында күтпеген жерден өрлей бастады: оның әңгімесін Қытайдың әйгілі «Science Fiction World» журналы жариялады. Осыдан кейін ол бірте-бірте жазушылыққа бет бұрып, шығармаларының санын арттыра түсті. Оның «Қытай 2185» атты романы қытай әдебиетінде «алғашқы киберпанк» ретінде танылды.

Лю Цысиньнің 2006 жылы жарық көрген «Үш дене есебі» романы қытай фантастикасын әлемдік деңгейге көтерді. Бұл роман адамзаттың бөтен өркениетпен алғашқы байланысын сипаттайды. Шығарма мәдени төңкеріс кезеңін бейнелейтін флешбектермен басталып, қазіргі заманға ойысады. Онда ғарыштық өркениеттің өкілдерімен байланыс орнату және негізгі ғылыми заңдардың бұзылуы сынды күрделі тақырыптар қозғалған. Лю Цысинь адамдар мен бөтендер арасындағы қақтығыс тақырыбын жаңаша қырынан қарастырып, фантастика жанрына түбегейлі өзгешелік әкелді.

Бұл романның жалғасы болып табылатын «Жердің өткенін еске алу» трилогиясының кейінгі бөліктері оқиғалар ауқымын кеңейтіп, бірнеше ғасырды қамтиды. Бұл трилогия қытай әдебиетінің ғылыми-фантастикалық бағыттағы ірі жетістігіне айналды [7].

Лю Цысиньнің шығармалары – қытай мәдениеті мен ғылыми қиялдың ерекше үйлесімі. Оның туындылары қытай қоғамының тарихи және заманауи мәселелерін фантастикалық тұрғыдан зерттеп, жаһандық оқырмандарға жаңа идеялар ұсынады. «Үш дене есебі» романының ағылшын тіліне аударылуы қытай әдебиетінің Батыста танымал болуына жол ашты. Лю Цысиньді «The Guardian» «қытай фантастикасының көрнекті шебері» деп атаса, «Vanity Fair» оның «қиял мен шындық арасындағы шебер тепе-теңдігін» ерекше атап өтті [8].

Лю Цысиньнің туындылары қытай фантастикасының әлемдік аренада лайықты орын алуына ықпал етіп, қытай әдебиетін жаһандық деңгейде танымал етті. Оның шығармалары қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ұлттық болмыс пен жаһандық құндылықтарды үйлестіру арқылы жаңа деңгейге көтерілгенін дәлелдейді.

Қазіргі заманғы қытай әдебиеті өкілдерінің бірі – Би Фэйюй. Ол қазіргі заманғы қытай әдебиетінің танымал жазушысы, журналист және сценарист. Би Фэйюй – қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ең әйгілі авторларының бірі. Оның шығармалары заманауи Қытай қоғамындағы әлеуметтік мәселелерді, адамның ішкі әлемін және тарихи оқиғалардың жеке тұлғаға әсерін шебер суреттеуімен ерекшеленеді. Әлемдік деңгейде мойындалған жазушының туындылары 20-дан астам тілге аударылған, бұл оның шығармашылығының жаһандық аудиторияға жақын екенін көрсетеді.

Оның әдеби еңбектері көптеген беделді марапаттарға ие болды, олардың ішінде «Азия Букері» сыйлығы ерекше орын алады. Бұл марапат Би Фэйюй шығармаларының халықаралық деңгейде танылғанын және заманауи қытай әдебиетінің жаһандық әдебиетке қосқан маңызды үлесін айғақтайды [9].

Би Фэйюйдің шығармашылығы қазіргі заманғы қытай әдебиетінің ұлттық болмыс пен жаһандық құндылықтарды үйлестіретін маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Оның әдебиеттегі шеберлігі мен түрлі жанрлардағы белсенділігі оны қытай мәдениетінің көрнекті өкілі ретінде танымал етті. Би Фэйюйдің туындылары қытай қоғамындағы маңызды мәселелерді көтере отырып, әлемдік әдебиетке жаңа леп әкелді және қазіргі заманғы қытай әдебиетінің жаһандық деңгейде мойындалуына зор үлес қосты. Оның шығармаларында Қытайдағы әйелдердің қоғамдағы орны, адамның психологиялық күйзелісі және әлеуметтік теңсіздік мәселелері ерекше орын алады. Мысалы, «Масқара» романында жазушы үш әйелдің тағдыры арқылы әртүрлі әлеуметтік топтар мен тарихи кезеңдердегі қытай әйелдерінің өмірін бейнелейді. Бұл шығарма әйелдердің жеке бас еркіндігі үшін күресі мен олардың қоғамдағы рөлін шынайы суреттеп, оқырманды ойлануға жетелейді.

Сонымен қатар «Тамшылар» романында адам жанының терең қайшылықтары мен өзінің өмірлік орнын іздеуі көрсетілген. Бұл туындыда қарапайым ауыл мұғалімінің тағдыры арқылы адамның ішкі жан дүниесіндегі күрделі процестер суреттеліп, оқырманды адамның рухани дамуына бағыттайды. Әлеуметтік теңсіздік тақырыбы Би Фэйюй шығармашылығында ерекше орын алады. «Айна» романында ауыл мен қала арасындағы алшақтық, байлар мен кедейлердің теңсіздігі және олардың әлеуметтік әсері шынайы бейнеленген. Бұл шығармалар қытай қоғамының күрделі құрылымын ашып көрсетіп, әлеуметтік әділеттілік пен теңдік мәселелерін алдыңғы қатарға шығарады.

Би Фэйюйдің туындыларында нәзік психологиялық талдау мен кейіпкерлердің шынайылығы әлемдік оқырмандарды қызықтырып, қытай әдебиетінің жаһандық деңгейде танылуына ықпал етеді. Жазушының стильдік жаңашылдығы мен терең мазмұнды шығармалары қытай прозасын әлемдік әдебиетке жаңа деңгейге көтеріп, адамзаттың ортақ мәселелерін ұлттық контекст арқылы түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша Би Фэйюйдің шығармалары қытай әдебиетінің жаһандық танымалдылығын арттыруға айтарлықтай үлес қосты.

Бұл авторлардың шығармалары қытай әдебиетінің жаһандық әдебиет кеңістігіндегі мәртебесін арттырды. Олар ұлттық мәдениетті сақтап қана қоймай, жаһандық оқырманды қызықтыратын тақырыптарды көтеру арқылы қытай әдебиетінің заманауи феноменге айналуына үлес қосты. Қазіргі заманғы қытай әдебиеті ұлттық дәстүр мен

жаһандық идеялардың тоғысуы арқылы әлемдік әдебиетте өзіне тән ерекше орнын қалыптастырды.

Қорытынды

Қазіргі заманғы қытай әдебиеті – ұлттық мәдениеттің терең ерекшеліктерін сақтай отырып, жаһандық мәселелерді көркемдік тұрғыда бейнелейтін және заманауи әдебиетте айрықша маңызға ие болып отырған құбылыс. Оның заманауи әдебиет кеңістігіндегі танымалдығы ұлттық дәстүрлер мен жаһандық құндылықтардың үйлесімінде жатыр. Қытай әдебиетінің қазіргі жетістіктері – оның заманауи мәселелер мен жаһандық тақырыптарды көтере отырып, әлемдік оқырмандардың жүрегіне жол табуында.

Қытай жазушыларының шығармалары терең философиялық мазмұнымен, тарихи оқиғаларды шынайы бейнелеуімен және көркемдік жаңашылдығымен ерекшеленеді. Олар әдебиет арқылы қытай халқының ұлттық болмысын, тарихи жадын және әлеуметтік өзгерістерді бейнелеумен қатар, жаһандық аудиторияны адамзаттық мәселелер туралы ойлануға жетелейді. Мұндай шығармашылық тәсіл қытай әдебиетін тек ұлттық деңгейде ғана емес, халықаралық деңгейде де маңызды феноменге айналдырды.

Қазіргі заманғы қытай әдебиетінің көрнекті өкілдері – Мо Янь, Ю Хуа, Янь Ляньке, Лю Цысинь, Би Фэйюй – өз шығармашылығымен әдебиеттің шекарасын кеңейтіп, қытай мәдениетін жаһандық деңгейде танытуға үлес қосты. Олардың шығармалары қытай қоғамындағы тарихи және әлеуметтік өзгерістерді бейнелей отырып, адамзаттың жаһандық мәселелерін де қозғайды. Әсіресе, Мо Яньның «Қызыл гаолян» романы, Лю Цысиньнің «Үш дене есебі» трилогиясы, Ю Хуаның «Өмір сүру» шығармасы және Янь Лянькенің «Дин ауылының арманы» сияқты туындылары заманауи қытай әдебиетінің жоғары көркемдік жетістіктерін әлемге паш етті.

Қытай әдебиетінің танымал болуы оның аударма ісінің жетістігімен де тығыз байланысты. Қытай жазушыларының шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, жаһандық оқырманға қолжетімді болды. Әдеби аудармалар қытай мәдениеті мен әдебиетінің байлығын халықаралық аудиторияға танытуда маңызды рөл атқарады. Бұл үдерісте беделді марапаттар, соның ішінде Нобель сыйлығы, «Хьюго», «Азия Букері» сияқты сыйлықтар қытай әдебиетінің халықаралық деңгейде мойындалуына септігін тигізді.

Сонымен қатар қытай жазушыларының шығармаларының киноға бейімделуі олардың танымалдылығын арттырып, кең аудиторияға жол ашты. Мысалы, Мо Яньның «Қызыл гаолян» романының экрандалуы халықаралық кинофестивальдерде жоғары бағаланып, әдебиеттің ықпал ету аясын кеңейтті. Лю Цысиньнің «Үш дене есебі» трилогиясы да ғылыми фантастиканың жаһандық деңгейде бағалануына жол ашты.

Қазіргі заманғы қытай әдебиеті ұлттық бірегейлікті сақтау, жаһандық мәдениетпен өзара ықпалдасу және жаңа әдеби бағыттарды дамыту арқылы әлемдік әдебиетте ерекше орын алды. Бұл әдебиет тек Қытайдың ішкі мәселелерін бейнелеумен шектелмей, жаһандық оқырман қауымға түсінікті әрі маңызды тақырыптарды ұсына отырып, халықаралық деңгейде танылды.

Қытай жазушыларының шығармалары жаһандық мәдениетаралық диалогты нығайтуға үлес қосты. Олар ұлттық мәдениеттің терең мәнін сақтай отырып, адамзат болашағы, әлеуметтік әділеттілік, ғылым мен технологияның ықпалы сияқты жаһандық тақырыптарды қозғады. Бұл қытай әдебиетінің ұлттық болмысты жаһандық деңгейде танытудағы маңызды рөлін көрсетеді.

Қытай әдебиеті қазіргі заманның күрделі мәселелерін зерттеп қана қоймай, адамзаттың болашаққа деген көзқарасын қалыптастыруға ықпал ететін шығармашылық алаңға айналды. Оның ұлттық мәдениетке негізделген жаһандық құндылықтарды дәріптеуі оны әлемдік әдебиет кеңістігінің маңызды бөлігіне айналдырды. Қытай әдебиетінің жаһандық әдебиетке қосқан үлесі ұлттық болмысты сақтаумен қатар, мәдениетаралық түсіністікті нығайтудағы маңызды қадам ретінде бағаланады. Осылайша қазіргі заманғы қытай әдебиеті жаһандық идеялар мен ұлттық дәстүрлерді үйлестіре отырып, әлемдік әдебиетте өзіне тән ерекше орнын иеленді.

Авторлардың қосқан үлесі.

Мурзатаева Р.С. – хат-хабарға жауапты автор, әдебиетпен жұмыс жасау, материалдарды жинау және аудару, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, зерттеу мақаласын жазу, мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Құрманғали Г.Қ. – мақаланың тұжырымдамасын, тақырыбын айқындау, материалдар жинау және бағыт-бағдар беру.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәсімханұлы Д. Қытай туралы қырық сөз / ғылыми-зерттеулер, очерктер, сұхбаттар. – Астана: Фолиант, 2014. – 300 б.

2.山东大学宁明教授莫言研究系列论文之二：诺奖之后英语世界莫言研究评述[Electronic resource]. Available at: https://rwys.qd.sdu.edu.cn/info/1513/2305.htm?utm_source= (Accessed: 25.01.2025).

3. Translated by Howard Goldblatt. Mo Yan: 红高粱家族 (Red Sorghum)// [Electronic resource]. Available at: https://www.themodernnovel.org/asia/other-asia/china/mo-yan/red-sorghum/ (Accessed: 25.01.2025)

4. Серік Лина. Қытайдың қазіргі заман жазушысы Юй Хуа және оның «Тіршілік» атты романындағы кейіпкерлер образы. – Астана, 2021.

5. Черная сатира на лихорадку зарабатывания денег, охватившую Китай в 90-х годах. [Электронный ресурс]. URL: https://www.theguardian.com/books/2013/mar/08/lenins-kisses-yan-lianke-review (Дата обращение: 25.01.2025)

6. Абдырақын Н., Бисенбаева Ә. Қазіргі заман қытай әдебиеті (I бөлім). 中国现当代文学: оқу құралы. – Алматы: Дарын, 2022. – 236 б.

7. 刘慈欣.流浪地球[Electronic resource]. Available at: https://www.51shucheng.net/kehuan/liulangdiqiu (Accessed: 25.01.2025).

8. 李洁非：《寻根文学：更新的开始（1944-1985)(Автор: Ли Жиепи) //《当代作家评》 1995年第4.

9. Man Asian Literary Prize goes to Chinese author Bi Feiyu. [Electronic resource]. Available at: https://www.latimes.com/archives/blogs/jacket-copy/story/2011-03-17/man-asian-literary-prize-goes-to-chinese-author-bi-feiyu (Accessed: 25.01.2025).

Р.С. Мурзатаева , Г.К. Курмангали
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Популярность современной китайской литературы и ее выдающиеся представители

Аннотация. В данной статье рассматриваются национальные особенности и глобальная популярность современной китайской литературы. Современная китайская литература является ярким проявлением литературного процесса, который на протяжении веков объединяет традиции и новаторство. С начала XX века социальные и политические изменения в истории Китая оказали значительное влияние на литературу. Исследование, всесторонне анализируя историческое, социальное и философское содержание китайской литературы, раскрывает ее способность гармонично сочетать национальную культуру и глобальные ценности. В качестве примера рассматриваются произведения таких известных китайских писателей, как Мо Янь, Юй Хуа, Янь Лянькэ, Лю Цысинь и Би Фэйюй. В их произведениях мастерски изображаются социальные проблемы китайского общества, отношения между человеком и природой, народом и властью. В статье подчеркивается значимость китайской литературы в отражении глобальных проблем при сохранении национальной самобытности, а также её роль в укреплении межлитературного диалога. Также подробно рассматривается место и влияние современной китайской литературы в глобальной культуре. Отмечается, что признание китайской литературы на международной арене, получение престижных наград и переводы на мировые языки способствовали её заслуженному положению в мировом литературном пространстве. Кроме того, обсуждается экранизация китайских литературных произведений и их популярность среди широкой аудитории.

Ключевые слова: современная китайская литература, международная популярность, глобальная культура, литературный перевод, национальная самобытность, глобальные темы, китайская культура.

R.S. Murzataeva, G.K. Kurmangali
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Popularity of Contemporary Chinese Literature and Its Prominent Representatives

Abstract. This article analyzes the national characteristics and global popularity of contemporary Chinese literature. Modern Chinese literature is a vivid reflection of a literary process that has combined tradition and innovation over the centuries. Since the early 20th century, the social and political changes in China's history have significantly influenced its literature. The study explores the historical, social, and

philosophical dimensions of Chinese literature, revealing its unique ability to blend national culture with global values. The works of prominent Chinese authors such as Mo Yan, Yu Hua, Yan Lianke, Liu Cixin, and Bi Feiyu are examined as examples. These writers skillfully depict the social issues of Chinese society during their respective eras, as well as the relationships between humans and nature, and between the people and authority. The article emphasizes the importance of Chinese literature in portraying global issues while preserving its national identity, and its role in strengthening intercultural literary dialogue. Furthermore, the article explores the place and influence of contemporary Chinese literature in global culture. It is highlighted that the international recognition of Chinese literature through prestigious awards and translations into world languages has helped secure its rightful place in the global literary sphere. Additionally, the adaptation of Chinese literary works into film and their growing popularity among wider audiences are also discussed.

Keywords: contemporary Chinese literature, international popularity, global culture, literary translation, national identity, global themes, Chinese culture.

References

1. Masimkhanuly D. Kytai turaly kyryk soz / gylymi zertteuler, ocherkter, sukhbattar [Forty Words about China / research, essays, interviews] (Foliant, Astana, 2014, 300 p.). [in Kazakh]

2.山东大学宁明教授莫言研究系列论文之二：诺奖之后英语世界莫言研究评述[Electronic resource]. Available at: https://rwys.qd.sdu.edu.cn/info/1513/2305.htm?utm_source= (Accessed: 25.01.2025). [in Chinese]

3.Translated by Howard Goldblatt. Mo Yan: 红高粱家族 (Red Sorghum)// [Electronic resource]. Available at: https://www.themodernnovel.org/asia/other-asia/china/mo-yan/red-sorghum/ (Accessed: 25.01.2025)

4. Serik Lina. Kytaidyn kazirgi zaman zhazushysy Yui Khua zhane onyn “Tirshilik” atty romanyndagy keiipkerler obrazy [The image of the modern Chinese writer Yu Hua and the characters in his novel "Life"] (Astana, 2021). [in Kazakh]

5. Chernaya satira na likhoradku zarabatyvaniya deneg, okhvativshuyu Kitai v 90-kh godak [A black satire on the money-making fever that swept China in the 90s.] [Electronic resource]. Available at: https://www.theguardian.com/books/2013/mar/08/lenins-kisses-yan-lianke-review (Accessed: 25.01.2025) [in Russian]

6. Abdyrakyn N., Bisenbaeva A. Kazirgi zaman kytai adebieti (I bolim) [Modern Chinese literature (part I)] 中国现当代文学 (Daryn, Almaty, 2022, 236 p.). [in Kazakh]

7.刘慈欣.流浪地球[Electronic resource]. Available at: https://www.51shucheng.net/kehuan/liulangdiqiu (Accessed: 25.01.2025). [in Chinese]

8. 李洁非：《寻根文学：更新的开始（1944-1985)》(Автор: Ли Жиепи) //《当代作家评》 1995年第4. [in Chinese]

9. Man Asian Literary Prize goes to Chinese author Bi Feiyu. [Electronic resource]. Available at: https://www.latimes.com/archives/blogs/jacket-copy/story/2011-03-17/man-asian-literary-prize-goes-to-chinese-author-bi-feiyu (Accessed: 25.01.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Мурзатаева Р.С. **–** Шығыстану кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Құрманғали Г.Қ. **–** филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мурзатаева Р.С. **–** магистрант кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Курмангали Г.К. – кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Murzataeva R.S. **–** MA student at the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kurmangali G.K. **–** Candidate of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 16.21.51
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-254-264

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін бірқатар арабизмдер

Д.Ә. Балтабай*, Е.Б. Сәдуахас

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан

(E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, e-saduakas@mail.ru)

Аңдатпа. Түркі жазба мұраларын, тарихи қолжазбалар мен жыр-дастандарды лингвистикалық аспектіде саралау тілдің қалыптасу, дамуын тарихын айқындауда айрықша маңызды. Зерттеу мақалаға XVII ғасырда жазылған Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі нысаны ретінде алынды. «Шежіре-и теракиме» – түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне, этнографиясына, жер-су атауларына қатысты мол деректерді қамтитын орта ғасырлық еңбек. Шағатай жазба тілінде жазылған бұл еңбек – Оғызнама дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Қолжазба мәтін орта ғасырлық еңбек болғандықтан, лексикалық қабатында көне түркі элементтерімен қоса араб, парсы, моңғол сөздері де кездеседі. Зерттеу мақалада шежіре тілінде кездесетін бірқатар арабизмдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері, олардың қазіргі қазақ тіліндегі, қазақ фольклорлық үлгілеріндегі, ақын-жыраулар поэзиясындағы қолданысы зерделенеді. Тарихи лексикологияда кірме элементтерді, оның ішінде, араб және парсы сөздерін семантикалық тұрғыдан саралауда «араб-парсы сөздері» деген шартты атау жиі қолданылады. Соның негізінде мақалада кірме сөздер араб-парсы элементтері деп емес, жеке дара тілдік ерекшеліктер ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, шежіре мәтініндегі *лафз/лебіз* «сөз», *ғиш, ғишрат/айыз* «тойлау, сауық құру», *қатил/қатал «соғыс, қырғын», есир/жесір* «тұтқын», *фурсат/мұрсат* «мүмкіндік» секілді араб элементтері семантикалық тұрғыдан талданады. Бұл сөздердің қазақ фольклорлық жырларындағы, қазіргі қазақ тіліндегі мағыналық қолданысы сараланады. Зерттеу мақаланың негізгі мақсаты – «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін араб элементтерін тілдік тұрғыдан талдап, шағатай жазба тілі мен қазақ тілінің арасындағы тарихи сабақтастықты айқындау. Зерттеу барысында семантикалық талдау әдісі, сипаттамалы әдіс, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы әдіс-тәсілдер қолданылады.

Түйін сөздер: шағатай жазба тілі, қолжазба, арабизмдер, семантика, лексика.

Түсті: 05.01.2025; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Қандай да бір қоғамдық құрылысты алсақ та, халықтар бір-бірімен саяси, экономикалық, мәдени-рухани жақтан байланыста болады. Сол себепті де белгілі бір халықтың тіліне екінші бір ұлт тілінің ықпалы болатыны белгілі. Халықтар арасындағы мұндай қарым-қатынастар тілдің лексикалық қабатынан көрініс беріп, кірме сөздердің қалыптасуына әкеледі. Осы мәселеде ғалым В.А. Богородицкий мынадай ой айтады: «Процесс заимствование слов является естественным и необходимым в жизни каждого народа при соприкосновении его другими народами» [1, 207 б.]. Ал ғалым Ғ. Мұсабаев «Бір тілге көршілес тілдерден сөз ауысу процесі – сол сөз енген тілдің жалпы сөздік құрамының баю жолының бірі. Бұл барлық тілде де болып тұратын құбылыс» деген тұжырым келтіреді [2, 106 б.].

VIII ғасырда арабтардың Орта Азияны жаулап алуымен араб мәдениеті, ислам діні тарады. Соның нәтижесінде әдебиет, діни уағыз, ғылыми еңбектер, сауда, шаруашылық, әкімшілік басқару ісі араб тілінің ықпалына ұшырады. Түркі халықтары тіліне осы кезде көптеген араб элементтері енді. X ғасырдан бастап парсы тілінің үстемдігі анық көріне бастады. Десе де араб тілі кейінгі кезеңде дін уағыздау ісінде өз әсерін сақтап қалды. Парсы тілінің де сөздік қоры таза емес еді: арабтар жаулап алғаннан соң мыңдаған араб сөздерін қабылдап алған. Сондықтан да парсы тілі Орта Азиядағы түркі халықтарына аралық тіл ретінде қызмет етті. Түркі тілдеріне парсы тілінің элементтері араб тілінен бұрын да енген болатын [3, 87 б.].

Арабтардың ықпалы Орта Азия халықтарына шаруашылық, сауда-саттық байланыстар арқылы да еніп, жергілікті халық тілінен көрініс бере бастаған. Сонымен бірге ел арасында діни сарындағы әр түрлі кітаптар да шыға бастады. Тәжік, өзбек, түркімен және қазақ даласында медреселер мен діни орталықтар пайда болып, ғылым салалары оқытылды. Оның үстіне саяси, мәдени қарым-қатынастар да артты. Жергілікті халықтан шыққан әр түрлі ғылым, білім, әдебиет, мәдениет саласындағы тұлғалар өз шығармаларын араб тілінде жазып, араб лексикасын молынан пайдаланған.

Түркі-иран-араб қарым-қатынасын кешенді түрде зерттеу бүгін ғана басталған мәселе деуімізге болмас. Кеңес дәуірі кезінде шығыстанушы ғалымдар тарапынан зерттеу нысаны болған тақырыптардың бірі. Атап айтсақ, В.В. Бартольд, А.М. Щербак, Б.Г. Гафуров, И.М. Оранский т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері осыған дәлел бола алады. Ал қазақ ғалымдарынан І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, Р. Сыздық, Н. Оңдасынов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде кірме элементтердің сипаты кең тұрғыдан сипатталады.

Түркі тілдеріндегі араб сөздерінің мәні мен маңызын ескере келе, зерттеу мақалада Әбілғазы Баһадұр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі нысан ретінде алынды. Түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты мол деректерді қамтыған «Шежіре-и теракиме» еңбегі XVII ғасырда шағатай жазба тілінде жазылған. Аталмыш шежіре – «Оғызнама» дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Қолжазба мәтіннің лексикалық қабаты көне түркі элементтерімен қатар араб, парсы, моңғол сөздерінен тұрады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақалада «Шежіре-и теракиме» еңбегінің Т (Ташкент) нұсқасы негізге алынды. Қолжазба мәтін Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының Шығыстану институты, Ташкент қолжазбалар жинағында (№ 171, инв. № 1522/V) сақталған [4, 25 б.]. Шежіре мәтініндегі бірқатар араб сөздерін лингвистикалық аспектіде талдауда Н.Д. Оңдасыновтың «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі» (Алматы, 1984), Л.З. Рүстемовтің «Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі» (Алматы, 1989), Г. Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі» (Алматы, 2017) және шетелдік (Düzgün O. Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020) лексикографиялық еңбектер басшылыққа алынды. Сонымен бірге араб сөздерінің лексика-семантикалық ерекшектерін зерделеуде семантикалық талдау әдісі, сипаттамалы әдіс, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы және анализдеу секілді әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу мақаланың негізгі мақсаты – «Шежіре-и теракиме» қолжазба мәтініндегі кейбір араб сөздерінің семантикалық сипатын, қазақ фольклорлық шығармаларындағы қолданылу аясын, қазіргі қазақ тіліндегі тұлғалық, мағыналық ерекшеліктерін саралау.

Нәтижелер мен талқылаулар. Жаңа тілдің лексикасына енген сөздер сол тілдің ішкі даму заңдылығына бағынышты болады. Сонымен қатар оның бұрынғы фонетикалық құрамы, грамматикалық сипаты, семантикалық мағынасы да өзгеріске түседі. Бұндай сөздер уақыт өте келе сол тілге сіңіп, кірме сөз екені аңғарылмай кетеді. Дегенмен бұл айтылғандар негізінен аузыекі тілге енген кірме элементтерге тән құбылыс. Жазба әдебиетке енген сөздерден мұндай өзгерістер байқала бермейді.

Қырғыз ғалымы Б.М. Юнусалиев бір тілден екінші тілге сөз ауысу процесін былайша көрсетеді: «Лексические заимствование проникают двумя путями: а) путем непосредственного живого общения народов и б) через письменную литературу» [5, 189 б.].

Зерттеуіміздің нысаны болған «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін араб элементтерін қазақ тіліне қатыстылығы жағынан төмендегідей бөліп жіктеуімізге болады:

1) семантикалық мағынасы қазіргі қазақ тілінде өзгермеген араб сөздері: *ʿaql* عقل «ақыл, ғақыл», *ʿamel* عمل «амал, ғамал», *ʿar* عار «ар», *ʿayan* عيان «аян, ғаян, белгілі», *fikr* فكر «пікір», *ğam* غم «азап, мұң», *ğāfil* غافل «ғапыл, бейқам, қаперсіз, жайбарақат», *haqiqat* حقيقت «ақиқат», *hacet* حاخة «қажеттілік», *hal* حال «хәл, хал» т.б.

2) семантикалық мағынасы біршама өзгеріске түскен араб сөздері*: evlat* اولاد «бала», қазақ тілінде «әулет», *fırsat* فرصة «қолайлы, сәтті уақыт», қазақ тілінде «мұрсат, мұрша, мүмкіндік», қарық عرق «суға бату», қазақ тілінде «кенелу, қарық болу» т.б.

3) қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын және көнерген араб сөздері: *фелек* فلك «аспан», *хамла, хамл* حمل ,حاملة «екіқабат, аяғы ауыр», *хараб* خراب «қиындық», *ығтибар, ықтибар, ығтыбар* اعتبار «құрмет, қошемет», *қатра* قطرة «тамшы» т.б.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінің араб тілдік қабатын зерделеуде бірқатар араб сөздерінің мағыналық сипатын саралап, қазіргі қазақ тіліне қатыстылығы турасында біршама талдаулар жүргіздік.

Шежіре мәтінінде кездесетін арабизмдердің бірі – «сөз» мағынасындағы *lafz* элементі. Мысалы: *Oğlan turur, tili kilmeslikindin ni ayturın bilmey turur dirler irdi, anıñ üçün kim lafz-ı Allah ʿArāb tili turur* (Алланың сөзі арабша болғандықтан «бала ғой, тілі келмегендіктен не айтарын білмей тұр» дейтін еді) (T 71a-4). Арабтың лаф сөзі «үн, дауыс шығару», «сөз, сөйлем» мағынасын білдіреді. Аталған сөздің екі мағынасы да қазақ фольклорлық жырларында жиі кездеседі: *Адамзаттың исі, лебізі білінеді, – деп, қонбастан қайта ұшып кетеді* («Едіге жыр»), *Менім сізді шақырған шақырған лебізімді һәркез жерге тастамаңыз, – деді* («Ер Тарғын»), *Ғылым деген ғажап күшті негізден, Айтып болмас, тіл жетпейді лебізбен* («Әбуғалисина, Әбілхарис» дастаны), *Көрсетейін кейпімді, Лебізің жалған болмасын* («Қыз Жібек», Мұсабай жырау нұсқасы) [6, 337 б.]. *Лаф, лафз* сөзінің қазіргі қазақ тілінде «жылы, ілтипатты сөз» мағынасындағы лебіз тұлғасы қолданылады. Талданып отырған тілдік бірлік *«Türkçe-Arapça /Arapça-Türkçe karşılıklar kılavuzu»* (Türk Dil Kurumu, 2020) сөздігінде لفظ *laf* «сөз» мағынасындағы араб элемент екені көрсетілген [7, 185 б.]. *Лебіз – лафз* сөзінің қазақ тілінің фонологиялық заңдылығына сай бейімделген тұлғасы.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін араб сөздерінің бірі – *ʿıyş* «қалау, рақаттану», *ʿişret* «көңіл көтеру» сөздері. Мысалы: *ʿıyş u ʿişretğa meşğul bolup qarılar yaşın unutdı ve yarlılar malsızlıqın unutdı ve baylar ölümin unutdılar* (Ішіп-жеп рахатқа батып, кәрілер жасын ұмытты, жарлылар малсыз екенін ұмытты, байлар өлімін ұмытты) (T 86b-11).

ʿıyş сөзінің қазақ тіліндегі формалары – *ғиш, ғәйіш, ғайшы.* Г. Мамырбекованың түсіндірме сөздігінде екі түрлі семантикалық мағынасы берілген: а) нан, тамақ; ә) Рақат өмір, жақсы тұрмыс: *Мәрд болмас дүр һәр бұл хошы, Мехнаты қылар ғайшы* («Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек»), *Ғәйіш қып ішіп-жесіп шекер-шәрбәт, Отырды бір-бірінен ләззат тауып* («Иранғайып шаһ Ғаббас») [8, 148 б.]. Ал *ʿişret* сөзінің қазақ тіліндегі тұлғалары – *ғишрат, ғишрәт, ғишрату, ғашырат, ғишарат. Ғишрат* сөзінің мағыналары: а) Көңіл көтеру, сауық құру; ә) Көңіл көтеріп, ләззатқа бөлену. Аталмыш сөздер қазақ фольклорлық шығармаларында жиі қолданылған: *Ғашық болған жарыма қосылған соң, Ғайыш-ғишрәт істерді етемін деп* («Жүсіп-Зылиха»), *Ақ некесін қидырып, Қылды бір енді ғишратты* («Алпамыс батыр») [8, 149 б.].

Осы тұрғыда *ғиш, ғишрат* сөзімен төркіндес *айыз* сөзін қарастыруымызға болады. Қазақ тілінде айызы қану деген тұрақты тіркес бар. Иран тілдерінде *aijş* сөзі «қалау», «тілек» деген мағыналарды білдірген. Бұл сөздің кірме сөз екенін осыдан да ұғуға болады. Ал семит тілдерінің ішінде иран тілдерінің әсері мол сақталған мысыр диалектісінде āиз сөзі жиі қолданылады, мысалы: *āиз э?* «сіз не қалайсыз?». Ал классикалық араб тілінде *ā ʿиз* сөзі «қалау» (хотеть, желать) мағынасындағы *ʿāʿза* етістігінен жасалған есімше, яғни *āʿиз* «қалайтын, қалаушы адам» деп аударылады. Араб тілі бұл сөздің шығу тегін араб жазба әдеби тіліндегі *ʿāʿза* етістігімен байланыстырады: *ʿāʿза* а) Не хватать, требоваться; ә) Нуждаться, ал бұл етістіктен есімше тұлғалы *āʿизун* «нуждающий, ощущающий потребность в чем-либо» сөзі туындаған [9, 142 б].

Қазақ тілінің пассив қабатында «өлтіру, қыру» мағынасында арабтың *қатил* قتيل сөзі кездеседі: *Ақырда пайғамбарым сөзі шын боп, Қылышпен нанбағанды қылды қатыл (*«Миғраж» дастаны, М. Жүсіп, II-том, 2003), *Басында екі кептер қонып отыр, Сол жерде*

ұстап алып қатыл етті («Қисса Жәмшид») [8, 302 б.]. Ал қазіргі кезде қазақ тілінде қатыл сөзінің «мейірімсіз, қайырымсыз, тасжүрек» деген ауыспалы мағынадағы қатал формасы қолданылады. Аталмыш сөз «Шежіре-и теракиме» еңбегінде «қырғын, соғыс» мәнінде келеді: *Munuñ sevābı eger ol qatl-iʿāmmda günāh bolğan bolsa anğa ğalib kelgey* (Егер қырғын үстінде күнә жасалған болса оның (бұл айтқандарымның) сауабы оған жеңіс болып келеді) (Т 66а-12).

Шежіре мәтінінде кездесетін тағы бір араб сөздерінің бірі – esir «тұтқын». Мысалы: *Türkmen yurtığa kelip olturğan illerdin esir ve sevdāger Māverāü'n-nehirge kele başladı* (Түркімен жеріне келіп отырған елдерден тұтқын, саудагер Мавераууннехрге келе бастады) (Т 86а-4). «Большой арабско-русский словарь» (2010) сөздігінде *асир* اسير араб сөзі екендігі, «брать, захватывать в плен», «пленять (также перенос.)» мағыналарын білдіретіндігі көрсетілген [10, 18 б.]. Ал «Көне түркі сөздігінде» (1969) esir сөзінің араб элементі екені, «пленник» (тұтқын) мағынасын білдіргендігі берілген [11, 75 б.].

Арабтың *асир* اسير сөзі араб тілінде «тұтқын», «тұтқында қалу», «құл» мағыналарын білдіреді. Аталған үш мағынасы да қазақ фольклорлық шығармаларында кездеседі, сонымен бірге *асир* формасы да қолданылған. Қазіргі қазақ тілінде жесір тұлғасы сақталған, «күйеуі өлген әйел» ауыспалы мағынасында жұмсалады [6, 177 б.].

Г. Мамырбекова «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде» (2017) *жесір/асир* اسير сөзін араб тілінен енген кірме элемент ретінде көрсетіп, бес түрлі мағынасын береді: 1. *Тұтқын:* Таманың бәрін байлады, Шулатып жесір айдайды («Ер Шора»), Бұ малғұн дию басын сен кесерсің, Асирлар құтылар есен-аман («Қисса Сейітбаттал»). 2. *Тұтқынға түсу, тұтқында қалу:* Үш күннен соң мүмін жамиғ болды, Дұшпанлардың жеті мыңын жесір қылды («Ғазауат сұлтан»). 3. *Құл:* Иә, Шаһ жиһан, мен – Қарун падишаның қызы, – деді, Жеті жыл жесір болдым мұнда, – деді («Ғазауат сұлтан»). *4. Ауысп. Күйеуінен айырылған әйел:* Қарабай ұлын көрмей өліп қалды, Жесір қатын, жетім ұл қарап қалды («Қозы Көрпеш – Баян Сұлу»). 5. *Ауысп. Иесіз:* Сен түгіл Тарғынды да өлтірмейміз, Тарғын өлсе осы екі ел жесір қалар («Тарғын батыр жыры»), Құнсыз болып еріміз, Жесір болып жеріміз, «Жан менікі» дей алмай, «Мал менікі» дей алмай, Ит пен құсқа азық ек (А. Байтұрсынұлы, Шығ.) [8, 207 б.].

Қазақ тілінде «мұрша, мүмкіндік» мағынасындағы мұрсат сөзі шежіреде *фурсат,* яғни «қолайлы мезет» мағынасы қолданыс тапқан: *Taqı bir fursatdın soñ basin köterip aytdı: Bu sözni men sendin burunraq aytur tip ümid qılur irdim…* (біраз уақыттан соң басын көтеріп, мен сенен бұл сөзді бұрын айтар деп үміттеніп едім...) (Т 88b-13). Арабтың *fırsat* فرصة «қолайлы, сәтті уақыт» деген мағынаны білдіреді [7, 100 б.].

Мұрсат, пұрсат (араб. фурсат فرصة) а) *мүмкіндік, мұрша:* Асыл туған, Қази ер, Бізге үш күн *мұрсат* бер, – депті («Қарасай, Қази»), Қобыландыдай батырдан, Үш күн *пұрсат* сұрады («Қобыланды батыр»); ә) *Қолайлы жағдай, қолайлы мезгіл:* Әлі ішкен тамақ жоқ, Баруға пұрсат заман жоқ («Қобыланды батыр»), Бұ секілді болар ма ғапыл болу, *Пұрсат* тапқан ол уақыт Шәмші бану («Шаһмаран») [8, 396 б.].

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін бірқатар арабизмдерді талдай отырып, қазақтың көне жыр-дастандарында, ортағасырлық түркі жазба ескерткіштері тілінде, ХХ ғасырға дейінгі ескі қазақ жазба тіліндегі мұндай кірмелік элементтер қазақ тілінің

дыбыстық заңдылығына бағындырылып, семантикалық мағыналары түрленіп, төл сөздеріміздей болып кеткендігін көре аламыз. Бұдан кірме сөздерді қабылдаудағы қазақ тілінің табиғаты күшті екендігін аңғаруға болады. Сонымен қатар фольклорлық шығармалар мен жазба ескерткіштер тілін зерделеуде сөйлеу тілі мен жазба дәстүр арасында (сөздердің дыбыстық, тұлғалық, тіркесімділік, сөйлем құрылысы жағынан) айтарлықтай айырмашылықтардың болатындығын байқай аламыз.

Әбілғазы Баһадүр ханның «Түркі шежіресі», «Шежіре-и теракиме» еңбектерінің тілі XVII ғасырда Хиуа тұрғындарының сөйлеу тілінде жазылды деп есептеледі. Автордың «араб, парсы тілдерінен бір де бір сөз қоспадым» дегенін ескерсек те, шежіре тілінде кірме элементтердің, оның ішінде араб, парсы сөздерінің кездесетіні белгілі. Себебі сол кездегі халықтың сөйлеу тілінде араб, парсы сөздері мол болатын, әрі оларды қолданбауы мүмкін емес еді. Белгілі бір халық тілінде кірме сөздердің орын алуы – сөздік қордың үнемі толысып, дамып, өзгеріп отыратын қасиетіне байланысты.

Зерттеуіміздің нысаны болған «Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін араб сөздеріне келесідей семантикалық талдаулар жасалды:

– Шежіре мәтінінде кездесетін арабтың *лафз* لفظ сөзі «үн, дауыс шығару», «сөз, сөйлем» мағынасын білдіреді. Аталған сөздің екі мағынасы да қазақ фольклорлық жырларында жиі кездеседі. *Лаф, лафз* сөзінің қазіргі қазақ тілінде «жылы, ілтипатты сөз» мағынасындағы лебіз тұлғасы сақталған.

– Шежіре лексикасында «қалау, рақаттану» мағынасында *ʿıyş,* «көңіл көтеру» мағынасында *ʿişret* секілді араб сөздері кездеседі. *ʿişret* сөзінің қазақ тіліндегі тұлғалары – *ғишрат, ғишрәт, ғишрату, ғашырат, ғишарат. Ғишрат* сөзінің мағыналары: а) Көңіл көтеру, сауық құру; ә) Көңіл көтеріп, ләззатқа бөлену. Осы тұрғыда ғиш, ғишрат сөзімен төркіндес айыз сөзін қарастыруымызға болады. Қазақ тілінде айызы қану деген тұрақты тіркес бар. Классикалық араб тілінде āʿиз сөзі «қалау» (хотеть, желать) мағынасындағы *ʿāʿза* етістігінен жасалған есімше, яғни *āʿиз* «қалайтын, қалаушы адам» деп аударылады. Араб тілі бұл сөздің шығу тегін араб жазба әдеби тіліндегі *ʿāʿза* етістігімен байланыстырады: *ʿāʿза* а) Не хватать, требоваться; ә) Нуждаться, ал бұл етістіктен есімше тұлғалы *āʿизун* «нуждающий, ощущающий потребность в чем-либо» сөзі туындаған [9, 142 б.].

– Қазақ тілінің пассив қабатында «өлтіру, қыру» мағынасында арабтың *қатил* قتيل сөзі кездеседі. Ал қазіргі кезде қазақ тілінде *қатыл* сөзінің «мейірімсіз, қайырымсыз, тасжүрек» деген ауыспалы мағынадағы *қатал* формасы қолданылады. Аталмыш сөз «Шежіре-и теракиме» еңбегінде «қырғын, соғыс» мәнінде жұмсалған.

– Шежіре мәтінінде кездесетін арабтық элементтердің тағы бірі – «тұтқын» мағынасындағы *асир* сөзі. Ғалым Г. Мамырбекова «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде» (2017) *жесір/асир* اسير сөзін араб тілінен енген кірме элемент ретінде көрсетіп, бес түрлі мағынасын береді: 1. *Тұтқын;* 2. *Тұтқынға түсу, тұтқында қалу;* 3. *Құл;* 4. *Ауысп. Күйеуінен айырылған әйел*; 5. *Ауысп. Иесіз* [8, 207 б.].

– Шежіре лексикасында *фурсат* «қолайлы мезет» мағынасында араб сөзі кездеседі. Аталмыш сөздің қазіргі қазақ тіліндегі тұлғасы – *мұрсат,* «мұрша, мүмкіндік» мағынасын білдіреді.

Түркі тілдес халықтар, олардың тілдерінде көнеден келе жатқан жазба дәстүр қалыптасқан [12, 10 б.]. Шағатай жазба дәстүріне негізделген тарихи жәдігерлер мен қолжазба еңбектер жайлы деректерді Қазақ хандығы тұсында жазылған дереккөздерден де мол кездестіруімізге болады [13, 71 б.]. Қазіргі таңда түркі лексикологиясындағы маңызды мәселелердің бірі – әрбір тілге сихронды және диахронды жақтан кешенді талдаулар жүргізу. Қазіргі лингвистика ғылымында тіл мен мәдениет, тіл мен саясат, тіл мен таным, тіл мен этнос мәселелеріне басымдық берілсе, тарихи лексикологияда жазба ескерткіштердің тілін зерделеу ісі айрықша маңызға, мәнге ие [14, 85 б.].

Қорытынды

Зерттеу барысында «Шежіре-и теракиме» еңбегінің араб тілдік қабаты зерделеніп, ондағы араб элементтері лексика-семантикалық тұрғыдан, қазіргі қазақ тіліне қатыстылығы жағынан талданып, сарапталды. Араб сөздерін талдау барысында олардың фонетикалық тұлғасы (қазақ тіліндегі тұлғалық ерекшеліктері), морфологиялық құрылымы, семантикалық сипаты сараланды. Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі (XVII ғ.) тілдік жағынан өз заманындағы ортағасырлық жазба ескерткіштерден айрықша ерекшеленеді. Мәселен, ортағасырлық қаламгерлер өз еңбектерінде араб, парсы сөздерін, сол тілдерге тән сөйлем құрау, сөз тіркестіру амалдарын молынан қолдануға тырысса, Әбілғазы өз шежірелерін жазуда көне түркілік элементтерді жиі пайдаланған, барлық түркілерге түсінікті тілде жазуды мақсат еткен. Сондай-ақ, «Шежіре-и теракиме» еңбегінің тілдік қабатынан байқайтын тағы бір ерекшелік – көне қыпшақ тілінің (XI-XIII ғ.) өзегінің сақталуы. Талдаулар нәтижесі шағатай жазба әдеби тілі мен қазақ тілі арасындағы лексикалық бірліктердің тұлғалық жағынан, дыбыстық сипаты жағынан біршама ерекшеленетіндігін көрсетіп отыр.

XVII ғасырда жазылған «Шежіре-и теракиме» еңбегі өз тұсындағы шағатай жазба тілінен өзгеше, түркі халықтарына ортақ «нағыз түрік тілінде» жазылған деп пайымдауымызға себеп көп. Шежіренің лексикалық, грамматикалық құрылысын талдап, оның қазақ тіліне қатыстылығын сөз ету қазақ тілі тарихына, тарихи грамматика мен тарихи лексикологияға мол деректер бере алады.

Алғыс білдіру, мүдделер қақтығысы

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен AP22687210 ««Шежіре-и теракиме» еңбегінің этимологиялық тезаурус сөздігі» гранттық жоба аясында жазылды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Балтабай Д.Ә. – хат-хабарға жауапты автор, зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеп, деректерді жинау мен талдауды жүргізді, сондай-ақ мақаланың негізгі нұсқасын дайындады.

Сәдуахас Е.Б. – зерттеудің әдіснамалық бөлімін жетілдіріп, нәтижелерді интерпретациялау мен әдебиеттерге шолу жасауға жауапты болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань: Татгосиздат, 1953. – 220 с.

2. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы: ОПБ, 1962. – 315 б.

3. Сағындықұлы Б. Алтын Орда жазба ескерткіштерінің (XIV ғ.) салыстырмалы лексикасы: оқу құр. – Алматы, 2006. – 112 б.

4. Ölmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara. «Şafak Matbaacılık», 1996. – 559 s.

5. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Фрунзе: Киргизгосучпедиздат, 1959. – Ч. 1. – 248 б.

6. Қазақ тіліндегі кірме сөздер сөздігі / құраст. Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан және т.б. – Алматы, 2019. – 596 б.

7. Düzgün O. Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020. – 870 s.

8. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.

9. Жұбатова Б.Н. Қазақ тіліндегі араб, парсылық кірме фразеологизмдер. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 312 б.

10. Большой арабско-русский словарь. 250000 слов и сочетаний. – М.: ООО Дом славянской книги, 2010. – 640 с.

11. Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р. и др. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 715 с.

12. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled. – 2020. – №12 (4). – P. 1-11. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29

13. Uldanay Jumabay. Düysenali Abdilaşim. The Old Kazakh written language // Ural-Altaic Studies – 2020. – №4 (39). – P. 71-76. DOI: http://dx.doi.org/10.37892/2500-2902-2020-39-4-71-76

14. Kenzhalin K.K., Konyratbayeva Zh., Satemirova D., Abdualiuly B., Eastern and Western Linguocultural Map: Similarities and Peculiarities (Based on Linguocultural Research) // International Journal of Society, Cultural & Language. – 2021. – №9 (2). – P. 85-97.

Д.А. Балтабай, Е.Б. Садуахас

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ряд арабских слов, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме»

Аннотация. Лингвистический анализ тюркского письменного наследия, исторических рукописей и эпических поэм имеет особое значение для определения истории формирования и развития языка. В качестве предмета исследования статьи взято произведение «Шежире-и теракиме» Абильгазы Бахадур-хана, написанное в XVII веке. «Шежире-и теракиме» –

средневековый труд, содержащий обширную информацию по истории, культуре, этнографии и топонимике тюркских народов. Это произведение, написанное чагатайским письмом, представляет собой вариант эпоса «Огузнама», записанный арабским алфавитом. Поскольку текст рукописи является средневековым произведением, в его лексическом слое, помимо древнетюркских элементов, присутствуют арабские, персидские и монгольские слова. В научной статье рассматриваются лексико-семантические особенности ряда арабизмов, встречающихся в генеалогическом языке, и их употребление в современном казахском языке. В исторической лексикологии общепринятый термин «арабо-персидские слова» часто используется для семантической дифференциации заимствованных слов, в том числе арабских и персидских. В статье заимствования рассматриваются не как арабо-персидские элементы, а как индивидуальные языковые особенности. В частности, в генеалогическом тексте семантически анализируются такие арабские элементы, как lafz/lebiz «слово», ish, ishrat/ayiz «пир, празднество», qatil/qatal «война, резня», esir/jesir «пленник» и fursat/mursat «возможность». Анализируется семантическое использование этих слов в казахских фольклорных поэмах и в современном казахском языке. Основная цель научной статьи – проанализировать арабские элементы, встречающиеся в произведении «Шежире-и теракиме», с лингвистической точки зрения и определить историческую преемственность между чагатайской письменностью и казахским языком. В исследовании использованы семантический анализ, описательный, историко-сравнительный и сравнительный методы.

Ключевые слова: чагатайская письменность, рукопись, арабизмы, семантика, лексика.

D.A. Baltabay, E.B. Saduaqas

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A number of Arabic words found in the work "Shezhire-i Terakime"

Abstract. Linguistic analysis of the Turkic written heritage, historical manuscripts and epic poems is of particular importance for determining the history of the formation and development of the language. The subject of the article is the work "Shezhire-i Terakime" by Abilgazy Bahadur Khan, written in the 17th century. This work, written in the Chagatai script, is a version of the epic "Oguznama" written in the Arabic alphabet. Since the text of the manuscript is a medieval work, in its lexical layer, in addition to ancient Turkic elements, there are Arabic, Persian and Mongolian words. The scientific article examines the lexical and semantic features of a number of Arabisms found in the genealogical language and their use in the modern Kazakh language. In historical lexicology, the generally accepted term "Arabic-Persian words" is often used for semantic differentiation of borrowed words, including Arabic and Persian. In the article, borrowings are considered not as Arabo-Persian elements, but as individual linguistic features. In particular, in the genealogical text, such Arabic elements as lafz/lebiz "word", ishrat/ayiz "celebration", qatil/qatal "massacre", esir/jesir "captive" and fursat/mursat "opportunity" are semantically analyzed. The semantic use of these words in Kazakh folklore poems and in the modern Kazakh language is analyzed. The main objective of the scientific article is to analyze the Arabic elements found in the work "Shezhire-i Terakime" from a linguistic point of view and to determine the historical continuity between

the Chagatai script and the Kazakh language. The study uses semantic analysis, descriptive, historical-comparative and comparative methods.

Key words: Chagatai script, manuscript, Arabisms, semantics, vocabulary.

References

1. Bogorodickij V.A. Vvedenie v tatarskoe yazykoznanie v svyazi s drugimi tyurkskimi yazykami [Introduction to Tatar linguistics in connection with other Turkic languages] (Tatgosizdat, Kazan', 1953, 220 p.). [in Russian]

2. Kenesbaev I., Musabaev G. Kazirgi kazak tili. Leksika, fonetika [Modern Kazakh languages. Vocabulary, phonetics] (OPB, Almaty, 1962, 315 p.). [in Kazakh]

3. Sagyndykuly B. Altyn Orda jazba eskertkishterinin (XIV ǵ.) salystyrmaly leksikasy: oku kur. [Comparative lexicon of the written monuments of the Golden Horde (XIV century): study] (Almaty, 2006, 112 p.). [in Kazakh]

4. Ölmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime [Genealogy of Turkmens] (Şafak Matbaacılık, Ankara, 1996, 559 p.). [in Turkish]

5. Yunusaliev B.M. Kirgizskaya leksikologia [Kyrgyz lexicology] (Kirgizgosuchpedizdat, Frunze, 1959, 248 p.). [in Russian]

6. Kazak tilindegi kirme sozder sozdigi [Dictionary of loanwords in the Kazakh language] / Sh. Kurmanbaiuly, S. Isakova, B. Mizamkhan. (Almaty, 2019, 596 p.). [in Kazakh]

7. Düzgün O. Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu [Turkish-Arabic/Arabic-Turkish Equivalents Guide] (Ankara, Türk Dil Kurumu, 2020, 870 p.). [in Turkish]

8. Mamyrbekova G. Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language.] (Almaty, 2017, 658 p.). [in Kazakh]

9. Zhubatova B.N. Kazar tilindegi arab, parsylyk kirme frazeologizmder [Arabic and Persian borrowed phraseologisms in the Kazakh language.] (Almaty, 2012, 312 p.). [in Kazakh]

10. Bol'shoi arabsko-russkii slovar'. 250000 slov i sochetanii [The Large Arabic-Russian Dictionary. 250,000 words and combinations] (Nauka, Moscow, 1969, 715 p.). [in Russian]

12. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 12 (4), 1-11(2020). DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29

13. Uldanay Jumabay. Düysenali Abdilaşim. The Old Kazakh written language, Ural-Altaic Studies,4 (39), 71-76 (2020). DOI: http://dx.doi.org/10.37892/2500-2902-2020-39-4-71-76

14. Kenzhalin K.K., Konyratbayeva Zh., Satemirova D., Abdualiuly B., Eastern and Western Linguocultural Map: Similarities and Peculiarities (Based on Linguocultural Research), International Journal of Society, Cultural & Language, 9 (2), 85-97 (2021).

Авторлар туралы мәлімет:

Балтабай Д.Ә. **–** PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сәдуахас Е.Б. **–** Қазақ тіл білімі кафедрасының PhD докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Балтабай Д.Ә. **–** PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Садуахас Е.Б. **–** PhD докторант кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baltabay D.A. – PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Saduaqas E.B. **–** PhD student at the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 11.15.89
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-265-275

Стратегическая роль Президентского совета в национальном брендинге Южной Кореи

С.Ж. Исмаилова*, Чан Бенг Сун

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail:sauka777@gmail.com, almatychun@gmail.com)

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос стратегического развития национального брендинга Южной Кореи. Целью исследования является определение основных мер, предпринятых правительством Республики Корея, в направлении укрепления имиджа и стратегического развития национального брендинга страны. Особое внимание в работе уделяется анализу официальных документов, статистических данных и аналитических отчетов, опубликованных государственными и международными источниками.

В статье исследуется роль Президентского совета по национальному брендингу, который был основан по инициативе президента Ли Мен Бака в 2009 г. Создание данного органа стало уникальным примером институционального подхода к управлению национальным брендингом. Совет взял на себя комплексную ответственность за координацию государственной политики правительственных ведомств, а также за реализацию широкого спектра коммуникационных, имиджевых и рекламно-ориентированных мероприятий в отношении национального брендинга. В статье подробно рассмотрены функции, структура и основные направления работы Совета.

Сделан вывод о значительном положительном вкладе Президентского совета по работе с национальным брендингом в формирование устойчивого и позитивного образа страны за рубежом, а также, что положительный имидж государства обеспечивает устойчивость безопасности, укрепление культурного влияния и продвижение экономических интересов на международной арене.

Ключевые слова: национальный брендинг, культурная политика, брендинг Кореи, Президентский совет, международный имидж, политика Южной Кореи, стратегическое развитие.

Поступила: 03.11.2024; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

Введение

Национальный брендинг представляет собой набор дискурсивных и институциональных практик, целью которых является проецирование положительного имиджа «страны» во внешнем мире путем принятия бизнес-техник маркетинга и брендинга [1, с.118]. Он был активно и широко распространен консультантами по транснациональному бизнес-маркетингу и брендингу, и в этой связи был принят многими правительствами по всему миру. Действительно, за последние два десятилетия национальный брендинг стал эпицентром интересов государственной политики по всему миру: от развитых капиталистических стран, таких, как Япония и Великобритания, до развивающихся и переходных стран Восточной и Центральной Европы и Юго-Восточной Азии. Эти страны приняли национальный брендинг как способ управления имиджем, стремясь повысить свой статус в глобализирующемся мире, запуская различные кампании по национальному брендингу, создавая различные слоганы и создавая соответствующие правительственные организации [2, с.18].

Южная Корея серьезно отнеслась к национальному брендингу. Несмотря на то, что факт формирования термина «национальный брендинг» пришелся на середину 90-х, Республика Корея активно занималась вопросами, касающимися создания зарубежного имиджа и репутации с успешного проведения Олимпийских игр в Сеуле в 1988 году. Далее данный процесс поддержал президент Ким Ен Сам, который отметил необходимость «глобализации», которая подразумевала открытие страны для иностранного капитала, привлечения туристов и выход корейского производства на мировой рынок. Еще больший прорыв в брендинге случился во время совместного проведения чемпионата мира по футболу между Кореей и Японией в 2002 году.

В январе 2009 года Южная Корея создала высокопоставленный государственный орган – Президентский совет по национальному брендингу (ПСНБ). Провозглашенная в качестве ключевой программы государственной политики идея национального брендинга стала базовой точкой отсчета, благодаря которой реализация других ключевых государственных политик была оправдана и легитимирована. Установленный дискурс национального брендинга расширился и включил в себя более широкие политические вопросы, такие, как мультикультурализм и официальная дипломатия развития. Более того, он работал как обширная основа государственной политики, объединяя различные государственные политики. В целом вопросы укрепления стратегического усиления национального бренда, имиджа и престижа создали доминирующую структуру, охватывающую широкий спектр национальных проблем.

Материалы и методы исследования

В связи с бурным развитием IT-технологий границы между регионами и странами становятся размытыми, а вопросы, касающиеся национальных культур, становятся все более активными. Национальный брендинг – это не просто коммуникационная стратегия, основанная на символах и логотипах. Н.Канева определяет национальный брендинг в

широком смысле как «сборник дискурсов и практик, направленных на восстановление государственности посредством парадигм маркетинга и брендинга [1, с.118]. Он охватывает ряд дискурсивных и институциональных практик на экономическом, политическом и культурном уровнях. Также подход Республики Корея к вопросу национального брендинга имеет уникальную структуру и особенную конъюнктуру в вопросе институализации данного процесса. Единственный в своем роде президентский совет по работе с национальным брендингом представляет собой интерес с точки зрения создания специального государственного органа, который являлся связующим звеном между правительственными звеньями и частным сектором, министерствами и гражданским обществом. В этой связи изучение стратегии развития национального брендинга Южной Кореи представляет особый интерес для казахстанского общества как потенциальная модель работы с государственным имиджем, формированием общественного сознания и идеологии собственного национального бренда.

В данной статье использованы теоретические методы исследования, были всесторонне интерпретированы стратегические подходы Южной Кореи в развитии национального брендинга. Также исследованы документы о формировании и значении национальных брендов, конкурентоспособности, необходимости и важности национального брендинга в современном мире. Проанализированы официальные отчеты, планы и стратегия развития из архивов президентского совета по работе с национальным брендингом Республики Корея.

Результаты и обсуждение

Добиться международного признания было непростой задачей для Южной Кореи, которая оставалась оккупированной Японией в первой половине двадцатого века и долгое время была наиболее известна благодаря Корейской войне в начале 1950-х годов. И относительно недавно Южная Корея начала осуществлять эффективные политические действия с точки зрения международного признания. До 1980-х годов Южная Корея была неизвестной, закрытой и изолированной от мира страной, если не считать высокого уровня зависимости экономического роста от международной торговли с США. Южная Корея была известна миру своими негативными образами, связанными с Корейской войной, разделением нации, образом бедности и военной диктатурой.

Обеспокоенность общественности по поводу международного имиджа и статуса страны возрастала на протяжении 1990-х годов. Официальные государственные концепции, такие, как «Новая Корея» и «сегехва» (глобализация), провозглашенные правительством Ким Ен Сама в 1993-1994 годах, основывались на национальном сознании и стремлении к присутствию нации на международной арене. С середины 1990-х годов улучшение «национального имиджа» («гукка имиджи») стало включаться в повестку дня государственной политики и рассматриваться как важнейшая часть повышения национальной конкурентоспособности до уровня «развитой, первоклассной страны», что с тех пор стало основным приоритетом государственной политики Южной Кореи [3, с. 431].

В этом историческом контексте идея национального брендинга стала основным политическим дискурсом и повесткой дня государственной политики с начала 2000-х годов. Южнокорейские средства массовой информации подняли проблему национального брендинга, ссылаясь на глобально распространяющиеся знания и опыт. Первые разговоры о национальном брендинге в Южной Корее связаны с именами западных экспертов, как С.Анхольт [4], К.Динни [2], И.Фан [5].

В то время как западные эксперты пропагандировали идею национального брендинга, в Южной Корее ее активно продвигали многочисленные местные агенты, в том числе аналитические центры государственной политики и средства массовой информации. Эти агентства активно импортировали и успешно внедрили зародившуюся на Западе идею национального брендинга – общее восприятие или убеждение, сформированное на основе различной информации, которую люди имеют о стране или ее людях. Национальный бренд – это процесс возрождения национального имиджа с точки зрения маркетинга и сумма когнитивных установок, сформированных в различных областях.

Бренд страны является важной основой формирования положительного имиджа страны и представляет собой сочетание как материальных, так и нематериальных ценностей, таких, как узнаваемость, благосклонность и надежность страны. Это общее восприятие и доверие к стране, основанное на ее людях, политике, экономике, обществе, истории, культуре, традициях, природной среде, технологиях, продуктах и т. д. [6, с.252], включая то, как на страну смотрят люди [7, с.10]. Национальный бренд – это расширение понятия бренда, которое в основном применялось к компаниям, на национальный уровень, но в более широком смысле – это еще одно выражение достоинства страны, национального престижа. Точно так же, как потребители смотрят на бренды и выбирают продукты на рынке, взгляд на национальный бренд «Корея» за рубежом служит стандартом для оценки ценности продуктов и услуг людей или компаний.

Консультанты по национальному брендингу неоднократно подчеркивают, что национальный брендинг нельзя отождествлять с логотипами и слоганами, а также с такими коммуникационными методами, как PR, реклама и кампании; они утверждают, что он представляет собой основной компонент государственной политики, охватывая повестку дня международной политики. Заявляя о сближении между национальным брендингом, мягкой силой и публичной дипломатией, консультанты по национальному брендингу помещают национальный брендинг в центр программ государственной политики как всеобъемлющую ориентацию внутреннего и внешнего государственного управления, следовательно, свое собственное место в качестве консультативного органа, как новая панацея национального брендинга [8, с.192]. Более того, специалисты по национальному брендингу амбициозно стремятся установить парадигму национального бренда в качестве руководящего принципа для организации внутренней и внешней государственной политики в области экономического развития, национального планирования и управления [9.с.23].

Одним из первых агентств, занимавшихся продвижением национального бренда в Южной Корее, был Институт исследований промышленной политики. В качестве аналитического центра государственной политики, связанного с Министерством

торговли, промышленности и энергетики, он работал над разработкой идеи международной конкурентоспособности нации и бизнеса. С 1999 года он публикует «Отчет о национальной конкурентоспособности», основанный на всемирных опросах [10, с.124].

Впоследствии ряд частных аналитических центров, университетских научно-исследовательских институтов, государственных учреждений и национальных средств массовой информации совместно работали над проведением серии мероприятий и публикаций политических отчетов, связанных с национальным брендингом. Например, Исследовательский институт Hyundai, входящий в конгломерат Hyundai, опубликовал серию отчетов о национальном имидже и национальном брендинге (Hyundai Economic Research Institute, 2002, 2006) [10, с.125], в которых выступал за кампанию по национальному брендингу. Институт управления национальным брендом при Университете Сунгюнкван по заказу Министерства культуры и туризма опубликовал в 2003 году отчет о национальном брендинге. В докладе, основанном на всемирном опросе, был измерен национальный имидж Южной Кореи в мире и предложена государственная политика, основанная на культуре.

Для решения национальной задачи экономического развития и создания динамичной рыночной экономики правительство Республики Корея стремилось активно проводить политику, которая продвигает соглашения о свободной торговле, привлекает инвестиции, продвигает смелые реформы регулирования и технологические инновации, а также стремится к гармонии между развитием, конкурентоспособностью и публичностью. В отличие от краткосрочной имиджевой деятельности Государственного информационного агентства или Национального комитета по улучшению имиджа, которая носила однонаправленный характер или носила сильный пиар-характер, впервые была введена концепция брендинга, охватывающая интерактивный и долгосрочный характер.

В Южной Корее периодом, когда национальный брендинг фактически стал политикой и приоритетом в стратегии развития, а государственная поддержка была наиболее прямой и активной, был период правления Ли Мен Бака (февраль 2008 г. – февраль 2013 г.). С приходом к власти администрации Ли концепция национального брендинга всерьез зародилась и стала политикой, и впервые в истории был создан и начал действовать государственно-частный консультативный орган непосредственно под руководством президента.

Президентский совет по работе с национальным брендингом (ПСНБ) был создан при президенте 22 января 2009 года. Принято Положение о повышении ценности национального бренда (Указ Президента № 21283), реализован комплексный пиар-проект по повышению национального бренда страны [11].

При координации и реализации государственной политики национального брендинга Совет подчеркнул ключевые принципы: сотрудничество власти и бизнеса, с одной стороны, и участие граждан, с другой стороны. Созданный как правительственный орган сотрудничества ПСНБ взял на себя роль «контролирующей вышки» (Control tower) для национального брендинга, отвечая за координацию между соответствующими правительственными ведомствами, а также между правительством и бизнесом.

В качестве координационного органа Совет состоял из 16 руководителей, сотрудников соответствующих правительственных ведомств, занимающихся национальным брендингом, и 31 эксперта по национальному брендингу из гражданского общества и научных кругов [11].

Институциональная структура отражала особый акцент на сотрудничестве между правительством и бизнесом. Помимо координирующей роли, Совет осуществлял собственные проекты по брендингу нации, такие, как проведение общественных форумов, конкурсов и кампаний. Для этой задачи в Совете было около 30 сотрудников, и ему был выделен бюджет в 8 миллиардов вон. Эта необычная организационная структура символизировала статус Совета как органа сотрудничества между правительством и крупным бизнесом [10, с.156].

Структурная работа ПСНБ заключалась в регуляции вопросов национального брендинга, разработкой плана и стратегии работы, контролем над выполнением и формированием отчетов. Первое направление политики национального брендинга подчеркивало международный вклад и ответственность и включало различные планы международного сотрудничества [11], в основе лежали экономические амбиции по открытию деловых возможностей для корейских предприятий в крупномасштабном гражданском строительстве и строительстве, а также в различных других отраслях, таких, как информация и образование, культура и общество.

Один из фокусов ПСНБ заключался в культуре и туризме, где политическая схема ПСНБ подчеркивала распространение корейской культуры и использование культурных ресурсов для туризма [11]. Основные политические усилия в этой ключевой области культуры и туризма включали распространение корейского языка и корейского алфавита, посредством поддержки языковых курсов имени короля Седжонга. Также была развернута кампания по популяризации корейского национального вида спорта – тхеквондо.

Государственная политика в области национального брендинга была направлена на мобилизацию гражданских добровольцев или вовлечение молодежи в процесс национального брендинга. Зарубежные волонтерские программы под названием «Мировые друзья Кореи» («World Friends Korea»), охватывало множество гражданских добровольцев разного возраста. Кроме того, что касается продвижения традиционной корейской культуры, план политики национального брендинга привлекал и поддерживал молодежную деятельность по сохранению объектов всемирного наследия ЮНЕСКО [11].

Еще одним направлением ПСНБ являлась программа по формированию имиджа «продвинутых технологий» (advanced technology). Данное направление имело одно из приоритетных мест в развитии репутации продвинутой нации и престижа, ввиду многолетней конкуренции и попыток Южной Кореи выделиться на фоне технологичных Японии и Тайваня.

Функции ПСНБ можно резюмировать следующим образом:

1. роль контролирующего органа в проведении государственной политики по национальному брендингу;

2. сотрудничество между правительством и частным сектором, играя ключевую роль гражданского большинства;

3. система управления национальным брендингом путем координации планов министерств и их оценки;

4. импульс в президентской программе по проведению политики национального брендинга [11].

ПСНБ был создан как правительственное учреждение на президентском уровне, что символизирует серьезную приверженность правительства Ли делу национального брендинга и бренда-государства. ПСНБ координировал действия по реорганизации и уточнению существующих действий государственной политики в отношении национального брендинга, о которых заботились различные правительственные ведомства и агентства [12, с.60].

Однако в ПСНБ отсутствовала исполнительная группа для реализации проектов, и это привело к отсутствию продвижения. В ПСНБ было пять отделов – общая координационная группа, группа корпоративных и информационных технологий, группа по культуре и туризму, команда глобального сообщества и группа международного сотрудничества. Однако исполнительная команда для реализации реальных проектов отсутствовала. Продвижение проходило не гладко, а уровень участия общественности был разочаровывающим. Поэтому управление национальным брендингом должно осуществляться профессиональными командами, и проекты должны быть практически способны реализовывать проекты брендинга через команду исполнителей, используя платформу, которая соединяет внутренние и зарубежные PR компании.

Учитывая, что перечисленные выше политические действия на самом деле не были чем-то совершенно новым и уже применялись соответствующими правительственными ведомствами и агентствами, что действительно изменилось с созданием ПСНБ, так это то, что они были переименованы и им стали уделять больше внимания, чем раньше. В этом смысле основное внимание ПСНБ уделялось стратегии долгосрочной работы над национальным брендингом.

Заключение

После создания в 2009 году в качестве консультативного органа при Президенте в соответствии с Положением о повышении ценности национального бренда он был официально упразднен в 2013 году из-за недостаточного бюджетного финансирования, проблем с производительностью и эффективностью [12, с. 72].

Политические действия по национальному брендингу были направлены на продвижение и поддержку корейского бизнеса за рубежом, а также на привлечение иностранных инвестиций и туристов путем создания стратегического обеспечения благоприятного социально-культурного климата. Национальный брендинг символизирует трансформацию государства в сторону управления, которое создало благоприятное для бизнеса, культуры, туризма пространство конкурентного «государства-бренда» в Южной Корее.

Крупные государственные стратегические планы правительства Ли Мён Бака (2008-2013 гг.) и ПСНБ были оправданы во имя укрепления национального бренда,

такие как глобальное продвижение корейской еды (한식), корейского алфавита (한글), «Мировые друзья Кореи». В рейтинг национальных брендов Республика Корея в реестре Национального индекса брендов Анхольта резко поднялся с 33-го места в 2008 году до 10-го места в 2018 году [13]. Учитывая, что рейтинг национального бренда в индексе был очень низким по сравнению с 13-й по величине экономикой мира по ВВП в 2008 году, быстрый подъем в рейтинге национального бренда можно рассматривать как результат планомерного и долгосрочного планирования, который закладывался в основу стратегии развития и работы с национальным брендингом при ПСНБ.

Трудно добиться быстрого роста национального имиджа, основанного на жесткой силе из-за быстрого экономического роста. Однако доверие к Республике Корея, сосредоточенное на репутации и потенциале национального брендинга Южной Кореи, является результатом усилий, которые были приложены для создания данного имиджа при работе ПСНБ.

В настоящее время национальный брендинг Южной Кореи демонстрируют устойчивую тенденцию к росту. Таким образом стратегия национального брендинга Республики Корея продолжает набирать обороты, при большой поддержке и планомерном подходе, который был разработан в период существования ПСНБ. Благодаря тщательному планированию и организованному подходу к продвижению имиджа страны в 2010-х годах Южная Корея продолжает устойчиво работать над продвижением и удержанием позиций национального брендинга.

Вклад авторов:

Исмаилова С.Ж. – автор для корреспонденции, работа с литературой, сбор и анализ материала, оформление научной статьи, обобщение и анализ теоретического материала

Чан Бенг Сун – определение концепции, целей и задач научной статьи, анализ материалов и выбор методов исследования.

Список литературы

1. Kaneva, Nadia. Nation Branding: Toward an Agenda for Critical Research. International Journal of Communication. – 2011. – № 5., с. 117-141

2. Динни К., Nation branding: Concepts, Issues, Practice. - London: Routledge 2008 – 264 pages

3. Shin. Kwang-Yeong. The discourse of crisis and the crisis of discourse. InterAsia Cultural Studies. – 2000. – 1(3). с. 427-442.

4. Anholt S. Nation as brand // Brand management. – 2022. – Vol.4-5. – P.229-239

5. Fan Y. Branding the nation: Towards a better understanding. Brunel Business School Brunel University Uxbridge, London. – 2009, P.1-11

6. Kotler, Philip, & Gertner, David. Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspectie. Brand Management, – 2003. – 9(4- 5), 249-261

7. Anholt, Simon. Brand new justice: How branding places and products can help developing world (2nd ed.). Oxford: Elsevier Butterworth-Heinmann - 2005. – 170 с.

8. Kaneva, Nadia, & Popescu, Delia. National identity lite: Nation branding in post-Communist Romania and Bulgaria. International Journal of Cultural Studies. – 2011 – 14(2), 191-207.

9. Anholt, Simon. Competitive identity: The new brand management for nations, cities and regions. Houndmills: Palgrave Macmillan. 2007. 134 с.

10. Lee, Jung-Yup, Nation brand, national prestige, and the social imaginaries of the advanced nation in South Korea. Doctoral Dissertations. University of Massachusetts Amherst, 2117.// 2021. - 298 p.

11. Официальный сайт Президентского совета по национальному брендингу. [Электронный ресурс] – 2024. URL: http://17koreabrand.pa.go.kr/gokr/kr/cms/selectKbrdCmsPageTbl.do?cd=0158&m1=1&m2=1/ (Дата обращения: 03.11.2024).

12. 정 가 영. 관계 형성적 접근을 통해 본 한국의 국가브랜딩 정책에 대한 연구. 서울대학교 대학원 언론정보학. -2021. – 238 p.

13. The Anholt-Ipsos Nation Brands Index. [Электронный ресурс] – 2022. URL: https://www.ipsos.com/en-us (Accessed: 03.11.2024).

С.Ж. Исмаилова, Чан Бенг Сун

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Оңтүстік Кореяның ұлттық брендингіндегі Президенттік кеңестің стратегиялық рөлі

Аңдатпа. Бұл мақала Оңтүстік Кореядағы ұлттық брендингтің стратегиялық дамуын қарастырады. Зерттеудің мақсаты – Корея Республикасы үкіметінің елдегі ұлттық брендингтің имиджін нығайту және стратегиялық дамуы үшін қабылдаған негізгі шараларын анықтау. Мемлекеттік және халықаралық ақпарат көздері жариялаған ресми құжаттарды, статистикалық және аналитикалық есептерді талдауға ерекше назар аударылады.

Мақалада 2009 жылы президент Ли Мен Бактың бастамасымен құрылған Ұлттық брендинг жөніндегі Президенттік кеңестің рөлі қарастырылады. Бұл органның құрылуы ұлттық брендингті басқарудағы институционалдық тәсілдің бірегей үлгісі болды. Кеңес мемлекеттік органдардың мемлекеттік саясатын үйлестіру, сондай-ақ ұлттық брендингке қатысты коммуникациялық, имидждік және жарнамаға бағытталған іс-шаралардың кең ауқымын жүзеге асыру үшін жан-жақты жауапкершілікті өз мойнына алды. Мақалада Кеңестің функциялары, құрылымы және жұмысының негізгі бағыттары жан-жақты қарастырылған.

Ұлттық брендинг жөніндегі Президенттік кеңес елдің шетелде тұрақты әрі оң имиджін қалыптастыруға айтарлықтай ықпал еткені анықталды. Сонымен қатар мемлекеттің жағымды имиджі ұлттық қауіпсіздіктің тұрақтылығын, мәдени ықпалды күшейтуді және халықаралық аренада экономикалық мүдделерді ілгерілетуді қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: ұлттық брендинг, мәдени саясат, Корея бренді, Президенттік кеңес, халықаралық имидж, Оңтүстік Корея саясаты, стратегиялық даму.

S.Zh. Ismailova, Chun Byong-Soon
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Strategic Role of the Presidential Council in South Korea's Nation Branding

Abstract. This article examines the strategic development of national branding in South Korea. The purpose of the study is to identify the key measures taken by the government of the Republic of Korea to strengthen the image and strategic development of national branding in the country. Particular attention

is paid to the analysis of official documents, statistics and analytical reports published by government and international sources.

The article examines the role of the Presidential Council for National Branding, which was founded on the initiative of President Lee Myung-bak in 2009. The creation of this body has become an unique example of an institutional approach to national branding management. The Council has assumed comprehensive responsibility for coordinating the state policy of government departments, as well as for implementing a wide range of communication, image and advertising-oriented activities in relation to national branding. The article examines in detail the functions, structure and main areas of work of the Council.

It is concluded that the Presidential Council for National Branding has made a significant positive contribution to the formation of a sustainable and positive image of the country abroad. And also that a positive image of the state ensures the stability of security, strengthening of cultural influence and promotion of economic interests in the international arena.

Keywords: national branding, cultural policy, branding of Korea, Presidential Council, international image, South Korean policy, strategic development.

References

1. Kaneva, Nadia. Nation Branding: Toward an Agenda for Critical Research, International Journal of Communication, 5, 117-141 (2011).

2. Dinny K., Nation branding: Concepts, Issues, Practice (Routledge, London, 2008, 264 p.).

3. Shin. Kwang-Yeong. The discourse of crisis and the crisis of discourse, InterAsia Cultural Studies, 1(3), 427-442 (2000).

4. Anholt S. Nation as brand, Brand management, 4-5, 229-239 (2022).

5. Fan Y. Branding the nation: Towards a better understanding, Brunel Business School Brunel University Uxbridge, 1-11 (2009).

6. Kotler, Philip, & Gertner, David. Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective, Brand Management, 9 (4-5), 249-261 (2003).

7. Anholt, Simon. Brand new justice: How branding places and products can help the developing world (2nd ed.). (Elsevier Butterworth-Heinmann, Oxford, 2005, 170 p.).

8. Kaneva, Nadia, & Popescu, Delia. National identity lite: Nation branding in post-Communist Romania and Bulgaria. International Journal of Cultural Studies, 14(2), 191-207 (2011).

9. Anholt, Simon. Competitive identity: The new brand management for nations, cities and regions (Palgrave Macmillan, Houndmills, 2007, 134 p.).

10. Lee, Jung-Yup, Nation brand, national prestige, and the social imaginaries of the advanced nation in South Korea. Doctoral Dissertations. (University of Massachusetts Amherst, 2021, 298 p.)

11. Official website of the Presidential Council on National Branding. [Electronic resource]. –2024. Available at: http://17koreabrand.pa.go.kr/gokr/kr/cms/selectKbrdCmsPageTbl.do?cd=0158&m1=1&m2=1/ (Accessed: 03.11.2024).

12. 정 가 영. 관계 형성적 접근을 통해 본 한국의 국가브랜딩 정책에 대한 연구. 서울대학교대학원언론정보학[Jeong Ga-young. A study on Korea's nation branding policy viewed through a relationship-forming approach] (Seoul National University Graduate School of Journalism and Information Studies, 2021, 238 p.).

13. The Anholt-Ipsos Nation Brands Index [Electronic resource]. – 2022. Available at: https://www.ipsos.com/en-us (Accessed: 03.11.2024).

Сведения об авторах:

Исмаилова С.Ж. **–** докторант кафедры Дальнего Востока Факультета востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Чан Бенг-Сун – кандидат политических наук, доцент кафедры Дальнего Востока Факультета востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Исмаилова С.Ж. – Шығыстану факультеті Қиыр шығыс кафедрасының докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Чан Бенг-Сун – саяси ғылымдар кандидаты, Шығыстану факультеті Қиыр шығыс кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ismailova S.Zh. – doctoral student of the Department of the Far East of the Faculty of Oriental Studies of the al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Chun Byong-Soon – Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Far East Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ХҒТАР: 03.01.09 *https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-276-286*
Ғылыми мақала

Тоғыз оғыз этнонимінің генезисі және қазіргі түркі халықтарымен этникалық байланысы

А.Б. Рысбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aknur_rysbekova2023@mail.ru)

Аңдатпа. Түркі халықтарының тарихындағы ерте орта ғасыр кезеңі әлі де нақтылықты, терең зерттеуді қажет етеді. Әрбір халықтың тарихын зерттеуде этногенез мәселесінің алатын орны өте маңызды. Өкінішке орай, қазіргі түркі халықтарының этногенезі мәселесі әлі де толық шешімін таба қойған жоқ. Сол себепті түркі халықтарын құрайтын жекелеген ру-тайпалар мен олардың этногенезіне тоқталу аса қажет зерттеулердің бірі саналады.

Қазіргі таңда ғалымдар қазақ руларының тарихын XII-XIII ғасырлардан ғана бастап қарастыруда. Ал одан ерте кезеңді нақты қарастыру, болжау қиындық тудыруда. Түркі халықтарының төл тарихи шығармаларынан алынған мәліметтер этногенез мәселесін зерттеуге жеткіліксіз, бізге толыққанды деректер бере алмайды. Мәселен, Орхон-Енисей ескерткіштерінде, Талас жазуларында тек жекелеген тарихи оқиғалар ғана суреттелген. Араб деректеріне тоқталсақ, араб саяхатшыларының көбіне Қазақстанның оңтүстік аймақтарымен ғана шектелгенін, Моңғолия, Қытай аумақтарына бармағанын көреміз. Сондықтан араб дереккөздерінен де тақырыбымызға қатысты көп мәлімет табу қиынға соғады. Көне түрк кезеңі, түркі тайпалары туралы мәліметтерді көбіне Қытай деректерінен ғана біле аламыз.

Аталған мақалада ерте орта ғасыр кезеңіндегі тарихи деректерде кездесетін түркі тайпаларының бірі тоғыз оғыз тайпалар бірлестігінің тайпалық құрамы қарастырылып, тоғыз оғыздардың қазіргі түркі халықтарының генезисінде алатын орны жан-жақты пайымдалады.

Түйін сөздер: тоғыз оғыз, сегіз оғыз, ұйғыр, этногенез, түркі тайпалары, этноним, генезис.

Түсті: 05.12.2024; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Орта ғасырлық түркілер тарихы – түркі этносы мен мәдениетінің дамуын, олардың Орталық Азия мен басқа да аймақтардағы саяси, әлеуметтік құрылымдарын қамтитын маңызды кезең. Түркілердің орта ғасырлардағы тарихы көптеген мемлекеттердің құрылуы және олармен арадағы өзара қарым-қатынасымен тығыз байланысты болып келеді. Аталған кезеңде түркі халықтары үлкен империялар мен мемлекеттер құрып, әлемдік тарихқа елеулі әсерін тигізді. Сонымен қатар қазіргі түркі халықтарының мәдени және саяси мұрасының негізін қалады.

Қытай, араб деректерінде және Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде көптеген түркі этнонимдерінің аты аталады. Мәселен, Батыс Түрік қағанатын құраған *он оқ тайпалары,* Түргеш қағанатын құрған *сары* және *қара түргештер, отыз татар, үш қарлұқ, тоғыз татар, сегіз оғыз, он үйғыр* сияқты тайпалар бірлестігінің атаулары кездеседі. Солардың бірі – *тоғыз оғыз* этнонимі.

Тоғыз оғыз – ежелгі түркі тайпалар одағының бірі. Олар туралы ең алғашқы мәліметтер қытай деректерінде кездеседі. Олардың құрамындағы кейбір тайпалардың атауы Вэйшу, Суйшу деректерінен бастау алады. Тоғыз оғыз атауы және оның құрамындағы кейбір тайпалар туралы деректер Орхан-Енисей жазбаларында да кездеседі. Тоғыз оғыздар – 744-840 жылдар аралығында Моңғолия аумағында құрылған Үйғыр қағанатының негізін құраушы тайпалар бірлестігі. Үйғыр қағанатын қырғыз тайпалары құлатқаннан кейін тоғыз оғыз тайпалары Моңғолия, Тыуа, Қытай аумақтарына шашырай қоныстанады.

Ғалымдар *тоғыз оғыз* этнониміне байланысты әлі күнге дейін ортақ бір шешімге келе қойған жоқ. Тоғыз оғыз бірлестігінің құрамы да саяси жағдайларға байланысты әр кезеңде өзгеріске ұшырап отырған. Бірлестік орта ғасырларда Моңғолия аумағында Үйғыр қағанатын құрағанымен, ол тайпалардың барлығын қазіргі ұйғырлармен байланыстыруға болмайды. Ғалымдардың басым көпшілігі тоғыз оғыздардың қазіргі ұйғыр, тыуа халықтарының генезисіне қатысы бар тайпалар бірлестігі болғанын алға тартуда. Кейбір қазақ ғалымдары найман, керей руларының этногенезіне тоғыз оғыздардың тікелей қатысы бар деген пайымдаулар жасауда.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Аталған тақырыпты зерттеу барысында ғылыми еңбектерінде түркі тайпалары, этногенез тақырыптарына байланысты осы уақытқа дейінгі ғалымдардың жүргізген зерттеулерін негізге ала отырып жасалған А.Г. Малявкин, Ю.А. Зуев, А.К. Камалов, т.б. сияқты танымал тарихшы ғалымдардың тоғыз оғыздарға қатысты көлемді еңбектері пайдаланылды.

Жұмыстың сипатына қарай аталған мақалада негізінен жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға бағытталған жалпы ғылыми әдістер, сондай-ақ деректанулық, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жүйелеу әдістері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс зерттеу тақырыбы бойынша үлкен көлемдегі деректерді жинақтап, талдау жасауға мүмкіндік береді. Бұрыннан жинақталған деректерді талдау және көне тарихи кезеңдегі

оқиғаларды кешенді зерттеу орта ғасырлық тоғыз оғыз тайпалық бірлестігінің қазіргі түркі халықтарымен этникалық байланыстарын анықтауға көмектеседі.

Тоғыз оғыздар туралы мәліметтер орта ғасырлық Қытайдың «Суйшу», «Син Тан шу» деректерінде баяндалады. Көне түркі тайпалары тақырыбы бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың бірегейі, француз-американдық түркітанушы ғалым Дж. Хэмилтон Дуньхуан қолжазбаларынан жинақтаған көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерімен танымал. Канадалық синолог ғалым Э. Пуллиблэнк, қытай ғалымы Лю Маоцай қытай деректеріндегі түркі этнонимдері мен атауларын зерттеді. Мажарстандық ғалым К.Цегледи Ішкі Азия мен Шығыс Еуропаның көшпелі халықтарының тайпалық құрылымы мәселелеріне назар аударып, Еуразия даласында өмір сүрген түркі халықтарының бірінші мыңжылдықтағы қысқаша тарихын қарастырды. Жапондық ғалым Т. Мориясу ұйғыр, оғыз этнонимдерін және ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеуге өзінің қомақты үлесін қосты. Сонымен қатар аталған ғалымның «найман» этнонимі мен тарихына байланысты да аса маңызды еңбектері бар. Ал неміс ғалымы Ю. Клапрот ұйғыр жазуы мен жазба ескерткіштерін қарастырса, ұйғыр этнонимін ғылыми айналымға енгізген орыс ғалымы Н.Я. Бичурин өз еңбегінде орта ғасыр түркі тарихы мен тоғыз оғыздарға қатысты маңызды зерттеулер жасады. Түркітанушы башқұрт ғалымы А.З. Валидовтың да орта ғасыр түркі тарихына қатысты көлемді еңбектері бар.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тоғыз оғыз – ежелгі түркі тайпасы. «Тоғыз оғыз» этнонимін VIII ғасырдағы Орхон-Енисей жазбаларынан кездестіруге болады. Тоғыз оғыз *«тоғыз рудан тұратын оғыздар»* деген мағынаны білдіреді. Ал ислам дереккөздерінде *«тогуз гуз»* деп аталады.

В.В.Бартольд өз еңбегінде араб саяхатшыларының деректеріне сүйене отырып, олардың Ұйғыр қағанаты кезеңінде ұйғырлар емес, тоғыз оғыздар деп аталғанын атап өтеді [1, 568]. Тек М.Қашқари ғана «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде (1072-1077 жж.) «тоғыз оғыз» этнонимінің орнына «ұйғыр» этнонимін ғана қолданған. В.В.Бартольд сол кезеңдегі араб тілді саяхатшыларға қарағанда Махмұд Қашқаридың ұйғырларды жақсы білгендігін атап өтеді. Ғалым «М.Қашқари Орта Азия халықтары туралы мәліметтерді басқа араб авторлары сияқты кітап деректерінен емес, тікелей өзі таныс болу арқылы қалдырған», – деп пайымдайды [1, 58]. Қытай деректеріне тоқталып өтсек, Ұйғыр қағанаты кезеңін араб саяхатшылары *тоғыз оғыз* деп атаса, қытай деректерінде аталған кезең *ұйғыр* этнонимімен берілген [2, 7]. Тоғыз оғыздар құрамындағы ең үлкен тайпа ұйғыр тайпасы болған. Бірақ қытай деректерінде Орта Азияның ежелгі және орта ғасырлық Моңғолия жерін мекендеген кейбір тайпалар бірлестігі *«хуйхэ», «хуйху» («ұйғыр»)* этнонимімен ғана аталған. Ал «тоғыз оғыз» тайпалар бірлестігінің ортақ атауы болған [3, 26]. Ал В.Томсен «оғыздар мен ұйғырлар бір халық» деген көзқарасты алға тартады. «Оғыз – халықтың ежелгі атауы болса, ұйғыр – жаңашаланған саяси атау» деген тұжырымды қолдайды [1, 197]. Орта ғасыр деректерінен бұл тайпа бірлестігінің ұйғыр этнонимімен байланысты болғанын көреміз. Алғашында тоғыз оғыз тайпалар бірлестігі болып құрылса, кейіннен Көне түрк мемлекетін құлатып, Ұйғыр қағанатын құрған.

Қытай деректерінде бұл тайпалардың барлығының ортақ атауы ұйғыр (деректерде ұйғыр атауы әртүрлі этнонимдермен беріледі: *«юаньхэ», «вэйхэ», «хуэйхэ», «хуйхэ»)* болған. А.Г. Малявкиннің пайымдауынша, аты аталатын тайпалардың ортақ атауының ұйғыр болуы және қағанаттың ұйғыр аталуы сол тайпалардың арасында ұйғыр тайпасының ең күштісі әрі саны жағынан көп болуынан деп есептейді.

Ұйғырлар туралы алғашқы мәліметтер Вэй (386-558 жж.) және Суй (589-618 жж.) әулеті кезеңіндегі қытай жылнамаларында кездеседі. «Вэй шу» жылнамасында *«гаогюй»* деп аталса, «Суй шу» жылнамасында гаогюйлердің ұрпағы *«те-лэ»* деп аталады [4, 12-13].

Дереккөздерде хуйхэ тайпалар одағының құрамына кіретін тайпалардың санының әртүрлі болып келетіндігі аталып өткен. Ежелгі ұйғырлардың арғы тегі Гаочэ бірлестігі 18 тайпадан құралған. Алғашқы кездері гаочэ тайпалары қазіргі Қытайдың Хансу провинциясында қоныс тепкен [5, 59].

Кейіннен жазылған Синь Тан шу дереккөзінде ұйғыр тайпаларының құрамына *«юаньхэ», «сюе-яньто», «ци-би-юй», «дубо», «гулигань», «доланьгэ», «пугу», «ба-е-гу», «тунло», «хунь», «сыцзе», «хусюэ», «сицзе», «аде», «байси»* деген он бес тайпаны енгізеді [6, 330]. Синь Тан шудағы осы он бес тайпаның барлығы да *ұйғыр (хуэйхэ)* тайпалары деп аталған. Ұйғырлар аталған тайпалардың ішіндегі ең күштісі болғандықтан, осылай аталуы мүмкін деген болжам бар [7, 16]. Суй Шу дереккөзіндегі тоғыз оғыз бірлестігіне кіретін *пугу, тунло, вэйхэ (ұйғыр), ба-е-гу, сыцзе, хунь* тайпалары Тола өзенінің солтүстігін мекендеген. Ивудың батысында (қазіргі ШҰАР, Хами аймағы), Яньцидың солтүстігінде (қазіргі ШҰАР, Қарашар аймағы), Бэйшаньды қапталдай (бұл жерде қытайлар қысы-жазы қар басып тұратын тауларды атаған, А.Г.Малявкиннің пайымдауынша, бұл жерде Тянь-Шань тау жүйесінің шығыс бөлігі айтылып тұр) тоғыз оғыздардың құрамына кіретін *циби* тайпасы мекендеген [6, 54].

Дегенмен «тоғыз оғыз» этнонимі мен «ұйғыр» этнонимін бір деп қарастыруға болмайды. Тоғыз оғыз бірлестігі туралы 646 жылы Сеяньтолар қағанаты (ғалымдар қазіргі қыпшақтардың арғы тегі болған тайпа деп есептейді) құлағаннан кейін нақты айтыла бастайды. Тоғыз оғыздар құрамындағы ұйғырлар бірлестік құрамындағы басқа тайпаларға қарағанда мықты тайпа болғандығы ескеріледі. Қытай деректеріндегі алғашқы «тоғыз оғыз» этнонимі – цзю син теле (немесе цзю син) деп аталған. Ол «тоғыз теле тегі» деген мағынаны білдіреді. Бірлестіктің тоғызға бөлінуі туралы Э.Пуллиблэнк оғыз тайпалары этникалық сипатта емес, саяси сипатына байланысты тоғызға бөлінген деп есептейді. Сондықтан бірлестік құрамының саяси жағдайларға байланысты өзгеруі оның ішкі құрылымының өзгеруіне әсер етпейді деп есептейді [5, 65-66]. А.Г.Малявкин тоғыз оғыздардан бөлек басқа да тайпаларда тоғызға бөліну кең етек алғандығын атап өтеді. Мәселен, «Синь Тан шу» дерегінде *«тоғыз басмыл», «тоғыз байырқу»,* Ляо ши және Күлтегін ескерткішінде *«тоғыз татар»,* қытай деректерінде соғдылықтардың *«тоғыз Ху тайпасы»*, Се Женьгуя ғұмырнамасындағы *«тоғыз туцзюэ»* этнонимдерін атап өткен [2, 7].

Орхон-Енисей деректеріне келетін болсақ, ескерткіште тоғыз оғыздар туралы мына деректер келтіріледі. Ескерткіште тоғыз оғыз құрамына кіретін *байырқу* тайпасының Қапаған қағанға қарсы көтерілісі айтылады. «Оның шабуылын түрк бектері жақсы білесіңдер! Ол әскерді сол жерде талқандадық. Осыдан кейін Байырқылық Ұлық Еркін

(бізге) жау болды» [8, 77]. Байырқулардың жеңілісінен кейін тоғыз оғыздардың басқа да тайпалары көтеріліске шығады. Орхон-Енисей ескерткішінде тоғыз оғыз тайпаларымен арадағы соғыс былайша суреттеледі: «Күлтегін алып Шалшы ағын мініп, Шабуылға ұмтылды. Ол ат сонда құлады. Ізгіл халқы қырылды. Тоғыз оғыз халқы өзіме тән (бағынышты) халық еді, Жер-көктің бұлқан-талқандығынан жау болды»; «Күлтегін Аз қарагерін мініп, шабуылға ұмтылып, бір ерін шанышты. Тоғыз ерін қуып, тақымға басты. Едіз халқы сонда қырылды»; «Оза келген жау әскерін Күлтегін қуып, Тоңра руынан шыққан он ерді Тоңатегінді жерлеген жерде қуып жетіп өлтірдік» [8, 82]. Жазба ескерткіште байырқу, тоңра, ізгіл және едиз тайпаларының атауы кездеседі.

Синь Тан шу дереккөзіндегі тоғыз оғыздарды құрайтын тоғыз тайпаның атаулары: *хуэйхэ(ұйғыр), пугу, хунь, баегу(байырқу), тунло, сыцзе(ізгіл), чиби*. Осы жеті тайпа Таң империясы дәуірінің бастапқы кезеңінде-ақ жазба деректемелерде әйгілі болған. Соңғы екі тайпа *(абусы және гулуньвугукун)* Тяньбо жылдарынан (742-756) кейін ғана алдыңғы жеті тайпаға барып қосылған [6, 225].

Ал түрік ғалымы А.Ташагыл тоғыз оғыздардың құрамына төмендегі тайпаларды енгізеді: *байырқу, тонла, изгил (сыцзие), чиби, абусы, кулунуку, ациесы (едиз), пугу, хунь.* Ғалым аталған тоғыз тайпаның ішіне ұйғыр тайпасын қоспайды. Бұл сұраққа байланысты А.Ташагыл мынадай пікір айтады: Ол тоғыз оғыздардан бөлек кездесетін он ұйғыр этнониміне байланысты «аталған тоғыз тайпаға ұйғыр тайпасы қосылып он ұйғыр» аталды деп түйіндейді [9, 113]. А.Ташагыл өз еңбегінде тоғыз оғыздарға кейіннен қосылған *эдиз* тайпасын да атап өтеді. Эдиз тайпасы туралы мынадай мәліметтер келтірілген: «788 жылы Ұйғыр қағанатының атынан Қытайға едиз тайпасынан шыққан елші келгендігі туралы айтылады. Демек бұл уақытта едиз тайпасы тоғыз оғыздардың құрамында болған» [9, 130]. Ал 795 жылы яғлақар тегінен шыққан қаған мұрагер қалдырмай, қайтыс болғаннан кейін эдиз тайпасынан шыққан жоғары лауазымдағы Құтлығ тоғыз оғыздарға қаған болады. Ал қағанат құрылған кезде (663 ж.) эдиз тайпасы тоғыз оғыздардың құрамына енбеген болатын [2, 21].

Тоғыз оғыз құрамындағы кейбір тайпалардың орналасқан аймағына тоқталсақ:

Баегу (байырқу) тайпасы алғашында Тола өзенінің бойында орналасқан. Қытай деректерінде олардың шөлдің терістік жағына шашырай қоныстанғандығы айтылады. Жерінің көлемі мың шақырымға созылады. Қоныстанған аумағы пугулердің шығыс жағында, мохэлермен (тұнғыс-манчжур тайпасы) іргелес отырған. Халқының саны алпыс мың үй, әскерінің саны он мың (Бичурин әскер санына күмән келтіреді). Жерінің аумағы үлкен болған. Қазіргі Цицин хан жерінің солтүстік-шығысын және Нерчин ауданының шығыс жағын мекендеген. Аумағында Кангань (қазіргі Амур өзені, қытайша атауы – Хэйлунцзянь) өзені бар. Чжэнь-гуань жылнамасының үшінші жылы (629 жыл) пугу, тунло, си (байси тайпасы, баегулардың шығысында, Хинган тау жоталарының батыс сілеміндегі тайпа) тайпаларымен бірге патша ордасына бағыныштылық танытты. Бұдан кейін де бұл тайпаның басқада тайпалармен бірлесіп, патша сарайында бодандық алғандығы туралы айтылады [6, 376]. Байырқу тайпасы Қапаған қағанға қарсы көтерілістегі жеңілісінен кейін басқа да тоғыз оғыз тайпаларымен бірге Қытайға бағыныштылығын мойындап, көшуге мәжбүр болған.

Пугу тайпасы – Доланьгэлердің (телеңгіттер, ғұндардың бір әулеті) шығыс жағында қоныстанған, солтүстікте орналасқан тайпа. Халқының саны отыз мың үй, әскерінің саны он мың. Алғашында туцзюелерге (көк түріктер), кейіннен сюеяньтоларға бағынды. Сюеяньтолар құлағаннан кейін, тайпа басшысы Шафу сылифа гэлань боянь Қытайға бағыныштылық танытады [6, 377].

Тунлолар сюеяньтолардың солтүстік жағына қоныстанған. Доланьгэлердің шығыс жағында (астанасынан (Чанань) 7000 ли шалғайда). Әскер саны – отыз мың. Қытайдағы Ань Лушань бүлігі кезінде соғысқа қатысты [6, 377].

Хунь тайпасы Тола өзенінің бойында ең оңтүстікте орналасқан тайпа. 630 жылы ізгіл, мең-чен, хусие тайпаларымен Қытайға бодандығын мойындады. Олар қоныстанған жер Гаолань ауданы деп аталды. Кейіннен шығыс және батыс болып екіге бөлінді [9, 62].

Циби тайпасы Яньцидің (Қарашар қаласы) солтүстік-батыс жағындағы Инсо (Хурь-хара-усу) өзені бойында қоныстанған (Доланьгэнің оңтүстік жағында). Бұл тайпа 632 жылы патшаға бағынады, кейіннен патшалық оларды Гань (қазіргі Ганьсу провинциясындағы Чжан е.), Лян (қазіргі Ганьсу провинциясындағы У-вэй) аумағына орналастырды [10, 354; 6, 377].

Аде немесе *адйе (единз)* тайпасы – Байкал көлінің оңтүстік-шығысында, Тола өзенінің бойында қоныстанған тайпа, әскерінің саны 1700. Кейіннен байырқулармен бірге 627 жылы Қытай бодандығына кіреді, 648 жылы олардың қоныстанған жері Гитянь деп аталады [9, 49].

Сыцзе (ізгіл) тайпасы 603 жылдарда Тола өзенінің бойына қоныстанды. Хун, мең-чен, хусие тайпаларымен бірге қоныстанып, бірге жиырма мың әскер шығара алған. Сыцзелер сюеянтолардың бұрынғы ордасы болған жерде қоныстанған [9, 103].

Қытай деректерінде тоғыз оғыз тайпаларының көне түрк мемлекетін құлатқаннан кейін 745 жылы Моңғолия аумағында Ұйғыр қағанатын құрғандығы атап өтіледі. Ұйғыр қағанының негізгі ордасы Орхон өзенінің бойында орналасқан [1, 50]. Деректерден тайпалардың Тыуа, Моңғолия, Қытай аймағында саяси жағдайларға байланысты көшіп-қонып жүруге мәжбүр болғандығын көреміз. Екінші бір себеп түркілердің көшпелі өмір сүру салтына да байланысты болуы мүмкін.

Тоғыз оғыз тайпалар бірлестігінің құрамындағы ұйғыр тайпасы саны жағынан тоғыз оғыздардың ішіндегі ең күштісі болғандықтан, қағанат Ұйғыр қағанаты деп аталуы мүмкін, оны мына деректерден байқауға болады. Ұйғырлардың әскер саны басқа тоғыз оғыз тайпаларына қарағанда бірнеше есе көп болған. Басқа тайпалар он мың әскер шығарса, тек ұйғыр тайпасы 50 мың әскер шығара алған [5, 67].

Дереккөздерде тоғыз оғыз этнонимімен қатар *он ұйғыр* этнонимін де кездестіреміз. Он ұйғыр деп тоғыз оғыздар құрамындағы *ұйғыр (хуэйхэ)* тайпасының құрамы айтылады. Тан Шу дерегінде он ұйғырлар төмендегідей бөлінеді: *яглакар (яолэгэ), утуркар (худугэ), курабир (цзюйлэу/долоу), боксигит (могэсихэ), авучаг (аучжай), хазар (хэса), угуз (хувэньсу), ябуткар (яогэ), аявир (сиеу)*. Тоғыз оғыз қағандары ұйғыр тайпасының яғлақар тегінен шыққан [5, 66]. Жоғарыда он ұйғырлардың тек тоғыз тегі аталып өткен. Мұны А.Г.Малявкин сол кезеңдегі дерек жазушылардың он ұйғырларды тоғыз оғыз атауымен шатастырып, тек тоғыз тегінің атауын қалдырған деп есептейді.

Тоғыз оғыздардың қазіргі ұйғырлардың этногенезіне қаншалықты қатысы бар екендігіне тоқталып өтсек, 840 жылы қырғыздардың шабуылынан Ұйғыр қағанатының құлағандығы, соған байланысты Моңғолия жеріндегі түркілердің Қытай Түркістан аумағына көшуге мәжбүр болғандығы айтылады [1, 50]. Ұйғыр конфедерациясына кірген теле тайпалар одағы 866 жылы Турфан жазығын жаулап алады [2, 131]. Осылайша қазіргі ұйғыр халқының қалыптасуының негізі қаланды.

Ғалымдар арасында «тоғыз оғыз тайпаларының бір бөлігі қазіргі Тыуа халқының этногенезін құрайды» деген пікірлер де бар [11, 57]. VIII ғасырдың ортасында Шығыс Түрік қағанатын құлатқан тоғыз оғыздар Орталық Азияның ауқымды бөлігіне және Тыуа аумағына қоныстанады. Кейбір ұйғыр тайпалары Тыуа жерінде қалды [12, 11]. Қазіргі кезде Тыуада ұйғыр, ондар немесе ондар-ұйғыр деп аталатын тек сақталған [7, 63-68].

Қазіргі кезеңде кейбір қазақ ғалымдары наймандар мен керейлерді тоғыз оғыздардан таратады. Х.М.Ғабжалилов, С.Ақатаев, Р.Кабдыкарим, А.Ш.Кадырбаев, Ж.Ошан, Қ.Сартқожаұлы осы тұжырымды қолдайды. Н.А.Аристов Шыңғыс хан кезеңіне дейін Монғолия аумағында түркі тайпаларының өмір сүргенін және осы кезеңде наймандар мен керейлердің ең мықты тайпалардың бірі болғанын атап өтеді [13, 213]. Осы кезеңдерде солтүстік Қытай жерінде қидандар күшейіп, Ляо империясын құрады. Найман және керей тайпалары Ляо империясының құрамына кіреді.

«Найман» атауы түркілік сегіз оғыз тайпа бірлігінен шыққан, бұл оларға көршілес халықтардың қойған атауы деп көрсетіледі. Наймандардың этногенезін анықтауда үлкен үлес қосқан жапон ғалымы С.Мураяма аталған пікірді қолдайды [14, 61]. Тоғыз оғыздар мен наймандардың байланысы болған деген тұжырымды дәлелдейтін деректердің бірі ретінде, наймандардың ұйғыр әліпбиін қолданғанын айта кетуге болады.

Қазіргі таңда М.Жолдасбеков пен Қ.Сартқожаұлы керейлер мен наймандардың арғы тегіне тоғыз оғыздардың тікелей қатысы бар деп санайды. Наймандар сегіз оғыз бірлестігінен, ал керейлер тоғыз оғыз бірлестігінен тарайды деп пайымдайды [15, 74].

Найман сөзінің шығу тегіне байланысты да әр түрлі пікірлер қалыптасқан. Солардың бірі – моңғол тілінен аударғанда *«найм»* сөзінің сегіз мағынасын беруі. Сонымен қатар деректерде *сегіз оғыз* этнонимі де кездеседі. Деректерде ұйғыр қағанының сегіз оғыздармен соғысы баяндалады. *«Сегіз оғыз»* этнонимі туралы А.К.Камалов былай дейді: «Элетмиш Билге қаған кезінде яғлакарлар өз халқымен соғысады». Ұйғырлардың билеуші әулеті (яғлақар) өз халқымен, яғни тоғыз оғыздармен келісімге келе алмай, соғысады. Л.Н.Гумилевтің пайымы бойынша *«сегіз оғыздар»* қидан тайпалары саналады. Оған дәлел ретінде қидандардың сегіз тайпадан құралғандығын келтіреді. Бірақ қидандар көне түрк және көне ұйғыр ескерткіштерінде өз атауымен, яғни «китан» нұсқасында беріледі. Осыған орай ғалым «Сегіз оғыздар – ұйғырлардан басқа тоғыз оғыз құрамындағы сегіз тайпа» деген тұжырым жасайды [5, 81].

Қорытынды

Қытай деректеріндегі ұйғыр атауымен берілген тоғыз оғыздардың барлығын қазіргі ұйғыр халқымен байланыстыра беруге келмейді. Деректерден тоғыз оғыз тайпаларының

Моңғолия мен Қытай аумақтары арасында саяси жағдайларға байланысты көшіп-қонып жүруге мәжбүр болғанын көреміз. Тоғыз оғыздардың бастапқы кезде Монғолия жерінде Шығыс Түрік қағанатымен көршілес болғаны байқалады. Олар Шығыс Түрік қағанатымен болған соғыстан кейін Қытай билігін мойындауға мәжбүр болады. Кейіннен Шығыс Түрік қағанатының орнына құрылған Ұйғыр қағанаты (тоғыз оғыз елі) да алғашында Моңғолия аумағында құрылғанымен, қағанат құлағаннан кейін құрамындағы тайпалар Моңғолия, Орта Азия, Қытай, Тыуа аймақтарына шашырай қоныстанады.

Бірлестіктің «тоғыз оғыз» деген атауы нақты тоғыз тайпадан құралғандығын білдірмейді, одақтың құрамы сол кезеңдегі саяси жағдайға байланысты өзгеріп отырған. Түркі тайпаларының көбі *тоғыз* немесе *үш* сандарымен аталады. Тоғыз оғыздардың қазіргі түркі халықтарының этногенезінде алатын рөлі туралы әлі де ғылыми шешімін таппаған пікірлер бар. Аталған тақырып ғалымдар тарапынан әлі де терең зерттеулерді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Вост. лит. РАН, 2002. – 757 с.

2. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск: Наука, 1983. – 298 с.

3. Малявкин А. Г. Материалы по истории уйгуров в IX-XII вв. // История и культура востока Азии. – Новосибирск: Наука, 1974. Т. 2. – 210 с.

4. Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). – СПб.: Типография императорской АН, 1899. – 160 с.

5. Камалов А.К. Древние уйгуры VIII-IX вв. – Алматы: Наш Мир, 2001. – 216 с.

6. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 480 б.

7. Потапов Л.П. Очерки народного быта тувинцев. – Москва: Наука, 1969. – 401 с.

8. Жолдасбеков М. Көне түрк жазба ескерткіштері. – Астана, Ғылым, 2017. – 288 б.

9. Taşağıl A. Çin kaynaklarına göre Türk boyları: M.Ö. III-M.S. X. Asır. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004. – 206 s.

10. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Алматы: «Жалын баспасы», 1998. – 390 с.

11. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. – М: Изд. Московского университета, 1969 г. – 219 с.

12. Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука, 1991. – 296 с.

13. Аристов Н.А. Этногеннез и этническая история казахов – Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005. – 372 с.

14. Қиянатұлы З. Монғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – Астана: Елорда, 2001. – 208 б.

15. «Қазақ ру-тайпаларының тарихы». Найман. X том. Бірінші кітап. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. – 457 б.

А.Б. Рысбекова
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Генезис и этническая связь этнонима тогуз-огузы с современными тюркскими народами

Аннотация. В истории тюркских народов раннесредневековый период все еще требует уточнений и глубоких исследований. В изучении истории каждого народа вопрос этногенеза играет очень важную роль. К сожалению, проблема этногенеза современных тюркских народов до сих пор не решена окончательно. Поэтому исследование отдельных родов и племён, составляющих тюркские народы, и их этногенеза является одной из важных тем для изучения.

На сегодняшний день история казахских родов рассматривается только с XII-XIII веков. А вот изучение более раннего периода вызывает сложности, и предсказать его тяжело. Данные, полученные из тюркских исторических источников, недостаточны для исследования проблемы этногенеза, они не могут предоставить полные сведения. Например, в Орхоно-Енисейских памятниках, Таласских надписях изображены лишь отдельные исторические события. Что касается арабских источников, то арабские путешественники в основном ограничивались южными регионами Казахстана и не посещали Монголию и Китай. Поэтому из арабских источников мы не можем получить много информации по нашему вопросу. Древние данные о тюркских племенах чаще всего можно узнать только из китайских источников.

В данной статье рассматривается состав племён союза тогуз огузов, встречающихся в исторических источниках раннего средневековья, и анализируется роль тогуз огузов в генезисе современных тюркских народов.

Ключевые слова: тогуз огузы, сегиз огузы, уйгуры, этногенез, тюркские племена, этноним, генезис.

A.B. Rysbekova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Genesis and Ethnic Connection of the Ethnonym Toghuz-Oghuz with Modern Turkic Peoples

Abstract. In the history of the Turkic peoples, the early medieval period still requires clarification and in-depth research. In the study of the history of each people, the issue of ethnogenesis plays a very important role. Unfortunately, the problem of the ethnogenesis of modern Turkic peoples has not yet been fully resolved. Therefore, the study of individual clans and tribes that make up the Turkic peoples and their ethnogenesis is one of the important topics for research.

Currently, the history of the Kazakh clans is only considered from the 12th-13th centuries. However, studying the earlier period presents difficulties, and it is hard to predict. The data obtained from Turkic historical sources are insufficient for researching the issue of ethnogenesis, and they cannot provide complete information. For example, the Orkhon-Yenisei inscriptions and the Talas inscriptions only describe individual historical events. As for Arabic sources, Arab travelers mainly limited themselves to the southern regions of Kazakhstan and did not visit Mongolia or China. Therefore, we cannot obtain

much information related to our topic from Arabic sources. Ancient data about Turkic tribes is mostly available only from Chinese sources.

This article examines the composition of the tribes of the union of the Toquz Oghuz, found in early medieval historical sources, and analyzes the role of the Toquz Oghuz in the genesis of modern Turkic peoples.

Keywords: Toquz Oghuz, Sekiz Oghuz, Uyghurs, ethnogenesis, Turkic tribes, ethnonym, genesis.

References

1. Bartold V.V. Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov [Works on the history and philology of Turkic and Mongol peoples] (Vost. Lit. RAN, Moscow, 2002, 757 p.). [in Russian]

2. Malyavkin A.G. Uygurskie gosudarstva v IX-XII vv. [Uighur states in the 9th-12th centuries] (Nauka, Novosibirsk, 1983, 298 p.). [in Russian]

3. Malyavkin A.G. Materialy po istorii uygurov v IX-XII vv. [Materials on the history of the Uighurs in the 9th-12th centuries], Istoriya i kul'tura vostoka Azii [History and culture of East Asia], 2, 210 (1974). [in Russian]

4. Pozdneev D. Istoricheskii ocherk uygurov (po kitayskim istochnikam) [Historical outline of the Uighurs (based on Chinese sources)] (Tipografiya Imperatorskoy AN, St. Petersburg, 1899, 160 p.). [in Russian]

5. Kamalov A.K. Drevnie uygury VIII-IX vv. [Ancient Uighurs of the 8th-9th centuries] (Nash Mir, Almaty, 2001, 216 p.). [in Russian]

6. Kazakstan tarikhy turaly Kytay derektemeleri. IV tom. Auletik tarikhi zhylnamalar. 2-bölim [Chinese sources on the history of Kazakhstan. Volume IV. Dynastic historical chronicles. Part 2] (Daik-Press, Almaty, 2006, 480 p.). [in Kazakh]

7. Potapov L.P. Ocherki narodnogo byta tuvintsev [Essays on the traditional life of the Tuvans] (Nauka, Moscow, 1969, 401 p.). [in Russian]

8. Zholdasbekov M. Kone turk zhazba eskerkishteri [Ancient Turkic written monuments] (Gylym, Astana, 2017, 288 p.). [in Kazakh]

9. Taşağıl A. Çin kaynaklarına göre Türk boyları: M.Ö. III-M.S. X. Asır [Turkish tribes according to Chinese sources: 3rd century BC – 10th century AD] (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, 206 p.). [in Turkish]

10. Bichurin N.Ya. Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena [Collection of information on the peoples who lived in Central Asia in ancient times] (Zhalyn, Almaty, 1998, 390 p.). [in Russian]

11. Kyzlasov L.R. Istoriya Tuvy v srednie veka [History of Tuva in the Middle Ages] (Moscow University Press, Moscow, 1969, 219 p.). [in Russian]

12. Vaynshteyn S.I. Mir kochevnikov tsentra Azii [The world of nomads of Central Asia] (Nauka, Moscow, 1991, 296 p.). [in Russian]

13. Aristov N.A. Etnogenez i etnicheskaya istoriya kazakhov [Ethnogenesis and ethnic history of the Kazakhs] (ЕКО, Pavlodar, 2005, 372 p.). [in Russian]

14. Kiyanatuly Z. Mongol usturtin meken etken songy turki taipalary: IX-XII gasyry [The last Turkic tribes residing on the Mongolian plateau: 9th-12th centuries] (Elorda, Astana, 2001, 208 p.). [in Kazakh]

15. Kazak ru-taipalarynyn tarihy. Naiman. X tom. Birinshi kitap [History of Kazakh clans and tribes. Nayman. Volume 10. First book] (Alash Historical Research Center, Almaty, 2008, 457 p.). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Рысбекова А.Б. **–** Түркітану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Рысбекова А.Б. **–** докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Rysbekova A.B. **–** PhD student at the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ҒТАХР 16.21.25
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-287-303

«Бабырнама» тіліндегі септік жалғауларының ерекшеліктері

А.Р. Халметов*[1], М.Қ. Ескеева[1], Э. Баймухамбетова[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан

(E-mail: alisher.rahimjan@outlook.com, mag61103@inbox.ru, e_baimukhambetova@kazguu.kz)

Аңдатпа. Шағатай тілін XV ғасырдан XX ғасырға дейін кең географиялық аумақты мекендейтін бүкіл шығыс түркі халықтары біртұтас жазба тіл ретінде қолданғандықтан, осы тілде көптеген құнды шығармалар жазылды. Соның бірі – Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр шахтың (XV-XVI ғғ) «Бабырнама» атты еңбегі. Бабырдың шығармашылығы түркі халықтарының тарихында ерекше орын алады. Бұл еңбек түркі мәдениеті мен тарихының қайнар көзі, сонымен қатар қазіргі түркі жазба тілдерінің даму жолын айқындауға мүмкіндік беретін маңызды дереккөз саналады. Мақалада «Бабырнама» шығармасындағы септік жалғаулары және олардың сөйлем ішіндегі қызметі басқа түркі жазба ескерткіштері деректерімен салыстырмалы тұрғыда талданады. Түркі тілдеріндегі септік категориясының даму жолы туралы жалпы сипаттама беріліп, «Бабырнама» тіліндегі септік жалғауларының өзіндік ерекшеліктері анықталады. Жазба ескерткіш тіліндегі септік жалғауларының грамматикалық мәні мен қызметі, сөйлем құрамындағы сөздерді бір-бірімен байланыстыру қабілеті мен синтаксисік қатынастарды қамтамасыз ету мүмкіндіктері сараланады. Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасының тілі ескі қазақ тілінің бастапқы үлгісі тұрғысынан қарастырылады.

Түйін сөздер: Бабыр, түркітану, қолжазба, шағатай тілі, септік жалғаулары, түркі тілдері.

Кіріспе

Тарихта сирек кездесетін көрнекті тұлға, ірі саяси қайраткер Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр Үндістан түбегінде ғана емес, Шығыс пен Батыс әлемінің ұлы бірегей билеушісі ретінде танымал. Бабыр шығармашылығының көкжиегі кең болды, ол өнердің барлық түрлеріне дерлік қызығушылық танытты. Табиғатты сүйетін, зерттеуші, саяхатшы,

Түсті: 05.12.2024; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

этнографияның жаршысы, бақ сәулетшісі, атқа міну, садақ ату және қылыш тарту өнерінің шебері, каллиграф, музыкант, заңгер, ою-өрнек өнері мен кітапты сүйетін, әдебиет әуесқойы, түркі әдебиетінде өз қолтаңбасын қалдырған ақын [1]. Бабыр жауынгер және басқарушы болуымен қатар, өз заманының ең көрнекті ғылым және әдебиет қайраткерлерінің бірі болды. Түркі әдебиетінде Науаиден кейін шағатай поэзиясы мен прозасы бойынша теңдессіз еңбектерін жазды [2]. Захир ад-дин Мухаммед Бабырдың шығармашылығындағы ең маңызды еңбегі – «Бабырнама». Жазба ескерткіш шағатай әдеби жазба тілінің грамматикалық және стильдік тұрғыдан шыңдалған кезеңінің үлгісі болып табылады.

«Бабырнама» тілі қазіргі қазақ жазба әдеби тілінің тарихи арналарының бірі болғандықтан, ескерткіш тілін грамматикалық тұрғыдан зерттеу қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерінің қалыптасу, даму жолын анықтауға септігін тигізетін өзекті мәселелер қатарынан орын алады. Мақалада «Бабырнама» шығармасында қолданылған септік жалғауларына және олардың сөйлем ішіндегі қызметтеріне тоқталып, септіктердің басқа да тарихи жазба ескерткіштердегі формаларына талдау жасалады, «Бабырнамадағы» қолданысымен салыстырмалы талданады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақаланы жазу барысында дәстүрлі сипаттау, жүйелеу, жалпылау әдістері және салыстырмалы-талдау тәсілі қолданылды. Мақаланың дереккөзі ретінде М.Шеннің 1997 жылы қорғаған *Baburname Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) – Açıklamalı Dizin* атты докторлық диссертациясында берілген «Бабырнама» жазба ескерткішінің мәтіні негізгі дереккөз ретінде алынды.

Зат есімдердің грамматикалық категорияларының бірі – септік жалғаулары. Қазіргі қазақ тілі деректері негізінде М.Б.Балақаев септік жалғаулары деп сөйлем ішінде басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсуі үшін атау сөздердің қосымша қабылдауын және грамматикалық тұрғыдан өзгеруін айтады. Ғалым өз еңбегінде септік жалғауларын грамматикалық септік жалғаулары және мекен, орын білдіретін септік жалғаулары деп екі топқа бөледі. Мұндағы атау, ілік септік жалғауы, барыс және табыс септік жалғаулары грамматикалық септік жалғаулары ретінде, жатыс және шығыс септік жалғаулары «мекен білдіретін жалғаулар» ретінде қарастырылған. Грамматикалық септік жалғауларының негізгі міндеті – субъектіні, тиістілікті, объектіні білдіру болса, мекен білдіретін септік жалғауларының міндеті – әрекеттің қашан, қайда басталғанын, жалғасып жатқанын, әрекеттің орнын көрсету екені айтылады [3].

Э.Р. Тенишев ата түркі тілінде (пратюркский) алтыдан сегізге дейін септік жалғаулары бар екенін айта отырып, ата қыпшақ тілі бойынша олардың үшеуін грамматикалық: атау септік, ілік септік және табыс септік; үшеуін орын білдіретін септік жалғаулары ретінде қарастырған: барыс септік, жатыс септік және шығыс септік. Қалған септік жалғауларының қыпшақ кезеңінен кейін пайда болғанын атап өтеді. Мұндағы жанама септік жалғауларының түбір соңындағы дауыссыз-дауысты үйлесіміне байланысты екенін, ал одан шығатын қорытынды ретінде дауыссыз дыбыспен басталатын

жалғаулардың дауыссыз дыбыспен басталатын сөздерден шыққанын көрсетеді [4]. Орхон ескерткіштері тілін терең зерттеген Ғ. Айдаров көне түрк тілінен жеті септікті – атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес/құралды септіктерін ажыратады [5]. Зат есімдер сөз тіркестері мен сөйлемдерде басқа сөздермен қатынасқа түскенде, қатынастың түріне қарай түрлі қалыптарда болып келеді: есімдермен, шылаулармен және етістіктермен әртүрлі синтаксистік қатынастарды сипаттайды. Бұл қатынастар құрылғанда атау сөздер әрдайым бір қалыпта болмайды, қатынастың түріне қарай түрлі жағдайларға түседі. Атау сөздерді әртүрлі қатынастар үшін әртүрлі қалыптарға, жағдайларға енгізетін – септік жалғаулары [6]. Демек, септік жалғаулары – сөйлем құрамындағы сөздерді бір-бірімен байланыстыратын көп түрлі, мағыналары мен грамматикалық қызметі әр алуан морфологиялық тұлға.

Нәтижелер және талқылаулар

Септік жалғаулары сөйлемде кездесетін сөздер арасындағы ең маңызды көпір болып табылады, олар сөздерді бір-бірімен байланысқа түсіріп, дәнекерлесуін қамтамасыз етеді. Сөздер өзара синтаксистік қатынасқа түспейінше толыққанды, көп құрамды сөйлем құрау мүмкін емес екені белгілі. Септік жалғаулары атау сөздердің сөйлемнің басқа мүшелерімен, әсіресе баяндауышпен байланысында басты рөл атқарады. Зат есімдерді немесе субстантивтенген сөздерді сөйлем ішінде басқа бір мүшеге қосатын, мағыналы хабарламаның құрылуын қамтамасыз ететін, сөйлем ішіндегі есім сөздермен немесе етістіктермен уақытша байланыс орнатуға мүмкіндік беретін, ең өнімді қолданыстағы грамматикалық категория – септік жалғаулары. Септік көрсеткіштері өзі жалғанған лексемаларды басқа сөздермен байланыстырып қана қоймайды, өзара қатынасқа түскен сөздерге қосымша мағыналық реңк үстемелеп отырады. Яғни, жекелеген сөздердің септік категориясымен түрленуі арқылы сөйлем құрамындағы лексемалар белгілі бір деңгейде семантикалық құбылуларға ұшырауы мүмкін. Мұндай реңктік құбылулар сөздердің өзара тіркесімділігі мен үйлесімділігін бекіте түседі әрі тілдегі тұлға мен мағына сабақтастығын сипаттайды. Бұл септік жалғауларының сөйлем құраудағы қызметінің белсенділігі мен икемділігін айқындайды.

Септік жалғауларының жалпы түркі тілдеріне тән орналасу тәртібі шағатай жазба тілінде де толық сақталған, яғни септік жалғаулары әрқашан көптік және тәуелдік жалғауларынан кейін жалғанады. Септік жалғаулары есімшелерге де жалғанады және бұл жағдайда есімшеден кейін келіп, сөз мағынасы жағынан үстеу қызметін атқарады.

Атау септік. Арнайы грамматикалық көрсеткіші жоқ атау септіктің өзіне ғана тән субстанттық мән білдіретін грамматикалық мағынасы, грамматикалық субъектіні сипаттайтын синтаксистік қызметі болады. С.Исаев атау септіктің қосымшасы жоқ болғанымен, атау септікте тұрған сөздің сөз түбірімен бірдей еместігін және басқа септік жалғаулары үшін негіз бола алмайтынын, бұл күйдің өз алдына «нөлдік форма» ретінде анықталатынын атап айтады [7]. Көптеген зерттеушілердің еңбектерінде атау септік басқа септік жалғаулары үшін негіз болатыны көрсетіледі [3]. Б.А. Серебренниковтың жұмысында түркі жазба тілдерінде атау септіктің ешқашан арнайы қосымшасы

болмағаны, сөздің түпнұсқасы немесе туынды қосымшалы негізі ретінде пайда болатыны және бұл ерекшеліктің түркі жазба тілдерінде де сақталғаны туралы мәлімет берілген [8].

XVI ғ. мұрасы «Бабырнама» ескерткіші тілінде де атау септігіндегі зат есімдер мен жіктеу есімдіктері, басқа да субстантивтенген сөздер белгілі бір синтаксистік қызмет атқарады:

1) Атау септік тұлғасындағы сөздер негізінен сөйлемнің бастауышы қызметін атқарады: *Aḫir, Bedı̄ʿüzzamān Mı̄rzā araġa tüşüp yaraşıp içkeri taşḳarı tüşken yigitlerni alışıp yandılar* (35b) “Кейін Беддиүззаман Мырза араларына түсіп, келісіп тұтқындағы жігіттерді өзара алмастырып қайтты”; *Mı̄rzā bile Muḥammed Ḳulı Ḳoçın, Ḥasan Şerbetçi bile kirdiler* (36b) “Мырзамен бірге Мұхаммед Құлы Қочын, Хасан Шербетчі бірге кірді”.

2) Атау септік формасындағы есімдер көмекші етістікпен бірге қолданып, сөйлемнің ішінде баяндауыш қызметін атқарады: Yana Aḥmed Tevekkül Barlas ėdi (171b) “Біреуі Ахмет Тәуекел Барлас еді”.

3) Бастауыш қызметінде қолданылатын атау септіктегі жіктеу есімдіктерінің жасырын тұруы жиі қолданылады: *Evāyil mührdār ėdi* (171a) “(Ол) бұрында мөр басушы еді”.

«Бабырнама» тіліндегі атау септігінің қолданылуы мен қазіргі қазақ тіліндегі атау тұлғалы сөздердің қолданысы, олардың сөйлемдегі қызметі, синтаксистік қатынастар түзу мүмкіндіктері бірдей болып келеді.

Ілік септік. Ілік септігінің жалғаулары тәуелдік категориясымен тығыз байланыста қалыптасқан грамматикалық бірлік, «септік категориясының грамматикалық тұрғыдан тиянақталуын оның тәуелдік жалғаулы сөзбен тіркесімділігі қамтамасыз етеді» [9]. Көне түрк тілінде бұл қосымша *-ıñ, -iñ, -uñ, -üñ; -nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ* түрінде болған [10]. К. Эрасланның пікірінше, ескі ұйғыр түркі тілінде ілік септіктің екі түрі болған: қосымшасыз және қосымшалы, алайда қосымшасыз түрі кең тарамаған, ал қосымшалы ілік септік *-nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ* қосымшаларымен жасалған [11]. Қыпшақ түркі тілінде бұл септік *-nıñ, -niñ (есімдік сөздерде -ıñ, -iñ)* қосымшасы арқылы жасалады [12]. Й. Экманн шағатай тілінде бұл қосымшаның *-nıñ, -niñ*, кейде еріндік дауыстыдан кейін *-nuñ, -nüñ* түрінде болатынын, кейде *-nı, -ni* түрінде кездесетінін, өлеңдерде жиі түсіріліп кеткендігін атап өткен [13]. А. Бодролигети шағатай тілінде осы формалардан басқа *-n, -uñ, -üñ, -ıñ, -iñ* түрлерінің қолданылғанын да атап өтеді. Олардың ішінде *-nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ* түрлері бұл кезеңнің шығармаларында ең көп қолданылған ілік септік қосымшалары болып табылады. *-n* қосымшасы болса, үшінші жақ тәуелдік жалғаудан кейін қолданылған ілік септік жалғауы болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, ілік септік қосымшасы жиі түсіріліп те қолданылған [14].

Ілік септіктің негізгі міндеті – екі сөз арасындағы «қатыстық (тиістілік/иелік, меншік)» қатынас орнатып, анықтауыштық қызмет атқару болып табылады. Шағатай түркі тіліндегі ілік септік жалғауы *-nıñ/-niñ, -nuñ/-nüñ* тұлғасында қолданылады [13]. Есімдіктерден кейін ілік септік жалғауы *-ıñ* формасында келеді *(meniñ, seniñ, biziñ, siziñ* сияқты). Кейбір жағдайларда тәуелдік жалғауынан кейін септік жалғауы қолданылмайды және осы кезде ілік септіктің міндетін тәуелдік жалғауы атқарады [13]. Сонымен қатар кейде ілік септік жалғауы болып табылатын *+nıñ* орнына табыс септік *+nı* жалғауы да

ілік септік функциясымен сөйлемге қосыла алады. «Бабырнама» тілінде сөйлем ішіндегі байланыстарда қатыстықты сипаттайтын ілік септіктің атқаратын қызметі аса белсенді байқалады.

Меншіктік мағынада екі зат есім арасындағы «қатыстық» байланыстарды сипаттайтын ілік септіктері: *Ferġāna vilāyetiniñ girdāgirdi taġlarıda yaḫşı yaylaḳlar bar* (5a) “Ферғана уәлаятының айналасындағы тауларда әдемі жайлаулар бар”; *Semerḳand'nıñ ġarbī ṭarafı yėgirme bėş yıġaç yoldur* (48b) “Самарқандтың батыс жағы жиырма бес йығач (ұзындық өлшемі) жол”; *İlek Yaylaġı'ġa, kim Ḥişār vilāyetiniñ yaylaġlarıdındur, kėlip tüştüm* (120a) “Хисар уәлаятының жайлауларының бірі болып табылатын Ілек жайлауына келіп түстім”; *Ḳalʿanıñ cenūbıda Şāh Kābil'niñ şarḳıda bir uluḳ kolaya tüşüptür* (128b) “Қаланың оңтүстігінде Шах Кабилдің шығысында үлкен көл орналасқан”; *Ḫocend'niñ avlaġı ve ḳuşlaġı bisyār yaḫşıdur* (4a) “Ходженттің аңдары мен құстары өте жақсы”; *Afġanlarnıñ içige kirip ḳılıç salur maḥallda atını oḳlap yıḳarlar* (238b) “Афгандардың ішіне кіріп, қылыш сермегенде атын жебемен атып құлатады”; *Ḳurġan bile deryānıñ şimāl ṭarafıda bir taġ tüşüptür, Munuġıl atlıḳ* (4a) “Хисар мен көлдің солтүстігінде Мұнұғыл атты тау бар”; *Her ḥirfegerniñ bir başka bāzārı bar, birbirlerine maḫlūṭ ėmestür* (47b) “Әр мамандық иесінің бір-біріне араласпайтын жеке нарығы бар”.

Есімдіктерге жалғанып, сөйлем ішіндегі қатыстық байланыстарды сипаттайтын ілік септіктері: *Sulṭān Ḳulı Çanaḳ bularnıñ soñıça ėdi*. (161a) “Сұлтан Құлы Чанак олардың артынан еді”.

«Бабырнама» тіліндегі кейбір ілік септік тұлғаларының басқа септік (көмектес/құралды, табыс) мағынасына тән қызметтерде жұмсалуы да ұшырасады: *Mėniñ bile bolġan kişi uluġ ve kiçik iki yüz ḳırḳ kişi ėdi* (61a) “Менімен бірге болғандар үлкен-кіші екі жүз қырық адам еді ”Мұны көмектеске апару керек!; *Biziñ ebnā-yı cinsimiz dėmey ki ednā nökerimizge ḳılġan insāniyyetni bizge ḳılmadı, belki nökerimizçe bizni közge ılmadı* (82a) “(Бізді) бір жыныcты демеді, ең төменгі қызметшімізге көрсеткен адамгершілікті бізге көрсетпеді, тіпті қызметшілерімізге көрсеткен құрметін де бізге көрсетпеді”. Соңғы сөйлемнің бірінші компонентінің мағынасын қазақ тілінде екі септік тұлғасымен де беруге болады, мысалы: ілік септігі – *Біздің бір жыныcты екенімізді ескермеді; табыс септігі – Бізді бір жыныcты демеді.* Бұл түркі тілдерінің бәріне тән сөйлеушінің мақсатына сәйкес айқындалатын ойды берудің синтаксистік амалдарына жатады.

Бұл септік категориясының көне түрк тіліндегі формасы шағатай кезеңінде және қыпшақ кезеңінде де жалғасын тапқан. Қазіргі қазақ тілінде **-nıñ/-niñ** формасының қолданысын атап өту қажет. Қазақ тіліндегі вариантарының ескерткіш тіліндегі варианттарға қарағанда ауқымды болуы қазақ тіліндегі үндестік заңдылығының белсенділік деңгейіне қатысты қалыптасқан құбылыс. Ал *-ıñ, -iñ* формаларының қазақ тілінде тек 1 және 2 жақ жекеше есімдіктерде ғана қолданылатынын атап өткен жөн.

Барыс септік. Түркі тілдеріндегі барыс септігінің негізгі мағынасы «іс-әрекеттің, қимылдың кімге, неге, қайда бағытталғанын білдіреді, сондай-ақ сөйлем ішінде іс-қимылдың мерзімі мен мөлшерін, бағытын, мақсатын айқындайды» [9]. А. Габэн көне түрк тілінде барыс септіктің қосымшасы *-ḳa, -ke*, сирек жағдайда *-a, -e;* дауысты дыбыстардан кейін *-ya, -ye* түрінде қолданылатынын атап өтеді. Т. Текин Орхон түркі тілінде барыс

септігі қосымшасының сонымен қатар беру мен болуды білдіретінін және оның -ka, -ke, -ga, -ge түрінде болатынын, жекеше бірінші және екінші жақ тәуелдік жалғауы қосылған сөздерден кейін -a, -e, үшінші жақ тәуелдік жалғау қосылған сөздерден кейін бар -ña, -ñe түрінде келетінін атап өткен. К. Эраслан бұрын айтылған пікірлерге тоқталып, қосымшаның негізгі үш қызметін атайды: есімдерді есімдермен байланыстыру; есімдерді етістіктермен байланыстыру; есімдерді шылаулармен байланыстыру [15, 10, 11].

А. Қараманлыоғлы қыпшақ түркі тілінде кейбір жеке мысалдарды алмағанда жалғаудың дыбыс үндестігіне сәйкес -ḳa, -ke, -ġa, -ge түрінде жалғанатынын, бұған қоса, бірінші және екінші жақ жекеше және көпше тәуелдік жалғауы бар сөздерден кейін -a, -e формасының да бар екенін атап өтеді. Сонымен қатар бұл қосымшада -g түсірілмегенін, Орхон жазбаларында да кездесетін осы ерекшеліктің сақталғанын атап өткен [12]. Шағатай түркі тілінде қосымша дауысты дыбыстардан кейін -ġa, -ge; ұяң және үнді дауыссыздардан кейін негізінен -ġa, -ge (б мен д-дан кейін кейде -ḳa, -ke), қатаң дауыссыз дыбыстардан кейін -ḳa, -ke түрінде жалғанады. Тәуелдік жалғауынан кейін -ġa, -ge, онымен бірге -a, -e түрі де қолданылып, үшінші жақта -na, -ne түрі қолданылған [13, 14]. М. Томанов ескі түркі жазбаларында қосымшаның бірнеше түрі бар екенін және олардың кейбірінің ерекше қолдану ауқымдары бар екенін атап өтеді. Мысалы -ġaru, -gerü қосымшаларының қозғалыс бағытын немесе орнын білдіретінін жазады. Көп қолданылатын барыс септік қосымшасы да -ġa, -ge, -ḳa, -ke, ал тәуелдік жалғау жалғанған сөздерден кейін -a, -e болып келетінін атап өткен [16].

Дауыссыз және дауысты дыбыстардан кейін қосылатын -ġa, -ge (дауысты дыбыстар мен ұяң және үнді дауыссыздардан кейін), ал қатаң дауыссыз дыбыстардан кейін -ḳa, -ke қосымшасы арқылы жасалған барыс септігінің сөйлем құруда әртүрлі қызмет атқаратыны байқалады. «Бабырнама» ескерткіші тіліндегі барыс септігі көрсеткіштерінің сөйлем ішіндегі синтаксистік қатынастарды қамтамасыз ету барысындағы қызметі бірнеше бағытта көрініс табады:

1) Барыс септік жалғауы жалғанған сөз сөйлем ішінде баяндауыштың бағыты мен кімге айтылып тұрғанын білдіреді: *Hürmüz ve Hindūstān'ġa tamām munıñ bādāmı barur* (4b) “Бұл жердің бадамының барлығы Хүрміз бен Үндістанға кетеді”; *Bādşāhnıñ tili tutulup ėdi, aġzıġa paḫta bile su tamızadurlar ėdi* (53b) “Падишахтың тілі байланған еді аузына мақтамен су тамшылатты”; *Andicān'ġa yürüşmek ḫayāli bile kömek tiley Taşkend'ke ḫān ḳaşıġa bardım* (56a) “Әндіжанға жету арманымен көмек сұрап Ташкентке ханның алдына бардым”; *Biziñ ebnā-yı cinsimiz dėmey ki ednā nökerimizge ḳılġan insāniyyetni bizge ḳılmadı, belki nökerimizçe bizni közge ılmadı* (82a); “Бір жыныстымыз демеді, ең төменгі қызметшімізге көрсеткен адамгершілікті бізге көрсетпеді, тіпті қызметшілерімізге көрсеткен құрметін де бізге көрсетпеді”.

2) “-ға дейін” мағынасымен сөйлемдегі ойға қатысты кеңістіктің, жердің, бағыттың т.б. шекарасын анықтайды: *Yana bir Ḫocend'dür, Andicān'dın ġarb sarıġa yėgirme bėş yıġaç yoldur* (4a) “Біреуі Ходжент, Әндіжандан батысқа қарай жиырма бес йығач (ұзындық өлшемі) жол”; *Taġnıñ başıġa yavuḳraḳ ḫayli ṣafālıḳ yėr ėmestür* (239b) “Таудың басына жақындау соншалықты жайлы жер емес”.

3) “үшін” мағынасында сөйлемнің ішіндегі етістіктің мақсатын немесе себебін білдіреді: *Bu cihettin bu ismġa mevsūmdur* (4b) “Бұл себептен осы атпен аталған”; *Ebū'l Ḳāsım Kūhber*

ve İbrāhı̄m Tarḫan ābdān kişilerini mülāzemetḳa yiberip ḳulluḳ ve iḫlāṣ iẓhārını ḳıldılar (82b) “Әбу'л Қасым Құхбер мен Ибраһим Тархан ең жақсы адамдарын менімен кездесу үшін жіберіп, қызмет пен бағынушылықтарын білдірді”; *Fi'l vāḳ‘i bahārlar seyr ḳılmaḳḳa, ḳuş salmaḳḳa ve ḳuş atmaḳḳa bu yerlerce yem kem oḳ bolġay nėçük kim Kābil ve Ġaznı̄ vilāyetiniñ ta‘rı̄f ü tevṣı̄de şemme meẕkūr u mesṭūr boldı* (202b) “Қабыл мен Газна уәлаяттарының баяндалуында қысқаша айтылғандай, шынымен де көктемде серуендеуге, құс ұшыруға және құс аулауға осы жерлерден жақсы орындар аз кездеседі”.

4) Сөйлемнің баяндауышы ырықсыз етіс формасында тұрған болса, әрекетті жасаушыны білдіреді: *Munça kişi baḳıp tutup bir nėçe yayaḳ Afġān'ġa tüptüz yerde mundaḳ yigitni aldurup...* (239a) “Осыншама көп адам қарап тұрып жай жерде бірнеше жаяу афганға осындай жігітті жем қылып...”

5) “үстінде, ішінде” мағынасында баяндауыштың бағытын көрсетеді*: Şeybānı̄ Ḫān'ġa Türkistān'da ḫiẓmet ḳılıp ri‘āyet tapıp ėdi, üstige turarlar* (84a) “Түркістанда Шейбани ханға қызмет етіп, абыройға ие болды”; *Semerḳand'dın Mehdı̄ Sulṭān, Baysunġur Mı̄rzā'nıñ ılġarını başlap kėlip bularnıñ üstige turdılar* (38b) “Самарқандтан Мехди Сұлтан Байсұнғұр Мырзаның дұшпан жеріне аттанған ақыншыларын басқарып шабуылға шықты”; *Kėmiler üstige ḳoyġan bėgler ve baḫşılar ve dı̄vānlar çerigke kėlgen ėlniñ sanını ‘arżġa yėtkürdiler* (254a) “Кемелерге мінген билер, бақсылар мен дивандар шеруге келген адамдардың санын хабарлады”.

6) Белгілі бір уақыт аралығын анықтау: *Tañlasıġa Moġul bėgleri ‘arżġa yetkürdiler...* (56a) “Таңға [қарай] монғол бейлері келді ...”

Бабырнама тіліндегі атау септігінің негізгі қызметтері: барыс септігі жалғауы жалғанған сөз сөйлем ішінде баяндауыштың бағыты мен кімге айтылып тұрғанын білдіру; “үшін” мағынасында сөйлемнің ішіндегі етістіктің мақсатын немесе себебін білдіреді; “үстінде, ішінде” мағынасында баяндауыштың бағытын көрсетеді.

Көне түрк тіліндегі -ka, -ke, -ga, -ge барыс септік формасының шағатай және қыпшақ кезеңдерінде жалғасын тапқанын көреміз. Қазіргі қазақ тілінде де бұл септіктің өзгеріссіз қолданысын көреміз. 1 және 2 жақ жекеше формадағы тәуелдік жалғауы жалғанған сөздерге бұл жалғау -a, -e, ал 3 жақ тәуелдік жалғауы жалғанған сөздерден кейін жалғаудың -na, -ne болып жалғануы көне түрк кезеңінен бері жалғасуда.

Табыс септік. Табыс септігі жалғанған сөздер сөйлем ішінде негізінен сабақты етістікпен синтаксистік қатынасқа түсіп, тура толықтауыш қызметінде жұмсалады.

Көне түрк тілінде табыс септік үш түрлі тәсіл арқылы қолданылған: жалаң күйдегі есімдерден кейін -g, -ġ, тәуелдік жалғаулы сөздерден кейін -ın, -in кейбір мысалдарда -nı, -ni. Қараханидтер кезеңінде дауысты дыбыспен аяқталатын сөздерден кейін -g; дауыссыз дыбыспен аяқталатын сөздерден кейін, дауыстысы езулік болса -ıg,-ig ал еріндік дауыстыдан кейін -ug, -üg қосымшасы қолданылған; сирек жағдайларда қосымша, түбір мен негіздерде, тәуелдік жалғауынан кейін және есімдіктерде -ı қолданылған. Көне ұйғыр түркі тілінде -nı табыс септігі қосымшасы тек есімдіктерде емес, басқа сөздерде де қолданылатын болған және қосымшаның дауысты дыбысы дауыстының еріндік езулік болуына тәуелді болмаған. Бастапқыда барлық тәуелдік жалғаулы есімдерде қолданылған -n табыс септігі қосымшасының қолданылу аясы тарылып, тек үшінші жақ

тәуелдік жалғауларынан кейін қолданылатын болған [13, 14]. ([10, 11]. Қыпшақ тілінде қосымша -nı, -ni; үшінші жақ тәуелдік жалғаулы сөздерден кейін -n түрінде кездеседі [12]. Шағатай тілінде қосымша -nı, -ni, үшінші жақ тәуелдік қосымшасынан кейін -n түрінде қолданылады; сонымен қатар табыс септігі жалғаулы және жалғаусыз қолданылуы мүмкін [13, 14].

«Бабырнама» тілінде есімдерге -nı қосымшасы және үшінші жақта жекеше түрде әдетте -n немесе сирек жағдайда -nı қосылады, табыс септігі кейбір жағдайларда қосымша қолданылмай-ақ білдірілуі мүмкін.

Мәтінде екі түрлі қызмет атқаратын және сөйлем бірлігінде орын алатын табыс септігінің мысалдары және сөйлем құрудағы қызметі төмендегідей:

1) Табыс септігі жалғанған есім – әрекеттен тікелей әсер алатын тұлға немесе зат болып табылады. Бұл жағдайда, табыс септігіндегі есім негізгі сөйлем мен сабақтас сөйлемнің объектісі (немесе өзегі) ретінде қызмет атқарады: *Bu kündin kėyin Ḳalāt'nı alġandın soñ işbu yara bile bardı* (158b) “Бір күннен кейін Қалатты алған соң жараланып келді;” *Zelzele bolġaç özini taşladı, āsı ̄bi yetmedi* (157b) “Жер сілкінісі болғанда өзін төменге тастады, бірақ зақымданбады”; *Mı ̄rzā Ḫān'nı, kim Kābil'ni alġandın soñra Ḫorāsān sarı ruḫṣat berilip ėdi…* (208a) “Кабулды алғаннан кейін Хорасан жағы рұқсат етілген Мырза ханды...” ; *Andın soñ İbrāhı ̄m Saru'yu ve Veys Lāġarı ̄'ni bı ̄-günāh, bı ̄-cihet tutturup talatıp vilāyetleridin ayırıp ruḫṣat bėrdi* (74b) “Одан кейін Ибраһим Сару мен Вейс Лагариді күнәсіз және себепсіз ұстап, олардың мал-мүлкін тонап, оларды өз аймақтарынан айырып, рұқсат берді”; *Ḳopḳaç oḳ ḳılıç saġdaḳnı baġlap fi ̄'l ḥāl atlandım* (106b) “Тұра салып садақ пен қылышымды іліп алып сол күйде атқа міндім”; *Hı ̄ç işni bütkermey yandı* (165b) “Ешбір ісін бітірместен қайтып келді”.

2) Сөйлемде толықтауыш қызметін атқарып, зат есім мен етістік арасында байланыс орнатады: *Uşol zamān her iki sāzını ėligige aldı* (157b) “Сол кезде ол екі сазын да қолға алды”; *Bāvücūd kim uluḳ bėg ėdi, hergiz ḫidmetini terk kılmas ėdi* (174a) “Өте үлкен би еді, ешқашан қызметін тастамайтын еді”; *Özbek dėk yat yaġı Ḫorāsān'nı aldı* (208a) “Өзбек сияқты жат дұшпан Хорасанды алды”; *Şeybaḳ Ḫan Ḳandahār'nıñ taş ḳurġanını alıp erkini alay almay yanġanını ve Şeybaḳ Ḫan yanġandın soñ baʿżı cihetlerdin Nāṣır Mı ̄rzā Ḳandahār'nı salıp Ġazni ̄'ġa kėlgeniniñ ḫaberini meşrūḥ-ı ʿarż ḳıldı* (215a) “Шейбак хан Кандағардың сыртқы қамалын алып, ішкі сарайын ала алмай кері қайтқанын және Шейбак хан кері шегінгеннен кейін, кейбір себептермен Насыр Мырза Кандағарды тастап, Газнаға барғаны туралы хабарды түсіндіріп, баяндады”; *Çünkü vilādetiniñ ḫaberni yiberdük* (220a) “Осылайша біз оның дүниеге келгені туралы хабарды жібердік”.

3) Табыс септік жалғауы алған бір сөз басқа есіммен ілік септік қызметінде қолданылуы мүмкін. Бұл сөз тіркесі сөйлем ішінде толықтауыш қызметін атқарады. Й. Экманның пікіріне сүйенсек, бұл жағдай ілік септік жалғауы орнына кей кезде табыс септік жалғауының қолданылуымен байланысты [13]. Тарихи ескерткіштердің тілінде де табыс септік жалғауының қолданылғанын көре аламыз: anı teg «ол сияқты». «Бабырнама» тілінде – *Andaḳ rivāyet ḳıldılar kim bir ḳırġavulnı işkenesi bile dört kişi yėyip tükete almaydur* (2b) “Мұндай аңыз бар: қырғауылдың етін төрт адам жеп бітір алмайды”.

Табыс септік жалғауы көне түрк тілінде үш түрлі жалғаумен көрсетілген болса, шағатай және қыпшақ кезеңінде бір жалғаумен ғана жасалатын болған. Бұл қолданыс

қазақ тілінде де жалғасын табуда. Бұл әрине шағатай жазба тілін ескі қазақ жазба тілінің XV-XVI ғасырлардағы көрінісі, тарихи арнасы ретінде қарастыруға толық мүмкіндік береді.

Жатыс септік. «Бабырнама» тіліндегі заттың, құбылыстың, қимыл-әрекеттің орнын, мерзімді, жасты білдіретін жатыс септік жалғауларының тұлғасы да, мәні де, қызметі де қазіргі қазақ тілінде толық сақталған. Шағатай түркі тілінің жалпы жатыс септігінің қосымшасы -da, -de болып табылады, бірақ ол кей кездері дауыссыз дыбыстардан кейін -ta, -te түрінде де қолданылады. Шағатай тілінде жалпы қолданылатын ереже бойынша дауысты және ұяң немесе үнді дауыссыздардан кейін осы қосымшалардың d-мен басталатын нұсқалары пайдаланылады, ал қатаң дауыссыздармен аяқталатын сөздерге осы қосымшалардың -da және -ta нұсқалары қосылуы мүмкін [13]. «Бабырнама» ескерткіші тіліндегі жатыс септігі көрсеткіштерінің контекстке байланысты атқаратын қызмет ауқымы бірнеше бағытты қамтиды.

1) Сөйлемде әрекеттің жасалу орнын білдіреді: *Uşbu yurtta Ḫüsrev Şāh'nıñ cėbeḫānesi dağı cėbelerni üleşildi* (125a) “Бұл жерде Хүсрев Шахтың барлық қаруы мен сауыттары бөлінді”; *Bāvücūd kim meni bādşāh köterip ėdi, naḳḳāresini özіniñ ėşikide çaldurur ėdi* (159a) “Мені падишах ретінде танығанына қарамастан, накараны (патшалық белгісі болатын дауыл) өз қақпасында ұрғызатын”; *Bāġda üzümi ḳalın bolur* (136a) “Бауда жүзімі көп болады”; *Çendāvel bölgesiniñ ayaġıda ḳatıḳ zelzele boldı…* (216b) “Чендавел аңғарының төменгі бөлігінде қатты жер сілкінісі болды”; *Bu kentlerdin ḳoyıraḳ deşttin bir kürūh, yoḳḳarı baḳa dāmenede taġnıñ tüpide çeşme vāḳiʿ boluptur, Ḫwāce Seyārān derler* (136b) “Бұл қалалардан төменде далада бір күрух (екі мильге жақын өлшем бірлігі), жоғары қарай бет алған таудың айналасында, таудың шыңында Ходжа Сеяран аталған бір бұлақ орналасқан”.

2) Әрекеттің орын алған күйін, шарттарын және әрекеттен әсер алған аймақты білдіреді: *Bolġan kişi bile atlanıp kūçe kūçeniñ başıda yigitlerni taʿyı̄n ḳılmaḳḳa ve uruş yaraġıda ėdük kim Şeyḫ Bāyezı̄d ve Ḳamber ʿAlı̄ ve Muḥammed Dost, Tenbel ḳaşıdın ışlāḥ üçün ḳatrap keldiler* (111b) “Қол астымдағы адамдармен атқа мінип, әр көшенің басында батырларды тағайындап, соғысқа дайындық жасап жатқанда, Тенбел тарапынан Шейх Баязид, Камбер Али және Мұхаммед Дост бейбітшілік туралы сөйлесу үшін асығыс келді”; *Mı̄rzādelıḳda ve devlette ulġayıp ėdi* “Бейзадалық пен мемлекеттік (істерде) өскен еді”; *Andın beri Usruşna ʿÖmer Şeyḫ Mı̄rzā taṣarrufıda ėdi* (8b) “Сол уақыттан бері Усрушна, Өмір Шейх Мырзаның қол астында еді”.

3) Барыс септіктің қызметін атқарып әрекеттің бағытын білдіреді: *Āftāb bir neyze boyı çıḳıp ėdi kim Senced dere ayaġıda kėlip tüşüldi* “Күн бір найза бойы көтерілгенде, Сенджед өзенінің төменгі жағына жеткен еді”.

4) Әрекеттің орын алған уақытын немесе уақыттағы бір нүктені көрсетеді: *Sulṭān ʿAlı̄ Mı̄rzā zamānıda köp ulġayıp ėdi, nökeri bėş altı miñge yetip ėdi* (22b) “Сұлтан Әли Мырза заманында айтарлықтай өскен, адамдарының (әскери) саны бес-алты мыңға жеткен еді”; *Āḫı̄r Baysunġur Mı̄rzā bile Sulṭān ʿAlı̄ Mı̄rzā'nıñ ġavġasıda uluġluġ zamanıda bednāmlıḳ bile öldü* (21b) “Кейінірек қартайған шағында Бәйсұғыр Мырза мен Сұлтан Әли Мырза арасындағы жанжалда жаман атпен өлді”; *Uşol furṣatta Tėñri raḥmetiġa bardı* (21a) “Сол кезде Алла рақымына алды”; *Ol maḥallda bu Ḫudāyberdi Timurtaş yėgirme bėş yaşta ėrdi*

(13a) “Сол уақытта Құдайберді Тимурташ жиырма бес жаста еді”; *Bu yėrniñ ṣerfesini közlep Semerḳand muḥārasıda nėçe maḥall munda olturup ėdi* (48a) “Бұл жердің қолайлылығын байқап, Самарқандты қоршау кезінде бірнеше рет мұнда отырған едім”.

«Бабырнама» ескерткіші тіліндегі жатыс септігі көрсеткіштерінің контекстке байланысты атқаратын қызметтері: сөйлемде әрекеттің жасалу орнын білдіреді; әрекеттің орын алған күйін, шарттарын және әрекеттен әсер алған аймақты білдіреді; барыс септіктің қызметін атқарып әрекеттің бағытын білдіреді; әрекеттің орын алған уақытын немесе уақыттағы бір нүктені көрсетеді.

Бұл септік көне түрк тілінде қалай қолданылса, шағатай және қыпшақ кезеңдерінде қолданысын жалғастырған. Қазақ тілінде де бұл жалғау еш өзгеріссіз көне түрк тіліндегідей қолданысқа ие.

Шығыс септік. Шығыс септігі «іс-әрекеттің, қимылдың неден, қай жерден басталғанын, қимыл иесінің басты объектіден алыстап, ұзап бара жатқанын сипаттайды» [9]. «Көне түрк тілінде бұл қосымша қысаң дауысты дыбысты –дын/-дін, -тын/-тін формасында болған; диалектілерде сирек болса да -дан, -ден, -тан, -тен де кездеседі [15, 11]; жатыс септік үшін қолданылатын -да/-де, -та/-те қосымшаларының кейде шығыс септік мағынасында да қолданылғаны байқалады. Шағатай түркі тілінде бұл қосымша -дын/-дин, -тын/-тин, үшінші жақ тәуелдік жалғаудан кейін әдетте -ндын/-ндин түрінде болады; сирек жағдайда ашық дауысты дыбысты түрі қолданылатыны байқалады [13, 14]. Қыпшақ түркі тілінде қосымша -дан/-ден, -тан/-тен формасында қолданылған [12].

«Бабырнама» тілінде шығыс септік жалғауының сөйлем ішіндегі байланыстары мен қызметі бірнеше бағытта көрініс табады:

1) Әрекеттің орын алған немесе басталған жерін көрсетеді. Осы мағынасымен барыс септіктің қарама қарсы мағынасын білдіреді: *Ḳara Su, kim Āb-ı Raḥmet hem derler, Kān-ı Gil'niñ ortasıdın aḳar yeti sėkiz tėgirmen suyı bolġay “*Аб-ы Рахмет деп те аталатын Қара Су, Кан-ы Гилдің ортасынан ағып өтеді, жеті-сегіз диірмен суы болады”; *Muḥāṣara avānıda ḳurġan faṣīlınıñ üstidin her kėçe ėvrülür ėdük* (92a) “Қоршау кезінде қамал қабырғасының үстінен әр түнде жүріп өтіп, серуендейтінбіз” *Bu yurttın köçüp Ḳara Bāġ yanıdaġı Aḳ Sarāy öleñige tüşüldi* (126a) “Бұл мекеннен кетіп, Қара Бақтың жанындағы Ақ Сарай шабындығына келінген еді”; *Fı̄ruze Dervāzesi'din Şeyḫzāde Dervāzesi'ġaça faṣīl üstidin at bile yürüşe bolur ėdi* “Фируза қақпасынан Шейхзада қақпасына дейін қабырға үстімен атпен жүретін”; *Kābil'din on iki on üç yıġaç ve Ġaznı̄'din yeti sėkiz yıġaç yol olacak* (139a) “Кабилден он екі-он үш йығач (ұзындық өлшем бірлігі) және Газнеден жеті-сегіз йығач жол болады”.

2) Әрекеттің орын алған уақытын немесе уақыттағы орнын білдіреді: *Ömer Şeyḫ Mı̄rzā vāḳiʿasıdın soñ mėniñ ėşikimde ṣāḥib iḫtiyār ol ėdi* (14a) “Өмер Шейх Мырзаның асынан кейін (қайтқаннан кейін) менің есігімнің таңдаулысы ол еді”; *Abdul-rezzāḳ Mı̄rzā mėndin ilgeri kėlip tüşken ėgendür* (211b) “Абдулреззак Мырза мен келмей тұрып, сол жерге түскен”.

3) Заттардың неден жасалғанын білдіреді: *Ḫwāce Mı̄r Sulṭān'ġa ve oġlanlarıġa ve özge ėlçilerge hem altundın kümüşdin tarkaş bile inʿāmlar boldı* (352b) “Хожа Мир Сұлтанға және оның ұлдарына, сондай-ақ басқа елшілерге де алтын мен күмістен сый-сияпаттар жасалды”; *Suḫ ve Huşyār'dın kėlgenlerge çekmenler ve ḳumāş ḫilʿatlar ve altundın ve kümüşdin raḫtdın cinsdin inʿāmlar boldı* (352b) “Суһ пен Хүшярдан келгендерге кеудешелер, мата шапандар, алтын мен күмістен әр түрлі заттар сыйға тартылды”.

4) Белгілі бір топтың немесе бүтіннің бір бөлігін не болмаса бір бөліктің тиесілі болған бүтінін, тобын немесе келген жерін көрсете алады: *Barıdın Ḳoç Bėg yaḫşıraḳ bardı "Коч мырза бәрінен жақсырақ келді"; Gāhī mėn, gāhī Ḳāsım Bėg, gāhī yana bėglerdin ve içkilerdin ėvrülürler ėdi* (92a) "Кейде мен, кейде Қасым Мырза, кейде де билер мен іштегілердің біреуі жүруші еді"; *Kābil bölükātıdın bir bölük Ala Say bölükidir* (139b) "Кабул бөлімдерінен бір бөлімі – Ала Сай бөлігі"; *Hezārelerdin küllı̄ rāı̄ Sulṭān Mesʿūdı̄ Hezāre'dür, Afġānlardın küllı̄ rāı̄ Mehmed Afġānı̄ 'dür* (140a) "Хазарлардан ең көбі Султан Месуди хазарлары, ал Ауғандардан ең көбі Мехмед Ауғаны"; *Bėg ü bėgātdın ve yigit yeleñdin yėti sėkiz yüz kişi mėndin tamām ayrıldılar* (55a) "Билер мен батырлардан жеті-сегіз жүз адам, түгелдей менен ажырады".

5) Әрекеттің себебін көрсетеді, «осы себеппен» деген мағынада сөйлем құрылымында орын алады: *Yoḳḳarı oḳkıñ ḍarbıdın Ḫwāce Ḫızır Mescid'din ilgeri öte almadılar* (92a) "Жоғарыдан келген оқтың күшінен (көптігінен) Хожа Хызыр Мешітінің іргесіне өте алмады"; *Moġullarnıñ yek-cihetlıġıdın ġaraż özlerini alardın ayırmaġlıḳ ėgendür* (126b) "Моңғолдардың жақтас болуындағы мақсаттары олардан өзін бөлу екен"; *Tenbel'ġa muḳarrab bolup ġalaba yaġılıḳlar ve yamanlıḳlar bu atalıḳ oġulluḳtın ẓuhurġa kėldi* (79b) "Тенбелге жақын болғандықтан (жақындықтарының себебінен), осы әке мен баладан көптеген дұшпандықтар мен жамандықтар пайда болды"; *Çün Andicān almaḳtın meʿyūs boldılar...* (55a) "Әндіжанды алуға үміттерін үзгендіктен…".

6) Салыстырылып тұрған екі элемент арасында байланыс орнатады: *Nicrāv çaġırlarıdın Ala Say çaġırları tündraḳ ve ḫoş-rengraḳtur* "Ниджрав шарапларынан Ала Сай шараптары өткір әрі әсем түсті"; *Ol vilāyette Ala Say anārıdın yaḫşıraḳ anār bolmas* (140a) "Ол өңірде Ала Сай анарынан жақсырақ анар болмас"; *Bu andın yamanraḳ* (81a) "Бұл одан жамандау"; *Mėndin kėyinrek Dost Bėg ėdi* (234a) "Дост Бей менен кейіндеу еді".

«Бабырнама» тілінде шығыс септік жалғауы сөйлем ішінде әрекеттің орын алған немесе басталған жерін көрсетеді; әрекеттің орын алған уақытын немесе уақыттағы орнын білдіреді; заттардың неден жасалғанын білдіреді; белгілі бір топтың немесе бүтіннің бір бөлігін немесе бір бөліктің тиесілі болған бүтінін, тобын немесе келген жерін көрсете алады; әрекеттің себебін көрсетеді, «осы себеппен» деген мағынада сөйлем құрылымында орын алады; салыстырылып тұрған екі элемент арасында байланыс орнатады.

Шағатай кезеңінде бұл жалғаудың көне түрк тіліндегі формада қолданысын жалғастырғанын көреміз, ал қыпшақ тілінде жалғаулар -dan, -den, -tan, -ten формасын алған. Қазақ тілінде де қыпшақ кезеңінде қалыптасқан жалғау түрлерінің қолданысын көре аламыз, сонымен қатар қазақ тілінде -nan, -nen формасының қосылғанын атап өткен жөн деп санаймыз.

Көмектес септік. Көптеген түркі тілдерінде көмектес септік көрсеткішінің қызметін атқаратын тұлғалар септік жалғауы ретінде танылмайды, жалғаулық шылаулар ретінде негізгі сөзден бөлек жазылады [9]. Көмектес немесе құралдық септік іс-қимылдың, әрекеттің қандай да бір құрал арқылы атқарылатынын сипаттайды, сондай-ақ іс-әрекетке ортақ субъектіні, әрекет-қимылдың амалын, мақсатын да айқындайды. Көне түрк тілінде көмектес септік -n; -ın / -in; -an / -en; -un) / -ün жалғаулары арқылы жасалған

еді [15]. Erdal, *ok+un* “оқпен”, *yol+un* “жолмен”, *küz+ün* “күзде”, *söz+ün* “сөзбен”, *köŋl+ün* “көңілмен” сияқты мысалдарды атап өтіп, көне түрк тілінде көмектес септіктің *bi(r)le* және *öñi* шылауларымен бірігіп, кеңейген формаларының болғандығына да тоқталған. Бұл кеңейтілген формалар арасында *-(X)pAn, -(X)pAnXn, -zUnIn, +sXzXn* мысалдарын көруге болады [17]. Шағатай түркі тілінде -n жалғауы үстеулерде кіріккен формада кездеседі; *-la/-le* өте сирек қолданылады: arqan, bilen, ékin, için [13, 14]. «Бабырнама» тілінде – *Ekser ḳazaḳlıḳlarda ve fetretlerde mėniñ bilen bile keldiler* (11a) “Тоқырау кезінде менімен бірге еді.”

Көмектес септік сөйлемде іс-әрекеттің қалай жүзеге асқанын және іс-әрекетке қатысатын немесе одан әсер алатындарды көрсетуге; іс-әрекеттің уақытын және мәнін анықтауға көмектесетіні анықталған.

Көне түрк тіліндегі *birle* шылауының кейінгі кезеңдерде жалғауға қалыптасқанын көреміз, ал қазақ тіліндегі бұл шылаудан қалыптасқан -men/-menen, -ben/benen, -pen/-penen көмектес септік жалғауларының тек жіңішке дауысты формаларының болуы шылаудың әлі жалғауға өту кезеңінде екенінің дәлелі. Көне түрк тіліндегі -n жалғауы қолданыстан шығып, тек кейбір сөздердің ішінде кіріккен формада сақталған.

Қорытынды

Түркі тілдерінде толыққанды сөйлемнің жасалуы мен сөйлем ішінде синтаксистік қатынастардың үйлесімді жүзеге асуында септік категориясының көрсеткіштері маңызды рөл атқарады. Тараптардың біреуі есім тұлғасында болып келетін байланыстарда, құрамдас бөліктерді бір-біріне байланыстыратын есім жалғауларының қызметін сөйлемнің мағынасы анықтайды. Бұл XVI ғасыр мұрасы – «Бабырнама» ескерткіші тілінен де айқын көрінеді.

Есім сөздердің сөйлем ішінде басқа сөздермен мағыналық бірліктер құруын қамтамасыз ететін септік жалғаулары контекстке сәйкес түрлі мән-мағына беріп, әртүрлі қызмет атқарады. «Бабырнама» тілінде де септік жалғауларының сөйлем құраудағы рөлі, мағынасы мен функционалдық қызметі контекске байланысты айқындалады. Талдауға алынған тілдік деректер негізінде «Бабырнама» мәтіні арқылы келесі қорытындыларға қол жеткізілді:

Атау септіктегі зат есімдер мен есімдіктер, басқа да субстантивтенген сөйлемде бастауыш және баяндауыш ретінде қолданылады. Ілік септік жалғанған жағдайда сөйлемге қатысқан есім басқа бір есіммен «тәуелділік, меншік» тұрғысынан байланыс орнатып, осы байланыстың нәтижесінде пайда болған сөйлем бірлігі сөйлемде бастауыш, толықтауыш, үстеу ретінде қызмет атқарады. Ілік септік жалғанған есім негізгі сөйлемнің немесе қосымша сөйлемнің толықтауышы ретінде қызмет атқара алады. Сонымен қатар шағатай түрік тілінің ерекшелігі ретінде «Бабырнамада» да ілік септіктің «қатынас орнату» функциясымен екі есім арасында «қатынас» орнатып, сөйлем құрамындағы толықтауыш ретінде қолданылады.

Барыс септік жалғауы жалғанған есім сөйлемнің контекстіне қарай іс-әрекеттің бағытын және кімге бағытталғанын; «-ге дейін» мағынасымен аталған кеңістіктің

шекараларын; «үшін» мағынасымен іс-әрекеттің мақсатын, нысанасын, себебін; сөйлемнің іс-әрекетін жасаушы тұлғаны; «үстінде, ішінде» мағынасымен іс-әрекеттің бағытын және іс-әрекет жүзеге асқан уақыттың шекараларын көрсетеді.

Табыс септік жалғанған есім – әрекеттен тікелей әсер алатын тұлға немесе зат болып табылады. Бұл жағдайда, табыс септігіндегі есім негізгі сөйлем мен сабақтас сөйлемнің объектісі (немесе өзегі) ретінде қызмет атқарады. Сөйлемде толықтауыш қызметін атқарып, зат есім мен етістік арасында байланыс орнатады.

Жатыс септік іс-әрекеттің жүзеге асқан орнын көрсету ғана емес, сонымен қатар іс-әрекет орын алған жағдайды, шарттарды және іс-әрекеттің нәтижесінен әсер алған кеңістікті көрсетеді. Бұған қоса, жатыс септік жалғанған есім іс-әрекеттің бағыттаушы функциясы ретінде іс-әрекеттің бағытын көрсеткені де анықталған. Сонымен бірге, жатыс септік жалғанған есімнің іс-әрекет болған уақытқа немесе уақыт сызығындағы бір нүктеге сілтеме жасайтынына да тілдік деректер арқылы көз жеткізуге болады.

Шығыс септік әрекеттің орын алған немесе басталған жерін көрсетеді. Осы мағынасымен барыс септіктің қарама қарсы мағынасын білдіреді. Әрекеттің орын алған уақытын немесе уақыттағы орнын сипаттайды, заттардың неден жасалғанын айқындайды. Белгілі бір топтың немесе бүтіннің бір бөлігін не болмаса бір бөліктің тиесілі болған бүтінін, тобын немесе келген жерін көрсете алады. Сонымен қатар әрекеттің себебін көрсетеді, «осы себеппен» деген мағынада сөйлем құрылымында орын алады. Көмектес септік жалғанған есім сөздер сөйлемде іс-әрекеттің қалай жүзеге асқанын және оған қатысқан немесе оның ықпалымен жүзеге асқан іс-қимылдарды көрсетеді; іс-әрекеттің уақытын және сипатын айқындауға мүмкіндік береді (1-кесте).

1-кесте. Септік жалғауларының қолданысы

Септіктер	Көне түрк тілі	Шағатай	Қыпшақ	Қазақ тілі
Атау септік	ø	ø	ø	ø
Ілік септік	-ıñ, -iñ, -uñ, -üñ; -nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ	-nıñ, -niñ, -nuñ, -nüñ, bazen -nı, -ni	-nıñ, -niñ (zamirlerde -ıñ, -iñ)	-nıñ, -niñ, -dıñ, -diñ, -tıñ, -tiñ
Табыс септік	-g, -ġ -(I)n -nı, -ni	-nı, -ni -n	-nı, -ni -n	-nı, -ni, -dı, -di, -tı, -ti -n
Барыс септік	-ḳa, -ke, -a, -e, -ya, -ye	-ġa, -ge, -ḳa, -ke, -a, -e	-ḳa, -ke, -ġa, -ge, -a, -e	-ḳa, -ke, -ġa, -ge, -a, -e
Жатыс септік	-da, -de, -ta, -te	-da, -de, -ta, -te	-da, -de, -ta, -te	-da, -de, -ta, -te
Шығыс септік	-dın/-din, -tın/-tin -da/ -de, -ta/ -te	-dın/-din, -tın/-tin	-dan/-den, -tan/-ten	-nan, -nen, -dan, -den, -tan, -ten

Көмектес септік	-n	-n, (-la/-le kalıplaşmış)	-n, -la/-le; -layın, -leyin	-men /-menen -ben/-benen -pen/-penen

Түркі жазба тілінің XVI ғасырдағы қалып-күйін сипаттайтын «Бабырнама» ескерткіші тіліндегі септік категориясының қолданыс ерекшеліктері, септік көрсеткіштерінің тұлғасы мен мағынасы, сөйлем құрамындағы атқаратын қызметі жағынан қазақ тіліндегі септік жалғауларына толық сәйкес келеді. Төмендегі кестеде де көрсеткеніміздей, қазіргі қазақ тіліндегі септік жалғауларының нұсқаларының ескерткіш тіліндегі нұсқаларына қарағанда ауқымды болуы төрт ғасырдан аса уақыт ішіндегі тілдік дамуға, қазақ тіліндегі үндестік заңдылығының белсенділік деңгейіне қатысты қалыптасқан құбылыс. «Бабырнама» ескерткіші тіліндегі септік жалғауларының қолданысын сипаттайтын тілдік бірліктер шағатай жазба тілін ескі қазақ жазба тілінің XV-XVI ғасырлардағы көрінісі, тарихи арнасы ретінде қарастыруға толық мүмкіндік береді.

Авторлардың қосқан үлесі.

Халметов А.Р. – хат-хабарға жауапты автор, әдебиетпен жұмыс жасау, материалдарды жинау және аудару, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, зерттеу мақаласын жазу.

Ескеева М.Қ. – мақаланың тұжырымдамасын, тақырыбын айқындау, материалдар жинау және бағыт-бағдар беру.

Баймухамбетова Э. – әдебиетпен жұмыс жасау, материалдарды жинау және мақаланы техникалық талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Akün Ö.F., Konukçu E. "Bâbür" // TDV İslam Ansiklopedisi, IV. – İstanbul, 1991. – S. 396-400.

2. Балақаев М. Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967. – 236 б.

3. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 2002. – 767 с.

4. Айдаров Ғ. Тоникук ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.

5. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul, 2013. – 407 s.

6. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.

7. Serebrennikov B.A., Gadjiyeva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı -Tarihî Grameri. (Çev. Tevfik Hacıyev – Mustafa Öner). – Ankara: TDK yayınları, 2011.

8. Түймебаев Ж., Ескеева М. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі. – Алматы: Қазығұрт, 2016. – 368 б.

9. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara, 2010. – 328 s.

10. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara, 2012. – 664 s.

11. Karamanlıoğlu A.F. Kıpçak Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yayınları, 1994. – 164 s.

12. Eckmann J. Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine. – Ankara: TDK Yayınları, 2014. – 438 s.

13. Bodrogligeti Andras J.E. A Grammar of Chagatay. – Muenchen: Lincom Europa, 2001. – 438 p.

14. Gabain A. Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın). – Ankara: TDK Yayınları, 1988. – 313 s.
15. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
16. Erdal M.A. Grammar of Old Turkic. – Leiden: Brell, 2004. – 575 p.

А.Р. Халметов[1], М.К. Ескеева[1], Э. Баймухамбетова[2]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан

Особенности падежных окончаний в языке «Бабырнама»

Аннотация. Чагатайский язык использовался всеми восточными тюркскими народами, населяющими обширные территории с XV по XX век, как единый письменный язык, и на нем было написано множество ценных произведений. Одним из таких произведений является «Бабурнама» (XV-XVI века), автором которой является Захир ад-дин Мухаммед Бабур шах. Творчество Бабура занимает особое место в истории тюркских народов. Это произведение является источником тюркской культуры и истории, а также важным источником, который позволяет понять путь развития современных тюркских письменных языков. В статье проводится сравнительный анализ падежных окончаний и их функции в предложениях в «Бабурнаме» на основе данных других тюркских письменных памятников. Дается общая характеристика пути развития категории падежа в тюркских языках, а также определяются особенности падежных окончаний в языке «Бабурнама». Рассматривается грамматическое значение и функции падежных окончаний в языке письменных памятников, их способность связывать слова в предложении и обеспечивать синтаксические отношения. Язык произведения Захира ад-дина Мухаммеда Бабура «Бабурнама» рассматривается с точки зрения ранней формы староказахского языка.

Ключевые слова: Бабур, тюркология, рукопись, чагатайский язык, падежные окончания, тюркские языки.

A.R. Khalmetov[1], M.K. Yeskeyeva[1], E. Baimukhambetova[2]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

Features of case endings in the «Babyrnama» language

Abstract. The Chagatai language was used by all Eastern Turkic peoples inhabiting vast territories from the 15th to the 20th century as a unified written language, and many valuable works were written in it. One such work is the Baburnama (15th-16th centuries) by Zahir ad-Din Muhammad Babur, the shah. Babur's creativity occupies a special place in the history of the Turkic peoples. This work is a source of Turkic culture and history, and also an important source that helps to understand the development path of modern Turkic written languages. The article presents a comparative analysis of the case endings and their functions in sentences in the Baburnama, based on data from other Turkic written monuments.

A general description of the development of the case category in Turkic languages is provided, and the specific features of the case endings in the language of the Baburnama are identified. The grammatical meaning and functions of case endings in the language of written monuments, their ability to connect words in a sentence, and their role in ensuring syntactic relationships are discussed. The language of Zahir ad-Din Muhammad Babur's Baburnama is considered from the perspective of the early form of the Old Kazakh language.

Keywords: Babur, Turkology, manuscript, cases, Chagatai language, Turkic languages.

References

1. Akün Ö.F., Konukçu E. "Bâbür" [Babur], TDV İslam Ansiklopedisi, IV [TDV Encyclopedia of Islam, IV], 396-400 (1991). [in Turkish]

2. Balakaev M. Kazak tilinin gramatikasy. Morfologiya [Grammar of the Kazakh language. Morphology]. (Gulym, Almaty, 1967, 236 p.). [in Kazakh]

3. Tenishev E.R. Sravnitel'no-istoricheskaya gramatika tyurkskikh yazykov. Morfologiya [Comparative historical grammar of the Turkic languages. Morphology] (Nauka, Moscow, 2002, 767 p.). [in Russian]

4. Aidarov G. Tonikuk eskertkishinin (VIII asar) tili [The language of the tonikuk monument (VIII century)] (Qazaqstan, Almaty, 2000, 120 p.). [in Kazakh]

5. Ergin M. Türk Dil Bilgisi [Turkish Language Knowledge] (İstanbul, 2013, 407 p.). [in Turkish]

6. Isaev S. Kazak til bilimining maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] (Abzal-ai, Almaty, 2014, 640 p.). [in Kazakh]

7. Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri [Comparative -Historical Grammar of Turkish Written Languages] (TDK yayınları, Ankara, 2011). [in Turkish]

8. Tuimebaev Zh., Eskeeva M. Kone turki zhazba eskertkishteri tilinin morfologiyalyk zhuesi [Morphological system of the language of ancient Turkic written monuments] (Kazygurt, Almaty, 2016, 368 p.). [in Kazakh]

9. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri [Orkhon Turkish Grammar] (Ankara, 2010, 328 p.). [in Turkish]

10. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri [Grammar of the Old Uyghur Turkish] (Ankara, 2012, 664 p.). [in Turkish]

11. Karamanlıoğlu A.F. Kıpçak Türkçesi Grameri [Kipchak Turkish Grammar] (TDK Yayınları, Ankara, 1994, 164 p.). [in Turkish]

12. Eckmann J. Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine [On Kipchak and Chagatai Turkish] (TDK Yayınları, Ankara, 2014, 438 p.) [in Turkish]

13. Bodrogligeti Andras J.E. A Grammar of Chagatay. (Lincom Europa, Muenchen. 2001, 438 p.).

14. Gabain A. Eski Türkçenin Grameri [Grammar of the Old Turkish] (TDK Yayınları, Ankara, 1988, 313 p.). [in Turkish]

15. Tomanov M. Kazak tilinin tarixi gramatikasy [Historical grammar of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1988, 264 p.). [in Kazakh]

16. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. (Brell, Leiden, 2004, 575 p.).

Авторлар туралы мәлімет:

Халметов А.Р. **–** Түркітану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ескеева М.Қ. **–** ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Баймухамбетова Э. **–** Аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан.

Халметов А.Р. **–** PhD докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Ескеева М.К. **–** д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Баймухамбетова Э. **–** старший преподаватель кафедры переводческое дело, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан.

Khalmetov A.R. **–** PhD student at the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yeskeyeva M.K. **–** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baimukhambetova E. **–** Senior Lecturer at the Department of Translation, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

IRSTI 17.71.91
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-304-314

Ornithomorphic image of an eagle in the shamanic tradition of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva)

A.B. Toktorbayeva*, A.Zh. Sharip

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: aluatb@gmail.com, sharipamantay_sh@gmail.com)

Abstract. The article comprehensively examines ornithomorphic images in the shamanic traditions of the peoples of Siberia. Ornithomorphic symbols occupy a special place in the shamanic worldview because they have an important function in establishing contact with the spirit world, in depicting cosmogonic concepts. The article analyzes the symbolic meaning of the images of birds in the shamanic rituals of these peoples, including the Eagle.

The relevance of the study is due to a deeper understanding of the cultural heritage of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva), including the ritual, symbolic, and worldview significance of the ornithomorphic image of the Eagle in shamanic traditions. The study of ornithomorphic images allows us to consider the spiritual world and mythological concepts of the Sakha, Khakas, and Tuva peoples from a new angle. The article analyzes the symbolic meaning of the images of the Eagle in shamanic rituals and the attributes of these peoples. Mythological, ethnographic, and culturological methods were used in the study. In mythological analysis, the meaning of the image of the Eagle in the shamanic worldview is revealed, and their role is determined. Ethnographic methods made it possible to study the role of the Eagle in shamanic practices. Archaeological materials served as the basis for the study of shamanic attributes, the ritual function of birds from ancient times to the present day. Cultural analysis revealed not only the ritual, but also the socio-cultural significance of birds.

The results of the study revealed the multifaceted role of birds in the shamanic traditions of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva). Eagle feathers are often found in shamanic clothing, and their images are often found in avenga (tambourine) and headdresses. Sound imitations, such as the voice of an eagle, are an important part of ritual songs and rituals. Shamanic traditions of the peoples of Siberia, based on images of birds, do not lose their relevance as a source of spiritual and cultural wealth for modern society.

Keywords: shamanism, ornithomorphic image, Siberian peoples, spiritual traditions, Eagle, shamanic clothing, attributes, Sakha, Khakas, Tuva.

Received: 15.03.2025; Accepted: 25.06.2025; Available online: 01.07.2025

Introduction

Shamanic traditions of the peoples of Siberia are an important area that determines the deep spiritual heritage of Turkic culture. These traditions reflect the inextricable connection between nature and the spiritual world, and the image of birds occupies a special place as the main manifestation of this connection. In shamanic traditions, birds are perceived not just as natural creatures but as intermediaries connecting the world of Man and spirits. They are considered protectors, guides, and symbols of strength and wisdom in shamanic rituals. The special meaning of birds such as Eagles, Swans, and Crows determines their important place in the mythology of the Turkic peoples.

Currently, some elements of traditional cultures, including the shamanic traditions of the peoples of Siberia, are disappearing due to globalization and cultural changes. In this context, the study of the spiritual heritage of the Turkic peoples, especially the ethnic groups of the Siberian region, is of particular importance. By studying the symbolic role of birds in the traditions of the shamans of Sakha, Khakas, and Tuva, analyzing what functions they perform in shamanic rituals, we get the opportunity to reassess not only historical and cultural values, but also the philosophy of living in harmony with nature.

The role and spiritual meaning of birds in shamanic traditions are important not only for the value of the past, but also for preserving the current cultural diversity and passing it on to future generations. From this point of view, the study of shamanic traditions is relevant not only for scientific interest but also for fulfilling international obligations to protect and preserve cultural heritage. The article examines in detail the role of the Eagle in the shamanic traditions of the peoples of Siberia and its symbolic meaning.

Materials and research methods

The mythological, ethnographic, and cultural methods used in the study make it possible to comprehensively study the image of the Eagle in the shamanic traditions of the peoples of Siberia, complementing each other. Mythological analysis, through the image of the Eagle in Legends, analyzes their significance and opens the way to understanding the spiritual and cosmic aspects of shamanism. The ethnographic method records the use of the image of the Eagle in shamanic rituals and reflects their living image in modern society. The culturological approach reveals the social and ritual meaning of the images of the Eagle and helps to understand their place in the philosophy of life in harmony with nature. The interconnection of these methods ensures the authenticity of the research results and contributes to the formation of a full-fledged picture of the significance of the Eagle in shamanic practice.

Results and discussions

In the shamanic traditions of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva), the image of the Eagle has a huge cultural and spiritual significance. This study is aimed at identifying the symbolic significance of Eagles in the shamanic worldview and a comprehensive analysis of their mythological image.

The Eagle is considered in the belief system of many Turkic and Mongolian peoples as a connecting symbol with the higher world. This bird gives spiritual strength to the shaman and serves him as a protector and guiding spirit. The cult of the Eagle is found in many peoples of the Eurasian space [1, p. 119]. In Sakha folk mythology, the Eagle is described as the protective spirit of people themselves. In addition, the Sakhas considered shamans to be descendants of the eagle [2, P. 55]. In the mythology of Sakha, the Eagle, snakebite, and Woodpecker are associated with objects that have magical properties. According to their beliefs, the Eagle had a special quality that could bestow the stone of happiness on a person who saved himself from trouble [3, p. 7].

In the Sakha language, the word Eagle is called "hotoi". In addition, the Eagle has a special role in the mythology of Sakha. For example," Kut Toyono " (Toyon of Heaven) – is depicted as the ruler of the upper world, and the Eagle is considered its sacred bird. This bird plays an important role in shamans ' travels to the spiritual world, where they communicate with the spirit of the Eagle and establish a relationship with the upper world.

In the Legends of Sakha, the Eagle is described as an observer and spiritual protector of the fate of a person. To explain the role of the Eagle in the shamanic traditions of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva), it is important to consider specific mythological patterns. The Legend of the birth of a shaman from an eagle is found in the mythology of the Sakha. According to this legend, the souls of shamans initially fall into the mouth of the Eagle. The Eagle takes the same soul and migrates to a meadow area with plenty of sunlight. This is where the red birch or maple tree grows. The Eagle settles on top of one of those trees and lays eggs. After a while, the egg bursts and the baby comes out of it.

According to Saha beliefs, good shamans come from an egg lying on a red birch tree, and bad shamans come from an egg on a maple tree. Hatched shamans spend their entire lives under the protection of the Eagle-mother, and she becomes their main spiritual assistant. According to another version of the legend, the mother of the future shaman sees in a dream a red birch in a Meadow Valley. She takes a small nest in a tree and thereby becomes pregnant with the future shaman [4, p. 595].

According to one version of the third legend, after the creation of Man by the Western celestial gods, evil forces of the eastern direction began to harm people. Noticing this, the Western gods send the Eagle as a shaman to help people. However, although the Eagle helps people, they perceive it as just a bird and distrust it because they do not understand its language. The western gods take this into account and order the eagle to pass on its knowledge to the first person they meet. This man turns out to be a woman. The Eagle comes into contact with him, and the child born from their union subsequently becomes the first Shaman among people [5, p. 20]. In the shamanic tradition of the Sakha people, the Eagle is considered a sacred creature and is described as a giver of spiritual strength and direction to the shaman, as well as a mediator between people and the spiritual world.

In the shamanic culture of the Sakhas and other peoples of Siberia, the shaman's clothing was one of the most important elements that symbolized his connection with the spiritual worlds. Full shamanic clothing usually consisted of a cape, a headdress, and a tambourine (tambourine). In some people, there are also cases when a mask and gloves are added to it [6, p. 30]. The

shaman's robe is made to resemble the image of a bird, which symbolizes the process of its penetration into the other world. It was believed that bird wings and feathers sewn to the robe helped the shaman during a spiritual journey. According to legends, The Shaman painted an image of an eagle on his glory and used it as a "guide" during a trip to the upper world.

During the rituals, the shaman attached eagle feathers to his headdress, which meant that he was ready to communicate with the spiritual world. Sakha shamans used the voice of the Eagle to join the spiritual world. A double-headed eagle was also attached to the front of the shaman's robe, serving as a symbol of his journey to the ancestral realm and the domain of the nine shamanic deities inhabiting the upper world. Upon reaching this sacred space, the shaman would proclaim, "I flew as an eagle with three heads." It is worth noting that in ritual poetry, symbolic exaggeration is common – for example, using the number three in place of two, or eight instead of seven [7, p. 89].

The headdress is one of the most important attributes of Sakha shamans. It was believed that it enhances the shaman's vision and hearing, allowing him to understand the language of spirits. In addition, the headdress helps the shaman to see the world invisible to ordinary people. According to another belief, the headdress had a special power that gave the shaman the ability to fly and transform.

Shaman's glory is considered one of the main tools of shamanic practice. Its main function is to introduce the shaman into a state of trance and act as a guide in his trips to the spiritual worlds. The fur is usually Oval, and one side is covered with the skin of a cow or calf. It is believed that five or more images of birds and beasts were placed along its edge, the number of which depended on the level of spiritual energy of the shaman. On the inside of the avenue, an Iron Cross was attached to hold it [8, p. 114]. The rod for hitting the aviary is most often made of wood or deer antlers. It has a slightly curved, flat shape and, short stem. On the outer surface of some sticks, contour images of animals and birds are carved [9, p. 417]. In general, the shaman's clothing and its components determine the mythological essence of the shaman and contribute to his realization of the function of mediating between the spiritual worlds. The special veneration of the image of the Eagle by the shamans of Sakha suggests that in their mythology and religious views, this bird is associated with the upper world. Thus, the image of the Eagle becomes an integral part of the shamanic tradition and is perceived as a guiding force and protector in the spiritual journeys of the shaman.

The Khakas, being under the influence of the worldview system characteristic of the Turkic-Mongolian peoples, described the Eagle as a "bird of heaven". This concept is based on the boundary value of the bird between heaven and Earth [10, p. 107]. In the Khakas language, the eagle is called "Hara Hus" (blackbird) and is considered a spiritual guide on the shamans' journeys to the upper world. Sternberg wrote about the Eagle cult in the Khakas: "We meet the Eagle both as the ultimate ancestor of shamans and as a totem animal and guardian of a certain tribe" [1, p. 121]. The researcher accurately emphasized the role of this bird in shamanic practices. Its connection with the sky is also clearly reflected in shamanic traditions. At the same time, it should be noted that for most Khakas shamans, the shaman's ritual was directly associated with the image of an eagle [11, p. 26].

The symbolism of the eagle was widely used in shamanic paraphernalia. The shaman's robe is covered with eagle feathers, and the headdress is decorated with an eagle's wing, head, or

claw. These elements determine the role of the Eagle cult in the Khakas culture [12, p. 339]. The lower part of the shamanic cover of the Khakas is decorated with bird claws [9, p. 66]. The pointed upper part of the shamanic headdress is decorated with the back feathers of an owl or eagle. In rare cases, an eagle's head is placed in the upper part of the headdress. Eagle feathers were an important component of Khakas shamans' headdresses, symbolizing both their ritual roles and their elevated status within the community. The presence of feathers marked a clear distinction between shamans and ordinary individuals, as this element was considered a unique and defining feature of their sacred attire.

Some Khakas shamans wore a special "Bird Hat". It is prepared without touching the head and wings, where the internal organs of the Eagle are removed and dried. It is considered as one of the most important attributes that ensure the shaman's connection with the celestial world. The image of an eagle was often depicted in shamanic outfits, as well as in ritual attributes. The images of the Eagle were located in the upper part of the shamanic avenues, symbolizing its connection with the transcendental world. For example, the image of an eagle was painted on the avenues of Khakas shamans, and during the ritual, they perceived it as a spiritual guide [13, p. 96].

In general, shamanic clothing and attributes are part of an important semiotic system that implies the transformation of a shaman into a bird during his transition to another world. According to the data, Khakas Shamans were divided into several categories, and their connection with the Eagle had functional features. The great shamans – pugdurs owned nine avenues, and their clothes were decorated with metal arrows, Eagle Wings. In addition, it was believed that they had the support of powerful spirits. In ritual practice, the pugdurs carried out rituals for the treatment of infertility and the Prevention of epidemics [14, p. 41].

In the mythological system of the Khakas, a special place was occupied by the connection of the eagle with celestial bodies. There are widespread notions that this bird can strive for the sun and communicate with it in unison. In this regard, Sternberg writes: *"the unique power of Flight lifts it to unattainable Heights, to the sky, and the terrible fire in its eyes makes people aware of their connection with the sun"* [1, p. 112]. In summary, in the traditional worldview of the Khakas, the Eagle is considered as one of the main symbols of communication with the higher world. Its manifestation in shamanic attributes implies the connection of the shaman with transcendental journeys. The mythological and ritual aspects of the Eagle cult are a special component of the Khakas culture.

In the Tuva language, the word "Eagle" is called "ezir". In the people of Tuva, the Eagle is of great cultural and mythological importance. It is considered a sacred bird associated with the upper world and occupies a special place in shamanic traditions. It is believed that shamans communicate with the spirit of the Eagle and travel to the upper world. According to the beliefs of the people of Tuva, Shamans can arise from shamans who were their ancestors, spirits of Earth and water, spirits of heaven, evil spirits called "Albys", and demons called "Aza" [15, p. 11].

According to folk traditions, the most powerful shamans receive their supernatural abilities "from heaven". They get a" shamanic disease", a phenomenon associated with the touch of one of the ends of the rainbow falling from the sky to them [7]. The main activities of shamans included, first of all, the treatment of sick people, the search for lost objects and pets, the prediction of the future, as well as the consecration and treatment of pets [16, p. 186]. The power of the shaman

was in his alliance with auxiliary spirits. These spirits include animals such as crows, Bulls, Eagles, Bears and Badgers. The Eagle is of particular importance in the shamanic system of the Tuva people.

This bird is considered as a mediator that ensures the shaman's connection with the upper world. Tuva shamans used to summon the spirit of the Eagle and resort to its help when entering a trance or traveling to the spiritual worlds. The eagle was distinguished by the qualities of foresight, agility and wisdom and was perceived as a defender of a shaman from dangerous spirits. The Eagle's flight speed and cunning actions made it a reliable spiritual companion for shamans. Tuva shamans believed that the spirit of the Eagle plays an important role in their ritual actions [14, p. 78].

In addition, the image of the eagle was also reflected in the clothes and attributes of the Tuva shamans. Shamanic clothing consisted mainly of a cape, a hat and shoes [9, p.70]. The clothing of Tuva shamans is one of the most important elements reflecting their connection with the mythological and spiritual worlds. The traditional clothing of the shamans of Tuva, Altai, and Khakas often symbolized the image of a bird. This feature is especially evident in comparison with the costumes of Western Tuva and southern Altaians [17, p. 357]. Shamanic headdresses and capes were decorated with eagle feathers to strengthen their connection with the heavenly spirits. Bird feathers were often used in the headdresses of the Tuva shamans. Specifically, black and red Owls, owls, eagles, Crows, and bird feathers are found in shamanic headdresses.

These animals and birds were considered as spiritual defenders and helpers of the shaman. According to the beliefs of the Tuvas, during the ritual, the shaman was able to take the form of animals and birds depicted on his headdress. This means that the status of a shaman, that is, power and glory, was measured only by eagle feathers attached to his headdress [18, p. 165]. The shaman's headdress played a special role in the formation of his mythological image. The heads, feathers or skins of birds and animals attached to it strengthened the shaman's connection with the spiritual world and contributed to his entry into a trance. During the ritual, the shaman absorbed the properties of these animals and fulfilled his mission with their power by turning into birds:

"Let's turn into a crow,
Let's just soar.
Where, where
Are we red-blooded souls?
Turning into a Falcon,
We are watching from above.
Turning into an eagle,
We give a review from four sides." [16, p. 189].

This tradition shows the importance of the cult of animals and birds in the shamanic belief system [19, p. 471]. Thus, the clothing of the Tuva shamans clearly demonstrates not only their role as intermediaries between the worlds, but also the importance of the image of a bird in the belief system. Images of birds such as Eagles, Crows, and Owls were considered not only as elements of clothing, but also as magical attributes that help the shaman enter a trance and come into contact with the spiritual world.

For the people of Siberia, birds play a central role in shamanic traditions. However, the significance of individual species of birds, their symbolism and use in rituals have similarities. In shamanic traditions, the Eagle to a certain extent represents the image of the Supreme God, but its close connection with the cult of the sun is also noticeable. All these elements allow us to clearly determine the religious significance of the shaman's clothing: when wearing it, the shaman enters a mystical state formed and consolidated through long-term spiritual practices and initiation rituals [20, p. 90]. Birds are considered in the beliefs of all three peoples as intermediaries between the lower, middle and upper worlds. They help the shaman "ascend" to the heavenly world or "descend" to the lower world inhabited by ancestral spirits.

Conclusion

The study of ornithomorphic images in the shamanic traditions of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva) revealed their important role in the worldview system and ritual practices of these ethnic groups. Birds in shamanic culture are not only natural beings, but are also reflected as intermediaries between worlds, symbolizing a person's deep connection with nature and the spiritual world. The results of the study showed that the Eagle has power in each ethnic group and a special connection with the upper world. In summary, in the shamanic traditions of the peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva), the image of an eagle occupies a special place. He is not only a mediator who establishes the connection of the shaman with the upper world, but also his spiritual protector and leader. The image of the Eagle in shamanic clothing and rituals emphasizes its spiritual significance. The cult of the eagle was reflected in mythology, religious rites and shamanic practices, becoming an integral part of the shaman's mediating activity between the worlds. This study allows a deeper understanding of the cultural and mythological role of the image of the Eagle, revealing its multifaceted meaning in shamanic traditions.

Author Contributions.

Toktorbayeva A.B. – Corresponding author, defining the goals and objectives of the scientific article, working with research materials and methods, collecting and analyzing theoretical materials.

Sharip A.Zh. – collecting and analyzing theoretical materials.

References

1. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Ленинград: Наука, 1936. – 119 с.

2. Алексеев Н.А. Структура якутских мифов и их взаимодействие с дургими жанрамаи фольклора // Алтаика. – 1994. – №4. – 55 с.

3. Алексеев Н.А. Якутские мифы (= Саха ес-номохторо). – Новосибирск: Наука, 2004. – 7 с.

4. Öğel B. Türk mitolojisi I cilt. – Ankara: Türk tarih kurumu, 2010. – 595 s.

5. Штернберг Л.Я. Культ орла у сибирских народов: этюд по сравнительному фольклору. – Ленинград, 1925. – 20 с.

6. Шаповалов А.В. Шаманизм как религиозная система. – Новосибирск: НГПУ, 2005. – 30 с.

7. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных Народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1984. – 89 с.

8. Пекарский Э.К., Васильев.В.Н. Плащ и бубен якутского шамана. – Санкт-Петербург, 1910. – 114 с.

9. Прокофьева Е.Д. Шаманские костюмы народов Сибири // Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX начале XX в. – Москва: Наука, 1971. – 417 с.

10. Потапов Л.П. Мифы алтае-саянских народов как исторический источник // Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая. – Горно-Алтай, 1983. – 107 с.

11.Бурнаков В.А. Орел – предок в мифоритуальной практике хакасского шамана. // Гуманитарные науки в Сибири. – 2010. - №3. – 72 с.

12. Toraman A. Hakas Türklerinde Kartal Kültüyle İlgili Bazı İnanışlar. // Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2024. – № 21(1). – 339 s.

13. Бутанаев, В.Я. Традиционный шаманизм Хонгорая. – Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2006. – 81 с.

14. Arvas A. Hakas Şamanizmi. Dünya Görüşü Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar-II // Gazi Türkiyat. – 2014. – №15. – 41 s.

15. Кенин-Лопсан М.Б. Мифы тувинских шаманов. Тыва хаманарнын торулгалары. - Кызыл: Новости Тувы, 2002. – 11 с.

16. Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки. – Москва: Издательство восточной литературы, 1961. – 186 с.

17. Потапов Л.П. Очерки народного быта тувинцев. – Москва: Наука, 1969. 357 с.

18. Кенин-Лопсан М.Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука, 1987. – 165 с.

19. Кенин-Лопсан М. Б. Алгыши тувинских шаманов. – Кызыл: Новости Тувы, 1995. – 471 с.

20. Элиаде М. Шаманизм: архаические техники экстаза. – Киев: София, 2000. – 90 с.

А.Б. Тоқторбаева, А.Ж. Шәріп

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Сібір халықтарының (саха, хакас, тыва) шамандық дәстүріндегі бүркіттің орнитоморфтық бейнесі

Аңдатпа. Мақалада Сібір халықтарының шамандық дәстүрлеріндегі орнитоморфтық бейнелер кешенді түрде зерттеледі. Орнитоморфтық символдар шамандық дүниетанымда ерекше орын алады, себебі олар рухтар әлемімен байланыс орнатуда, космогониялық түсініктерді бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Мақалада осы халықтардың шамандық рәсімдердегі құс бейнелерінің соның ішінде бүркіттің символикалық мағынасы талданады.

Зерттеудің өзектілігі Сібір халықтарының (саха, хакас, тыва) мәдени мұрасын, оның ішінде шамандық дәстүрлердегі бүркіттің орнитоморфтық бейнесінің ритуалдық, символдық және дүниетанымдық маңызын тереңірек түсінумен байланысты. Орнитоморфтық бейнелерді зерттеу саха, хакас және тыва халықтарының рухани әлемін және мифологиялық түсініктерін жаңаша

қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Мақалада осы халықтардың шамандық рәсімдеріндегі және атрибуттарындағы бүркіт бейнелерінің символикалық мағынасы талданады. Зерттеуде мифологиялық, этнографиялық және мәдениеттанулық әдістер қолданылды. Мифологиялық талдауда шамандық дүниетанымдағы бүркіт бейнесінің мәні ашылып, олардың рөлі анықталды. Этнографиялық әдістер шамандық тәжірибелердегі бүркіттің рөлін зерттеуге мүмкіндік берді. Мәдениеттанулық талдау құстардың тек ритуалдық ғана емес, әлеуметтік-мәдени маңызын да ашып көрсетті.

Зерттеу нәтижелері Сібір халықтарының (саха, хакас, тыва) шамандық дәстүрлерінде құстардың көпқырлы рөлі бар екендігін айқындады. Бүркіттің қауырсындары шамандық киімдерде, ал олардың бейнелері даңғыра (бубен) мен бас киімдерде жиі кездеседі. Дыбыстық имитациялар, мысалы, бүркіттің дауысы ритуалдық әндер мен ғұрыптардың маңызды бөлігі болып табылады.

Сібір халықтарының құстар бейнелеріне негізделген шамандық дәстүрлері заманауи қоғам үшін рухани және мәдени байлықтың қайнар көзі ретінде өзектілігін жоғалтпайды.

Түйін сөздер: шаманизм, орнитоморфтық бейне, Сібір халықтары, рухани дәстүрлер, бүркіт, шамандық киімдер, атрибуттар, саха, хакас, тыва.

А.Б. Токторбаева, А.Ж. Шарип

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Орнитоморфный образ орла в шаманской традиции народов Сибири (саха, хакас, тыва)

Аннотация. В статье комплексно исследуются орнитоморфные образы шаманских традициях народов Сибири. Орнитоморфные символы занимают особое место в шаманском мировоззрении, так как они играют важную роль в установлении связи с миром духов и отражении космогонических представлений. В работе анализируется символическое значение птичьих образов, в частности орла, в шаманских обрядах этих народов.

Актуальность исследования связана с более глубоким пониманием культурного наследия народов Сибири (саха, хакас, тыва), включая ритуальное, символическое и мировоззренческое значение орнитоморфного образа орла в шаманских традициях. Изучение орнитоморфных образов позволяет по-новому рассмотреть духовный мир и мифологические представления народов саха, хакасов и тувинцев. В статье анализируется символическое значение орла в шаманских обрядах и атрибутах этих народов. В исследовании использованы мифологические, этнографические и культурологические методы. Мифологический анализ позволил раскрыть значение образа орла в шаманском мировоззрении и определить его роль. Этнографические методы помогли изучить место орла в шаманской практике. Культурологический анализ выявил не только ритуальное, но и социокультурное значение птиц.

Результаты исследования показали, что птицы играют многогранную роль в шаманских традициях народов Сибири (саха, хакас, тыва). Перья орла широко используются в шаманских костюмах, а его изображения встречаются на бубнах и головных уборах. Имитация крика орла является важным элементом ритуальных песнопений и обрядов. Шаманские традиции народов

Сибири, основанные на образах птиц, не теряют своей актуальности в современном обществе, оставаясь источником духовного и культурного наследия.

Ключевые слова: шаманизм, орнитоморфный образ, народы Сибири, духовные традиции, орёл, шаманские костюмы, атрибуты, саха, хакас, тыва.

References

1. Shternberg L.Ya. Pervobytnaya religiia v svete etnografii [Primitive Religion in the Perspective of Ethnography] (Nauka, Leningrad, 1936, 119 p.). [in Russian]

2. Alekseev N.A. Struktura yakutskikh mifov i ikh vzaimodeistvie s drugimi zhanrami fol'klora [The Structure of Yakut Myths and Their Interaction with Other Folklore Genres], Altaika [Altaika], 4, 55 (1994). [in Russian]

3. Alekseev N.A. Yakutskie mify (Sakha es-nomohtoro) [Yakut Myths] (Nauka, Novosibirsk, 2004, 7 p.). [in Russian]

4. Öğel B. Türk mitolojisi I cilt [Turkish Mythology, Volume I] (Türk tarih kurumu, Ankara, 2010, 595 p.). [in Turkish]

5. Shternberg L.Ya. Kult orla u sibirskikh narodov: etyud po sravnitel'nomu fol'kloru [The Cult of the Eagle Among the Siberian Peoples: A Study in Comparative Folklore] (Leningrad, 1925, 20 p.). [in Russian]

6. Shapovalov A.V. Shamanizm kak religioznaya sistema. [Shamanism as a Religious System] (NGPU, Novosibirsk, 2005, 30 p.). [in Russian]

7. Alekseev N.A. Shamanizm tiurkoyazychnykh narodov Sibiri [Shamanism of the Turkic-Speaking Peoples of Siberia] (Nauka, Novosibirsk, 1984, 89 p.). [in Russian]

8. Pekarskii E.K., Vasil'ev V.N. Plashch i buben yakutskogo shamana [The Cloak and Drum of the Yakut Shaman] (Sankt-Peterburg, 1910, 114 p.). [in Russian]

9. Prokof'eva E.D. Shamanskie kostiumy narodov Sibiri. Religioznye predstavleniia i obryady narodov Sibiri v XIX – nachale XX v. [Shamanic Costumes of the Peoples of Siberia. Religious Beliefs and Rituals of the Peoples of Siberia in the 19th – Early 20th Century] (Nauka, Moscow, 1971, 417 p.). [in Russian]

10. Potapov L.P. Mify altae-sayanskikh narodov kak istoricheskii istochnik. Voprosy arkheologii i etnografii Gornogo Altaia [Myths of the Altai-Sayan Peoples as a Historical Source. Issues of Archaeology and Ethnography of the Altai Mountains] (Gorno-Altaisk, 1983, 107 p.). [in Russian]

11. Burnakov V.A. Orel – predok v miforitual'noi praktike khakasskogo shamana [The Eagle as an Ancestor in the Myth-Ritual Practice of the Khakas Shaman] Gumanitarnye nauki v Sibiri [Humanities Studies in Siberia], 3, 72 (2010). [in Russian]

12. Toraman A. Hakas Türklerinde Kartal Kültüyle İlgili Bazı İnanışlar [Some Beliefs Related to the Cult of the Eagle Among the Khakas Turks] Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi [Kahramanmaraş Sütçü İmam University Journal of Social Sciences], 21(1), 339 (2024). [in Turkish]

13. Butanaev V.Ya. Traditsionnyi shamanizm Khongoraia [Traditional Shamanism of Khongoray] (Publishing House of Khakas State University named after N.F. Katanov, Abakan, 2006, 81 p.). [in Russian]

14. Arvas A. Hakas Şamanizmi. Dünya Görüşü Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar-II [Khakas Shamanism. Some Studies on Worldview-II] Gazi Türkiyat [Gazi Türkiyat], 15, 41 (2014). [in Turkish]

15. Kenin-Lopsan M.B. Mify tuvinskikh shamanov [Myths of the Tuvan Shamans.] (Novosti Tuvy, Kyzyl, 2002, 11 p.). [in Russian]

16. Vainshtein S.I. Tuvintsy-todzhintsy. Istoriko-etnograficheskie ocherki [The Tuvans-Todzhins. Historical and Ethnographic Essays] (Publishing House of Oriental Literature, Moscow, 1961, 186 p.). [in Russian]

17. Potapov L.P. Ocherki narodnogo byta tuvintsev [Essays on the Traditional Life of the Tuvans] (Nauka, Moscow, 1969, 357 p.). [in Russian]

18. Kenin-Lopsan M.B. Obyriadovaia praktika i fol'klor tuvinskogo shamanstva. Konets XIX – nachalo XX v [Ritual Practices and Folklore of Tuvan Shamanism. Late 19th – Early 20th Century] (Nauka, Novosibirsk, 1987, 165 p.). [in Russian]

19. Kenin-Lopsan M.B. Algys¬hi tuvinskikh shamanov [Algys: Prayers of the Tuvan Shamans] (Novosti Tuvy, Kyzyl, 1995, 471 p.). [in Russian]

20. Eliade M. Shamanizm: Arkhaicheskie tekhniki ekstaza [Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy] (Sofiya, Kiev, 2000, 90 p.). [in Russian]

Information about the authors:

Toktorbayeva A.B. – PhD student at the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

***Sharip A.Zh.* –** Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

***Тоқторбаева А.Б.* –** Түркітану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

***Шәріп А.Ж.* –** филология ғылымдарының докторы, Түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

***Токторбаева А.Б.* –** PhD докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

***Шарип А.Ж.* –** доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

IRSTI 03.20
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-315-324

The Artifact Value of the Types of Dishes in the Turkic Culture

M. Amirova*[1], G. Shauenova[2], L. Urakova Yanc[3]

[1]*National Museum Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*
[2]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
[3]*Ankara University, Ankara, Turkey*

(E-mail: mikka-o@mail.ru, Gulzabira_72@mail.ru, lyanc@akdeniz.edu.tr)

Abstract. The article analyzes and comprehensively considers one of the material benefits of the Turkic culture - dishes as an important source in the study of the archaeological heritage, starting from the monuments of the Saka period, which are considered the genesis of the indigenous Turks, and ending with the pottery used. in the settlements of the Bronze Age and the types of dishes used in the traditional environment. The purpose of the research article is to consider the types of pots and inscriptions on them preserved from the indigenous Turkic world as a form of traditional culture and study them as material evidence. To do this, the study focused on comparing artifacts found during archaeological excavations and their features. The article tells about the value of a monument of the Saka era - a silver bowl with a 26-character inscription found during excavations in Esik burial mound (5-6 centuries BC), reading options, material and manufacturing technique. In addition, attention is paid to such issues as faience dishes, their forms, the rules for constructing a pattern system, which are valuable data in the study of material monuments of the Bronze Age, and the significance of patterns on dishes as an ethnic indicator is explained. Information is also given on the continuation of the types of bowls, which are one of the outstanding examples of the material culture of the Turkic times, in modern ethnic culture, their place in the popular worldview, and the functions of the vessels used by our people in everyday life. The scientific article uses archaeological data and special literature.

Key words: Issyk burial mound, Saka period, ancient Turks, runic writing, dishes, symbol, culture.

Introduction

In the modern era of globalization, the cultural and spiritual unification of nations with common historical roots has become a legitimate process. This is one of the most relevant topics at present because, firstly, each ethnic group aims to preserve and enrich its own culture,

Received: 15.11.2024; Accepted: 25.06.2025; Available online: 01.07.2025

and secondly, it is the culture that protects people united by a common history from various political provocations in the current period. After all, culture is a phenomenon inherent to all mankind, being a kind of golden bridge that consolidates people together. In general, the spiritual experience of any ethnic group is of great importance for preserving national culture, civilization and spiritual space.

The focus of our article is the consideration of the utensils from the Bronze Age to the present, in terms of the features of their use and production technology based on archaeological data. The utensils are one of the significant sources of the material culture of the Turkic peoples.

Materials and research methods

The material base of the research work is archaeological artifacts belonging to the Bronze Age. Among them, there is a silver bowl with runic inscriptions found in the Issyk mound, and also the other samples of dishes belonging to the ancient Turkic period. This material evidence was considered as a source that provides information about the worldview and culture of the ancient peoples. The mentioned material evidence was examined using the methods of systematization and historical comparative analysis. The methods of internal and external verification of source study were used to determine the authenticity of material items of culture. This allows for the correct study of special signs and inscriptions in archaeological materials.

Results and discussions

The article analyzes material data and special studies found in archaeological excavations dating back to the Bronze Age. In accordance with the topic of the study, the main part of the utensils among the samples of material culture of the ancient Turkic period is made up of artifacts found in southern Kazakhstan. The most original of these are silver and pottery vessels found in the *Yssyk kurgan* burial mound. For example, K. Akishev in his work "Kurgan Issyk" focuses on the pottery jars found in the kurgan (Akishev, 1978: 130). Among the archaeological studies, K. Baipakov also has sufficient data found in the territory of southern Kazakhstan. The researcher analyzes this in detail in his work "Settlements of Saka and Usuns in the Territory of Zhetysu and Almaty" (Baipakov, 2008: 173). A.S. Amanzholov, on the other hand, studied a silver bowl found in the Issyk burial mound and attempted to read the inscription on it. In his work "History and Theory of Ancient Turkic Writing", he analyzed the monuments of the Turkic period, and especially focused on the inscription on the silver bowl (Amanzholov, 2003: 368). Similarly, in the works of M. Zholdasbekov and K. Sartkozhauly, "A Complete Atlas of Orkhon Monuments", the authors touched upon the current issues of the ancient Turkic written monuments in Mongolia (Zholdasbekov, 2005: 360). In addition, the works of researchers such as Zh. Beisenbayuly and L. Turganbayeva provide the semantics and basic facts of vessels of the Turkic period.

Important data on the material culture of ancient Kazakhstan are, first of all, artifacts found as a result of archaeological research. In this regard, it is important to delve into the history of the Saka tribes, the first inhabitants of the territory of Kazakhstan as it is clear that

archaeological materials belonging to the Saka era have a high historical and cultural value. The study of monuments of the Saka period in our country was widely expanded in the early and mid-20th century. As a result, Saka burial grounds were discovered in East Kazakhstan, Zhetysu, the lower reaches of the Syr, and Central Kazakhstan. Among them, many ritual burial grounds were excavated, and research was carried out. Meanwhile, the burial grounds of the Tasmola culture in Central and North Kazakhstan, the Issyk (the Golden Man) Besshatyr burial grounds in Zhetysu, etc., burial mounds, kurgans, and excellent artifacts of the ancient Saka, have become the object of research. In addition, the Saka monuments are monuments that possess a common cultural value not only for Kazakhstan but also for the entire Eurasian steppe.

As is well known, the ancient Saka's principal occupation was nomadic animal husbandry. However, there is an opinion that the numerous millstones and stone hoes found during excavations indicate that the Saka were engaged in winter agriculture. This can be evidenced by artifacts found in the territory of Central Kazakhstan. The type of economy that the ancient inhabitants were engaged in was clearly reflected in their culture. After all, the climatic and natural features of the local area affected the way of life of people, as well as the food they ate, the methods of preparing it, and the tools and utensils they used. The Saka tribes, inhabiting the vast territory, used resembling tools due to their economic and climatic similarity. This not only formed their uniqueness in terms of economic management, but over time became the basis for the formation of a collective ethno-culture as an ethnic group.

The unique animal style of Saka art is one of the invaluable achievements of human civilization. The household items most often decorated with the animal style elements were metal pots, sacrificial vessels, swords and daggers, axes and quivers, horse harnesses and mirrors, on which the Saka skillfully depicted the faces of animals familiar to them, such as argali, maral, elk, eagle, saiga, wild boar, wolf.

Valuable information about the monuments of the royal burials of the later period is provided by the Besshatyr burial ground and the Issyk burial ground, which date back to the middle of the 1st millennium BC. This Issyk Kurgan has a collection of artifacts that gives multiple data on the history and culture of the Saka tribes who lived in the 5th-4th centuries BC. It was discovered as a result of excavations by a group of archaeologists led by Kamil Akishev near the Yssyk river, 50 kilometers from Almaty, in 1969-1970. More than four thousand of its decorative items were made in the animal style using metalworking techniques such as forging, molding, engraving, welding, gilding, and grinding. Among these, in addition to the Golden Man, one of the most valuable items found was a bowl with 26 runic-like inscriptions. In addition, many other vessels made of clay, wood, and metal were found in the tomb of this Golden Warrior – a total of 31 vessels. Along the southern and western walls of the chamber are placed clay and wooden vessels: jars, bowls, plates, etc. There is also a metal vessel in the form of a bowl made of silver and bronze (Great Steppe, 2020: p. 26).

This bowl is not only a tangible monument preserved from the Saka period, but also a source of written information. The inscription on the bowl revealed the early formation of the civilization of our ancestors to the world community. The inscription consists of 2 lines and 26 characters. Although almost 50 years have passed since the discovery of the silver bowl, the secret of the inscription on the bowl has not yet been fully examined and revealed. However, no

type of writing similar to the Saka script has been found to date. K. Akishev believed that the Saka script was based on Near Eastern scripts. However, this script is similar only to some of the writing systems of the region, and attempts to read it using the Near Eastern alphabet were unsuccessful. (Gold of Centuries, 2016: 47). There are now several readings of this script by well-known scientists such as Zaur Hasanov, Altai Amanzholov, and others.

This inscription's primary value is in the fact that it is the earliest evidence of the language of the Saka, who inhabited the territory of Kazakhstan, and it is Turkic (Amanzholov, 2003: 224). It also proves that the traditional opinion that the ancient nomads of Kazakhstan did not have writing is groundless, and it proves that 2500 years ago, Turkic-speaking tribes knew alphabetic writing and used it widely (Salgarauly, 2007: p. 59). Found on the territory of Kazakhstan are inscriptions on a stone on Mount Ketpen in the Almaty region, an inscription on a stone seal found along the Talas River, and two bronze mirrors with ancient Turkic inscriptions found in the Shemonaikha district of the East Kazakhstan region. Ancient Turkic inscriptions, including inscriptions on tombstones, describe the deeds of the rulers of the country, such as Tonyukuk, Bilge Khagan, Kül Tigin, etc., the state of the Turkic people at that time, their relations with neighboring states, and their worldview. The monument to Kül Tigin was erected by his brother Bilge Khagan. The inscription on the monument begins: "I am the Turk Bilge Kagan, born of God, created by God. My father, the Turk Bilge Khagan, was a supporter of his throne. There were six good esirs (thrones), nine Oghuz lords, the glorious begs of the land of Edyz, the Turk people of Tengri" (Great Steppe, 2019: 256).

28 earthen and wooden dishes found in the Yssyk kurgan were filled with the necessary amount of food, and oil was poured into a large bowl. In many countries, oil was considered a sacred food. Therefore, the expression 'pure oil' is in line with the Yssyk text. It is not a mere coincidence that a silver spoon is placed next to it. According to K. Akishev, the presence of alphabetic writing proves the cultural level of the state at that time, the stage of socio-economic development. "The bowl with an inscription" is a unique work that tells about the history, civilization and culture of the nomadic tribes that lived in the territory of Kazakhstan, and is now included in the list of world cultural values (Akishev, 1978: 80).

The unique appearance of this small bowl displays the value of the vessel to ancient cultures. Now it is kept in the funds of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. According to the material, it is silver, cast. Height 2.2 cm, diameter 7.7 cm. The bowl is of semi-spherical shape with a straight lip that turns into a convex shape. On the outer surface, there is a two-line inscription consisting of twenty-six characters, carved with a pointed tool (Kazakh jewelry art, 2016: 267).

The bowls found during archaeological excavations were made of gold and silver. As these materials are naturally malleable and melt at low temperatures, they allow for the use of various technical methods of processing: forging, drawing, molding, casting, welding, blackening, etc. Besides, the choice of silver is not accidental - according to ancient beliefs, it has healing and protective properties (Kazakh ethnographic categories, 2017: 15). The healing properties of silver were well-known among ancient cultures. Among them, the ancient Egyptians gave special priority to the use of silver. For example, in India, it was used to speed up wound healing and to increase immunity. And in Russian churches, water with silver added was considered sacred. People believed that such water gives vital energy. In modern times, the start to the

scientific study of silver properties was given only at the end of the 19th century. Silver ionizes when it comes into contact with water and remains in it for a very long time. Therefore, ionized water eliminates a large number of harmful microorganisms in the human body. Silver had been often used as a treatment before the advent of antibiotics. However, antibiotics display an effect of addiction when the bacteria get used to them, and the disease becomes irreversible. However, this is not the case with silver, which does not lose its effectiveness. Silver is one of the necessary microelements for the immune system; its decrease is one of the reasons for the loss of resistance to infectious diseases. Silver not only destroys disease-causing elements but also expels unnecessary toxins and microbes from the body. Even a slight deficiency of silver in the body causes the deterioration of working capacity, the sense of fatigue and weakened immunity. Otherwise, an adequate level of silver leads to stronger immunity and a good appetite.

Modern historical data show that the ancient Babylonians and Greeks, knowing the disinfecting properties of silver, kept their kings' daily drinking water in silver vessels. This information is supported by archaeological excavations. Silver vessels were also found in the royal tombs who lived 4 thousand years ago. The properties of water poured into silver vessels were known even by warriors during the time of Alexander the Great. They used to put silver coins in the vessels in which they drank water. The writings of the famous historian Herodotus also show that the king of Persia kept his drinking water in silver vessels, which directly helped the country survive the epidemic (Yskakqyzy, 2010). Silver was also widely used in the Eurasian steppe during the Saka period. In traditional ethnoculture, pure silver was known under the names of white silver, genuine silver, white bullion, cast silver, lump silver, and urgashi (female) silver due to its mildness. In traditional crafts, silver was used not only to produce jewelry but also to decorate horse harnesses and dishes. In addition, in order to save silver, the jewelry was first forged from iron and then the iron surface was covered with a thin layer of melted silver. This was called silver plating. (Beisenbayuly, 2017: 405-406). These elements are not subject to corrosion.

The famous archaeologist K.M. Baipakov in his work “Settlements of Saka and Usuns in the Territory of Zhetysu and Almaty” wrote that the Early Iron Age settlements were mostly washed away, with only traces remaining, in which stone tools and millstones, as well as pottery, were found. The earthenware items differ not only in their function but also in the quality of their manufacture. Most of them are the remains of poorly fired, thick-walled cookware, such as fragments of khums, jugs, bowls, and pans (Baipakov, 2008: 23).

Domestic archaeology has achieved significant success in the study of material artifacts of the Bronze Age. Pottery, which is a valuable historical resource, constitutes the main category of artifacts from archaeological findings. By studying pottery, we can determine the relationship of various groups of ancient populations, some aspects of their worldview, the integrity of their archaeological cultures and their origin. Among the inhabitants of the settlements, the technology of making pottery was mainly mastered by women. The patterns on the pots consisted of hatched triangles, zigzags, fir-tree-shaped, round patterns, and lines. By looking at the pots, one can learn about the technology of their manufacture. Before making the pots, clay was brought, slightly bent, and left to dry. The pots of the Bronze Age were predominantly vessels with straight or protruding sides, a neck turned inward, and a flat bottom.

The jars typical of the Middle Bronze Age have a flat bottom and a groove between the neck and the side. The patterns are triangular, zigzag, and intersecting. Sometimes the bottom of the vessel is decorated.

Almost all the pots of the later Bronze Age were round, with protruding sides. The typical patterns were of a herringbone. The pottery patterns are important in distinguishing archaeological cultures due to the fact that ancient people discerned between themselves by the ornaments they wore on their clothes, as well as the patterns on their vessels. Therefore, when studying it, it is very important to determine not only its structure and elements, but also the rules for constructing each pattern system, which is an ethnic indicator in the pattern. In some cases, the pattern also provided information about the calendar. This is because clay vessels reflected the mythological consciousness and the worldview of ancient people through their unique form of inscriptions and decorations, i.e., vessel relief, which was like a mirror of their understanding of the sky, the environment and the cosmos, and natural phenomena.

The emergence of changes in pottery of the new period is explained by the arrival of a new culture. According to the data of the analysis of the technology of pottery manufacture, the appearance of belted ceramics confirms the contact with outsiders. The life of the Bronze Age tribes was directly dependent on nature. Since the forces of nature were understood as sacred spirits, these forces were plants and animals, fire and the solar system. The solar system and fire give warmth - all this was associated with benevolent, powerful spirits. Symbols related to the sun god can be seen in decorative items - in the meanders with patterns in the form of rays emanating from the sun on camisole fasteners and pottery. For example, the patterns on the pottery found in North Kazakhstan are characterized by unique lines, complex meanders, triangles, rhombuses, and a series of belts. This indicates their depiction of the lifestyle based on cattle breeding and hunting.

Along with the production of pottery, vessels made of animal skin were widespread for their convenience during migrations and availability of the raw material, as livestock farming was a predominant occupation in Eurasia. In leather processing, scrapers, planers and other tools for kneading and stretching the skin were used. The burial tradition of the Bronze Age included the placement of felt under the person, and everyday items made of clay and leather were also found in several burial sites.

Thus, the first waves of the ancient historical and cultural community following the cattle pastures, moved westward, setting foot on the Dniester-Danube plain around 4400-4300 BC. During these processes, burial rites characteristic of the traditions of the Proto-Turks who inhabited the Caspian lowlands, including round-bottomed pottery vessels made with the addition of shell powder, flint tools, triangular arrowheads, horse bits, and symbols of power - stone staffs and maces – also reached these territory (Beisenbayuly, 2017:75-76). One of the important issues in the study of the Bronze Age material culture is pottery and its production. The main types of ornaments, such as ‘vertical horns’, ‘broken horns’, ‘ram horns’, equilateral triangles and festoons, are similar to the Begazy-Dandybai culture. Determining the time frame of that period, identifying cultural ties between the inhabitants of that era, and studying ethnocultural continuity are directly related to the art of pottery. Pottery vessels, which are often found in Bronze Age settlements, and the ornaments depicted on them provide a wealth of information about the crafts and types of economy of the inhabitants of the ancient world.

More than a dozen mosques built into underground rocks have been discovered on the Mangystau Peninsula in western Kazakhstan. The oldest one is located in the Shopan-ata cemetery complex. Several of the mosques were apparently carved out of a large rock on the edge of a gorge. A rectangular hall (7.1x5.1 m) was built in its central part, which served as a khanaka-inn. The steps led to several rooms above, where there were two chambers for burying the dead, along with a prayer room. Cauldrons, samovars, teapots, jugs, and buckets were placed along the back wall (Turganbayeva, 2011: 128).

The Kazakhs made utensils mainly from leather, wood, and the bones of domesticated animals. A wide variety of early vessels can be found in the material culture of the nomadic world of the Eurasian steppe. Many types of leather vessels differentiated in terms of shape, capacity and purpose were produced among the Kazakhs. For instance, a leather vessel for milking a mare in the form of a kettle. The largest of these was a specially treated horsehide vessel for preparing koumiss and shubat, called a saba. A vessel for transporting koumiss with a capacity of two buckets sewn from the neck of a horse, cattle or camel was typical of northern regions. In Semirechye and the western regions of Kazakhstan, a vessel called *a mes,* made of goat skin, was used.

Almost everywhere, leather jars *zhantorsyk* with a capacity of 10 liters were used to transport koumiss. They were sewn from the skin of animal legs, closed with a wooden stopper, and decorated with embossed and patterned silver plates. Also, even the stomach of animals was widely used in everyday life to store food, especially fat and butter.

In south-western Kazakhstan, poor families used gourd containers *(a kavak)* for milking and storing dairy products. Wooden buckets for milking mares, cows, and goats were often encountered. Utensils for pouring koumiss *(a shomysh, an ojaw)* were made in various capacities and shapes and often decorated with silver and bone elements.

The meat platters and large deep bowls *(a tegene, a shara)* for pouring koumiss and ayran were manufactured from wood. They were decorated with carvings and silver jewelry. Special bags, sacks made of calfskin, foal skin, and horsehead skin were sewn to store grains, salt, and other bulk products. Special household sacks *(a qap)* woven from wool were made to store grain and flour.

Conclusion

The inhabitants of the Great Steppe have long used utensils and household equipment in their daily lives in accordance with the type of economy they were engaged in, depending on the natural and climatic conditions of the local area.

Each utensil type had its own purpose, depending on the traditional worldview and local customs. This fact indicates that the use of utensils as a main part of traditional culture and its presentation to people was subject to its own rules. The topic invites studies in a comprehensive interdisciplinary manner.

Author Contributions.
Amirova M. – Corresponding author, Concept development and theoretical framework;
Shauenova G. – Field data collection and artifact classification;
Urakova Yanc L. – Analysis, interpretation, and editing.

References

1. Акишев К.А. Курган Иссык: Искусство саков Казахстана. – Москва: Искусство, 1978. – 130 с.
2. Байпаков К.М. Поселения саков и усуней на территории Жетысу и Алматы. – Алматы: Credo, 2008. – 173 с.
3. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 368 с.
4. Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Күлтегін, 2006. – 360 с.
5. Great steppe: Time. Space. Culture. Volume I. Steppe rulers. Exhibition catalog. – Nur-Sultan, 2020. – 312 p.
6. Ғасырлар алтыны. Ұлттық музейдің алтын және күміс бұйымдарының топтамасы. «Қазына». 3-шығарылым. – Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2016. – 368 б.
7. Салғараұлы Қ. Түріктер. – Астана: Күлтегін, 2007. – 308 б.
8. Великая степь: история и культура. Том III. Мир древних тюрков. Каталог выставки / Под ред. А. Онгарулы. – Нур-Султан, 2019. – 454 с.
9. Казахское ювелирное искусство в коллекции Национального музея. Каталог / Состовители: Мусагажинова А.А., Нурмаганова К.А. – Астана: Regis-ST, 2016. – 304 с.
10. Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий казахского народа. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 856 с.
11. Бейсенбайұлы Ж. Ұлы даланың ежелгі тарихының этномәдени төркіндері. – Алматы: Қазақпарат, 2017. – 400 б.
12. Тұрғанбаева Л. Заттар дүниесінің сыры. – Алматы: Аударма, 2011. – 492 б.
13. Ысқаққызы С. Айдай күміс, ай күміс // Ақтөбе газеті, 18 ақпан 2010.

М. Амирова[1], Г. Шауенова[2], Л. Уракова Янч[3]

[1]Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[3]Анкара университеті, Анкара, Түркия

Түркі мәдениетіндегі ыдыс-аяқ түрлерінің деректік құндылығы

Аңдатпа. Мақалада түркі халқының материалдық мәдениетіне жататын – ыдыс-аяқ түрлерінің археологиялық зерттеулерде маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Ыдыс-аяқ түрлері байырғы түркілердің генезисі саналатын сақ дәуірі ескерткіштері кезеңінде, қола дәуірі қоныстарында пайдаланылған қыш ыдыстар және дәстүрлі ортада қолданыста болған ыдыс-аяқ түрлерінен көрініс табады. Мақаланың мақсаты – байырғы түркі кезеңінен сақталып келген ыдыс-аяқ түрлерін, ондағы жазу белгілерін дәстүрлі мәдениеттің бір формасы ретінде қарастырып, оны заттай дерек ретінде зерделеу. Бұл үшін археологиялық қазбалардан табылып жатқан артефактілер мен оның ерекше белгілерін салыстырып зерттеу басшылыққа алынды. Мақалада сақ дәуірі ескерткіші – Есік обасына (б.з.б. V–VI ғғ.) жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған, түбінде 26 таңбалы жазуы бар күміс тостағанның құндылығы, оқылу нұсқалары, жасалу материалы мен техникасы жайында айтылады. Сонымен қатар, қола дәуіріндегі заттай ескерткіштерді зерттеуде құнды дерек болып табылатын қыш ыдыстар, олардың формалары, өрнек жүйесінің салыну ережесі сияқты мәселелерге назар аударылады,

ыдыс-аяқтарға салынған өрнектердің этникалық көрсеткіш ретіндегі мәні түсіндіріледі. Түркі кезеңіндегі материалдық мәдениеттің көрнекті үлгілерінің бірі болып табылатын ыдыс-аяқ түрлерінің қазіргі этномәдениеттегі жалғасы, ұлттық дүниетанымда алар орны, халқымыздың күнделікті тұрмыста пайдаланған ыдыстарының атқарған қызметі туралы да мағлұмат беріледі. Мақалада археологиялық деректер мен арнайы әдебиеттер пайдаланылған.

Түйін сөздер: Есік обасы, сақ кезеңі, көне түркілер, руна жазуы, ыдыс-аяқтар, таңба, мәдениет.

М. Амирова[1], Г. Шауенова[2], Л. Уракова Янч[3]

[1]Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[3]Университет Анкара, Анкара, Турция

Фактологическая ценность видов посуды в тюркской культуре

Аннотация. В статье рассматривается посуда как часть материальной культуры тюрков. Посуда является важным источником при археологическом исследовании изучаемого периода. Хронологический период исследования: бронзовый век, железный век, средневековье до этнографического времени.

Цель исследовательской статьи – рассмотреть сохранившиеся от тюркского мира типы горшков и надписи на них как форму традиционной культуры и изучить их как вещественные источники. Для этого исследование ориентировалось на сопоставление артефактов, найденных при археологических раскопках, и их особенностей. В статье даны сведения о ценности памятника сакской эпохи – серебряной чаши с 26-значной надписью, найденной при раскопках кургана Есик (V-VI вв. до н.э.), вариантах прочтения, о материале и технике изготовления. Кроме того, получены ценные данные при изучении вещественных памятников бронзового века (глиняных горшков, способах их изготовления, системы орнаментов); также обьясняется значение узоров как этнического показателя.

В заключении дана информация о преемственности в современной этнокультуре видов чаш, являющихся одним из выдающихся образцов материальной культуры тюрков, их роли в народном мировоззрении, о функции сосудов, которыми пользовался наш народ в повседневной жизни. В научной статье использованы археологические данные и специальная литература.

Ключевые слова: Курганы Иссык, сакский период, древние тюрки, руническая письменность, посуда, символ, культура.

References

1. Akishev K.A. Kurgan Issyk: Iskustvo sakov kazakhstana [Kurgan Issyk: Art of the Saka of Kazakhstan] (Iskusstvo, Moscow, 1978, 130 p.). [in Russian]

2. Baipakov K.M. Poseleniya sakov I usunei na territorii Zhetisu I Almaty [Settlements of Saka and Usuns on the territory of Zhetysu and Almaty], (Credo, Almaty, 2008,173 p.). [in Russian]

3. Amanzholov A.S. Istoriya I teoriya drevnetyurkskogo pis'ma [History and theory of ancient Turkic writing] (Mektep, Almaty, 2003, 368 p.). [in Russian]

4. Zholdasbekov M., Sartkozhauly K. Atlas Orkhonskikh pamyatnikov [A Complete Atlas of Orkhon Monuments] (Kultegin, Astana, 2006, 360 p.). [in Russian]

5. Great steppe: Time. Space. Culture. Volume I. Steppe rulers. Exhibition catalog. (Nur-Sultan, 2020, 312 p.).

6. Gasyrlar altyny. Ulttyk muzeidin altyn zhane kumis buiymdarynyn toptamasy [Gold of Centuries. Collection of gold and silver products of the National Museum] (KR Ultyk muzeii, Astana, 2007, 308 p.). [in Kazakh]

7. Salgarauly K. Turikter [Turks] (Kultegin, Astana, 2007, 308 p.). [in Kazakh]

8. Velikaya step': istoriya I kul'tura. Tom III. Mir drevnikh tyurkov [Great Steppe: History and Culture. Volume III. The World of the Ancient Turks]. Exhibition Catalog. Under the editorship of A. Ongaruly (Nur-Sultan, 2019, 454 p.). [in Russian]

9. Kazakhskoe yuvelirnoe iskustvo v kollektsii natsional'nogo muzeya [Kazakh Jewelry Art in the Collection of the National Museum] Catalog, Composition. A.A. Musagazhinova, K.A. Nurmaganova (Regis-ST, Astana, 2016, 304 p.). [in Russian]

10. Traditsionnaya Sistema etnograficheskikh kategorii, ponyatii I nazvanii kazakhskogo naroda [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia (Alem Damu Integration, Almaty, 2017, 856 p.). [in Russian]

11. Beisenbayuly Zh. Uly dalanyn ezhelgi tarikhynyn etnomadeni torkinderi [Ethnocultural elements of the ancient history of the Great Steppe] (KAZakparat, Almaty, 2017, 400 p.). [in Kazakh]

12. Turganbayeva L.R. Zattar duniesinin syry [The secret of the world of things] (Audarma, Almaty, 2011, 492 p.). [in Kazakh]

13. Iskakkyzy S. Aidai kumis, ai kumis [Moonlike silver, moon silver], Aktobe newspaper. 2010. February 18.

Information about authors:

Amirova M.O. **–** Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
Shauenova G.A. **–** PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
Urakova Yanc L. **–** PhD, Department Language, history and geography, Ankara, Turkey.

Амирова М.О. **–** ҚР Ұлттық музейі, ғылыми қызметкер, Астана, Қазақстан.
Шауенова Г.А. **–** PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.
Уракова Янч Л. **–** PhD, Тіл, тарих және география кафедрасының доценті, Анкара, Түркия.

Амирова М.О. **–** научный сотрудник, Национальный музей РК, Астана, Казахстан.
Шауенова Г.А. – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.
Уракова Янч Л. **–** PhD, доцент кафедры языка, истории и географии, Университет Анкара, Турция.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ҒТАМР 16.21.47
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-325-338

Көне және қазіргі антропонимдер арасындағы семантикалық сабақтастық

Б. Әбдуәлиұлы*[1], Ы.Ә. Тұранов[2]

[1]Халықаралық шет тілдер университеті, Сиань, Қытай
[2]Қараөткел мектеп-лицейі, Ақмола облысы Қараөткел ауылы, Қазақстан

(E-mail:Bekzhan_A7@mail.ru, bereke1984@mail.ru)

Аңдатпа. Кісі есімдері – адамдардың тарихымен бірге жасасып келе жатқан тілдік дерек. Оның табиғатын зерделер болсақ, көптеген тарихи-мәдени ақпараттарға куә боламыз. Соның ішінде таным мен сенімнің белгілері қай заманда болсын мағынада сақталады да, тарихи сабақтастықтың өзегі ретінде көрініс береді. Көне тұлғалы Барақ, Итемген, Итбай есімдері мәдени көзқарастардың дамуымен бірге Амандық, Тұрар, Тоқтар болып өзгерді. Екі топтағы есімдердің антропонимдік мағыналары өте жақын, бірдей деп санауға болады, ол – сәбидің амандығын тілеу. Есімдердің түрі өзгергенмен, көне мағына сақталып, бүгінге жетіп отыр. Бұндай байланысты «семантикалық сабақтастық» деп атаймыз. Көне мен жаңаның арасын жалғап тұрған бұдан өзге «морфологиялық сабақтастық» және «лексикалық сабақтастық» құбылыстары бар, осы үшеуінің ішінде мақалада семантикалық сабақтастыққа назар аударылған.

Көне түркі жазба ескерткіштері арқылы жеткен кісі есімдері мен қазіргі түркі, соның ішінде қазақ есімдерінің арасындағы мағыналық байланыс түрлі қырынан көрінеді. Мақалада сабақтастықтың бұл түрлері «тұлғасы көнерген есім нұсқаларының сабақтастығы», «көне мен жаңа нұсқалар сабақтастығы», «тарихи есімдердің жаңғыруы арқылы сабақтасу» ерекшеліктері бойынша топтастырылды. Әр дәуірдегі тарихи өзгерістер және халықтар арасындағы мәдени-экономикалық қатынастар кісі есімдерінің лексикалық құрамына ғана емес, мағынасына да ықпал етеді. Бұл ықпал прецеденттік құбылыстар, сөз алмасқан екі тілдегі ұғым-түсініктердің ерекшелігі, қоғамдағы мәдени көзқарастардың жаңғыруы т.б. арқылы жүзеге асады. Осы айтылғандардың негізінде, мақалада, антропонимдердің тарихы мен табиғатына тән семантикалық процестердің даму эволюциясы нақты ұғымдар бойынша жүйеленіп, оған дәлелді мысалдар ұсынылды.

Түйін сөздер: антропоним, антропонимдік өзек, семантикалық сабақтастық, морфологиялық сабақтастық, лексикалық сабақтастық, прецеденттілік, төл есімдер, кірме есімдер, семантика, денотат, сигнификат

Түсті: 05.09.2024; Мақұлданды: 25.06.2025; Онлайн қолжетімді: 01.07.2025

Кіріспе

Көне түркілік антропонимдік қор бүгінге дейін үлкен өзгерістерге ұшырады, алайда тұрақты сақталып келе жатқан бөлігі де бар. Оны «антропонимдік өзек» деп атаймыз. «Антропонимдік өзек» ұғымы кісі есімдерінің өткені мен бүгінін сабақтастырып тұратын тілдік және тілден тыс құбылыстардан құралады. Соның ішінде семантикалық сабақтастық арнайы қарастыруды қажет етеді. Жалпы есімдердің мағынасын зерттеушілер оны «1. заттық (денотаттық) мағына, 2. ұғымдық (сигнификаттық) мағына және 3. сезімдік мағына» деп топтастырады [1, 261 б.]. Кісі аттарына да осы ерекшеліктердің барлығы ортақ әрі олардан өзіндік ерекшелігі де бар. Өйткені антропонимдік мағына өзінің дербестігімен және қызметімен ерекшеленеді. Осыған дейін зерттеушілердің жалқы есімдерде мағына болады және болмайды деген бір-біріне қайшы екі түрлі пікір ұсынғаны белгілі. Еуропа және орыс ғалымдарының осындай екіжақты пікірлеріне тоқтала келіп, Т.Жанұзақов «Тегінде, жай сөз бен жалқы (кісі аттарының) есімдердің арасында белгілі дәрежеде айырмашылық ізі бар. Мәселен, қарапайым зат атауы – «қағаз» деген сөз бен кісі аты Жақып арасындағы өзгешелік пен ерекшелік бірден көзге түседі. Қағаз сөзінің лексикалық мағынасы «жазатын ақ қағаз» болса, Жақып жөнінде, Жақып аталатын адамнан бөгде еш нәрсе білмейміз. Өйткені, есім адамның бойындағы қасиетін, сапасын толық білдіре алмайды», – деп тұжырымдайды [2, 92 б.]. Шындығында ғалымның пікірінде көпшілік ғалымдар байқамаған, жалпы есім мен жалқы есімнің арақатысы туралы үлкен бір мәселе меңзеліп тұр.

Кісі есімдерінің мағынасына қатысты ой тұжырымдағанда мына мәселелерге назар аударуымыз керек. Біріншіден, мағына дыбыстық тұлғаның тікелей қызметімен байланысты. Жалпы есім сөз нені атаса, нені білдірсе соны оның мағынасы дейміз. Кісі есіміне де оның қызметі бойынша анықтама берер болсақ, мағына орнына адамды көрер едік. Бір есіммен ондаған, жүздеген адам аталады, ол адамдардың болмысы бірін-бірі ешқашан қайталай алмайды, сондықтан бұл орайда, мағына орнына есімнің атауыштық, адамдарды бір-бірінен ажырату қызметі бірінші орынға шығады. Мағына жоқ дегенде кей ғалымдар осы ерекшелігін басшылыққа алатын болса керек. Жалпы есімдер жалпы заттарды атауға арналса, жалқы есімдер (кісі есімдері) жеке адамдарды атауға арналады. Демек, мағынаның бар жоқтығын анықтарда жалқы есімдердің мағынасындағы жалқылық қасиетке де назар аударуымыз керек. Адам мен есім арасындағы байланыс мағынаға әсер етпей қоймайды (бұл жөнінде сәл кейінірек).

Екіншіден, балаға ат қоярда міндетті түрде оның мағынасына мән беріледі. Баланың бақытты болашағы, сүйкімділігі (түр-келбеті), адами қасиеттері т.б. таңдалған есімнің мағынасына жүктеледі. Тіпті лақап есім қойыларда да ол сөз белгілі бір ойды білдіру үшін таңдалады (Ұзынтұра, Әппағым, Сарбала т.б.). Осы мағына кісі есімдерінің сөзідігін дайындағанда да назарға алынады.

Осы айталғандарды жинақтай келгенде, кісі есімдерінің мағынасының қалыптасуына қатысты әлеуметтік-қоғамдық және лексика-семантикалық құбылыстарға куә боламыз. Демек, кісі есімдерінің мағынасы болады, оның ішкі сырларын тереңірек тану үшін тілдік және тілден тыс факторларға жан-жақты назар аударылуы тиіс.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында қазақ есімдерінің лексикалық қоры дәуірлер бойынша топтастырылып, әр дәуірдің ерекшеліктері айқындалды және дәуіраралық семантикалық сабақтастыққа назар аударылды, лингвистикалық және экстралингвистикалық талдаулар жасалды. Нәтижесінде зерттеудің әдіснамалық негізі жүйелік талдау, салыстыру, теориялық және практикалық болжамдар, синхрониялық және диахрониялық талдау әдістерін құрады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Кісі есімдері түрлі дәуірлер мен кезеңдердегі саяси, мәдени, экономикалық т.б. жағдайларға байланысты өзгерістерге түсіп әрі дамып жетіліп отырды. Алайда көне мен жаңа арасын жалғап тұрған семантикалық сабақтастық өзінің біртұтастығымен ерекшеленеді. Осы тұтастықтың сырларын ашу барысында мынандай нәтижелерге қол жеткізілді:

– Көне мен жаңа есімдер арасын жалғап отырған ұлттық таным кеңістігінің семантикалық классификациясы жасалды.

– Жалқы есімдерде мағына бар ма, жоқ па? дейтін сұрақтың туу себептері мен зерттеушілер назар аударmай келген мәселелерге талдаулар жасалды.

– Алғаш рет қазақ есімдері мағыналық ерекшеліктерінің қалыптасуындағы лингвистикалық және әлеуметтік-қоғамдық факторларға кешенді талдаулар жасалды.

– Кісі аттарының тарихи тегі мен біртұтас сипатын айқындайтын семантикалық сабақтастықтың элементтері нақтыланды. Атап айтқанда түрлі апелятивтердің белгілі бір антропонимдік мағына аясында топтасу арқылы біртұтас сипатқа ие болу жолдарына талдаулар жасалып, түсініктері берілді.

Қазақ есімдерінің семантикалық табиғаты. Кісі есімдерін тарихи тегімен жалғастырып тұратын негізгі өзегі болады, оны біз антропонимдік өзек деп атаймыз. Ол көне мен жаңаны жалғастырушы бірнеше компоненттен тұрады, соның бірі – семантикалық сабақтастық. Оның табиғатын тереңірек тану үшін бірінші кезекте «антропонимдік мағына» ұғымына тоқтала кетуге тура келеді. Әр халықтың тұрмысы мен салтына байланысты өзіндік атау беру дәстүрі бар. Олар өз ішінде түрлі семантикалық топтарға бөлінеді. Оны ғылым тілінде семантикалық модель деп атайды. Ғалымдар бұл мәселеге ертеректе назар аударған. Мысалы В.А. Никонов кісі аттарын үш топқа бөледі:

а) анықтамалы есімдер (дескриптивтер),

ә) тілек-есімдер (дезидеративтер),

б) арнау-есімдер (меморативтер).

Әр топ бірнеше топшалардан тұруы мүмкін. Қазақ антропонимдерін зерттеуші Т. Жанұзақов В.А. Никонов классификациясы негізінде есімдердің төртінші тобына мәдени-тарихи немесе әлеуметтік, негізінен діни наным-сенімдерге, тотем, табу және қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне байланысты есімдерді жатқыза отырып, қазақ есімдерін лексика-семантикалық тұрғыдан топтастырып берді [3, 58 б.]. А.А.Реформатский

жалқы есімдерде мағынаның болатынын (егер мағына болмаса, олар тілде не үшін қолданылады), алайда атауыштық қызметі бойынша қолданысы барысында атап тұрған затпен байланысқа түсуі оның мағынасын солғындататынын айтады [4, 67 с.]

Сөз болып отырған семантикалық модель мен антропонимдік мағына өзара тығыз байланысты. Ерекшеліктері *семантикалық модель* – семантикалық калссификацияның нәтижесі, жалпылауыштық сипатқа ие. Ал *антропонимдік мағына* – әлеуметтік-тілдік қатынастардың жемісі, кісі есімдерінің қолданысы барысында жаңадан үстелген, жеке есімдерге қатысты.

Жинақтай айтсақ, *адамды атау қызметінің ерекшелігіне байланысты апелятив лексикаға жүктелетін екіншілік мағынаны антропонимдік мағына деп атаймыз.* Апелятив лексикаға жүктелетін мағына екі түрлі болады: біріншісі – *лексикалық,* екіншісі – *әлеуметтік.* Жалпы есім сөз кісі есімі ретінде таңдалғанда оған жүктелетін арнайы мағына болады. Бақыт, Мақсат, Арман, Қанат т.б. есімдер «бақытты болсын, мақсатына жетсін, арманы орындалсын, әкесінің немесе алдындағы ағасының қанаты болсын» секілді тілекпен қойылады да, өзінің апелятив мағынасымен сабақтасып отырады. Келесі бір ерекшелік – дәстүрлі есімдердің шығу уәждері мен оған жүктелетін мағына апелятивтік мағынадан алшақтап кетеді. Мысалы, қазақ тілінде Жаманбай, Тоқтасын т.б. секілді есімдер бар, «бала жаман болсын немесе тоқтап қалсын» деп емес, керісінше «аман болсын, өлім тоқтасын» деген ырыммен қойылады. Бұлар – есімнің антропонимдік мағынасы. Бұндай есімдер өзінің лингвистикалық табиғатымен ерекшеленеді. Сөздіктерде түсіндірмесін бергенде немесе этимологиясына талдаулар жасағанда *лексика-семантикалық* табиғаты негізге алынады.

Кісі аттарының мағыналық ерекшеліктерге ие болуына оның *әлеуметтік* қызметі де ықпал етеді. Тілдегі сөздерден кісі есімі жасалған соң қолданысы барысында сөз өзінің бастапқы мағынасынан алыстап, өзі атап отырған адамды білдіруге қарай ойысады. Бұл кісі есімдерінің адамды атау қызметі барысында әлеумет тарапынан берілетін немесе қабылданатын мағынасы. Кісі есімдерінің түсіндірме сөздігінде ондай есімдер арнайы көрсетіледі. Мысалы, «Мұсылман есімдерінде» Мұстафа – *араб.* «таңдаулы [Алланың]», *Мұхаммед с.ғ.с. эпитеті* [5, 174 б.]; «Өзбек есімдерінде» Муҳаммад, Muhammad (ар.) – мақтауға, алғысқа лайық. *Муҳаммад пайғамбар* [6, 266 б.], «Адам аттары – эл байлығында» Жусуп есімінің қырғыздар арасында таралуына ислам діні мен мәдениеті және Жүніс пайғамбардың есімі себеп болғанын айтады [7, 99 б.]. «Есімдер сырында» Абай есімінің бір мағынасы «Ибраһим Құнанбаевтың екінші аты» деп көрсетіледі [8, 17 б.]. Аталған есімдердің артында, бірінші мағынасынан кейін белгілі бір тарихи тұлғалар тұр. Осы тұрғыдан келгенде адам мен есім арасында тікелей байланыс орнағаннан кейін онимдер апелятивтен алшақтап, өзіне жаңа мағына үстейтінін көреміз. Мысалы, Мұхаметтің әуелгі мағынасы «мақтаулы» болса, екінші үстелетін мағына – «пайғамбар, Алланың елшісі». Сөздіктерін құрастырып, түсінігін беріп отырғандықтан, мағынасы жоқ деп айтуға болмайды. Демек, кісі есімдерінің мағынасын өзіндік ерекшелігі бойынша түсінуіміз керек, яғни оның ішінде *әуелгі ойға алынған мағына (арман, тілек), уәж, атқаратын қызметі* негізгі элементтер ретінде назарға алынуы тиіс.

Бұл жерде адам мен есім арасындағы байланыс бірінші орынға шығып отыр. Жалпы есімдердің лексика-семантикалық табиғаты бойынша бұл екіншілік мағына болып

есептелгенімен, антропонимдерге тән негізгі ерекшеліктердің бірі болып табылады. Семантикалық тұрғыдан жалпы есімдер мен кісі аттарының арасындағы осы ерекшелік «антропонимдік мағына» ұғымын жеке алып қарастыруға мүмкіндік береді. Кісі есімдері апелятивтерге тәуелсіз антропонимдік мағынасы бойынша синонимдік топтар құрайды. Мысалы, ілгерідегідей жыл атауларынан қойылған Жылқыбай, Сиырбай, Қоянбай т.б. мен Жылгелді, Наурызбай т.б. есімдер бір синонимдік қатарда тұрады. Антропонимдік мағынаның бұл ерекшеліктерінен кісі есімдерін семантикалық модельдер бойынша топтастыру қажеттілігі туындайды.

Сол секілді Дүйсен (Дүйсенбай), Сейсен (Сейсенбай), Сәрсен (Сәрсенбай), Бейсен (Бейсенбай), Жұмабай (Жұман), Сенбі (Сембай), Жексен (Жексенбай) баланың аптаның қай күнінде туғанына байланысты қойылады, яғни бұрынғы мағынасына қосымша баланың туылуы мен кісі есімі туралы ақпараттарды да жүктеп алады. Антропонимдік өзекті құраушы бірліктер қатарында лексикалық қордан тұрақты орын алып отырғандықтан, бұл есімдер ат қою дәстүрінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Мағынаға тікелей қатысты ат қою дәстүрі мен кісі есімдері арасындағы байланыстың ерекшелігіне зерделей қарасақ, кісі есімдері танымдық кеңістікті бейнелеуші құрал болып шығады. Айталық, ілгерідегі есімдер баланың туған уақытын білдіру мағынасының айналасына топтасса, Желдібай, Боранбай, Дауылбай бала туған кездегі табиғат құбылысын сипаттайды. Қазақ антропонимиясында мұнан өзге де көптеген мағыналық топтар бар, ат қою дәстүріндегі осы ерекшелік бір-бірінен алшақ тұрған әр топтағы сөздерді (кісі есіміне айналғаннан кейін) антропонимдік мағынасы бойынша белгілі бір тақырып аясына жинақтайды, яғни жаңаша синонимдік қатар құрылады.

Халықтың ұзақ уақытқы тарихында қалыптасқан тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әлеуметтік-экономикалық қатынастары, жалпы алғанда өмірлік танымы мен барша арман-тілегі кісі аттарының құрамынан көрініс береді. Осы кеңістікті қамтитын кісі есімдері антропонимдік өзектің негізін құрайды. Кісі аттары уақытпен бірге жетіліп, жаңарып отырады, алайда семантикалық сабақтастық сақталады. Ұлттық әлем кеңістігін классификациялау мен семантикалық модель бір-біріне сәйкес келеді. Ат қоюдағы мақсат-мұрат, арман-тілекті сипаттауға арналған топтардың құрамында көне тұлғалылар да, заманына лайықталған жаңа жасалымдар да болуы мүмкін. Көне тұлғалылардың өмір сүру уақыты барлығында бірдей емес, қоғамдық санадағы өзгерістерге байланысты кейбірі қолданыстан түсіп қалса, енді біреулері жаңа жасалымдармен бірге жасай береді. Осы жағдайда қолданыстан кеткен есімдер мен жаңадан келіп жатқандардың арасын үзбей, өзара байланысын сақтап отыратын тетік – семантикалық сабақтастық.

Семантикалық сабақтастық. Семантикалық сабақтастықты өз ішінде үш топқа бөліп сипаттауға болады: бірінші – *дыбыстық тұлғасы көнерген нұсқалар* сабақтастығы, екінші – *көне мен жаңа нұсқалар* сабақтастығы; үшіншіден, *тарихи есімдердің жаңғыруы арқылы* сабақтасу. Енді осылардың әрқайсысына жеке тоқталып көрелік.

Тұлғасы көнерген нұсқалар сабақтастығы этимологиялық тұрғыдан анықталады. Тіліміздегі біршама кісі есімдерінің дыбыстық тұлғалары көнеруіне байланысты мағынасы да көмескіленіп, түсініксіз жағдайға жеткені байқалады. Олардың шығу

тегін анықтау барысында бір-бірімен мағыналық байланыста екені анықталып отыр. Мысалы, көне түркі тіліндегі АЗАҚ – Оғыз қағанның есімі. «Азақ» сөзі көне түркі тілінде бірнеше мағынада қолданылған, солардың ішінде, 1. AZAQ II аяқ, AZAQ III *жалқы е*. мағыналары кісі атына айналуына себепші болған деп топшылаймыз. Көне түркі тайпаларында адамның дене мүшесін (аяқты) білдіретін сөз *аяқ, азақ, адақ* тұлғаларында қолданылған. Бұл сөздердің түбірлерінен *адым, аттау, аяқтау* немесе *адаққы* 'соңғы', *адақтау* 'бітіру', *адақтау* 'алға ұмтылу, озу', *адақтау* 'аралау'; *адақ арба* 'жас баланы жүруге үйрету үшін жасалған арба' т.б. секілді сөздер жасалған. Аталған сөздердің мағыналық дамуынан кісі аттарына байланысты мынандай мақсат-тілектер байқалады: 1. Өмірге жаңа қадам басқан сәби, перзент. Бұл орайда, Азақ есімі Адай (*көне түркі:* балапан), Балақай, Балдырған, Балауса т.б. мағыналас болып келеді; 2. Болашақта ілгерішіл, жасампаз, жалынды болсын деген арман. Бұл мағынасында, Дауыл, Асқанбек т.б. есімдермен мағыналас. 3. Осы сәби үйдің кенжесі болсын, осыдан кейін тоқталсын деген тілек. Кенже, Тоқталы, Соңғыбай т.б. есімдермен мағыналас болып келеді. Осы есімдердің қатарына мағыналық және түпкі дыбыстық тегі жағына сабақтасып жатқан Алға, Алғай, Алғыр, Алғатай, Алғадай, Алдан, Алдыоңғар, осы есімдермен семантикалық сабақтастық құрайтын Құттыаяқ, Құттықадам, Байқадам секілді есімдерді синонимдік бір қатарға қоюға болады [9, 44-51]. Этимологиялық талдаулар барысы көне түркі тіліндегі Күсемістің (қазақ фамилияларының құрамында сақталған қазіргі) Аңсаған, Арман, Көксеген, Мақсат, Сағыныш, Ынтық секілді есімдермен мағыналық жағынан сабақтасатынын көрсетіп отыр. Ұзақ уақыт күттіріп барып өмірге келген сәбилерге осындай есімдер қойылған. Ата-ананың баланы сағыну, арманына жетіп оны көргендегі сезімдері осындай есімдердің мағынасы арқылы көрініс берген.

Көне мен жаңа нұсқалар сабақтастығы. Халықтың дүниетанымы мен салт-дәстүр кеңістігі түрлі тарихи кезеңдерді басынан кешірді. Осы кеңістіктің кескіні тілде бейнелі бірліктермен, көріктеуіш құралдармен сипатталып, жүйеленіп, айқындалып, сапалық жағынан жетіліп отырды. Әр кезеңде жаңғырып, жаңаша түрленіп отыратын кісі есімдерінің даму ерекшеліктерінен де осы үдерісті көреміз. Осы орайда *лексикалық қордың толығуы* арқылы жүзеге асатын сабақтастықтың ішінде мәдени сапасы жаңарған нұсқаларды атап өтуге болады. Кісі есімдері де уақыт өткен сайын қоғамдық сананың жаңаруымен, сапалық жетілуімен бірге, мағыналық ерекшелігін сақтай отырып, жаңа үлгілермен толығады. Мысалы, көне түркі тілінде итті тотем тұту уәжі бойынша жасалған Барақ есімі бар. Ырым етіп қойылған Италмас, Итбай, Итемген, Төбет т.б. мағыналас. Кейінгі кезде бұлар Тұрсын, Тұрар, Тоқтар, Тоқтамыс, Амандық т.б. секілді есімдермен алмасты. Екеуі де бала тірі қалса деген тілекпен қойылған. Беріліп отырған мысалдан, халықтық дүниетанымға негізделген антропонимдік мағына сақтала отырып, антропонимдік қордың мәдени сапасы жетілген нұсқалармен толыққанын аңғарамыз. Балаға қатысты ырымдарға байланысты тілімізде бұдан өзге де көптеген есімдер бар. Халықтың наным-сенімі балаң шағындағы қалпын өзгертіп, дүниеге деген көзқарастары айқындалған сайын ырымдау да сирей бастаған.

Тарихи тұрғыдан қарастырғанда көне түркі жазбаларында Barča turmïš (Барша турмыш), Beg turmïš (Бег турмыш), Bilig köŋül saŋun (билиг көңул саңун), Jaruq tegin

(Йаруқ тегин), Qutluγ oγul (Қутлуғ оғул), Toqtamïš (Тоқтамыш) т.б. секілді есімдердің әрқайсысының шығу уәжі бар. Осы уәждер кісі есімінің мағынасы болып табылады, өйткені таңдалған сөзге сол мағына телініп отыр. Бұлардың ішінде білік, тұр, тоқта компоненттері тұрақтылығымен өзіне назар аударады. «Білік» компоненті бүгінге дейін белсенділігін жоғалтпай, Білжан, Білім, Білімпаз, Білісбай нұсқаларында жалғасып келсе, соңғы жылдары көне түркілік Білге нұсқасы қайта қойыла бастады, Білге есімімен антропонимжасамдық ұғымдары ортақ. Мағыналық жағынан қазіргі Ақыл, Әлім, Әлима, Ғалым, Дана, Парасат т.б. есімдермен сәйкес келеді. Ал «Тоқта, тұр» компоненттерінің антропонимжасамдық мағынасы баршаға белгілі. Біздің заманда Тоқтасын, Тоқтаған, Тоқтар; Тұрсын, Тұрған, Тұрар т.б. бастапқы негізіне қосымшалар жалғанып, жаңаша түрленген. «Бала аман болсын, өлім тоқтасын» деген тілек қазіргі тілімізде Аман, Амандық, Есен, Есенгелді, Мыңжасар, Көпжасар, Жанұзақ, Өмірзақ, Ұзақбай т.б. есімдері арқылы беріліп жүр. Бұл әр заманда өзгеріп отыратын тілдік норма талаптарына сәйкес жасалған жаңа тұлғалар. Сыртқы сипаты әр басқа болғанмен, көне түркілік мағыналық желі, яғни антропонимжасамдық ұғымдар сабақтастығы сақталған.

Тарихи есімдердің жаңғыруы арқылы сабақтасу олардың әр кезеңдегі белсенділігінің артуымен байланысты. Бұнда жаңа есім жасалмайды, дайын есім жаңа мағынасымен қайта жаңғырады. Кісі есімдерінің мағынасы кейде оны иеленген адамдардың беделімен бірге жаңа сапаға ауысады. Халық санасында ерекше орын алған тұлғалардың адами қасиеті мен қабілеті есіміне мағына ретінде сіңіріледі де, ел есінде ұзақ уақыт сақталады. Тіл білімінде олар прецеденттік есімдер деп аталады [10, 84-88 б.]. Осыған байланысты лексикалық өзектің құрамы да тарихи тұлғалардың есімі арқылы қайта жаңғырып отырады. Мысалы, ауыз әдебиеті арқылы тілдік санамызда орныққан Алпамыс, Қобланды, Ер Тарғын, Қозы, Қодар, Қыз Жібек, Баян, Ақжүніс т.б. секілді, шығу тарихы түркі дәуірлерінен басталатын, кейіпкерлер есімдерінің мағынасынан көпшілік осы адамдардың ерекше қасиеттерін көреді. Кейінгі ұрпақ бұл есімдерді батырлық, елін сүйген патриоттық, сұлулық, ақылдылық т.б. мінездің типтік үлгісімен байланыстырады. Әуел баста есімге негіз болған лексикалық мағынаға қосымша әлеумет тарапынан телінгендіктен оны әлеуметтік мағына деп атауды жөн көреміз.

Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі көп уақыты елді, жерді қорғаумен өткен, жаугершілік күн кешкен халықтың санасында ерлік пен патриоттық ұғымдары бірінші орынға шықты. Осыған байланысты елдің басын қосып, айналасына топтастырған Жәнібек, Керей, Хақназар (Ағназар), Қасым, Тәуекел, Әбілқайыр, Абылай, Кенесары т.б. секілді хандардың, сол тұстағы халыққа қызмет еткен Төле, Әйтеке, Қаз дауысты Қазыбек секілді би-шешендердің және басқа да тарихи тұлғалардың есімдері жұртшылықтың арасында кеңінен таралды да, есімдерінің қолданылу белсенділігін арттырды. Қазақстан Тәуелсіздігін алған жылдар ішінде ғылыми-зерттеулердің ұлттық сипат алуына байланысты өткен тарихымыздың терең қатпарлары ашылып, сақ, ғұн, көне түркі дәуірлеріндегі тұлғалар есімдері де жұртшылыққа төл тарихы ретінде таныстырылды. Содан бергі тұста тарихи тұлғалардың бейнесі Томирис, Шырақ, Білге, Елхан, Жантегін, Елтегін, Бегім, Бегімай т.б. есімдер түрінде қайта жаңғырып, халық арасында қойыла бастады.

Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек, Смағұл, Тұрар т.б. Алаш қайраткерлерінің есімдері Тәуелсіздікпен бірге қайта жаңғырды. Кеңес тұсындағы Қазан төңкерісінің батырлары – Амангелді, Әліби т.б., Екінші дүниежүзілік соғыстың батырлары – Бауыржан, Қасым, Мәлік, Талғат, Мәншүк, Әлия т.б., халыққа қызмет еткен өнер қайраткерлері, ақын, жазушылар, кино, көркем шығарма кейіпкерлерінің есімдері – Абай, Ыбырай, Сәбит, Шоқан, Бейімбет, Сәкен, Ілияс, Күләш, Жандарбек, Роза, Бибігүл, Меруерт, Мұхтар, т.б. көптеген есімдер кейінгі ұрпаққа ауысты. Есімдерінің халық арасында қайта жаңғыруымен сәбилерге қойылу жиілігі де артты. Қазіргі есімдер арасында ілгеріде аталғандармен бірге Асанәлі (Әшімов), Ақселеу (Сейдімбек), Нұрғиса (Нұрғиса), Тоқтар (Әудәкіров), Талғат (Мұсабаев) т.б. есімдер жаңаша мағынасымен қайта қойылып жүр. Тарихи есімдердің қайталануы тілімізде бар, дәстүрлі құбылыс, алдағы болашақта да жалғаса бермек. Бұны жалпы түркі халықтарының ат қою дәстүріндегі жаңғырмалық құбылысы деп атауға болады.

Бұл есімдер әуелгі мағынасымен емес, әлеуметтік мағынасымен, яғни тарихи тұлғалардың өзі болып жаңғырды. Қазақ тарихының соңғы ғасырларындағы саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты тарихи тұлғаларға деген көзқарастар да әртүрлі болды. Осыған қарай олардың жаңғыру көрсеткіштері де саяси жағдайлар мен халықтың өз тарихына тың көзқараспен қарауына байланысты жаңаша сипат алып келеді. Тарихи тұлғалардың есімдері бір адаммен шектеліп қалмайды, қазақ тілінің антропонимжасамдық заңдылықтары бойынша жаңа есімдер жасалып, келесі бір тұлғаның есімі болып қайта жаңғырады. Мысалы, Әли есімінің әуелгі мағынасы Ислам қайраткері, төрт халифтің бірі, Мұхамет пайғамбардың күйеу баласы Әлидің есімімен байланысты таралса, кейін осы есімге «хан» компоненті жалғанып жасалған Әлихан есімді тұлға қазақ тарихына белгілі болды. Қазір жиі қойылатын он есімнің алдыңғы қатарында тұр. Әлихан біріккен *әли* мен *хан* компоненттерінің мағынасы болып емес, Алаш қайраткері Бөкейханов болып жаңғырып отыр.

Кісі аттарының жасалуы, тілдің өзге салалары секілді нысан мен атау мағынасының өзара сабақтастығына тәуелсіз, ат қоюшының есімді таңдауы немесе жасауы үшін белгілі бір саланың маманы болуы шарт емес. Баласына ат қоюға әркімнің құқығы бар, сонымен қатар көп жағдайда таңдалатын есімге қоғамдық сананың да ықпалы болады. Біртұтас антропонимдік мағынаның қалыптасуында осы екі фактордың орны үлкен. Антропонимдік мағыналық сабақтастық та осы жолмен қалыптасып келеді (1-кесте).

Көне нұсқасы	Қазіргі нұсқасы
Білге, – білімді, ақылды, дана BILIG (Bilig köŋül saŋun жалқы е.) – 1. білім; 2. ақыл, даналық; 3. абайлау, сақтық	Абай, Ақылбай, Дана, Данабек, Данагүл, Данаш, Парасат, Сана, Сауат, Білімжан, Білжан т.б.
QUTLU – құтты, бақытты, берекелі	Бақыт, Рахат, Дәулет: Дәулетбай, Дәулетжан, Дәулетсерік, Дәулетәлі, Дәулеткелді, Дәулетбек, Дәулетше, Дәулетқожа; Бағдәулет, Байдәулет, Бегдәулет; Ағдәулет, Байдәулет, Есдәулет, Жандәулет, Молдәулет, Нұрдәулет т.б.

AJ QAYAN, AJ TOLDÏ – наным-сенімге, әдемілік, сұлулыққа байланысты берілген есім.	Айқын, Айбек, Айхан, Айару, Айсұлу, Айберген, Толғанай, Аймұқан, Айымбол, Айбол т.б.
ARÏY (arïγ ïduq) – таза, пәк; JUQA жалқы е. – жұқа, нәзік. AJAS (жүзі сұлу құлдарға берілетін ат)	Арықбай, Аружан, Тазабек, Нұртаза, Ардана, Пәкизат, Айару, Аруай, Аруерке, Аружан, Аруназ, Арутаң, Сұлу, Сұлуай, Талшын, Шырайлым, Әдемі, Көркем, Айкөркем, Нәзік, Ақбота, Ағерке, Айерке, Айназ, Ақсезім, Аруерке, Аяла, Аяулым, Ділназ, Елназ, Еркежан, Еркемай, Еркеназ т.б.
ARSLAN, BAYATUR (bayatur čigši), ALP aja, Alp er toŋa, Alp qutluγ, Alp tegin, Alp toγrïl, BARS, BATUR, ER, BUYRA (батырлық, ерлікке, алып күш т.б. мағыналы есім)	Алпамыс, Батыр, Батырбай, Батырболат, Батыржан, Батырхан, Ерасыл, Ержан, Ерхан, Ермұқан, Ербосын, Арыстан, Арыстанбек, Байарыстан, Бура, Бурахан, т.б.
BAQŠÏ – ұстаз, мұғалім	Молда (парсы тілінде: ұстаз, діни ғұлама) – Молдабай, Молдабек, Баймола, Нұрмола,
BEG (Bek), qaγan, QAPAN	
ČÏNAR: čïnar čečäk qïz әйел есімі. «Шынар гүл секілді қыз» мағынасындағы қыз	Шынар, Шынарай, Шынаргүл, Өркен, Гүлжан, Гүлім, Гүлдерай т.б.
Инчу жалқы е. – інжу, асыл тас.	Алмас, Асыл, Ақмоншақ, Гаухар, Маржан, Тана, Інжу, Лағыл т.б.
EŠ (eš qara жалқы е.) – дос, жолдас, жолбасшы	Есім, Есжан, Есмұқан, Ескен, Ескелді, Есбосын, Есбол, Есқара, Досым, Досай, Досан, Досжан, Доскен, Дос, Жолдас, Жолдасбай, Жолдасбек т.б.
ÏT (Ït saman жалқы е.) 1. Ит. 2. Ит жылы. BÖRİ (Er böri жалқы е.) 1. Қасқыр, бөрі. 2. Бала, перзент.	Италмас, Итбай, Итемген, Төбет т.б. мағыналас. Кейінгі кезде бұлар Тұрсын, Тұрар, Тоқтар, Тоқтамыс, Амандық, Есен, Есенжан, Есентай, Есенәлі, Байбөрі, Бөрібай, Қасқырбай, Құртқа т.б.
JARUQ – жарқыл, жарық, сәуле, нұр. JOLA – алау, шамшырақ, шырақ. JULDUZ – 1. жұлдыз, 2. Шоқжұлдыз.	Жарықбай, Айжарық, Таңжарық, Таңатар, Сәуле, Айсәуле, Айнұр, Сәулеш, Сәулебек, Нұжан, Нұртай, Нұргелді, Нұрым, Нұрыш, Нұрай, Нұрбол, Нұрбосын, Алау, Шырақ, Шамшырақ, Жұлдыз, Жұлдызай, Шолпан, Шолпанбек, Шолпанқұл, Айшолпан т.б.
IBRAHIM	Ыбырай, Ыбырайхан, Ыбырайбай, Ыбырайым, Ибрахим, Ибрагим т.б.
IDRIS	Ыдырыс, Ыдырысқан
ISA	Иса, Исабек, Исабай, Исатай, Исахмет
JAQJA	Яахия, Йақия
JAQUB	Жақып, Жақыпбек, Жақыпбай, Жақыпәлі, Нұржақып, Міржақып т.б.

Кестеде берілген материалдар қазақ есімдерінің көне нұсқаларының қазірге дейінгі мағыналық даму ерекшеліктерін көрсетеді. Олар өзара тығыз байланысты бола отырып,

семантикалық модельдерге топтасады. Мысалы, кестедегі атауларды білімге, даналыққа қатысты, құт-береке, бақытқа байланысты, тазалық, сұлулық, батырлық, ерлік, лауазым атаулары т.б. бағыттар бойынша классификациялауға болады.

Қорытынды

Кісі есімдері лексикалық қорда бар төл немесе кірме сөздерден жасалады. Антропонимдік қордың негізгі бөлігі семантикалық сабақтастықты сақтауымен ерекшеленеді – көне түркілік наным-сенімдер мен таным элементтері қазіргі есімдердің семантикасынан көрініс беріп отыр. Ілгерідегі мысалдардан көне түркілік есімдер мен қазіргі есімдердің арасындағы сабақтастықты көреміз. Сол секілді көркем мағыналы есім-тұлғалар мен дін арқылы енген дайын есімдер бар. Қазақ тілінің антропонимжасамдық заңдары бұлардың барлығына ұлттық сипат беріп, өзгерістер енгізген. Мысалы, кісі есімдеріне негіз болған «бақыт, сәуле, нұр» т.б. кірме сөздер қазақ тілінде орнығып, өзіндік ұғымдарға ие болған, осы жаңаша сипатымен олар кісі аттарын жасауға қатысады, сондай-ақ басқа компоненттермен бірігіп жаңа формалар да жасайды. Бұл кірме сөздердің түпкі тегінен алшақтауына алып келеді, керісінше қазақ есімдеріне ұлттық сипат береді. Морфологиялық құрылымда өзіндік орын иеленумен қатар, олардың семантикалық еркекшеліктері де айқындалған. Өзге елге қатасты тарихи тұлғалардың есімдері де қазақ түсінігінде жаңаша мәнге ие болған. Мысалы, Пайғамбар мен оның халифалары, сахабалары т.б. тарихқа белгілі адамдардың қазақ түсінігіндегі бейнесі арабтардікімен сәйкес келмейді. Осыған байланысты есімдердің мағынасына да өзгерістер енеді. Құраннан алынған Жүсіп, Зылиха секілді кейіпкерлердің бейнелері қазақ халқына жеткен дастандағыдан бөлек. Сондықтан, халық тарапынан бұл есімдерге өзінше мағына беріледі. Жүсіп әулие, қасиетті, көріпкел тұлғасында көрінсе, Зылиха қазақ әйеліне тән даналық пен сұлулықтың символы іспетті. Бұндай есімдер осы мағынасымен біршама балаға қойылды. Бұл есімдердің мағыналық жақтан өзгеруі семантикалық классификациялауда Жүсіпті – Қозы мен Төлегеннің, Зылиханы – Баян мен Қыз Жібектің қатарына қоюға мүмкіндік береді.

Антропонимдік өзек – көне мен жаңа есімдердің өзара байланысынан тұрады. Ол «лексикалық сабақтастық», «морфологиялық сабақтастық» және «семантикалық сабақтастық» секілді үш компоненттен құралады. Кісі есімдерінің жеке қоры болмағандықтан, жалпы лексикалық қордағы сөздерді пайдаланады. Ал жалпы есімдер кісі есіміне айналғанда мағыналық өзгерістерге ұшырайды. Бұл орайда лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар қатар жүреді де, кісі есімдерінің бір жағы ұлттық таным кеңістігімен, екінші жағы семантикалық модельдермен байланыста болады. Ұлттық таным аясына топтасқан антропонимдердің семантикалық жағынан да сабақтастық құрауы осы себептен.

Кісі аттары уақытпен бірге көнеріп әрі жаңарып отырады. Көнерген тұлғалар қолданыстан түсіп, антропонимдік қор әрі жаңа есімдермен толығады. Осы кезде дыбыстық тұлғаның қандай болғанына қарамай, көне мен жаңаның арасын жалғап отыратын – семантикалық сабақтастық. Бүгінгі таңда бұл сабақтастықтың мәні зор, ол сақталғанда антропонимдік өзек те сақталады.

Алғыс білдіру, мүдделер қақтығысы.

Мақала AP23489736 «Қазақ есімдерін цифрлық платформа аясына жинақтау және жаңа технологияларға бейімдеу» гранттық қаржыландыру жобасы негізінде дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Әбдуәлиұлы Б. – ғылыми мақаланың тақырыбын, мақсаты мен міндеттерін айқындау, тарихи дамуын жүйелеу, талдау жүргізу.

Тұранов Ы.Ә. – ғылыми мақаланы талаптарға сай техникалық рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Омарова С.К. және т.б. Лексикалық мағынаның денотативтік және сигнификативтік аспектілері // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №4. – Б. 261-269.

2. Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: «ҚазССР Министрлер кеңесі ХОЗУ», 1965. – 143 б.

3. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы: «Атамұра», 2005. – 240 б.

4. Реформатский А.А. Введение языковедение. – Москва: Аспект Пресс, 1999. – 536 с.

5. Мусульманские имена. Словарь-справочник. – СПб.: ДИЛИЯ, 2009. – 448 с.

6. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (б.Изоҳли луғат). – Ташкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2010. – 608 б.

7. Адам аттары – эл байлыгы. – Бишкек: «Текник» ББ, 2011. – 329 б.

8. Жанұзақ Т. Есімдер сыры (Тайны имен). – Алматы: Парасат журналы, 2004. – 208 б.

9. Әбдуәлиұлы Б. Қазақ тіліндегі көне тұлғалы кейбір есімдердің этимологиялық негіздері // Тілтаным. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – 2017. – №3 (67). – Б. 43-50.

10. Иманбедиева С.Қ. X-XIV ғғ. ескерткіштері мен қазіргі қазақ тіліндегі прецедентті есімдердің ерекшелігі мен ұқсастықтары // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. – 2009. - №5. – Б. 84-88.

Б. Абдуалиулы[1], Ы.А. Туранов[2]

[1]Сианьский международный университет иностранных языков, Сиань, Китай

[2]Караоткельская школа-лицей, с. Караоткель Акмолинской области, Казахстан

Семантическая преемственность между древними и современными антропонимами

Аннотация. Имена собственные – это языковое явление, существующее на протяжении всей истории человечества. Если углубиться в их природу, можно обнаружить множество историко-культурной информации. В частности, знаки познания и веры, независимо от эпохи, сохраняют своё значение и проявляются как основа исторической преемственности. Например, такие древние имена, как Барак, Итемген, Итбай, с развитием культурных взглядов трансформировались в Амандык, Турар, Токтар. Семантическое значение имён из обеих групп остаётся практически

идентичным и выражает пожелание здоровья ребёнку. Несмотря на изменение формы имён, их древний смысл сохранился и дошёл до наших дней. Эту связь называют «семантической преемственностью». Помимо этого, существуют явления «морфологической преемственности» и «лексической преемственности», которые связывают старое и новое, однако в данной статье внимание уделено именно семантической преемственности.

Семантическая связь между именами собственными, дошедшими до нас через древнетюркские письменные памятники, и современными тюркскими, в частности казахскими именами, проявляется с разных сторон. В статье этот вид преемственности классифицирован по следующим особенностям: «преемственность устаревших форм имён», «преемственность между древними и новыми формами» и «преемственность через возрождение исторических имён». Исторические изменения каждой эпохи, а также культурно-экономические взаимодействия между народами влияют не только на лексический состав имён, но и на их значение. Такое влияние осуществляется через прецедентные явления, особенности понятий и представлений в заимствующих друг у друга языках, обновление культурных взглядов в обществе и т.д. На основе этого в статье систематизирована эволюция семантических процессов, свойственных истории и природе антропонимов, а также приведены убедительные примеры.

Ключевые слова: антропоним, антропонимическая основа, семантическая преемственность, морфологическая преемственность, лексическая преемственность, прецедентность, непроизводные имена,заимствованные имена, семантика, денотат, сигнификат

B.Abdualiuly[1], Y.A.Turanov[2]
[1]Xian International Studies University, Xian, China
[2]Karaotkel Lyceum School, Karaotkel, Akmola Region, Kazakhstan

Semantic continuity between ancient and modern anthroponyms

Abstract. Personal names represent a linguistic phenomenon that has existed alongside human history. Analyzing their nature reveals a wealth of historical and cultural information. Notably, signs of cognition and belief retain their meaning across eras, serving as a foundation for historical continuity. For example, ancient names such as Baraq, Itemgen, and Itbai transformed into Amandyk, Turar, and Toktar as cultural perspectives evolved. The semantic meaning of names in both groups remains nearly identical, conveying the wish for the child's well-being. While the form of these names has changed, their ancient meaning has endured to the present day. This connection is referred to as "semantic continuity." In addition to this, phenomena such as "morphological continuity" and "lexical continuity" also link the old and the new. However, this article focuses specifically on semantic continuity.

The semantic link between personal names preserved in ancient Turkic written monuments and those in modern Turkic languages, including Kazakh, manifests in various ways. In the article, this type of continuity is classified into the following categories: "continuity of archaic name forms," "continuity between ancient and modern forms," and "continuity through the revival of historical names." Historical transformations of each era and the cultural-economic interactions among peoples influence not only the lexical composition of names but also their meanings. This influence occurs through precedent

phenomena, the conceptual and semantic peculiarities of languages that borrow from one another, the renewal of cultural perspectives in society, and other factors. Based on these considerations, the article systematizes the evolutionary development of semantic processes inherent to the history and nature of anthroponyms, providing well-substantiated examples to illustrate these dynamics.

Keywords: anthroponym, anthroponymic core, semantic continuity, morphological continuity, lexical continuity, precedent, original names, entry names, semantics, denotation, signification.

References

1. Omarova S.K., et al. Leksikalyk magynanyn denotativtik zhane signifikativtik aspektleri [Lexical meaning denotative and significative aspects], PMU Khabarshysy. Filologiya seriyasy [Bulletin of PSU. Philological Series], 4, 261-269 (2018). [in Kazakh]

2. Zhanuzakov T. Kazak tilindigi zhalky esimder [Proper nouns in Kazakh language] (KazSSR Ministrler kenesi KhOZU, Almaty, 1965, 143 p.). [in Kazakh]

3. Madieva G.B., Imanberdieva S.K. Onomastika: zertteu maseleleri [Onomastics: Research issues] (Atamura, Almaty, 2005, 240 p.). [in Kazakh]

4. Reformatski A.A. Vvedenie yazykovedenie [Introduction to linguistics] (Aspekt Press, Moscow, 1999, 56 p.). [in Russian]

5. Musul'manskie imena. Slovar'-pravochik [Muslim names. Reference dictionary] (DILIYA, Saint Petersburg, 2009, 448 p.). [in Russian]

6. Begmatov E.A. Uzbek ismlari manosi: (b.Izokhli lygat) [Meaning of Uzbek names: (Annotated dictionary)] (Uzbekiston milii entsyklopediyasi, Tashkent, 2010, 608 p.). [in Uzbek]

7. Adam attary – el bailygy [Personal names - national wealth] (Teknik BB, Bishkek, 2011, 329 p.). [in Kirgiz]

8. Zhanuzak T. Esimder syry [Secrets of names] (Parasat zhurnaky, Almaty, 2004, 208 p.). [in Kazakh]

9. Abdualiuly B. Kakak tilindegi kone tulgaly keibir esimderdin etimologiyalyk negizderi [Etymological foundations of some ancient proper names in Kazakh language], Tiltanym. A. Baitursyuly atyndagy Til bilimi instituty [Tiltanym. Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly], 3(67), 43-50 (2017). [in Kazakh]

10. Imanberdieva S.K. X-XIV gg. Eskertkishteri men kazirgi kazak tilindegi pretsedentti esimderdin ereksheligi men uksastyktary [Features and similarities of precedent names in X-XIV century monuments and modern Kazakh language], Kazakstan Respublikasy Ulttyk gylym akademiyasynyn khabarlary [News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan], 5, 84-88 (2009). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдуәлиұлы Б. **–** филология ғылымдарының докторы, Сиань Халықаралық шет тілдер университетінің профессоры, Сиань, Қытай.

Тұранов Ы.Ә. **–** педагог-зерттеуші, Қараөткел мектеп-лицейінің мұғалімі, Ақмола облысы Қараөткел ауылы, Қазақстан.

Абдуалиулы Б. **–** доктор филологических наук, профессор Сианьского международного университета, Сиань, Китай.

Туранов Ы.А. **–** педагог-исследователь, преподаватель Караоткельского школы-лицея, с. Караоткель Акмолинской области, Казахстан.

Abdualiuly B. **–** Doctor of Philology, Professor of Foreign Languages, Xi'an International University, Xian, China.

Turanov Y.A. **–** master teacher, teacher of Karaotkel school-lyceum, Karaotkel, Akmola Region, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ГРНТИ 13.11.47
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-151-2-339-348

Камень Чалама как объект тюркологического исследования: ритуалы, символы и культурное наследие

Ш.Д. Буркитбаева, А.Е. Шаргынова, Г.А. Канашаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru; shanara0808@gmail.com; jazikana@mail.ru)

Аннотация. Камень Чалама представляет собой уникальное место силы, где сохраняются и передаются шаманские традиции тюркоязычных народов. Это священное пространство, наполненное духовной энергией, служит центром для проведения ритуалов, обрядов и церемоний, которые укрепляют связь между поколениями и поддерживают культурное наследие. Чалама является символом единства и духовного возрождения, где каждый может прикоснуться к древним знаниям и традициям, сохраняя их для будущих поколений.

Целью статьи является исследование ритуала камлания, проводимого у священного камня Чалама, через призму его символики и роли в сохранении культурной идентичности тюркоязычных народов. Проблема исследования состоит в том, что обряд камлания, как центральный элемент шаманской практики, сохраняет свое значение среди тюркоязычных народов. Однако символика и духовная значимость обряда в современном контексте остаются недостаточно изученными. В рамках исследования использован сравнительно-исторический метод, позволяющий выявить изменения и преемственность в ритуалах. Методы описания и анализа позволили реконструировать ритуальную последовательность, а культурологический и историко-этнографический подходы были применены для изучения значения обряда в контексте традиций и современной культуры.

Обряд камлания у камня Чалама является ярким примером сохранения шаманских традиций в современном мире. Исследование подтверждает, что шаманизм продолжает играть ключевую роль в поддержании духовной идентичности тюркоязычных народов, выступая мостом между древними традициями и современными духовными потребностями. Это подчеркивает важность изучения подобных практик для сохранения культурного наследия и понимания духовной идентичности тюркоязычных народов.

Ключевые слова: Тюркоязычные народы, камлание, чалама, ритуал, священный камень, шаманизм, духовная идентичность.

Поступила: 03.07.2024; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

Введение

Шаманизм, как одна из древнейших форм религиозных верований, занимает особое место в культурно-историческом наследии многих народов. В.Н. Басилов определял шаманизм как религиозный культ, ключевая идея которого заключается в вере в посредников между человеческим обществом и духовным миром.

Обязанность посредников-шаманов – служить духам и с их помощью охранять от бед своих соплеменников. Шаманы общаются с духами в состоянии экстаза. При этом дух-покровитель будто бы может сливаться с шаманом в единое целое (воплощаться в нем); душа шамана может оставить тело и отправиться в иные миры в облике самого шамана или какого-либо духа-покровителя (помощника) [1, с. 6].

По данным Георги Иоганна Готлиба, еще в конце XVIII века, «камами» называли шаманов обращенные в магометанскую веру барабинские татары и другие тюркоязычные народы. [2, с. 117]. Духи могли передавать камам свои силы, с помощью которых они могли предвидеть будущее, обнаруживать пропавшие вещи, уберегать от бед, излечивать от болезней. Среди казахов чаще употребляется термин «бақсы» – шаман, (знахарь), лечащий болезни «изгнанием духов» [3]. Перед лечением больного бақсы нащупывал пульс и определял таким образом, что именно его беспокоит. После этого начиналась сама процедура, при этом методы лечения были разнообразными, среди которых наиболе часто использовались «дем салу» и «ойнау». У главного бақсы в качестве главного атрибута для проведения ритуала всегда при себе был кобыз или домбыра [4].

Обряд камлания, центральный элемент шаманской практики, демонстрирует сложное переплетение ритуальных действий, верований и символики. В данной статье нами рассмотрен обряд, проводимый у каменной глыбы Чалама, которую ежегодно посещает большое количество людей, считающееся одним из семи священных мест в Туве. В фильме мы видим, что особое внимание уделяется как самому обряду, так и его значению в жизни тюркоязычных народов, у которых традиции поклонения священным местам, включая завязывание чалама, остаются важной частью духовной практики. Это связывает древние представления о роли шаманов как медиаторов между человеком и духовным миром с современными обрядами, сохраняющими свою силу и актуальность.

Проблема исследования состоит в том, что обряд камлания, как центральный элемент шаманской практики, сохраняет свое значение среди тюркоязычных народов. Однако символика и духовная значимость обряда в современном контексте остаются недостаточно изученными.

Цель исследования

Целью статьи является анализ фильма, посвященного обряду освящения, проводимого у Священного камня Чалама, с акцентом на его ритуальную символику, изучение его значения как современной практики, интегрирующей древние верования в современный культурный контекст. Для раскрытия рассматриваемой темы, нами выдвинуты

следующие задачи: дать характеристику термину «чалама» и охарактеризовать символику «завязывания узлов» у тюркоязычных народов; подробно описать действие в представленном фильме; последующий анализ некоторых атрибутов.

Актуальность исследования обусловлена важностью изучения шаманских обрядов как одного из ключевых элементов духовной культуры тюркоязычных народов. В контексте фильма «Чалама» особое внимание уделяется сохранению и переосмыслению традиционных практик, таких как камлание, в современном мире. Исследование символики и значимости священного камня Чалама позволяет глубже понять не только ритуальные аспекты шаманизма, но и его роль в поддержании культурной идентичности и духовных ценностей тувинцев.

При написании данной статьи за основу взят фильм, посвященный обряду камлания у камня Чалама, который был проведен 21 мая 2016 года под предводительством Верховного шамана Республики Тыва. Автором данного фильма является Дмитрий Оюн.

С целью составить наиболее полную картину по теме исследования, нами были изучены сайты информационных агентств, где были опубликованы материалы и фотоматериалы, посвященные изучаемому обряду.

Также авторы опирались на труды, посвященные исследованиям шаманизма (Басилов, 1992; Кенин-Лопсан, 1987; Потапов, 1991; Готлиб, 1799; Элиаде, 2000; и др.) Для определения терминов мы обращались к словарям казахского языка и тувинско-русскому словарю.

В процессе исследования нами были использованы сравнительно-исторический метод, описание, анализ, культурологический и историко-этнографический методы.

Результаты и обсуждение

Согласно данным тувинско-русского словаря, выпущенного под редакцией Э.Р. Тенишева, чалама – цветные ленты на одежде шаманов и сакральных предметах. [5, с. 513].

Чалама обычно привязывают на деревянные ограды, расположенные в определенных местах, как правило это перевалы или места близ источников воды. Цвет лент имеет свое значение: белый цвет символизирует удачу, синий цвет – цвет Неба, зеленый цвет олицетворяет природу, красный цвет – здоровье и богатство, желтый – Вселенная [6].

Чалама символизирует своего рода вместилище духов, духи «читают» желания и передают их на небо. Перед плетением чалама заранее приготовленные полоски ткани помещают в особый раствор, который состоит из воды, молока и измельченного можжевельника. После этого ленты выжимают и зажав между двух ладоней, прикладывают ко лбу, чтобы загадать желание. После этого можно приступать к плетению, мысленно проговаривая свое желание и благопожелание. После завершения плетения ленту привязывали на два узла на специально отведенное место оваа [7]. Хакасы также совершают обряд повязывания чалама во время празднования Чыл Пазы – Хакасского нового года.

Завязывание и развязывание узлов на лентах с той или иной целью присутствует у разных народов. У казахов, например, есть традиция ақ байлау, – обряд привязывания

лоскута белой ткани в местности, которое, согласно древним верованиям, считается священным. Обычно для этой цели выбирают дерево, растущее у родника в дали от посторонних глаз. [8, с. 1]. Еще одним примером может послужить обряд тұсау кесер, где только начинающему ходить ребенку проводили (разрезание пут), после данного обряда обычно ребенок начинает ходить самостоятельно.

Ритуал «байлау», «түю» – проводится с целью «подавления» вредителя, то есть своего рода связывание воли и силы хозяев этого вредителя. В представлении людей в традиционной среде, ритуал «привязки» считался таким же сильным по действию как «топырақ шашу» и «аластау» Также байлау - обычному праву казахского народа стоимость человека измерялась в количестве голов скота, например, если стоимость мужчины составляла 1000 овец или 100 лошадей или 50 верблюдов, то стоимость женщины была вдвое меньше. Например: Адам құны ретінде босағаға мал байлау – привязать к орогу скот, в качестве уплаты за жизнь человека [9].

Шаманизм можно назвать отдельной вехой среди других религиозных воззрений раннего периода. Шаманизм можно рассматривать с различных точек зрения, но прежде всего оно является историко-культурным феноменом. Несомненно, шаманизм оказал большое влияние на сознание общества и сохраняется в пережиточном виде в рамках нынешних мировых религий по сей день. У разных народов оно проявляется через уникальные черты, связанные с их традиционным образом жизни. В связи с этим, изучение шаманизма является важным аспектом для понимания истории религии в целом.

В прошлом тюрки обращались за помощью к шаманам и просили их провести обряд камлания в священных местах, наделенных особой энергией. Причины могли быть самыми разными, чаще всего народ просил помощи у духов в исполнении заветного желания или исцеления от тяжелой болезни. В наши дни одним из таких мест силы является священный камень Чалама.

Казахи называли шаманов бақсы. У бақсы было большое влиние е только среди простого народа, но также и среди правителей, которые прислушивались к их советам. С приходом ислама влияние бақсы ослабло, но к ним также продолжали обращаться за помощью, при этом казахские шаманы стали больше выполнять функции знахарей, занимающихся лечением заболеваний. Разнообразные магико-анимистические обряды были связаны с охраной здоровья матери и ребенка. Обрядовые действия совершались в надежде избавиться от бесплодия, которое считалось своего рода заболеванием, вызванным духами или колдовством. Действиями, призванными защитить от вредоносных сил, была насыщена и свадебная обрядность. Магико-анимистические действия должны были обеспечить потомство, достаток и мир в семье. Культ предков занимал заметное место в верованиях казахов. В трудные минуты жизни казахи призывают имя своих предков. В их честь приносят в жертвы животных

Казахский этнограф Ш. Уалиханов также упоминал о том, что у казахов шаманы «почитались, как люди, покровительствуемые небом и духами» [10, с. 76]. Своим покровителем казахские шаманы считают Қорқыт ата, который одновремено является и ифическим и реальным персонажем. Одим из отличий бақсы у казахов является частое

использование в качестве инструмента қобыз вместо бубна. Не только у казахского народа, но и у туркменского, башкирского, азербайджанского, турецкого и почти всех представителей так называемой огузской ветви в народных преданиях встречаются упоминания о дедушке Коркыте. Считается, что стать шаманом-бақсы человек может в любом возрасте: кто-то получает этот дар по наследству, кто-то обретает его уже будучи взрослым. Традиционная одежда баксы чем-то напоминает наряд американского индейца – например, на головном уборе его тоже присутствуют длинные перья. Впрочем, некоторые современные баксы практикуют ритуалы в национальной казахской одежде или даже в повседневной [11].

Среди всех шаманов наиболее сильными считались бақсы, которые стали шаманами по наследству, получив свой дар от члена своего рода из предыдущего поколения [12, с. 284].

Фильм «Чалама» посвящен камланию – ежегодно проводимому обряду освящения места Чалама, находящемуся в Республике Тыва, которое организует Верховный шаман Тувы, председатель общества шаманов «Адыг-Ээрен – Дух Медведя» Кара-оол Тюлюшевич.

Чалама – камень высотой больше семи метров, который находится у притоков Ооараш-Хем и Ортаа-Хем на берегу реки Баян-Кол, по форме данный камень напоминает юрту. По рассказам верховного шамана Кара-оола Допчун-оола. Предки шамана верили, что еще в древнейшие времена этот камень упал с неба. Чалама – это место для прошения. Чаще всего люди приходят, чтобы просить духов Чалама о здоровье, благополучии и счастье. На сегодняшний день также много просьб о приобретении своего жилья и поступлении в высшие учебные заведения. Кроме того энергетика местности помогает восстановить силы и очиститься от воздействия плохой энергии.

В древние же времена сюда приходили, чтобы просить о благополучии своей семьи и домашнего скота, так как скотоводство играло важнейшую роль в жизни тюрков. Согласно верованиям, духи этой местности были добрыми и способствовали тому, чтобы были благоприятные погодные условия для выпаса скота, а также они охраняли народ от стихийных бедствий, таких как наводнение, пожар, засуха или землетрясение. Кроме того, раньше через эту местность проходил великий шелковый путь и купцы нередко останавливались у камня, чтобы повязать чалама и попросить у духов благополучного исхода пути. Уже тогда народ верил, что в месте расположения священного камня сконцентрировано большое количество позитивной энергии, именно поэтому, даже в наши дни сюда съезжается много людей не только со всей России, но и из других стран, чтобы загадать свои самые сокровенные желания и получить заряд энергии, так как оно считается местом силы.

Непосредственно перед проведением обряда камлания, люди, приехавшие с разных уголков мира усаживаются в круг, в центре которого подготавливается костер. Перед тем как разжечь огонь, шаманы-помощники окропляют его молоком, а народ подбрасывает тараа (поджаренное просо) и масло, параллельно присутствующие повязывают цветные ткани чалама, для которых отведено место между тремя лиственницами, стоящими перед священным камнем. Верховный шаман также объясняет, что у каждого шамана

есть своя сила и духи-помощники, и шаманы будут по-своему общаться с духами, чтобы они помогли исполнить желания просящих.

Примечательно, что перед розжигом костра всех присутствующих сначала окуривают дымом, тем самым очищая энергетику людей. Обряд окуривания (аластау) также и по сей день присутствует в быту казахского народа, во время которого также приговаривают «алас-алас». С тувинского алас-алас – устное заклинание, сопровождаемое окуриванием дымом можжевельника. Данный обряд непосредственно имеет связь с культом поклонения огню, существовавшему еще у древних тюрков. Тюрки верили, что огонь защищает от злых духов, уберегает от болезней, бедствий и сглаза.

Сам обряд камлания начинается с того, что шаманы-помощники один за одним начинают кружится в танце вокруг костра и напевают каждый свою песню. Огонь разжигают при помощи артыша (можжевельника), после чего верховый шаман также начинает петь песню, сопровождая ее ударами в бубен. К середине камлания уже все шаманы, принимающие участие обряде, танцуют в центре у костра, а кто-то из них почти потерял сознание, таким образом, все они находятся в процессе общения со своими духами.

Обряд продолжается до тех пор, пока не погас огонь в костре. После завершения камлания верховный шаман просит народ протянуть руки к дыму, исходящему от костра, чтобы затем прикоснуться к тем местам, где они ощущают боль и дискомфорт, тем самым огонь поможет им исцелиться.

Хотелось бы отметить, что в процессе камлания важное место отводится бубну, как главному атрибуту, используемому в обряде. В фильме мы можем отчетливо проследить последовательность действий, где сначала разжигается огонь в костре, далее шаман начинает петь песню, сопровождая свое пение ударами в бубен. Идентичное описание ритуалов перед камланием приводит и Монгуш Борахович Кенин-Лопсан: «Завершив приготовления, шаман бил колотушкой в бубен и делал вокруг курильницы по солнцу три оборота правой, потом левой ногой. Под звук бубна он кричал то кукушкой, то вороном, что являлось как бы сигналом к началу камлания, наконец обращался к ээреням (духам) и вел с ними неслышный для окружающих разговор» [10, с. 23].

У казахских шаманов музыкальный инструмент также выполнял важную роль в процессе камлания. Как уже было отмечено нами ранее, отличительной чертой степных бақсы было использование смычковго инструмента қобыз вместо бубна. Бақсы пел под звуки қобыза и призывал своих духов-помощников, постепенно впадая в экстаз [1,с. 69].

Заключение

После просмотра и анализа данного фильма мы пришли к выводу, что и в наши дни, согласно традиционным представлениям, шаман в процессе камлания выступает посредником между духами и людьми, которые пришли просить помощи об исцелении или исполнении какого-либо желания. Знания и умения, которыми обладает шаман, считаются жизненно важными для общества по сей день. Кроме того, обряд камлания, представленный в фильме «Чалама», является ярким примером сохранения шаманских

традиций, отражающих глубокую связь тюркоязычных народов с природой и духовным миром. Священный камень Чалама выступает не только местом силы, но и культурным символом, объединяющим прошлое и настоящее. Фильм демонстрирует, как древние верования и практики сохраняют свое значение в современном мире, помогая людям обрести духовное равновесие, исцеление и надежду на исполнение желаний. Исследование обряда камлания, его символики и ритуальной последовательности позволяет глубже понять значение шаманизма в культуре тюркоязычных народов, а также его влияние на формирование духовной идентичности. Таким образом, обряд камлания у камня Чалама не только сохраняет традиции, но и становится мостом между древними практиками и современными духовными потребностями общества.

Вклад авторов.

Буркитбаева Ш.Д. – работа с использованием материалов исследования и методов, определение целей и задач научной статьи, критический анализ содержания текста.

Шаргынова А.Е. – работа с использованием материалов исследования и методов, работа с литературой, сбор и анализ материалов, оформление научной статьи в соответствии с требованиями.

Канашаева Г.А. – работа с литературой, обобщение и анализ теоретического материала.

Список литературы

1. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана / Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Москва: Наука, 1992. – 328 с.

2. Георги И.Г. О народах татарского племени и других не решенного еще происхождения Северных Сибирских. – Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1799 – 178 с.

3. Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997 – 368 б.

4. Қалиев Ғ., Бизақов С., Нақысбеков О. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. – Алматы, 2011 – 744 б.

5. Тенишев Э.С. Тувинско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1969 – 676 с.

6. Кенин-Лопсан М.Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл: Наука, 2006 – 232 с.

7. Обряд чалама, или как правильно загадывать желания. [Электронный ресурс]. URL: https://1line.info/articles/kultura/obryad-chalama-ili-kak-pravilno-zagadyvat-zhelaniya.html (Дата обращения: 03.07.2024).

8. Жанұзақ Т., Омарбеков С., Жүнісбек, Ә. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. – Алматы, 2011 – 752 б.

9. Әлімбай Н. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011 – 738 б.

10. Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. Астана: Алтын кітап, 2007 – 291 с.

11. Журнал Культурология. [Электронный ресурс]. URL: https://kulturologia.ru/blogs/021118/41142/ (Дата обращения: 03.07.2024).

12. Досмурзинов Р.К. Шаманские практики в системе верований казахов и тувинцев (1920–1960-е гг.): сравнительный анализ // Новые исследования Тувы. – 2023. - №1. – С. 280-288. DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2023.1.16

13. Кенин-Лопсан М.Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец X IX - начало XX в. – Новосибирск: Наука, 1987. – 168 с.

Ш.Д. Бүркітбаева, А.Е. Шарғынова, Г.А. Қанашаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түркологиялық зерттеу нысаны Чалама тасы: әдет-ғұрыптар, рәміздер және мәдени мұра

Аннотация. Чалама тасы – түркітілдес халықтардың шамандық дәстүрлері таралып сақталған ерекше күш орны. Рухани энергияға толы бұл қасиетті кеңістік ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтатын және мәдени мұраны қолдайтын рәсімдер өткізудің орталығы ретінде қызмет етеді. Чалама – бұл бірлік пен рухани жаңғырудың символы, мұнда кез-келген адам ежелгі біліммен, дәстүрмен танысып, оларды болашақ ұрпақ үшін сақтай алады.

Мақаланың мақсаты – чалама тасының жанында жүргізілген камлание рәсімін және оның символикасы мен түркі тілдес халықтардың мәдени бірегейлігін сақтаудағы рөлін зерттеу. Зерттеудің өзектілігі – камлание рәсімі шамандық тәжірибенің негізгі элементі ретінде түркітілдес халықтар арасында өз маңызын сақтағанымен, қазіргі контекстегі рәсімнің символикасы мен рухани маңыздылығы әлі де жеткілікті зерттелмегендігі. Зерттеу барысында салт-дәстүрлердегі өзгерістер мен сабақтастықты анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. Сипаттау және талдау әдістері салттық дәйектілікті қалпына келтіруге мүмкіндік бере отырып, мәдени және тарихи-этнографиялық тәсілдер дәстүр мен қазіргі мәдениет контекстінде салттың мағынасын зерттеу үшін қолданылды.

Чалама тасының жанында өтетін бұл рәсім қазіргі әлемде шамандық дәстүрлерді сақтаудың жарқын мысалы болып табылады. Зерттеу жұмыс шаманизмнің ежелгі дәстүрлер мен қазіргі рухани қажеттіліктер арасындағы көпір бола отырып, түркі тілдес халықтардың рухани бірегейлігін сақтауда шешуші рөл атқаратынын растайды. Бұл мәдени мұраны сақтау және түркі тілдес халықтардың рухани бірегейлігін түсіну үшін осындай тәжірибелерді зерделеудің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: түркітілдес халықтар, шамандық салт-жора, чалама, рәсім, киелі тас, шаманизм, рухани бірегейлік

Sh.D. Burkitbayeva, A.E. Shargynova, G.A. Kanashayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Chalama Stone as an object of Turkological research: rituals, symbols and cultural heritage

Abstract. The stone Chalama represents a unique sacred place where the shamanic traditions of Turkic-speaking peoples are preserved and transmitted. This sacred space, filled with spiritual energy,

serves as a center for conducting rituals, ceremonies, and rites that strengthen intergenerational connections and uphold cultural heritage. Chalama symbolizes unity and spiritual renewal, offering everyone an opportunity to engage with ancient knowledge and traditions, ensuring their preservation for future generations.

The aim of this article is to study the ritual of kamlaniye performed at the sacred stone of Chalama through the lens of its symbolism and its role in preserving the cultural identity of Turkic-speaking peoples. The research problem lies in the fact that the kamlaniye ritual, as a central element of shamanic practice, retains its significance among Turkic-speaking peoples. However, the symbolism and spiritual meaning of the ritual in the modern context remain insufficiently studied. The study uses a comparative historical method to identify changes and continuity in rituals. The methods of description and analysis made it possible to reconstruct the ritual sequence, and cultural and historical-ethnographic approaches were applied to study the meaning of the ritual in the context of traditions and modern culture.

Kamlaniye at the Chalama stone serves as a vivid example of the preservation of shamanic traditions in the contemporary world. The study confirms that shamanism continues to play a key role in maintaining the spiritual identity of Turkic-speaking peoples, acting as a bridge between ancient traditions and modern spiritual needs. This underscores the importance of studying such practices to preserve cultural heritage and understand the spiritual identity of Turkic-speaking peoples.

Keywords: Turkic-speaking peoples, shamanic rite, chalama, ritual, sacred stone, shamanism, spiritual identity

References

1. Basilov V.N. Shamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazahstana [Shamanism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan] (Nauka, Moscow, 1987, 168 p.). [in Russian]

2. Georgi I.G. O narodakh tatarskogo plemeni i drugikh ne reshennogo eshche proiskhozhdeniya Severnykh Sibirskih [On the peoples of the Tatar tribe and others of the still unresolved origin of the Northern Siberian] (Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg, 1799,178 p.). [in Russian]

3. Kuraluly A. Kazak dasturli madenietinin entsiklopediyalyk sozdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture] (Sozdik-Slovar, Almaty, 1997, 368 p.) [in Kazakh]

4. Kaliev G., Bizakov S., Nakysbekov O. Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Almaty, 2011, 744 p.) [in Kazakh]

5. Tenishev E.S. Tuvinsko-russkii slovar' [Tuvan-Russian dictionary] (Sovetskaya enciklopediya, Moscow, 1969, 676 p.). [in Russian]

6. Kenin-Lopsan M.B. Traditsionnaya kul'tura tuvintsev [Traditional Tuvan culture] (Nauka, Kyzyl, 2006, 232 p.). [in Russian]

7. Obryad chalma, ili kaka pravil'no zagadyvat' zhelanie [The chalama rite, or how to make wishes correctly]. [Electronic resource]. Available at: https://1line.info/articles/kultura/obryad-chalama-ili-kak-pravilno-zagadyvat-zhelaniya.html19. (Accessed: 03.07.2024). [In Russian]

8. Zhanuzak T., Omarbekov S., Zhunisbek, A. Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Almaty, 2011, 752 p.). [in Kazakh] https://sozdikqor.kz/soz?id=108388&a=Aq%20baılaý

9. Alimbaj N. Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names.] (DPS, Almaty, 2011, 738 p.). [in Kazakh]

10. Valikhanov Ch.Ch. Etnograficheskoe nasledie kazakhov [The ethnographic heritage of the Kazakhs] (Altyn kitap, Astana, 2007, 291 p.). [in Russian]

11. Online newspaper Kul'turologiya.ru [Electronic resource]. Available at: https://kulturologia.ru/blogs/021118/41142/ (Accessed: 03.07.2024). [In Russian]

12. Dosmurzinov R.K. Shamanskie praktiki v sisteme verovanii kazakhov i tuvintsev (1920–1960-e gg.): sravnitel'nyi analiz [Shamanic practices in the belief system of the Kazakhs and Tuvans, 1920s-1960s: A comparative analysis], Novye issledovaniya Tuvy [New Research of Tuva], 1, 280-288 (2023). https://doi.org/10.25178/nit.2023.1.16 [in Russian]

13. Kenin-Lopsan M.B. Obryadovaya praktika i fol'klor tuvinskogo shamanstva. Konets XIX - nachalo XX v. [Ritual practice and folklore of Tuvan shamanism. The end of the XIX - beginning of the XX century.] (Nauka, Novosibirsk, 1987, 168 p.). [In Russian]

Сведения об авторах:

Буркитбаева Ш.Д. **–** PhD, и.о. доцента кафедры тюркологии и теории языка Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Шаргынова А.Е. **–** PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Канашаева Г.А. **–** преподаватель кафедры тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бүркітбаева Ш.Д. **–** PhD, Түркітану және тіл теориясы кафедрасының доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Шарғынова А.Е. **–** PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Канашаева Г.А. **–** Түркітану және тіл теориясы кафедрасының оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Burkitbayeva Sh. D. **–** PhD, Acting Associate Professor at the Department of Turkology and Language Theory of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Shargynova A.Y. **–** PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kanashayeva G.A. **–** Lecturer at the Department of Turkology and Language Theory of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Редактор: Дәлелхан А.
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2025. – 2(151). – Астана: ЕҰУ. – 349 б.
Шартты 21,8 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 30.06.2025

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: http:// bulpolit.enu.kz

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
http:// bulpolit.enu.kz

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)